

ВАСИЛЬ ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга III

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 6 0 —

ІНФОРМАЦІЯ

Комісія Видавничої Допомоги праць проф. В. М. Іваниса із задоволенням повідомляє, що вже пощастило видати 3-й том мемуарів «Стежками життя» та монографію «До проблеми Кавказу». Лишилося ще видати 4-й і 5-й томи спогадів. Третій том охоплює період 1919 й половину 1920 р. В цьому томі переказано про велику, напружену боротьбу Кубанщини проти червоних і білих російських реакціонерів, очолених ген. Денікіним; брутальну розправу останнього з Кубанською Радою, наслідком якої сталася перемога червоних росіян, цілковитий крах Добармії і втеча самого Денікіна закордон. У 4-му томі подані події останньої трагічної збройної боротьби, евакуація непримиренних закордон і перші роки перебування на чужині. 5-й том присвячений життю на вигнанні (праці в високих школах українських в Чехо-Словаччині, перебуванні в Західній Україні, II-й світовій війні, капітуляції Німеччини, скитальщині й життю за океаном). Цей останній том охоплює найдовший період (майже 40 років).

Ми вже інформували читачів про участь автора у революційно-визвольних змаганнях нашого народу, про його високошкільну, наукову і видавничу діяльність та про сучасні важкі (матеріальні) обставини проф. В. Іваниса, через що він не може своєчасно розрахуватися з видавництвом та вислати (вже готові) до друку наступні томи.

Просимо наше громадянство допомогти проф. В. Іванисові видати останні два томи його спогадів. Одночасно повідомляємо, що є ще чималий запас книжок I-го і II-го томів. Просимо замовляти їх собі в автора. Перший том коштує 2 долари, а всі інші по три. Хто одержав попередні томи і ще не розрахувався за них, просимо прислати належність. Передплату, пожертви і належність за вислані книжки просимо посилати на адресу автора — проф. В. Іваниса — подану нижче.

Шановний Читачу! Якщо Ви одержите книжку «Стежками життя», а не бажатимете її собі затримати у власність і не зможете заплатити — дуже просимо відіслати книжку на адресу автора. Всім, що прислали за плату, і всім, що прислали пожертви — висловлюємо щиро подяку.

За Комісію Видавничої Допомоги:

Д-р І. В. САДОВСЬКА-НІТЕФОР
(голова)

І. Т. ДУБИЛКО
(секретар)

Адреса автора така:

V. I w a n y s
134 Dovercourt Rd.
Toronto 3, Ont., Canada

Василь ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

Права передруку й перекладу застережені

Друковано 1000 примірників

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»

П Е Р Е Д М О В А

У цій книзі розглядаються події за рік 1919-й, коли Кубанський Край зазнав найбільших перешкод і найбрутальніших розправ з боку ген. Денікіна та його армії. За цей рік Добрармія досягла найбільшого розквіту, але під кінець почала нагло розкладатися і ставати юрбою озброєних людей. Кубанський Край спочатку йшов на поводі Добрармії, дотримуючись ідеї Федерації. Коли ж ген. Денікін захотів накинути свою диктатуру, то більшість кубанців постаралася виконати накази Крайової Ради й мужньо відкинула ці спроби Денікіна. Боротьба ускладнилася тим, що Крайова Рада залишила Військотаманом генерала О. П. Філімонова, прихильника єдиної Росії й вірного слуги ген. Денікіна, а до сталого парламенту, Законодавчої Ради, обрала кваліфіковану більшість якщо не справжніх самостійників, то певних прихильників Федеративної Росії. А перед Законодавчою Радою мусив відповідати Крайовий Кубанський Уряд, що його покликая Військотаман.

Перший Кубуряд П. С. Сушкова ідеологічно був нібито федералістичний, але в дійсності він ретельно виконував бажання «Особого Совецання» й його шефа, Денікіна. Це з перших же днів викликало багато розходжень між Урядом і Законодавчою Радою. Уряд спробував скликати з'їзди членів Ради по відділах, сподіваючись у них знайти підтримку. Законодавча Рада довго приглядалась до діяльності цього уряду, не висловлюючи вогуму недовір'я. Ці взаємовідносини мали багато гострих моментів, що зрештою призвели до вогуму недовір'я й призначення нового кубуряду П. Курганського, що його прозвали самостійницьким, хоч він лише боронив інтереси Кубані. За цього Уряду виявилось по-справжньому, чого хочять кубанці, а також побачили всі брутальність боротьби з ними Денікіна. У ході тієї боротьби сталося вбивство голови Крайової Ради М. С. Рябовола агентами Добрармії, блокада Кубанського Краю, насильства над Крайовою Радою, повішення її члена о. О. Кулабухова, арешт і виселення 10 членів Ради до Царгороду. За це Кубанські козаки покинули фронт, що призвело до катастрофи усієї Добрармії. Почалася агонія Добрармії, яка затяглася майже до кінця 1920 року, але при цьому відбувалися «хитро-мудрі» рятування ситуації, що закінчилися відходом ген. Денікіна з посту Головнокомандувача Добрармії.

Опис і аналіза всіх подій періоду за 1919 рік і становить зміст цієї книги. Описані події на підставі документів та особистих спостережень, записаних В. М. Події пройшли як у калейдоскопі і на них доводиться зупинятись лише коротко.

Всім, що прочитали рукопис, зробили свої зауваження, свої поради — щире спасибі.

Автор.

31. жовтня 1958 року
Торонто, Онт., Канада

Аетор

ДЕНІКІНІЯДА

1. Кубанський Уряд П. С. Сушкова

Біля половини грудня 1918 р. Пилип Семенович Сушков зформував фактично перший відповідальний перед парламентом, Законодавчою Радою, уряд Кубані. Сам прем'єр, як згадувалось у 2-й книзі був директором Мар'їнського Інституту (гімназія шляхетних дівиць) і типовий педагог, що виходили з російських університетів. Пилип Семенович був плохєй вдачі і над усе любив миролюбіє. В його жилах мабуть текла й українська кров якогось Сушка. Був хитренький опортуніст і залюблений в московську мову. Ніби належав до російських есерів, у всякім разі не лідером. Фізично був також вайлудуватий, черкеска на ньому висіла мішком, не так, як на Бичеві, який у черкесці виглядав красунем. В кабінеті Бича Пил. Семен., з яким він був посвоячений (перші їх жінки були рідні сестри), був членом уряду освіти. Щось у Пил. Семен. було від мохаммеданських євнухів. Увага до нього російської знаті йому дуже імпонувала і через те він німів при пропозиціях ген. Денікіна, Алексеева і їм подібних. Очевидно, за свою батьківщину він вважав Росію, а Кубанський Край був переходовою стадією.

Ніби лідером цього кабінету був Данило Єрмолайович Скобцов який керував відомством хліборобства. Його освіта була неповна — він був студент, але перестарілим, був надзвичайно амбітний, впертий і самозакоханий. Одружився він із справжньою московкою Кузьміною-Караваєвою, що трохи писала. Це була людина з тверденьким характером, відданий Росії патріот, належав до її соціал-демократичної партії. Він завжди був одягнений зі смаком, вмів вдавати з себе авторитетну персону, хоч у дійсності не встиг набути справжнього авторитету. Намагався в про-

мовах говорити повчально, але його суконна мова не сприяла цьому. Своє становище використовував, як міг, улаштовуючи гулянки на урядовій яхті, часом брав верхові коні з державного табуна і т. д. Помітною фігурою цього кабінету був Андрій Андрійович Трусовський, член уряду фінансів і торгівлі й промисловости. Цей не належав до Ради і не був кубанським громадянином. Він був чистим зайдою, якого притяг Л. Бич з Баку. Він мав економічну освіту, але без практичного стажу, хоч прагнув завжди блиснуть цитатою. Жив він виключно для свого задоволення, називав себе (щоб не відстати від моди) есером, але точніше його можна б було окреслити безоглядним опортуністом — працював на того, хто платив і дозволяв збогачуватись бічними доходами, хоч би то й пахнуло криміналом. Виглядав він завжди, як таким типам належить, картинкою з останнього модного журналу.

Щоб бодай прізвищами підкреслити якусь участь в уряді й чорноморців, Сушко запросив до нього трьох ренегатів: генерала (титул надав ген. Денікін) В. Г. Науменка, член уряду військових справ (був у Кр. Раді за призначенням Денікіна), Скидана, відомства Освіти, і Верещаку, член уряду Продовольствія. Перший, Науменко, вважався агентом Добармії і через те був найліпшим гальмом в організації Кубармії. За його міністрування ген. Денікін міг спокійненько посміхатися на всі домагання самостійників у Законодавчій Раді про творення Кубармії. Скидан — доволітній директор військової реальної школи в Катеринодарі і якийсь час радник Кубанського Наказного Військового Отамана. Членом Ради він не був; очевидно, був правих переконань, людина старшого віку. Російський патріот Г. Г. Нечіпаєвський дав В. М. таку характеристику цього члена уряду: «Він думає одно, говорить інше, а робить цілком протилежно до тих двох... Верещака мав освіту фельдшерську, уже немолодий чоловік і в житті — фомусовський тип Грибоедова: ..«що й псові пана треба служити».. Про нього гомоніли, що він «уміло програвав у карти Військоатаманові Філімонову».... Членом Ради він не був. Інші члени цього уряду відзначалися цілковитою безбарвністю.

Законодавча Рада уже при формуванні президії виявила своє лице, обираючи одноголосно головою Л. Л. Бича, а товаришем (фактично головою) Султан Шахим Гирея. В останнього текла кров кримських ханів, частина яких при окупації Криму Росією втекла в гори до одновірців черкесів і карачаївців. Султан Шахим Гирей був по професії адвокатом, порівняно ще молодий чоловік, одружений з українкою. Не зважаючи на адвокатство, до нього пристала черкеска й бурка, без яких його важко було уявити. Полі-

тично він із самого початку пристав до самостійників-чорноморців, приятелював з М. С. Рябоволом, К. Я. Безкровним і з великою симпатією ставився до українського руху. Одначе треба визнати, що Султ. Шахим Гирей не мав твердого характеру і твердої політичної лінії. З останньої він не раз сковзався і в політичні провідники не надавався. Точніше кажучи, це був м'якотілий інтелігент. При виборі Державного Крайового контролера в Законодавчій Раді було два кандидати — чорноморці: К. Я. Безкровний і І. Л. Макаренко, а проросійської кандидатури навіть не висувалось. Стати Крайовим контролером всі шанси мав К. Я. Безкровний, але І. Л. Макаренко впав у розпач, доводячи, що як його не виберуть контролером, то він, як активний діяч, не матиме що робити і муситиме пристати до делегації, що виїздить до Парижу. М'який К. Я. Безкровний відмовився кандидувати і обрали І. Л. Макаренка. Ці вибори яскраво показали, що в Законодавчій Раді більшість мають чорноморці-самостійники. В такому разі Отаман мусив порадитися з чорноморцями і взяти їхнього представника за прем'єра. Але так не сталося. Отаман Філімонов зігнурав чорноморську більшість і запропонував формувати уряд П. С. Сушкову, який був членом Законодавчої Ради і добре розумів, що іде проти прийнятих парламентарних звичаїв.

Крім уже названих до Кубанського уряду ще ввійшли: член уряду шляхів — інж. Подольський, внутрішніх справ — ген.-майор Успенський (лінієць), справедливости — П. М. Каплін (лінієць), охорони здоров'я — лікар Н. С. Долгополов і від горців незмінний К. Натирбов. Задоволення таким кабінетом ген. Денікін виявив тим, що двох його міністрів, Успенського й Науменка, підніс з полковників до ранг ген.-майорів. Наказ цей появився в один день з наказом От. Філімонова про зформування уряду.

Хто ж були законодавці в Законодавчій Раді, оті 80 наймудріших, вибрані з вибраних? Це питання, яким дуже зацікавився В. М. Вибрала їх Крайова Рада із своїх членів. Виборча процедура така: всі відділові (всіх 7) і черкеська Рада, в яких за три місяці люди себе добре пізнали, обирають кандидатів до Законодавчої Ради. Списки кандидатів оголошуються на пленумі Крайової Ради, де їх механічно затверджують. Ні одного кандидата не відкинено. В Радах вибори таємні, обирають кожного кандидата окремо. І от, в Законодавчій Раді ні однісенького генерала. Ні Гулиги, ні Геймана, ні Келеч Гирея, ні Третякова, ні Карцева, ні Шкуро, ні Покровського не обрали. За роз'ясненням цього «дива» В. М. звернувся до Крамаря та його однодумців. Відповіли — старі, а головне нема певности в сантименті до єдиної. Навіть такий Гулига, як перехилить зайву чар-

чину, починає муркотіти «Боже царя»..., а Гейман і тверезий може доводити, що за царя найкраще жилося... По всіх майже Радах обрали осіб з вищою освітою, але були й винятки. В таманській Раді сотника, адвоката Усатого, забалотували. На запит В. М. чому? Відповіли — «дуже плескав Денікіну й вийшов із залі, коли виходили ген. Лукомський зі своїми «депутатами» разом з Науменком». Загально в члени Законодавчої Ради обрано переважно молодших людей (30-40 років). Навіть старенького Ф. А. Щербину ейчани не вшанували й не обрали. Мабуть діяв тут закон революції... Дорогу молоді... Остільки в Добармії скрупультяно, напевно точніше, ніж в царській армії, дотримувалися старшинства при наданні титулів, у Крайовій Раді все ж панував дух революції з дорогою для молоді.

Чорноморська більшість в Законодавчій Раді називала себе федералістами-демократами, а денікінська пропаганда охрестила їх самостійниками. Однак ці депутати, особливо напочатку, ніякої організації не мали й являли собою аморфну масу. Лише в липні 1919 р. зроблено спробу надати федералістам правильну організацію політичної партії, яку яко-такто провадив невеличкий гурток, очолений братами Макаренками. В більш-менш близькому контакті з цим гуртком були й ті діячі, яких всі вважали за свідомих українців, — Л. Л. Бич, К. Я. Безкровний, М. С. Рябовол, С. Ф. Манжула й інші. Підозрюючи федералістів-демократів у симпатіях до самостійної України, з одного боку, та не терплячи слова «Федерація», з другого, — росіяни прозвали їх самостійниками. Більшість останніх складалася з чорноморців, але між ними були і лінійці, що або більш-менш толерантно ставилися до України, або хоч і були ворогами її, та все ж через свій радикалізм вважали за краще триматися федералістів-демократів. Останні бо противилися реакційному «Особому Совецанію». Позиція цих прихованих українофобів дозволяла їм впливати, щоб і інші не звернули з федерації з Росією на стару уже й проголошену стежку — федерації з Україною.

Добармія самостійникам протиставила лінійців, намагаючись якнайбільше розколювати кубанців. Лінійці ступали за Сушковим, Скобцовим, Філімоновим, Літовкіним, що вкупі з «Особим Совецанієм» прагнули до відбудови єдиної невідимої, а тому ворогували з українством. Деякі відщепенці чорноморців, що для них курс політики братів Макаренків був дуже лівим, а до того ж боялися української небезпеки, тулилися до лінійців. В дійсності ж вважати загалом одних, самостійників, поступовішими, а других, лінійців, реакційнішими не можна. Різку межу між ними провести важко. В приналежності до тієї або іншої групи

відогравав велику роллю і момент національний (з одного боку, російський свідомий націоналізм лінійців, а з другого — інстинктивний, ворожий йому український етнографізм невідомих чорноморців), і соціально-економічний (чорноморці пересічно були заможніші за лінійців), і становий (станова окремішність і небажання нею поступитися були яскравіші серед чорноморців, ніж серед лінійців. Останні під впливом своїх приятелів з рядів російської революційної демократії не так жахалися розкозачення і зрівняння з городовиками, як перші). Взагалі ж федералісти-демократи були радикальнішими в політичному відношенні, а лінійці йшли далі в соціальному. Звичайно, це розмежування ніяк не слід вважати точним, бо було багато відхилень. Так, серед лінійців відносно найбільшим консерватизмом визначався багатий Лабинський відділ, а серед чорноморців Сіський А найрадикальнішим серед останніх був Тамаський і серед перших Майкопський. В. М. натурально належав до чорноморців та ще й таманців, що про себе говорили: «ми не люди — ми таманці!» Формально до партії він не належав.

При такому не цілком виразному політичному становищі прем'єр Сушков рішив перевірити свою силу на ширшому станичному форумі. Він по від'їзді членів Зак. Ради на Різдва свят скликає з'їзди членів Крайової Ради з рівною кількістю уповноважених від станиць з рішальним правом голосу. На святах ці з'їзди відбулися.

2. З'їзди рад відділів

В. М. був учасником Таманської Ради, яка відбулася в станиці Слав'янській, в приміщенні кінотеатру. На засідання приходило багато станичників послухати, що «їхня Рада говорить». Було багато шкільної молоді старших класів. І тут у В. М. зродилася думка про опіку над молоддю, про її любов до рідного Краю, про пробудження патріотизму кубанського, замість нав'язування чужого, московського. Юнаки й дівчата вбирали в себе виголошені промови на різні теми, як губка воду, і радісно вітали промовців. Навіть Соня (сестра В. М.), яку дома вважали верхоглядкою, після засідання засипала брата безліччю запитів.

В. М. доповідав довго про проект самоуправління в Кубанському Краї. В основу він взяв земську систему, пристосовану до умов і термінології на Кубані: апарат весь виборний — військовий отаман, отаман відділу й станичний отаман і при кожному обранні Рада — Крайова і Законодавча, відділова й станична. По цій доповіді розгорнулися палкі дебати про різні відділи в радах тощо, а полк. Золотаревський був рішуче проти заведення «якогось земства».

«Що можна для російських губерній, то козакам не підходить», говорив він без особливого мотивування. Декому не була до вподоби виборність відділових отаманів (досі їх призначали) і рад при них, яких взагалі не було дотепер. Та кінець-кінцем про все домовились і в резолюції записали так, як В. М. пропонував.

Звичайно, були обговорені й інші питання і то радикальніше, ніж на Крайовій Раді. Прибув на з'їзд і прем'єр П. С. Сушков з військовим членом уряду В. Г. Науменком. Виступи їх зустріли вічливо, вислухали, але помітного впливу на перебіг з'їзду вони не мали, бо вони висували дуже загальні питання. Про Росію, боротьбу за її визволення обидва не згадували. Але на всіх цих з'їздах, включно із з'їздом у Слав'янській, прийнято резолюцію про негайне впровадження в життя Конституції й рішень Крайової Ради, про потребу творення своєї власної Кубанської армії. І взагалі ці резолюції санкціонували самостійницький напрямок політики попереднього уряду, який найбільш відповідав настроєві мас. Про зміну політики Кубанського уряду на проросійську користь на цих з'їздах не згадувалось. У Слав'янській пп. Сушкову з Науменком довелося ще вислухати несподіванку перед початком з'їзду. Правився напочатку молебінь стареньким о. Віталієм. Він звернувся до членів з'їзду з промовою по-українськи, в якій нагадував їм, що вони діти тих, хто прийшов на Кубанщину з України, з краю, «де тихі води та ясні зорі», і закликав їх у своїх рішеннях зробити з цього належні висновки та поступати так, як це личить нащадкам запорожців».

Слід зазначити, що на цьому з'їзді в Слав'янській панували виразно самостійницькі настрої з частими висловлюваннями проти Добрармії та її прибічників. Ген. В. Науменко, відчувши, як члени з'їзду з жалем говорять про відсутність Кубанської армії, виступив з неправдивою заявою, що його вже призначено командувачем Кубанської армії. (Насправді ж отаман Філімонов, щоб трохи запаморочити голови тих, що прагнуть своєї армії, призначив Науменка походним отаманом, утворивши для цього відповідну канцелярію, яка разом з двома отаманами фактично, як виявилось пізніше, гальмувала справу організації Кубанської армії). Але й така заява дуже не змінила загального настрою, і промовці часто згадували Добрармію за її лихі вчинки на Кубані, а запальніші пропонували викинути Добрармію геть з Кубанщини.

Так спроба прем'єра здобути бодай моральну підтримку для уряду на з'їздах по Відділах зустріла рішуче підкреслення самостійницьких настроїв, а це ще більш підбадьорило членів Законодавчої Ради — самостійників.

3. Догода 26. грудня 1918 року.

Добрармія мало рахувалася з урядом Бича, а за Сушко-ва вона з нього глузувала, бо за його таки допомогою про-довжувала політику підпорядкування собі Кубанщини.

26-го грудня 1918 року ген. Денікін скликав нараду на станції Торговій. Предметом наради було об'єднання ко-мандування протибольшевицькими збройними силами. На цю нараду прибули закликані генерали: Денікін, Щербачов, Драгоміров, Романовський — від Добрармії, отам. Краснов, Денисов, Поляков, Свечин — від Донщини. До них Денікін поставив вимогу: єдиного керування зовнішніми справами, об'єднання залізниць, єдиної банкової системи, пошти, су-ду, а, найголовніше, єдиного командування. Донську кінно-ту мали б передати на ті ділянки фронту, які він, Денікін, укаже, а на її місце стане добровольча піхота. Донський резерв має піти в його повне розпорядження. На командних посадах в Донській армії не мусять бути тільки козаки. Му-сять бути введені спільні статuti, спільні правила підви-щення в рангах. Корпусних командирів і вище він призна-чає у порозумінні з отаманом. Всі офіцери генерального штабу підлягають безпосередньо лише йому. Встановлю-ються однакові розміри платень й пенсій. Право мобілізації належить йому, все постачання також, звідкіля б воно не надходило. Він розпоряджається хлібом і вуглем, бере їх на облік.¹⁾

Більшість цих вимог відносилась і до кубанців, які до-сі бодай частину їх зовсім не задовольняли, або хоч і задо-вольняли, то не в повній мірі. На нараді ж не було ні одно-го кубанця. Це здивувало донців і ген. Денисов під час роз-мови заявив Денікінові: «Ви аж так не рахуетесь з козака-ми, що навіть ні одного кубанця не закликали на нараду». «Кубанці заявили, що вони в усьому підуть слідом за дон-цями» — відповів ген. Романовський. Як воно було на-справді, писемних документів нема.

Почалися довгі суперечки. Отаман Краснов, щоб одер-жати від Добрармії допомогу — кубанських козаків, якої вимагав стан донського фронту, погодився визнати верхов-не командування Денікіна, але при тій умові, що донська армія зберігатиме автономію, тобто що вона підлягатиме Денікіну не безпосередньо, а через свого отамана і то лише в оперативному відношенні. Більшість же вимог Денікіна, які частково Кубанці вже задовольнили, от. Краснов від-хилив.

1) П. Н. Краснов. «Всевеликое Войско Донское». «Архив Русской Революции», т. V Берлін, 1922 р.

Того ж числа ген. Денікін видав наказ, що він вступає в командування всіма збройними силами Півдня Росії «за згодою з отаманами козацьких військ Донщини і Кубанщини» і вперше підписався як «Головнокомандувач». Отаман Краснов, оголошуючи цей наказ по Донській армії, додав, за згодою Денікіна, що останній обіцяв не порушувати донської конституції.²⁾ Кубанський отаман ніякого наказу не видав, бо ж він усіх кубанців занастив у біло-московську неволю. Через те кубанські політики не одержали від Денікіна навіть проблематичної обіцянки, яку він згодився дати Донові.

Так і донський самостійник, от. Краснов, якого своєчасно не підтримали кубанці, обставинами на фронті був змушений поступитись московським неділимцям. Але 26 грудня 1918 року на ст. Торговій поразки зазнав не сам от. Краснов, а й кубанці. Останні через угоду 26-го грудня, проти якої вони не пустили пари з уст, багато, багато втратили морально й матеріально. Натомість ген. Денікін у цьому випадку притиснув зненавидженого ним от. Краснова і виграв, бодай на назві, яка, oprіч особистої пихи, мусила в інтерпретації добровольців допомагати в зносинах з представниками Антанти.

З кубанцями ж Денікін не хотів рахуватися. Після смерги ген. Кюрнілова Новодмитрівська умова вигасла, а ген. Денікін продовжував ними командувати, не запитуючи згоди кубанського отамана, уряду й ради, як ніби їх не існувало. Всі ці установи в очах Денікіна мали паперове значення. Кубанські ж частини перебували тепер у значно гіршому стані ніж донці, бо після угоди з 26 грудня вони «на законній підставі» опинилися в повному розпорядженні Добрармії. Донці далі являли собою цілком самостійну армію, що підлягала Денікінові лише в оперативному відношенні та й то не безпосередньо, а через свого отамана. Без згоди останнього донські частини не можна було зняти з Донського фронту, а кубанцями Денікін розпоряджався, як хотів. Він об'єднував їх у бригади, дивізії, переміщуючи з добровольцями, розкидаючи по всьому вже довгому фронті, затикаючи ними всі діри ріденьких добровольчих лав. Власного самостійного військового керівництва кубанці були позбавлені. Військовий штаб, військове відомство (міністерство), канцелярія «походного отамана» виконували лише вказівки Денікіна, запобігливо задовольняючи всі його вимоги. Підвищення ранг також Денікін собі присвоїв. Командний склад у кубанців зроблено мішаний, багато, особ-

²⁾ П. Н. Краснов. «Казачья самостийнсьть». «Двухглавый Орел», вилт. ч. 25, 1-14 февр. 1922

ливо важливіших посад, обсаджувано московськими армійськими офіцерами («солдатськими», або «картузниками» за висловами козаків). Це все творилося не за браком кубанських старшин, а тому, що їм не довіряли і, очевидно, щоб ліпше було стежити за настроєм козаків, щоб цупкіше тримати їх у своїх руках.

Озброєння та постачання у кубанців за відсутністю власних органів керування армією також було частіше гірше, бо на їх дивились, як на пасинків, підозрюючи скрізь самотійність. Донська армія одержувала все їй потрібне, як армія, розподіляючи його між частинами сама. Факт існування Донської армії, хоч і сміхотворної, на думку Денікіна, і лише терпимим державним формуванням, а Кубанщина трактувалася лише «козачим військом». Кубанське військо мало служити на попередніх умовах, цєбто кубанські частини мусили якнайбільше приносити власного майна (коні, одяг, холодну зброю). Давалося ж їм як можна менше. Ці частини мали сталий критичний стан: для них «бракувало» одягу, зброї, амуніції. Купувати все те у козаків все менше ставало засобів. Тут виявився брак власних грошей, бо Добрармія приділяла Кубані дуже скупко грошові знаки. Як і Денікін, Добрармія не довіряла кубанцям і боялась, щоб вони не поробили склади засобів зброї й амуніції і після цього не відчули себе більш незалежними. Московські люди відчували, що вони є чужі й ворожі населенню Кубанського Краю, де їх лише терплять, а при першій нагоді можуть і прогнати.

4. Розбищаттво Добрармії в запіллі.

Після зформування кубанського уряду П. Сушкова агенти Добрармії спробували показати пазурі. Вони почали вишукувати активні національні сили в Україні й на Кубані, приборкуючи український сепаратизм. Маючи слухняний кубанський уряд Сушкова, Добрармія хоче залякати кубанських українців, щоб тихо сиділи собі і не втручалися «не в своє діло». Незадоволення в кубанських частинах походом в Україну контррозвідка Денікіна пояснювала агітацією українців по кубанських станицях. Боротьбу з отими вигаданими пропагандистами агенти Добрармії мали намір здушити терором по станицях.

Шукаючи української небезпеки, офіцери-агенти з контррозвідки Добрармії накинулися на чотирьох кооператорів у ст. Пашківській (6 км. від Катеринодари, з трамвайним сполученням). Це були козаки-кооператори, поважні діячі на ниві українського культурно-національного руху. До них з обшуком урвалися оті агенти — добровільці.

Вони обшукали кооперативну крамницю і по квартирах кожного зокрема. Обшук супроводили ці московські «герої» глузуванням з української мови і українських книжок. Ці «гості» при обшуку дуже цікавилися всім українським — книжками, листами, і до всього написаного московською мовою (книжок й листів) лишалися цілковито байдужими. Після обшуку козаків арештували і повезли до Катеринодару, а по дорозі конвоїри-офіцери всіх 4-х застрелили... «при спробі утікати». Цей випадок викликав обурення у кожного кубанського громадянина, виключаючи, звичайно, північних утікачів. Законодавча Рада зреагувала відразу, вимагаючи від уряду розслідування. Але уряд огинався, конкретно нічого не робив, боячись конфлікту з Добрармією.

Через байдужість уряду, Законодавча Рада сама організувала розслідування цієї ганебної розправи москалів з козаками-українцями. При розслідуванні натрапляли на великі перешкоди, які ясно свідчили, що Добрармія не видасть винуватих. Вона ніякої вини в цьому вчинку не вбачала і негайно видалила своїх агентів подальше за Катеринодар. Однак заходи Законодавчої Ради трохи спинили цей розгул і якийсь час такого не траплялося по станицях.

Але Добрармію дратували уперті самостійники таманці, найближчі земляки В. М. Тут Денікін доручив навести «порядок» самому куб. урядові. Член його ген. В. Науменко організував (ніби для боротьби з дезертирами, який, за його заявою, нібито було найбільше в Таманському відділі) карний загін. Для командування ним призначив полк. Щегловського, який биттям, розстрілами й шибеницями тероризував Таманський відділ, змушуючи населення бути слухняним Добрармії і покірно йти на фронт і битись за єдину-неділиму. Зрозуміло, що від розгулу загону полк. Щегловського терпіли не лише навгородні, а й козаки та їх родини, а також інтелігенція — учителі, фельдшери, лікарі та ін. А все те робив уже не Денікін, а куб. уряд, що вислужувався перед ним, а серед населення викликав все більше обурення. На відбутих з'їздах відділів здавалося, що все йде до заспокоєння, а тут тобі розправи карних загонів. Чутки про ці дії натурально долітали й до фронту, де козаки все більше насторожувалися. Запал до боротьби згасав.

5. Загально-політична лінія кабінету П. Сушкова

Уряд П. Сушкова, його діяльність можна схарактеризувати реченням: «чого бажаєте, ваша вельможносте пане головнокомандувачу!» Вся діяльність цього уряду зводилась до старанного виконання всіх вимог Добрармії, завдан-

ня якої було відбудування «єдиної неподільної», цебто підготування походу в Росію з пасифікацією й приєднанням всіх частин, які вже відокремилися від неї. Російський патріот Сушков без вагання справи Кубані жертвував для відбудови Росії, сліпо вірячи, що Денікін та його прибічники покликані відновити імперію, а яку, то йому було байдуже. Сушков передав всі ресурси Краю в розпорядження Денікіна, допомагаючи йому безоглядно придушувати й нищити все те, що не погоджувалося з ідеєю великої Росії, а насмілювалося обстоювати якісь свої права на існування без неї чи поза нею. Це був маніяк, що увірував давно у вищість і покликаність росіян творити всесвітні цінності.

Хоч він формально був соціяліст-революціонер, але Денікін і Особое совещаніє цьому не надавали значення. Здавалося, що Сушков мусив бути демократом і не міг не помічати, які кличі для трудящих мас несе Добрармія, як вона поводить з демократичною й соціялістичною інтелігенцією. Заплющуючи на все очі, Сушков твердо тримався одного: «була б жива Росія!» Йому снилися малинові дзвони церков Москви білокамінної, співуча мова її людей «богоносів», а не якихось «грубих козаків-хахлов». Денікін об'єднував Росію, а большевики тоді ще ніби розщеплювали, розбазарювали її. Козацтво для такого ренегата соціяліста, освіченого й розумного, але відірваного від народу, з якого вийшов — козацтво з його становими устроями і претенсією на окремішність було для нього анахронізмом. І в той же час він одягав черкеску, бо тоді краще слухали його навколишні козаки — знаряддя для досягнення мети, відродження російської держави. Цей надмірно проросійський нахил Сушкова добре розуміли ура-козаки з лівійців. Він їм не цілком подобався. Але вони боялися, щоб «більшість кубанського населення не потягла до України-хахландії, а тому стояли за підтримку Сушкова. Останнього підтримувала й некозача, як своя (зросійщина), так і зайшла (утікацька) російська інтелігенція. Перед нею, особливо напочатку, Сушков видавав себе за соціяліста й демократа. Тільки лівіші й непримиренні вважали його ренегатом демократично-соціялістичного табору, але вони самі не мали майже ніякого впливу на політику. Здебільшого це була підпільна братія.

Порівнявши діяльність кабінету Л. Бича з діяльністю уряду Сушкова, доводиться констатувати, що кінець-кінцем вони були однакові, цебто коли мати на увазі наслідки їх діяльності. Лише при Бичі робилися спроби виділити козаків у свою армію, опанувати управління колишніх державних підприємств і т. д. А через те, що Добрармія ні на що не погоджувалася, то кабінет Бича переставав і дома-

гатися. Теоретично ж Л. Бич і його однодумці-чорноморці не були одностайні, по-різному розуміли гасло: «Єдина Кубань в єдиній федеративній російській республіці». А кабінет Сушкова і група лінійців, що його дисциплінованіше підтримувала, безоглядно приймали все, що бажала Добрармія, яка ніякої 'федерації не визнавала. Різниця між цими обома кабінетами слід шукати в тому, як вони уявляли майбутній устрій Росії, а не в ставленні до Денікіна та його Добрармії з юрбою утікачів з 'Півночі. Для **декого** ж з ура-козаків чорноморців навіть і не в цьому був тягар розходження з Сушковим та його лінійською групою. Цих патріотів козацтва обурювало головним чином те, що Денікін мало дбав про військовиків, що він у козацтві вбачав не ціль, а лише засіб. Їм здавалося, що й вони не гірші за Сушкова 'чи Філімонова, що якби вони їхнє місце посіли, то військо не тільки було б врятоване, а ще на російській справі заробили б. Дратувало цих ура-козаків і те, 'що Денікін вважав за ліпше мати справу не з ними, а з 'Сушковим та Філімоновим. Через це вони хилилися до 'кубанського федералізму, який щойно почав оформлятися.

Щодо Денікіна та його 'дорадників, то важко було тоді й тепер відгадати, чому він вибрав Сушкова з його групою для співпраці, коли вигідніше б було спертися на ура-козаків (вони мали більшість і були служаки). Можливо, що відіграло ролю споконвічне недовір'я до '«хітрих хахлов». Та якби тоді Денікін приголубив одного-другого з апостолів козацтва та пообіцяв їм збереження козацьких 'вольностей, то багато запеклих антиденікінців, проводирів опозиції, як тоді думав В. М., стали б вірними «Його вельможности» і нікому вони б не поступили чести вступати у «звільнену Москву»...

В. М. тоді не приставав ні до якої групи і скептично вислуховував «прогнози» чорноморців, що потроху вбивалися в політичні колодочки. Його тоді вражало самоізолювання чорноморців, членів Ради, від військових кубанських старшин і від молоді-студентства та старшоклясників середньошкільників, багато яких перебуло в Крижаному поході і тепер готувалися до атестату зрілості чи вже вчилася в політехніках. 'У В. М. виникла думка притягти оту молодь до вивчення природних багатств краю і при цьому розворушити місцевий патріотизм, показати їй безладдя на різних державних підприємствах, що ними правили майже виключно утікачі з півночі, які утримувалися коштом крайового уряду, а не Добрармії. Таких підприємств було більше: «Кубаноль» в Катеринодарі, Гарбекстрактовня і поташні заводи в Майкопі, нафтодобування в околицях ст. Апшеронської і т. д. 'З цими думками В. М. випадково зустрів

інженера-гідротехніка Юрка Діброву, що закінчив політехніку в Петрограді. Виявилось, що він працює у міністерстві торгівлі й промисловости, проектуючи можливу розбудову великого порту на Чорному морі у Витязівському лимані, до якого протікав глибокий рукав р. Кунані. Діброва скаржився, що йому бракує багатьох даних для проектування, що їх можна добути дослідженням на місці. В. М. порадив подумати над організацією експедиції з інженерів і студентів з політехнік. Діброва захопився цією ідеєю і обіцяв згодом ще зустрітися. При другій зустрічі Діброва прийшов з інж. Багенським, який збудував порт в Темрюку при впаданні р. Кубані в Озівське море.

Інж. Багенський поінформував, що в Темрюку під час 1-ї світової війни відкрили великі джерела природнього газу, для використання якого закладено завод з двома газомоторами, який (завод) тепер не діяв, а були плани все те розробляти. Згодом Багенський передав В. М. доповідь хеміка Глазунова (син міського голови в Петрограді) до князя Ольденбургського, начальника санітарної справи в російській армії. У доповіді говорилося, що просвердлено в винограднику міщанина Ганджі 6 неглибоких свердловин (найглибша 60 метрів), газом яких рухалися два мотори (у 250 і 50 кінськ. сил), які встановлено в цегловому будинку, де міститься і лябораторія. Тепер все те покинуто напризволяще і немає навіть сторожа.

В. М. зробив в Законодавчій Раді доповідь про Темрюцьке газовище і йому доручено з'їздити на місце й докладніше дослідити, що то за завод. Це було на початку весни, вода в Кубані прибула й скаламутніла, пливати та ще й за водою було легко. Перший раз В. М. проїхав Урму, не спинившись, хоч як кортіло глянути на Ханьків. За добу ранком був в Темрюку, місті рибалок, виноградарів, багатьох цегелень і пролетаріяту, з якого походило чимало дрібних комисарів, які служили північним червоним завоївникам. З пристані візником заїхав до міської управи, де було лише декілька урядовців, що нічогосінько не знали ні про газ, ні про завод. В. М. попросив дати провідника й якусь підводу, бо по опису це було далеченько на східньому передмісті. Досить швидко з пожежної команди з'явилась лійка, якою виїхали на завод.

Як виявилось, завод складався з невеликого одноповерхового будинку, в якому були два заржавілі мотори. Було там дві кімнати, а в одній із них була лябораторія, де лежали двоцалеві газоводи до різних пробних свердловин. Двері до цього будинку не були замкнені, все майно покритось доброю верствою пилюки, але не було зіпсуте. Серед паперів В. М. знайшов декілька зошитів, з яких довідався,

що Глазунов мав намір з натурального газу (головну масу становив метан) синтезувати 'формалін, якого бракувало в армії. Свердловини не були глибокі (10-60 м.), зроблені ручним свердленням з малими обсадними рурами (трицалеві). Все це свідчило про якесь аматорство, яке не давало найменших підстав для солідного дослідження. Дивно все ж було, що не було слідів грабунку. Після цих оглядин В. М. піднявся на гору «Блюваку», без ніякої рослинности, в багатьох місцях на ній виходив газ, що пробивався бульками через багно і бризкав навколо. Саме тому й називали цю гору «Блювакою». Кінчалася ця гора коло Темрюка мискою з кількаметровими берегами. Дно цієї миски було голе, якесь випукле, а навколо нього був перстень з води. В. М. пригадав собі, що хлопцем приїздив сюди на ярмарок влітку і навіть купався в озерці оцієї миски, яка вся вкривалася водою. Розпитав старожилів, які підтвердили, що ця миска давніше являла собою суцільне озерце, а тепер щось випирає дно і так утворився перстень. Отже ясно було, що випирає газ. У записках Глазунова В. М. прочитав, що в болоті блювак є якийсь великий відсоток йоду та що нібі екстракція його обходилася б дешевше, ніж здобування з водорослин. В. М. набрав з декількох кратерків мокрого багна. Вечеріло, коли В. М. вернувся до міської Управи. Тут пощастило ще декого із старожилів розпитати, які праці Глазунова не надавали поважного значення. Перебування його тут пояснювали бажанням уникнути мобілізації до війська.

Назад В. М. повертався кіньми — спершу пожежної команди, а далі ст. Курчанської. Затемна В. М. приїхав до станичного правління рідної станиці, звідки його відвезли на Ханьків. Перебувши півдня з рідними, помандрував далі кіньми, приглядаючись до життя по станицях, деякі з яких, як Полтавська, Слав'янська, йому були добре відомі. По станицях всі були в якомусь напруженні і все питали: де фронт, коли вже організується Кубанська армія, чи ще довго будуть панькатися з Денікіним і його «совещанієм». Це вже були розбурхані революцією люди, які читали газети, розпитували своїх членів Ради, цікавились кожним новим наказом, розпорядженням. Така цікавість напштовхнула В. М. на думку — після звіту в Законодавчій Раді зробити ширшу доповідь у своїй станиці й ще краще прислухатись до своїх виборців.

На доповіді про темрюцький завод виявився лише один член Ради, Олександр Максимович Гордієнко, який все розумів і задавав доречні запити. Він скінчив хемічний факультет у вищій школі в Швейцарії. Він був з навгородніх культуртрегерів в Єйському відділі. Пропозиції В. М.

Рада прийняла повністю, щоб відділ промисловости відомства Торгу й Промисловости прийняв під свій догляд цей завод і розробив план використання його, а якщо ні, то треба ліквідувати тамтешнє майно. Складність була в тому, що треба було проробити глибоке свердлення з вежею й машинами, які вживаються при здобуванні нафти, а доїзд до Темрюка був лише кіньми.

6. Взаємовідносини між урядом і Закон. Радою та росіянами

Взаємовідносини між Законодавчою Радою і членів уряду були наскрізь ворожі, отже й навряд чи можна було сподіватися примирення і нормальної співпраці. Конфлікт між цими інституціями міг вибухати кожного дня. Про це відверто говорили і навіть визначали момент вибуху — обговорення декларації, з якою уряд мусив виступати перед Радою.

Рада розпочала сесію, але Сушков не поспішав ознайомити її з своєю програмою, мабуть, бажаючи довше поурядувати, бо ж крах був неминучий. Щоденна дійсність давала більшості Ради багато приводів до прискорення конфлікту. В діяльності Уряду не мало було фактів, що могли б служити матеріалом для інтерпеляції, по якій Сушков з колегами ні в якому разі не міг дати задовільної відповіді. Висловлення ж Радою недовір'я викликало б неминучу відставку кабінету, бо отаман не мав права розпустити Раду. Він опинився б перед дилемою: або порушити конституцію і зробити переворот, на що тоді, як для нього, так і для його високого покровителя, Денікіна, ще було небезпечно, або погодитися на кабінет, який задовольняв би більшість Ради. Остання ж також без вислухання декларації не хоче висловлювати вотуму недовір'я, щоб не давати зайвого матеріалу добрармійській і ренегатській пресі. Очевидно, не пройшло це й без залякування: усунення Сушкова розсердить Денікіна і він перестане боронити Кубанщину від большевиків, які знову наблизилися до кордонів Кубані.

Однак Сушков з прибічниками не чекав удару в Раді, а сам пішов у наступ. В офіційному органі «Вольная Кубань» з'явилися статті (навіть членів уряду) з гострими виступами проти Ради, особливо проти більшості її — чорноморців. Раду обвинувачували в політичній бездіяльності, в нехтуванні інтересами Краю, а чорноморців ще й у самотійництві. Денікінська преса, що мала налагоджений апарат до розповсюдження, всіма силами підтримала цю кампанію проти Ради.

Росіяни відчували себе повними володарями краю, коли й урядовий орган Кубані повів загальноросійську лінію. Піс-

ля повалення гетьмана Скоропадського і захоплення великої частини України більшовиками кількість північних утікачів на Кубані дуже зросла. Вони заповнили не тільки установи Добрармії, а й пролазили у кубанські урядові установи, де цей елемент відчував себе паном ситуації, бо для нього кубанський уряд був «своїм», «руським». Те саме діялось і в громадських установах, до яких ішов радикальний елемент, але єдино-неділимський. «Руські люди» взагалі горіли бажанням повторення праці Івана Калита — збирання до купи «ісконних руських земель.» Кубань для тих «руських людей» на їх шляху до відновлення єдино-неділмої була першою територією, і вони люто накидалися на кубанських самостійників, як на ворогів Росії й Добрармії. А все лихо самостійництва вони вбачали в проводирях, на яких звертали всю лють, не помічаючи того, що ці проводирі не були справжніми ворогами Росії і не думали відділятися від неї та що не вони тягли до України, а маси. Але росіяни правого напрямку, які були принципово проти федерації, мали підстави вважати кубанських самостійників за сепаратистів. За таких вважали їх і ліві, що хоч і не відкидали принципу федерації, але й до здійснення її не хотіли допустити, прикриваючи часом свою ворожість до федералістів-чорноморців поясненням, що вони не можуть співчувати українському сепаратизмові, проявом якого ніби то є федералізм чорноморців. Для ослаблення такого федералізму ліві вважали за потрібне підтримувати радикальні течії серед лінійців. Дійсне ж ставлення до Росії, Добрармії й Денікіна з боку самостійників (федералістів-демократів) зформульоване в доповіді голови Крайової Ради М. С. Рябова на приватній нараді членів Законодавчої Ради 27 лютого 1919 року. Він сказав:

«На першій сесії Крайової Надзвичайної Ради голова уряду Л. Л. Бич виголосив доповідь з питання про політичний момент, висуваючи певні тези, зазначаючи шляхи, потрібні для упорядкування краю. Головною з тез, яку, як і завжди поділяла група так званих самостійників, а вірніше сказавши — група федералістів-демократів, було: в цілях успіху боротьби потрібне негайне об'єднання всіх державних формувань, які борються проти більшовиків. Група ця вважала, що тільки при створенні запасу живої сили ця боротьба може бути успішною. Ця теза в тій мірі, як її пропонувала група, зустріла з боку деяких персон заперечення, але Крайова Рада все ж таки прийняла її. Групі самостійників кинучо обвинувачення, що вона хоче відірватися від Росії, не зважаючи на те, що її гаслом було: «Єдина вільна Росія». Цьому гаслу протиставили клич «неділмої». Групи, які висували цей останній клич, проводили творення Росії згори, тоді як ми вважали, що тільки об'єднання усіх живих елементів держави, рухом знизу, можна відбудувати Росію. Групи, які діяли проти нас, замість того, щоб зайнятися творенням єдиного фронту, почали звертати багато уваги втручання у внутрішні справи крайових формувань, і вийшло, що армія, яка

підпирала цю групу, почала робити політику замість того, щоб бути строго аполітичною. Далі, групі самостійників закинуто обвинувачення в протидіяннях армії, але група була на боці Денікіна і заявила, що підтримує його авторитет. Коли виявилось прямування до диктатури група заявила, що вона не буде прсти неї, якщо диктатура базуватиметься на бажанні народів всіх формувань. І єдиним кандидатом в диктатори група вважала Денікіна. Замість уряду, який би став на чолі всіх формувань і спирався б на підтримку народів, в Катеринодарі утворилося «Особое совещаніє» — компанія самозванців з кадетів і чорносотенців, яка й задумала проголосити себе всеросійською урядовою владою. Цю компанію від політики, від комерції, чи від монархізму ми не визнавали. В «Совещаніє» почали проходити такі добре нам відомі персони, як В. Шульгін.

«Ми ставилися до цього з великою обережністю, яка виробилася на підставі спостережень у поході. Ми цінили Алексеєва, але не могли не бачити в ньому генерала Миколи Романова. Після того, як в ст. Мечотинській він заявив, що єдиним патріотом він вважає В. Шульгіна, ми зрозуміли, яку роль грає він в «Совещанії». Далі почалася провокаційна праця, наслідком якої і треба вважати штучний поділ нас на Лівню й Чорноморію. Політика командного складу армії після походу різко змінилася. Коли була потрібна козацька допомога і крав'ю, і матеріально, коли тріскотіли скоростріли, в ст. Успенській в урядовій друкарні друкувалася відозва, в якій обіцявали скликати установчі збори. Минула небезпека — почали базікати про якесь представницьке зібрання, а потім перестали обіцяти їй це. Голова уряду й голова Законодавчої Ради, які, з огляду на своє становище, спостерігали в поході близько діячів армії, знають ту оцінку, яку давав цим діячам ген. Л. Корнілов. Він ставився до сучасних провідирів з великою зневагою. Кубанські діячі, які пішли в похід з думкою зберегти ідею народоправства, всіма силами підтримували її в поході. Історичну умову в ст. Новодмитрівській підписано після обміркування в Раді. Нам хотілося зберегти свою Кубанську фізіономію, і нас підтримував в цьому, правда, як з'ясувалося, з-за бажання зберегти звання головнокомандувача, і ген. Покровський.

«Коли виявилось в командуванні Добрармії намагання керувати їм, ми запропонували, що ми усунемося, але нас обвинуватили в бажанні скласти з себе відповідальність, і ми залишилися. Коли після захоплення Катеринодара Військовий Отаман і Голова Ради були з візитом в Алексеєва, той виразно заявив, що Отаман і Уряд мусять увійти в місто першими, як справжні господарі, що всякі вироблені без цього умови церемоніялу повинні бути скасовані. Але, звичайно, цього не сталося. Далі, після захоплення Катеринодара, з'ясувалося, що на Кубанщині всякий прапорщик — повний господар. Наслідок — зруйновані господарства багатьох станиць. Коли з нашого боку заявлено під час візиту Алексеєву протести з цього приводу, і голова Ради говорив у зворушеному тоні, Драгомиров заявив: «я прошу Вас голосу не підносити. Ми вас визволили і ви мусяте нам «коритися». Правда, тоді нас не виганяли, тепер же, як відомо, за це виганяють. (Був випадок, коли Денікін виняв одного видатного Кубанського політичного діяча). Отже, прийшли заюйовники і не визнали законного уряду, а установили якийсь всеросійський уряд. І в цьому відношенні уряд Л. Бича стояв вище сучасного. Він боровся... тепер боротьби вже не має... Почалися в суголосній комісії залякування союзниками, які ніби то цілком прихильні до армії; почалися принадування обіцянками доставити всякий крам. І тоді група «самостійників» попереджала: «Не вірте в допомогу союзників. Організуйте свої сили». І прибулі союзники, вірніше кажучи, французи ображали кубанських козаків. У промо-

вах в Раді представники місій багато говорили, але забули згадати про кубанське козацтво. Кубанська хліб-сіль забувалася й на обіді, який улаштував уряд на честь прибулих. Ясно, що союзників хтось інспірував. Вороги тріюмфували після заяви Ерліша, що союзники вважають ворогом всякого, хто йде проти Добрармії... Ми сказали: організуйтеся. **Чорноморці, звичайно, любили Україну, але визнавали її, як помічницю в боротьбі за народовладство і Кубанщину на неї не міняли.** В Добрармії прокинулися імперіялістичні тенденції, коли виявився грізний рух советських військ на південь, армія чогось почала перекидати війська до Одеси, Криму, намагаючись захопити більше території.

«Висунутому Радою бажанню об'єднання всіх державних формувань проводирі Добрармії почали робити перешкоди. Виникла Грузинська авантюра. Переговори Кубанщини з Грузією припинилися під загрозою проголошення зрадниками. Добрі відносини зіпсувалися. Авантюра несподівано закінчилася втручанням англійців. Виникає нова. Військам Гірського уряду, які боролися з большевиками, командування Добрармії, після захоплення Терека і частини Дагестану, запропонувало роззброїтися. Денікін не приймає делегації Гірського уряду, яка приїхала, щоб висвітлити непорозуміння, і направляє її на розмови до Ляхова, і вона складає з себе відповідальність за дальші події. І от офіційно вже реляція повідомляє про большевицькі банди, які об'єдналися з чеченцями на південь від Грозного, роззброїли Карачайвський нарід... Роз'єднуюча праця ведеться в наших відносинах з Донщиною... Висновок з усього вищенаведеного такий: гірські народи не тільки не друзі, а може й вороги; Грузія недоброчливо ставиться до нас; Україну захопили большевики; Донщина в тяжкому стані, союзники допомоги не дають. Чийсь зусилля ізолювали нас цілковито. Кубанське козацтво змушено головами його дітей платити за гріхи різних політичних прейдисвітів... Все приводить до двох висновків: Потрібно негайно взяти в свої руки зовнішню політику і усунути третій персон, які розпоряджаються нами. І внутрішні справи мусять також цілком перейти до наших рук.»³⁾

Так промовляв голова Крайової Ради, українець, володар душ великої більшості цього парламенту, парламенту, що по суті був лише 'за повну самостійність Кубані, а як і приймав декларації до конституції, плескав після проповіді федералізму Бичеві, то лише тому, що багато хто ще як слід не розумів всієї глибини тих виступів. М. С. Рябовол був свідомий українець, який за тих обставин, ускладнених прийнятими ухвалами Ради, шукав виходу, як інтелігент. Він бачив, що Добрармія стала на шлях реставрації, на якому вона ' не могла не завалитися. На підставі відомих фактів цей трибун зважився констатувати, що федералісти-демократи не були проти Росії і Денікіна, ба навіть проти його диктатури. Із цієї промови ясно проглядала ворожість до панування правих в керівних колах Добрармії. З цими колами уряд Сушкова тримався повної згоди, а тому боротьба проти 'них була боротьбою проти створеного кубанського уряду Сушкова. Але ні Денікін, ні його оточення не вірили в сказане Рябоволом про федеративну Росію. Вони

3) Г. Покровський. «Деникинщина», стор. 119-124

лізли в його душу і з неї витягали самостійника й українця. Він був кумиром майже всієї Ради, більшість членів якої ставилися до Росії й Добрармії негативно чи навіть вороже. Про ці настрої станиць Денікін його агентурою був добре поінформований. Через це Денікініяда (цебто Денікін і його оточення) не вірила висловленим думкам Рябовола, парламентаристи якого були надхненні антиденікініядівці. Так само й думаючи кубанці не мали ілюзій, що Денікін є ліберал, а не махровий монархіст, правою рукою якого був український яничар Шульгін. Однак здійснити скромну пораду з отим федералізмом Рябовола також означало йти на розрив з Добрармією. До 'всього цього почалася гра на союзниках, — як денікініядівців, так і Сушкова. Вони запевняли, що союзники дадуть допомогу не тільки зброєю й амуніцією, а і військом при умові, що на чолі боротьби стоятиме Денікін. в розпорядження якого передасться вся допомога. Для Денікіна ж Рябовол і всі самостійники-чорноморці були соціалісти, тобто вороги його монархістичних мрій. В такій ситуації федералісти-демократи не спішили брати до своїх рук ні зовнішньої політики, ні внутрішніх справ.

7. Деклярація кабінету Сушкова

Напередодні відкриття 2-ї сесії Крайової Ради Сушков, нарешті, виступив у 'Законодавчій Раді з деклярацією, загальним змістом досить ліберальною. На засіданні було повно членів Крайової Ради. Настрій був піднесений. Одним з перших промовців 'з приводу деклярації виступив федераліст-демократ Пилип Капитонович Воропінов (козак-лінієць, за фахом — учитель, освічу мав за вчительський інститут, відомий до революції серед місцевих українців своїми виступами проти... «українського засилля» на Кубанщині; він був з чорноморським гуртом, бо останній був проти «Особого совещанія», з яким не мирився радикально настроєний Воропінов). Основним моментом у промові Воропінова було оголошення рапорту завідувача Особливого Відділу відомства внутрішніх справ Кубанського уряду полк. Карташова. Останній пропонував Командуванню Добрармії цілий плян ліквідації паризької делегації Л. Л. Бича і взагалі знищення самостійництва на Кубанщині та повного відступлення її добровольцям. Це був надзвичайно важливий аргумент проти уряду і інтерпеліант використав його повністю. Були ще й інші виступи (В. М. говорив з приводу повного занедбання справи творення кубанської армії). але найістотнішим і, мабуть, для Сушкова несподі-

ваним було таки оголошення рапорту полковн. Карташова. Документ цей усіх обурих.

Сушков пробував виправдатися тим, що Карташова він одержав у спадщину від Уряду Л. Бича, який підніс 'Карташова і в ранзі з осавула до полковника. З'ясувалося відразу, 'що вотум недовір'я вже забезпечений. Але відразу цього не зроблено. На другий день відкрилася сесія Крайової Ради, а засідання Законодавчої Ради відклатося. Сушков бо побачив, 'що з відновленням засідання Законодавчої Ради голосування буде не на його користь. Через те він пробує перенести обговорення декларації в Крайову Раду. Йому здавалося, що тут ще може вдасться нашкребти хоч невеличку більшість і цим обминути Законодавчу Раду. А щоб прихилити симпатії на свій бік, Сушков удає з себе ура-козака і виступає з пропозицією про створення козацького союзу, доводячи конечність «кувати залізо, поки воно гаряче». За це члени Ради 'зараз приліпили Сушкову й його однодумцям назву «залізних ковалів». Науменко також відчув небезпеку й заявив, що 'він є командувач Кубанської Армії, на що Рада відповіла реготом. Взагалі Рада не дала себе обдурити. Вона 'насамперед нагадала Сушкову про Кубанську конституцію, а потім ухвалила, що обговорення декларації уряду є справою Законодавчої, а 'не Крайової Ради (Крайовій Раді все ж довелося зайнятися якщо не самою декларацією, 'то принаймні викликаними нею промоваи. На підставі оголошеного Воропіновим факту зрадницької діяльності полк. Карташова, Крайова Рада виключила його із числа своїх членів. Уряд також усунув його, а він тоді перейшов на відкриту службу до Добрармії). Цілком негативно поставилась до «козацького 'заліза» Крайова Рада, висловившись за потребу союзу з Україною, Грузією та іншими державними формуваннями і доручила Законодавчій Раді провести це в життя.

Незабаром Крайова Рада припинила свою сесію, а Законодавча приступила до дальшого обговорення урядової декларації. Здавалося, що справа цілком ясна і нема 'чого гаяти часу, але молоді парламентарії досить довгі промови виголошували, кидаючи громи на голову Уряду (а власне на «Особое совещаніе», що інспірувало Кубуряд). Сушков і в Законодавчій Раді пробував рятуватися «козацьким залізом», але 'воно зрадило його й тут. В довгих дебатах, звичайно, не раз згадували й про потребу мати свою армію. Нарешті, була запропонована резолюція про недовір'я. Голосування було 'поіменне (за списком викликали кожного члена Ради з запитом, довіряє чи ні). Велика більшість висловилась за недовір'я. Цим способом викрилися всі симпатичи до Добрармії. Серед них опинився й Щупляк, член Ра-

ди, чорноморець із ст. Пашківської. Він сам себе називав після цього ренегатом. Це був фельдшер і член міської управи в Катеринодарі. Для нього утворилася досить важка ситуація: чорноморці з ним зірвали відносини, а лінійці також до тіснішого гурту не впускали.

Після голосування Сушков подав заяву про відставку всього кабінету, а Філімонов почав шукати нового прем'єра, на якого б погодилися Рада та . . . й Денікін. Це легко не давалося і охочих стати прем'єром багато не було. Поміж членами Ради досвідчених і з адміністративним стажем, як Л. Бич, не було. Поза Радою перебирали всіх і вся, а зупинитися не було на кому. Варто тут згадати, що глузування Денікіна, що хапалися за портфелі висмоктане з пальця і наповнене самою злобою. «Соціялісти», як їх раз-у-раз таврував Денікін, шукали якнайсолідніших людей і поза Радою серед діячів-кооператорів та промисловців. 125-літня русифікація Кубані виявила себе дуже виразно. Поважніші стажем кубанці (як козаки, так і навгородні) пішли в російські табори, а здебільшого трималися приповідки . . . «моя хата скраю» . . . Надходив Великдень і сесія Ради припинилася. Використовуючи це, отам. Філімонов залишив на чолі уряду Сушкова, який і по святах з'являвся на засіданнях Зак. Ради, як голова Уряду. Однак ворожнеча поміж Радою й урядом ще більше загострилася. Ворожнеча ж між неділимцями й самостійниками дедалі розгорялася.

В. М. використав перерву в сесії для поїздки в Настасівську, щоб зробити звіт з праці Крайової й Законодавчої Рад. Станотаман скликав збори, які відбулися в найбільшій залі прекрасної школи. Був будній день, а людей прийшло більше, ніж могла зала вмістити. Сидячих місць було мало і люди стояли як в залі, так і по коридорах. В. М. доповідав 3 години про перебіг праці Рад, зупиняючись особливо на виясненні прийнятої Конституції. Після В. М. говорив його колега Л. В. Іванченко — трохи більше години. В. М. вразила надзвичайна цікавість виборців: абсолютна була тиша, ніхто не курив і на пропозицію зробити перерву присутні просили не зупинятися. Люди цікавилися кожним словом. По доповідях були серйозні запити, на які далися вичерпні відповіді. Всіх цікавило, як справа зі своєю армією. Дебатів не було, бо казали, що нема чого говорити, коли люди вірять і знають, що їх депутати краще знайдуть вихід із ситуації, в якій опиняться. Уже смеркало, коли закінчилися збори, а люди все не розходилися і щось обговорювали в різних гуртах. До деяких підходив і В. М. Всіх цікавило, коли вже укоськають «отого Денику»? В ньому козаки вбачали все зло. Фронт був далеко й люди почали

забувати про большевиків, але всім дошкуляли безперервні мобілізації козаків, коней й безконечні реквізиції.

8. Добрармія безоглядно нищить самостійників

Доповідь Рябовола 'на вже згаданій приватній нараді членів Ради та її обговорення скоро стала відома Добрармійським колам. Добровольча та суголосна їй кубанська преса почали ширити наклепницькі чутки про змову чорноморців (очевидно, проводирів) проти козацтва, про їхню зраду справи боротьби з большевиками. Почався похід і цькування Рябовола, Шахим Гирея, братів Макарєнків та інших. Писали, що вони поза спиною уряду мають зносини з большевиками, що Петро Макарєнко є в постійному зв'язку з зеленими, дезертирами і т. д. і т. д. Тим часом Денікін уперто і послідовно провадить свій 'план знищення самостійництва на південному сході. На звільненій Терщині вдалося посадити слухняного отамана ген. Вдовєнка з таким, 'дещо менш слухняним урядом, як свідчить проф. Соколов, що «Терське військо до кінця залишалося найбільше »руським« і зичливим із усіх трьох військ».⁴⁾ Денікін знов наліг на отам. Краснова й Донщину, використовуючи ослаблення Донського фронту. Примусова угода 26. грудня Денікіна вже не задовольняла, бо і після неї отам. Краснов ревно тримався свого суверенітету й старанно усував геть усе, що могло б хоч трохи загрожувати самостійності Донщини з боку Добрармії. Наприклад, на запитання Добрармії, чи не можна б було примістити в Ростові відділ пропаганди «Особого совещанія» Краснов 9. січня 1919 року рішуче відповів, що він рішуче проти того. «На землі Війська Донського не може й не повинна знаходитись ні одна загальноросійська установа. Цього вимагає автономія війська».⁵⁾ Ця непокірність отамана кидала Денікіна в шал і він рішає будь-якою ціною усунути його. Зроблено це ціною крові, життя, сльоз і майна Донського населення.

Почали руїнницьку роботу найрізніші агенти: добрармійські, дискредитуючи отамана Краснова за його монархізм і за бездарність командувача Донармії ген. 'Денисова, донські кадети грали головно на невмінні Краснова укомплектувати відповідним командним складом Донармію, яка не слухає геніяльного вождя ген. Денікіна, що прославився в Російській армії, дійшовши до командування фронтом, а ген. П. Краснов дослужився лише до командування дивізією. Перший закінчив академію генштабу, а Краснов закінчив

⁴⁾ Соколов. Правление Деникина, ст. 90

⁵⁾ «Из воспоминаний ген. А. С. Лукомского» — «Архив Русской Революции» т. VI, ст. 99

лише військову школу і т. д. Большевицькі агенти роззавали втомлені донські частини найрізнішими кличами, а головне, що большевики приходять з миром для працюючого люду, без панів, поміщиків, з землею для всіх хліборобів. Всі ж вони били в одну точку — нездарність ген. Денисова, командувача донармії. Все це підривало віру в можливість перемогти червону армію, донці відходять і при незначному натиску червоних. Фронт наближується до Новочеркаська. Краснов просив Денікіна про давно обіцяну допомогу кубанців. Денікін післав два корпуси кубанців під командуванням ген. Шкуро й Покровського на донську територію, але в бій їх не вводить. Вони не вивантажуються з вагонів, а возяться по залізницях: Ростов—Новочеркаськ, Ростов—Кушівка й Батайськ—Торгова. Тим часом членом круга, що саме зібрався в Новочеркаську, шепотом дається зрозуміти, що ці два корпуси, не виходячи з вагонів, можуть і назад відкотитися, якщо круг і далі буде йти за Красновим, підтримуючи його за всяку ціну. Ця безоглядна гра на допомозі і на швидкому наближенні червоних нарешті вплинула на депутатів круга, і вони після відповідної підготовки з боку голови Донського круга В. Харламова та його однодумців кадетів висунули вимогу про усунення командувача Денисова. Відставки отамана Краснова все ж не вимагали, бо не були певні, що члени круга за неї голосували б.

Треба зазначити, що Краснов, як чесна людина, своїх співробітників цинив і не лишав їх без підтримки в тяжкій та ще штучно витвореній ситуації. Харламов знав, що вимога увільнити Денисова, кінчиться відходом і Краснова. Розрахунок був безпомилковий. На вимогу про усунення ген. Денисова Краснов заявив на Кругові, що цей вислів він вважає, як недовір'я до нього, а тому зробить відповідний висновок. Але члени Круга, налякані наближенням большевиків та розагітовані харламовськими прибічниками, що ген. Денікін не подасть допомоги, поки отаманом буде Краснов, — стояли на своєму: Денисов мусить бути замінений. На таке рішення Краснов, вірний своєму слову, зрікся отаманства. Звичайно, цей його крок з політичного боку, може й не був цілком доцільним, але він відповідав Краснову-письменнику.

На місце Краснова Круг негайно обирає ген. Африкана Петровича Богаєвського отаманом. Цей призначає командувачем Донської армії ген. Сидорина, що тримаєся гуртка кадетів (Харламов, М. Парамонов, Зеелер, Воронков). Варто згадати, що Богаєвський з делікатности запитав Краснова, кого б він порадив у командувачі Донської армії, і одержав відповідь — ген.-лейт. Абрамова. Останнього поклика-

лій до голови Кругу В. Харламова, який зазначив, що призначення його комадувачем може статися лише при умові, що він зобов'язється виконувати всі вказівки кадетської партії. Чесний Абрамов такого зобов'язання не дав і залишився командиром корпусу.⁶⁾ З обранням на отамана Богаєвського обидва кубанські корпуси негайно вивантажені з вагонів, і вони миттю погнали большевиків за північні кордони Донщини, а потім їх ужили й до втихомирення північних округ Дону.

На Україні в цей час, крім большевиків, з'явилися добровольці, що всіма способами перешкоджали організації української військової сили. Армія УНР, як відомо, пережила трагедію переходу Галицької армії до Денікіна, мусила відійти до польського й румунського кордонів. Але до остаточного в'яснення політичних обставин на Донщині й Україні Добрармія якийсь час стояла на лінії Донбасу. У Криму ще урядував кримський уряд. Щоб його ліквідувати, більшу частину півострова віддано большевикам. Лише на скрайку біля Керчі ще були добровольці. Це стало вихідною точкою для зайняття Криму.

Кубанці в цей період були зосереджені головню на степах Ставропольщини й Донщини в напрямку на Царицин під назвою «Кавказької армії» (тільки не Кубанської). Ця армія остаточно закріпила плацдарм для виступу на широку російську арену, на якій Денікін мріяв заграти ролю збавителя й «собирателя русской землі». Провадилися підготування, щоб перекинутись в Закавказзя та закріпитися за Каспием. Та все то були безпідставні мрії людей, що не могли впоратись на маленькому просторі.

9. Закріплення денікініади на Кубані

Водночас з успіхами на фронті Добрармія намагається створити цивільну адміністрацію, не прийнявши якихось певних політичних засад. «Особое совещаніе» почало творити міністерства. У згоді з Донщиною утворюється сенат. Налагодилася експедиція власних грошей. В Кубанському Краї, де переважно ця державнотворчість відбувалася, фактично проводилася тенденція якнайбільше обмежити компетенції Крайового уряду, а самим захопити по можливості більше засобів і впливу на місцеве життя. Уряд Сушкова, звичайно, йде назустріч і в лютому остаточно передав Добрармії шляхи, телеграф, телефон, самовільне захоплення яких почалося ще за урядування Л. Бича. Поганенький і послужливий уряд Сушкова в усьому намагається присто-

⁶⁾ Краснов. Козацкая самостийность. Двуглавый Орел, вып. 25, 1-14 февр. 1922 г.

совуватися до бажань Добрармії, боячись будь-чим викликати її незадоволення. Міністер фінансів, торгівлі й промисловости А. Трусковський наказує своїм урядовцям, щоб при проектуванні різних розпоряджень і законів в робітничому питанні в усьому наслідували законодавство Добрармії. Остання ж у всьому керувалася дореволюційними законами. Так реставрація в робітничому законодавстві була проведена й на Кубані. Це ж насторожувало робітництво. Ще за уряду Л. Бича почато виготовлення закону про створення своєї судової палати. Механічно цей закон прийнято за Сушкова, але в життя його не впроваджено, бо... «Особое совещаніє» й Денікін у цьому вбачають небезпечний сепаратизм (утримання Кубанщини при Новоросійській Судовій Палаті підпорядковувало її й утвореному сенатові Добрармії). Таке ж сталося з законом про вибори в міські органи самоврядування. Цей закон почали виготовляти ще до Сушкова, уряд його схвалив, але далі проголошення справа не посунулася, бо закон цей розходився з відповідним законодавством «Особого Свещанія». Він був ліберальніший.

В установах Кубанського Краю, як центральних, так і місцевих, ширилася непошана до парламенту — Законодавчої Ради. Вищі урядовці краю намагалися бути в контакті з «Особим Совещанієм», вважаючи його чимось вищим. Цей сервілізм перед північними добрурядовцями призвичаював більшість урядовців підходити до всіх питань з такого погляду: «а що скаже, як подивиться на це, «Особое Совещаніє?» По Красві роз'їздив уже згадуваний полк. Карташов, відверто ведучи агітацію проти Ради, підбурюючи проти неї козаків. (Більше ніж невиразність політики уряду Сушкова, стало змагання провідників здебільшого Крайової й Законодавчої Рад загладжувати розходження з Добрармією, специфічно нерозважне підкреслювання лояльності до Денікіна, що ніби нічого не відає, з одночасним поборюванням «Особого Совещанія», ворогування з Сушковим, що ніби був за Денікіна й козацтво, — оце все збивало з пантелику просту козачу масу.) Прості козаки не розбиралися в хитрощах політичного маневрування, до якого вдавалися проводирі, і починали потроху вірити, що в Законодавчій Раді не все гаразд, що там дійсно витворилося якесь збіговисько їхніх ворогів, зрадників краю й козацтва. Станичні збори Кавказького й Лабинського відділів (напр., станиць Кавказької й Тиміжбекської), що були головним районом пропаганди Карташова, почали виносити постанови з приводу ухвали Законодавчої Ради про недовір'я кабінетові Сушкова. З'явилося декілька таких постанов станиць з висловленням недовір'я... Раді, а станичні коменданти (призначе-

ні Добрармією) ці приговори розліплювали по парканах. Дехто припускав, що в цьому була спроба й Сушкова затриматись при владі.

Подвійне служіння — Кубані й Денікіну, видима річ, призвело до системи насильств, як методу адміністрування на Кубані. По провінціях витворилися настрої й відносини, подібні до тих, що були за большевиків. Як наслідок цих настроїв, почав занепадати дух боротьби з червоними, бо жертви, мовляв, не виправдуються, коли умови життя в краї лишилися майже ті ж самісенькі, що й за большевиків. Большевики знаходили деяке виправдання в тім, що їм бракувало інтелігенції, а в козачій владі й Добрармії було порівняно багато культурних адміністраторів, а роблять вони те саме. Все це супроводилося дезертирством не тільки мобілізованих Денікіним городовиків, а подекуди й козаків, чого ніколи в них не бувало.

Всього цього ні ген. Денікін, ні його підголосок, Кубанський Уряд, не хотіли розуміти, не дошукувалися причин цього явища. Вони верхоглядно вбачали в цьому большевицько-самостійницьку пропаганду, яку слід подолати суворою карою. Карні загони з'являлися насамперед у Таманських станицях, де почали виловлювати «зловредних» людей, били різками, вшачали і розстрілювали. В станиці Слав'янській побили жінку-лікарку, порозганяли Богу духа винних греків, руйнуючи їхні тютюнові плантації, там одного-двох козаків або городовиків розстріляли, в інших станицях погвалтували жінок і підлітків-дівчат. Всіма цими діями керував «командувач», як він себе називав, Кубанської армії ген. В. Науменко.

10. Нарешті уряд Сушкова пішов у відставку

Розгул по Тамані карних військових ватаг, організованих урядом, стали нестерпні для членів Законодавчої Ради. А головному організаторові й духовому вождеві цих ватаг, ген. Науменку, ще й цього було мало. В квітні він виступав в Законодавчій Раді з заявою, що й надалі посилатиме карні загони в Таманські станиці, а в цілях непощадної боротьби з дезертирами, найбільший відсоток яких припадав на таманців, хотів негайно запровадити воєнно-польові суди, щоб мати підстави карати різками й на смерть.

Такий вискок денікінського агента в черкесці нарешті розбурхав чорноморців у Раді. Група їх звернулася з запитанням до уряду, в якому говорилося:

«Чи відомо Кубанському Крайовому Урядові, що внутрішня його політика, яку здійснюють його агенти як на місцях, так і в центрі, повна фактів, які свідчать про порушення елементарних прав населення, як людей і громадян:

- а) розстрілюють і вішають без суду й слідства;
- б) мучать, гвалтують жінок, а також
- в) арештують і тримають в ув'язненні, не подаючи обвинувачення.

Всі ці випадки мали місце в станицях Тзманського відділу, куди на підставі розпорядження Уряду було надіслано т. зв. карний загін... Чи відомо Урядові, що в той час, коли на підставі його розпорядження силоміць припинено існування прогресивних періодичних друкованих органів, вільно процвітають часописи монархічні й провокаційні, які видавалися на крайові жюшти при Культурно-Освітньому Відділі Кубанського Крайового Уряду, який (відділ) мав явно реакційні цілі. Видавався часопис «Объединение» з програмою і напрямком, які явно протирічать основним засадам, прийнятим Кубанською Крайовою Радою; а в офіційному органі Кубанського Крайового Уряду «Вольная Кубань» містилися статті, розраховані на дискредитацію Кубанської Законодавчої Ради? Чи відомо, що в той час, як у місті Катеринодарі ставляться всілякі перешкоди діяльності робітничих організацій, які мають чисто професійні цілі, в м. Армавірі відбувається з'їзд відомого своєю реакційністю так званого «Козачьего круга», який організували й підтримують великі землевласники, постанови якого дискредитують той напрямок політичної думки, який випливає з постанов Кубанської Крайової Ради? Всі ці факти, взяті разом, порушують постанови Кубанської Крайової Ради, суперечать проголошенням на Кубанщині засадам волі і народоправства, служать для большевиків знаряддям в їх злочинній агітації і, хвилюючи населення, посилюють недовіря до наших кінцевих цілей — скріпленню народоправства та перемозі над большевиками»⁷⁾

(Слід зауважити, що в Раді найбільше нападали на міністра внутрішніх справ ген. М. Успенського, що був найпоряднішою фігурою в складі кабінету, а в той же час старанно оминали ген. Науменка, фактичного організатора карних експедицій і ворога створення кубанської армії, що ввесь час паралізував всі заходи Ради в цьому питанні. Коротко про це нагадав лише В. М.)

Зараз же після внесення інтерпеляції, не чекаючи голосування, ген. Успенський подав заяву про відставку, але прем'єр Сушков зробив це лише після того, як поіменним голосуванням (4 травня 1919 р.) переважна більшість Ради ще раз висловила недовіря. Обов'язки голови уряду прийняв Д. Скобцов, що його більшість членів Ради органічно незносила. Отаман Філімонов знову почав крутити, як би не дати влади в руки більшості. Можливо, що це надовше б затяглося, коли б несподівана подія не прискорила розв'язання і цієї справи.

В ніч проти 8. травня перед будинком ч. 35 по Котляревській вулиці, де мешкав член Ради Петро Макаренко, з'явилася ватага козаків з міської сторожі на чолі з офіцером «Особого Отделенія Ведамства Внутренніх Дел Кубанского Краевого Правительства» Очаровським і почала з гвин-

⁷⁾ Покровський. «Деникинщина». Стр. 117-118.

тівок обстрілювати будинок. П. Макаренко відповідав стрільбою з револьвера. Зробивши декілька залпів, козаки розбіглися. Цей 'предивний, несамовитий' напад викликав ще більше обурення в Раді.

Ця історія наробила великого шуму в місті, а згодом і по цілому краї. Вона сколихнула і дуже схвилювала кубанські політичні кола. Закружляли різні поголоски-здогадки про те, хто міг бути спричинником такого вчинку? Самостійники і їх прихильники говорили, що це діло рук Добрармії й Кубанського уряду, а організатором всієї справи називали полк. Карташова. Добровольці ж зі своїми приборчниками заперечували це, допускаючи, що те підстроїв сам П. Макаренко, замітаючи в цей спосіб сліди своїх зносин з большевиками та зеленими, про що ніби мали певні відомості вищі «сфери». Певди ж про цю історію так і не виявлено. Слідство з участю трьох членів Законодавчої Ради на підставі спеціального закону, що його екстренно ухвалила Законодавча Рада, не виявило чогось конкретного. Кубанські урядовці доводили, що козаків командировано заарештувати зелених, які нібито мали бути в будинку ч. 35. Однак вони ні доказів на це не подали, ні пояснення як слід не дали, навіщо було посилати цілу команду й піднімати таку стрілянину. Це зробило героєм П. Макаренка, який після цього, як і його брат Іван, завели коло себе козаків-охоронців, які за ними скрізь ходили. Ця охорона викликала у багатьох, а серед них і в В. М., обурення на охоронюваних.

Одначе отам. Філімонов таки зрозумів, що далі зволікати небезпечно, бо президія Крайової Ради могла скликати цю Раду й поставити питання про довір'я самому Філімонову. Через це відставку кабінету Сушкова нарешті прийнято. Так кабінет Сушкова без довір'я з боку Зак. Ради проурядував аж 5 місяців. За цей час кубанці звільнили й закріпили за Добрармією весь Північний Кавказ, але в реляціях ген. Денікіна говорилося, що зробили це «доблесні полки Добрармії». Далі на північ армія захопила територію Донбасу, два кубанські корпуси розгромили большевиків на Донському фронті. На сході Кавказька армія, що складалася майже з самих кубанців, наблизилася до Царицина (тепер Сталінград). У цей період кубанські козаки постачали близько 200 000 вояків, вичерпавши всі свої резерви живої сили.

Такі успіхи ген. Денікіна притягли до нього увагу Антан-ти, головним чином Англії з її могутньою технічною допомогою. На просторах Північного Кавказу Антанта не дала жодного свого вояка. У цей час потворилися й діячі місцеві уряди, які одначе не вели самостійної політики. Їх заступали, особливо в зовнішніх зносинах, агенти Добрармії. Ан-

танта звикла до того, що на півдні Росії діє лише Добрармія, не помічаючи щойно створених державних утворів. Останні часом дають про себе знати, але перед Антантою добровольці зводять їх до ролі органів місцевого самоврядування. Протягом п'яти місяців урядування Сушкова між Добрармією і Кубанським Урядом була зворушлива єдність і згода. Ідеї, думки і погляди, а навіть методи їх реалізації Кубанський уряд безкритично приймав від Добрармії. За ці п'ять місяців внутрішнього миру в Кубанському краї не встановлено. Ворожнеча поміж козаками й городовиками не вгавала. Уряд Сушкова й не пробував бодай наблизити до примирення. Не було ладу й поміж козаками: лінійці й чорноморці стали на різних позиціях. Маючи на меті звернути Кубанщину з федеративного шляху, який накреслив Уряд Бича й Рада, на єдинонеділимський, Філімонов спробував правити краєм, спираючись на меншість, що її творили головно лінійці, але зазнав поразки. Взмаганні неділимської меншости й федералістичної більшости перемогла остання. Хоч узагалі запанував твердий російський курс, але, дивним дивом, цей уряд асигнував (щоправда, невеликі) кошти на улаштування учительських українських курсів. Російський курс виявився в безмежній сваволі воєнщини та адміністрації. Загально ці 5 місяців Добрармія фактично розпоряджалася всіма ресурсами, Кубанського краю.

11. Кабінет Курганського

Зформувати уряд Кубанського краю було важким завданням. Хоч членами уряду могли бути й не члени парламенту, але вибір все ж був важкий через брак більшости підготованих людей та ще таких, які б щиро визнавали конституцію і той самостійницький дух, якого вимагали рішення Крайової Ради. Особливо ж було важко з вибором прем'єра. Цю особу Філімонов підшукував так, щоб вона була прийнятна Денікіну (чомусь кожний кандидат обговорювався і з В. Харламовим, головою Донського круга), і більшости членів Законодавчої Ради. Цікаво до цього підходив М. С. Рябовол, кажучи: вибираємо своїх людей, не зважаючи на їх молодість; привчаться, а зате красти не будуть, як оті «кваліфіковані зайди»... Це був натяк на А. А. Трусковського, про якого ходила дуже недобра слава. Рішено було за всяку ціну усунути його подалі від Відомства Торгівлі й Промисловости. Багато членів Ради Єйського відділу настоювали, щоб за прем'єра взяти досвідченого кооператора Гурбича. Його викликали до Катеринодару. З тиждень він прислухався до Філімонова й до більшости членів Ради і нарешті рішуче відмовився, не даючи прямої відповіді, чо-

*Стоїть прем'єр П. І. Курганський
Сидить Султан Шахм Гирей*

му не погодився. Кінець-кінцем, зупинилися на кандидатурі Павла Івановича Курганського. Це був слідчий окружного суду в Катеринодарі і голова Управління Чорноморської Залізниці, але пересічний високоосвічений урядник суду. П. І.

Курганський — козак-чорноморець, людина плохого лагідної вдачі, але не без деякого честолюбства й рівняння на тих, хто, на його думку, був більше впливовим, ніж він. Він був з українців, одружений з росіянкою, що дуже не шанувала росіян. До українства П. І. Курганський був досить байдужий, але у важливих моментах українства зрадити не міг. Член обох Рад.

З П. І. Курганським Законодавча Рада ще довго вовтузилася, поки дібрала решту членів уряду. І зрештою уряд був створений не з представників більшості чи її прихильни-

К. Я. Безкровний — член Уряду по Внутрішніх справах

ків, а з якоїсь політичної саламахи. З попереднього уряду П. Сушкова в складі кабінету Курганського опинилися: Науменко, Верещака, Трусовський і Скобцов — особи, що не за страх, а найвідданіше служили Добрармії та в новому уряді перешкоджатимуть Раді. Особливо дивувала особа ген. Науменка, що був у найрізніших оставинах зрадником Кубані. Між членами Ради був прекрасний кандидат, полк. К. Гончаров, голова військової комісії Законодавчої Ради,

але його минули чомусь. Нові особи в уряді були такі: Безкровний Кузьма Якимович — член Уряду по Внутрішніх Справах, Ланко Сергій Сп. — по Справах Шляхів, Іванис Василь Миколайович — по справах Торгу й Промисловости, Привалов В. М. — по справах Народнього Здоров'я. Посади Уряду по справах Юстиції та Народньої Освіти лишилися не зайнятими. Першу згодом прийняв Потьомкін Дмитро Миколайович, а друга була вільна весь час існування уряду П. І. Курганського. Обов'язки члена уряду виконував помічник його зросійщений білорус Цітович.

Щодо докладнішої характеристики нових членів Уряду, то можна сказати, що вони були випадкові люди і між собою навіть незнайомі. К. Я. Безкровний — це політично й національно найвиразніша фігура. Це козак-чорноморець із стан. Ахтирської, нащадок військового отама Безкровного, глибоко свідомий українець, що за царя дітей своїх виховував у Перемишлі (Галичина). Сам він довголітній учитель, один з основоположників кооперації на Кубані. Пізніше скінчив бухгалтерські курси в Харкові і був головним бухгалтером Чорноморської Залізниці. Давній член РУП і підпільної за царизму Української Ради на Кубанщині. Серед членів обох Рад виразнішого за нього **українця** не було. Він був з початку революції за злиття Кубані з Україною. В його станиці була заснована зараз же по революції перша українська гімназія. В. М. добре був знайомий з його молодшим братом Федором, що одночасно відбував вольняком І-го розряду військову службу в 3-му пластунському батальйоні в Телаві. С. С. Ланко — козак-чорноморець, головний інженер Чорноморської залізниці з великим фаховим стажем: він не був свідомий українцем, але проти українців ніколи не виступав, а до доброволі ставився негативно, вважаючи більшість її за пройдисвітів. В. М. — Василь Миколайович Іванис, докладно схарактеризований в 1-й і 2-й книжці. Його кандидатуру висунув С. М. Рябовол, який на заперечення В. М. сказав: «ідіть і вчіться, бодай відірвете від Трусовського частину джерела, що він обкрадає»... Але В. М. цьому не надав значення і виїхав відвідати хорого батька на Ханькові. Вертаючись до Катеринодару, в ст. Полтавській йому Кирюша Безчасний показав «Вільну Кубань». де у зформованім новім уряді кабінету П. Курганського було й прізвище «В. Іванис». Відмовлятися В. М. було пізно. Привалов — козак-лінієць, молодий лікар невеликого фахового стажу (політичний міністер), поміркований 'соціяліст, людина порядна й україножерством не визначався.

При підшукуванні кандидатів чорноморці часто радилися в тісному гуртку і чомусь говірки члени, як П. Макаренко,

Г. Омельченко, П. Воропінов не висувалися в міністри, хоч всі вони мали чималий учительський стаж, а саме ресорт народньої освіти лишався вільним. Твердження Денікіна й його оточення, що самостійники тягнуться «за портфелями», було не правдиве і злобне. Напевно в «Особому Совецнані» було більше охочих до «портфельів», ніж у кубанців-самостійників.

Загалом кабінет П. Курганського щодо імен виглядав начебто самостійницьким (Курганський, Безкровний, Ланко, Науменко, Іванис, Верещака — чорноморці; Скобцов, Привалов — лійніці, Трусовський — городовик-приблуда і Натирбов — черкес). Але серед чорноморців Науменко й Верещака — москвофіли, а Натирбов, хоч і маломовний, а симпатизував Добрармії. Отже в дійсності новий уряд був протисамостійницький, бо Скобцов, Науменко, Верещака, Трусовський, Натирбов і Привалов (разом 6) були протисамостійники, а Курганський, Безкровний, Ланко й Іванис (всього 4) — не цілком виразні самостійники. Лише Привалов і Натирбов інколи голосували з прем'єром, ослаблюючи москвофільську групу, яку майже завжди підтримував Цітович. Останній же, якщо не гальмував, то був байдужий до українізації шкіл на Чорноморіі.

Програма нового уряду, окреслена головою П. Курганським без порозуміння з рештою членів, до певної міри відповідала засадам політики кабінету Л. Бича й конституції Кубанського Краю. «Однією з вихідних точок в майбутній тяжкій і відповідальній праці», казав П. Курганський, «буде думка про неухильне стремління до досягнення єдиної демократичної Росії, яка утвориться знизу догори, від периферії до центру, шляхом федерування. Остаточну форму правління Росії мусять установити Всеросійські Установчі Збори, скликані на засадах загального, рівного і прямого виборчого права. Інших, скликаних на других засадах установчих зборів я і увияти собі не можу. Політики так званого «самостійництва», тобто політики якогось самостійницького відокремленого існування Кубанщини я, звичайно, не поділяю і не буду провадити. В завдання уряду входить невідкладне створення союзу з усіма державними формуваннями, які борються проти большевиків і визнають Всеросійські Установчі Збори, як головного виразника волі російського народу. В наше завдання входить підтримка, по змочі всіма наявними силами й засобами — Добрармії, яка бореться під гаслами Всеросійських Установчих Зборів... У своїй діяльності уряд буде керуватися суворим, непохитним додержанням Кубанської конституції, яку прийняла Кубанська Крайова Рада й виконувати пляни та побажання, висловлені Законодавчою Радою. Ми будемо непохитно й рішуче боротися з

большевизмом і більшовиками, але ми будемо боротися й з усіма впливами на маси щодо повернення до монархізму. Уряд буде прямувати до урегулювання відносин між козаками та іногородніми».⁸⁾

Реальні ж завдання і цієї програми були значно скромніші. З цієї промови виходить, що союз треба робити не з усіма державними формуваннями, які борються проти більшовиків, а лише з тими з них, що визнають Всеросійські Установчі Збори. Таким чином, ця промова обмежує членство в союзі, — унеможливило приступлення до нього України, Грузії та іншим, що деклярували себе самостійними і не в'язалися з Всеросійськими Установчими Зборами. З цього інтерв'ю створилася ілюзія, що Добрармія бореться під гаслом «Всеросійських Установчих Зборів». В дійсності ген. Денікін уже на Донщині втратив аромат Установчих Зборів, щоправда, він відверго не проголосив і монархізму, про який галасували невідповідальні офіцери Добрармії. Ця промова не викликала ніякого відгону ні в офіційних добрармійських колах, ні в пресі. В Кубанському уряді вона обійдена також мовчанкою. Мабуть, всі чекали, що будуть ці «самостійники» діяти. Промосквофіли уряду продовжували підлещуватися до Добрармії і ні про яку бичівську федерацію слухати не хотіли. З другого боку, якби склад кабінету був самостійницький, то й для здійснення цієї програми треба було або рішуче порвати з Денікіном, або якимось підпорядкувати його собі. А цього без збройного конфлікту досягти не можна було. В обставинах того часу, не маючи своєї армії, ані грошової незалежності, пускатися було дуже й дуже ризиковно.

Та все ж росіяни охрестили уряд Курганського самостійницьким. За що така честь?.. Хіба лише тому, що він замінив кабінет «руського патріота» Сушкова та породили його на світ Божий проводирі «самостійницької» більшості Законодавчої Ради. Коли брати справу поважніше, то виникає питання: ради чого зроблено цю зміну кабінету? Якщо не було можливості чи мужности по-справжньому взяти владу до своїх рук, то краще було б її й не брати. Те, що сталося, можна пояснити «молодістю» отого Кубанського парламенту. Так наче навмисне самостійники створили таку владу, яка не могла провадити самостійницьку політику.

Через особливо лагідний характер і малу ініціативу прем'єра П. Курганського безпосередній провід кубанської політики опинився в руках керівних кіл Законодавчої Ради, цебто у братів Макарєнків, Воропінова, М. С. Рябовола, Султан Шахим Гирея. Два останні з'являлися в поважні-

8) Покровський. «Деникинщина», ст. 128-129.

ших справах. Отой політичний провід діяв поза спиною уряду. Він не завжди навіть інформував уряд про свої наміри й рішення. Відносини між Законодавчою Радою й урядом витворилися далеко від нормальних — проводирі Ради ніби не довіряли урядові. В той же час вони не тільки терпіли в його складі таких членів, які тягли цілком в протилежний бік, ретельно виконуючи найменші бажання «Особого Совецання», — а й ніби недобачали того, що гальмувалося творення Кубанської армії, розбазарювалося майно на підприємствах, яке було конфісковане тощо. Цікаве й те, що коли самостійницька меншість в уряді сама атакувала занадто проденікінських членів, самостійницькі проводирі Ради з активною підтримкою не поспішали. . . Вони з нехиттю вислухували на приватних нарадах своїх же однодумців в уряді. Складалося враження, що краще суперечок в уряді не розпалювати.

12. Діяльність уряду П. І. Курганського

Самостійницька меншість в уряді, хоч і не ведучи всієї політики, старалася робити все можливе для нормального життя в краї—як у самостійному в політично-економічному відношенні і на демократичних засадах. Початок цієї праці був дуже тяжкий. Урядовий апарат відразу почав «давати перебої». Урядовці — росіяни, біженці почали покидати свої посади. Цих людей приваблювали перспективи тріюмфального повернення додому в складі установ, що їх почало формувати для різних губерній «Особое Совецание», надіючись на скоре захоплення Москви, щоб відтіля правити всією Росією-імперією. З другого боку, ці урядовці чекали для себе неприємностей з боку нового «самостійницького уряду». За уряду Сушкова всі вони не минали нагоди якщо не притиснути, то принаймні облаяти самостійників або поглузувати з них. Здебільшого це були людиці невисокої моральної вартости; співання «Боже, царя» у них викликало сльози. . .

Особливо ж тяжка ситуація створювалася у Відомствах Внутрішніх справ та Торгівлі й Промисловости. З першого гвалтовно почали відходити малі й більші урядовці, фантазуючи, що новий член Уряду К. Я. Безкровний всіх руських та русофілів «поїсть без соли»... Це відомство мало чи не найбільше ворогів самостійної Кубанщини — як росіян, так і своїх же кубанських яничарчиків. Насправді ж К. Я. Безкровний хоч і був українським патріотом, але надзвичайно толерантним до кожної політичної думки. Утікали з цього відомства насамперед найдосвідченіші особи, а залишалися менш підготовані, хоч і кубанці. Не знаючи, в кому зуст-

рiнеш ренегата, який про кожний крок попередить ворога, важко було провадити рiшучу активну протидобровольчу полiтику. До того ж педагог Безкровний ранiше нiколи нiчого не мав спiльного з поставленими перед ним завданнями. Він абсолютно не надавався до нової ролі. Коли формувався кабiнет він рiшуче, довго й уперто відмовлявся від посади члена Уряду внутрiшнiх справ. Його умовляли, і лаяли, і в зрадництві та iншому обвинувачували, і аж за петьки хапали, поки нарештi він таки згодився «розхльбувати круту кашу, не ним зварену».

Свою дiяльнiсть К. Я. Безкровний розпочав iз скасування наказу ч. 10, тяжкi наслiдки якого зустрічалися всюди. Далi він мусив лiквiдувати iнформацiйний вiддiл вiдомства внутрiшнiх справ, який за часiв Сушкова став пiдголоском-фiліялом добровольчого «Освагу» та контррозвiдки Добрармiї. Замiсть цього «Iнформвiддiлу», вiдкрито «Кубанський Отдел Пропаганды» — скорочено КОП. За браком вiдповiдного і надiйного персоналу, через невизначенiсть і нерiшучiсть загальної полiтики уряду КОП також був рахитичним і не встиг чогось особливого вдiяти, але все ж таки увагу Денiкiна він до себе привернув. Денiкiн за одну, видану КОП-ом брошуру, так був напосiвся на отамана Фiлімонова, що той, довго не думаючи, видав наказ про вiддачу пiд воєнний суд усiх, хто розповсюджуватиме видання КОП-у. Треба ж було насамперед засудити Безкровного, але в той час на таке ще не зважувались.

Треба було розв'язувати городовицьке питання. Вiдомство Безкровного почало готувати законопроект про оказання всiх городовикiв. В урядi цей проект прийнято й передано на розгляд Законодавчiй Радi. Про мiсцеве самоврядування також був розроблений законопроект і поданий до Законодавчої Ради. (Про мiське самоврядування Закон. Рада ухвалила закон ранiше, і на пiдставi того закону влiтку були проведенi вибори. Наслiдки були рiзні: в Сiську і Армавiрi перемогли соцiялiсти, в Анапi — чорносотенцi, в Катеринодарi, хоч і незначною бiльшiстю, також правi. На виборах же 1917 року в Катеринодарi серед соцiялiстiв перед вели с-д (меншовики), а в 1919 р. с-р.).

Безкровний же зайнявся і справою церкви. Він, нарештi, Кубанський Край в церковному вiдношеннi вiдокремив вiд Ставропiльщини. Подiлив церковне майно і завiв Кубанську спархiю.

За його ж урядування не лишилася поза увагою провiнцiяльна адмiнiстрацiя, в якiй дуже загнiздилися агенти та прихильники Добрармiї. Щоб виробити й обмiркувати плян працi на мiсцях, були скликанi на нараду отамани всiх

7 відділів, але з різних причин ця нарада не дала бажаних наслідків.

Взагалі в крайовій адміністрації, як і раніше, господарювали військові, добровольці зокрема. Цивільна адміністрація перед військовими пасувала. А уряд нічого не міг вдіяти, бо всілякі коменданти не спішили підпорядковуватись урядові, не довіряючи утримання ладу самій цивільній адміністрації. Ілюстрацією до цього свавілля може бути справа лікаря Московського. Домовласник цього лікаря Виноградський звернувся до суду з проханням: або змусити Московського платити вищу арендну плату за хату, або виселити його. Суд відмовив у проханні домовласника. Виноградський звернувся до реквізиційного відділу, для якого «все було можливе і законне». Одного дня перед дверима Московського з'являється вантажний автомобіль з козаками. Не звертаючи уваги на протести Московського, вони виносять його речі, кладуть на автомобіль і везуть їх в порожнє, значно гірше помешкання, яке було реквізоване для нього. Це насильство викликало в Зак. Раді інтерпеляцію. Голова уряду П. Курганський пояснив, що Московського примусово виселили нібито тому, що його помешкання потрібне було під квартирі для прибуваючих з фронту в службових справах офіцерів. Це пояснення не виправдувало і не управнювало вчинку, але воно ще й було неправдиве. Звільнене помешкання передали офіцерові Вл. Гр. Шкурі (братові славнозвісного партизана), що саме перед цим одружився з донькою Виноградського.

Рада цю інтерпеляцію якось зам'яла, і ніхто не був покараний.

Причина безсилля уряду полягала, як і раніше, у відсутності реальної слухняної сили — своєї сили.

Цілком особливе було становище відомства торгівлі й Промисловости. Досі в ньому працювали 5-6 урядовців відомства фінансів, які затверджували статuti різних промислових підприємств і видавали якісь посвідки на промислову сировину, на яку ще відомство продовольства не покляло своєї руки. Новопризначений міністер торгівлі й промисловости В. Іванис застав три невеликих кімнати з декількома урядовцями відомства фінансів А. А. Трусковського, який дбав про відомства стільки, скільки вони давали йому особистих вигод. Замість якоїсь передачі, він з 20 хвилин поговорив з новим членом уряду, дозволяючи тим часом користуватися його приміщенням. Початок для В. М. був не відрадний: треба було самому складати плян праці, шукати співробітників, а насамперед треба було знайти приміщення. Викликав завідувача відділу гірництва, яко-

юсь високого чоловіка, який працював за старим приписом, що всі надра підлягають військовому відомству. Нафта вся була здана в оренду англійським компаніям, що провадили свердлення й помпування нафти. Ніякого обліку праці так зв. казенних заводів як «Кубаноль» в Катеринодарі, велика екстрактовня в Майкопі не було, невиразні були відомості про працю олов'яно-срібнорудних копалень під Ельбрусом, знайшов якісь порпання інж. Ю. Діброви з виясненням гідропотенціалу Кубані та її всіх лівих допливів. Довідався, що деякі сирівці й півфабрикати при вивозі з краю пропускаються за дозволом цього відомства, як поташ, вовна, саломас (твердий товщ з соняшникової олії) та інше.

Із розмови з членом Уряду продовольства Верещакою виявилось, що він також видає дозвіл на вивоз, при чому, як він сказав, всі вимоги «Особого Сопещанія» виконуються беззастережно. Скоро почали з'являтися представники об'єднання промисловців Кубанського Краю, голови союзів Кредитового й Споживчих кооперативів, яким В. М. сказав, що хотів би, щоб все економічне життя опанували кооперативи. Отже пообіцяв найтіснішу співпрацю з кооперативами.

За якийсь тиждень це відомство примістилось у катеринодарській реальній школі, яка мала літні канікули. Трудно було зорієнтуватись, у чому полягало завдання цього Відомства. Заходили якісь люди з рахунками на закуплений у якоїсь фірми крам, вимагали дозволу на вивіз, але ніяких вказівок на якісь принципи, як видавати ті дозволи, не було. Ніяких відомостей про продукцію, запаси виробів, ціни на них, які мінялись як не щоденно, то щотижнево, не було. А багато було запитань про обмін на шкіру, мануфактуру, мило, товщі і т. д. Довідався, що на кордонах (в портах, на залізницях і більших гужевих дорогах) Кубанського краю установлені митні пости, які як слід не поінформовані. В. М., порозумівшись з Трусковським, видав інструкцію митницям, збільшив їх кількість, заборонивши будь-що випускати з краю без належного дозволу Крайової влади. Інструкція викликала неспокій серед спекулянтів і декого з «Особого Сопещанія», бо до цього митні інструкції дрімали й випускали товари по дозволах для армії, хоч їх вивозили на Новоросійськ і за кордон

В. М. рішив поставити по найбільших торгових осередках, як Новоросійськ, Ростов, Туапсе, Єйськ, і т. д. власних торгових агентів, які б стежили за змінами цін на найважливіші продукти, список яких був вироблений. Людей для цих функцій знайдено. Щоб зорієнтуватись в запасах Кубанського краю, В. М. створив при відомстві величенький статистичний відділ. Завідувати ним запросив молодого енер-

гійного доцента політехніки Мерхальова. Це був ідейний чоловік, добрий фахівець-статистик, а головне, що працював він науково, роблячи свої висновки з чисел, які він одержував після уважної перевірки. Він організував із студентської молоді дуже добрий статистичний відділ при відомстві, видаючи щотижня ціни на продукти по головніших осередках. Мерхальов же виготовив багато анкет, заповнюючи які, відомство одержувало матеріал для оцінки запасів тих чи інших продуктів, спроможности різних підприємств тощо. Так дійшло до організації дослідних груп із студентів під керівництвом поважних фахівців-інженерів, іноді професорів з політехніки. 5 чи 6 партій вислано для дослідження режиму гірських річок, декілька геологічних. Учасники — молоді студенти після цих досліджень робилися патріотами рідного Краю. Упорядковуючи всі зібрані матеріали, В. М. з Мерхалевим розпочали готувати книжку про економічні ресурси Кубані. Це був єдиний довідник. Росіянин, есер Мерхальов через цю працю став несамопитим патріотом Кубанщини. У нього «Особое Совецаніє» і всілякі гандлярі при ньому викликали не нехить, а гостре обурення. Із геологічних груп особливо захоплювався Крайовими багатствами молодий геолог — молодший старшина Ткачов, що привіз велику колекцію мінералів з визначенням їх.

Ще перед тим, як увійшов до уряду, В. М. одержав від станиці Настасівської доручення заступити її на з'їзді акціонерів Чорноморсько-Кубанської залізниці. Це було велике підприємство, але більшість членів правління її була з учителів, отаманів станиць тощо. На цьому з'їзді В. М. був особливо вражений, що контрольна комісія до «великих» непорядків віднесла те, що на деяких станціях валялися порожні бляшані бальцанки, а що вугілля для паротягів купувалося без точно окреслених умов і аналізів, не зверталосся уваги. Багато було й інших значних недомагань, яких більшість акціонерів не розуміли. На всі ці питання давав відповіді інж. Фарський (русифікований чех), що до всього підходив, як добрий фахівець. Тут В. М. познайомився з цим інженером. Коли опинився в уряді, В. М. зразу запросив інж. Фарського завідувати відділом промисловости. Це був середнього віку інженер з широкою освітою й практичним стажем. Під керівництвом інж. Фарського працювали інж. Багенський (будівничий порту в Темрюку) і Ю. Діброва. Вони висунули проект будови великого порту на Чорному морі, поглиблення старого рукава Кубані до Вигязівського лиману і відповідного приготування самого лиману. Це мусив бути глибокий і тихий порт без бур, як у Новоросійську.

До відділу торгівлі В. М. попросив обидва кооперативи дати свого кандидата. Від споживчої кооперації з'явився ко-

зак ст. Воровськолеської Іван Петрович Тимошенко. Він убрався в червону черкеску з багатьма різними шнурами, як зодягаються нестройової команди представники (фельдшери, писарі тощо). Ця маскарада В. М. не подобалася. Він цього гостя охрестив «димарем» і, мабуть, демагогом. Тимошенко виявився дуже балакучим і все хотів свою працю обставити якимись умовами революційного порядку. В. М. все вислухав терпеливо, ні одної обіцянки не дав, а показав його кімнату і просив завтра приходити о 8 год. на працю, як і сам щоденно робив. Порадив приглянутися до порядків і якщо щось хотів би змінити, то щоб прийшов порадитися. Про умови завідувач торговельного відділу більше не згадував.

Так почалася праця відомства торгівлі й промисловости Кубанського Краю. Щоденно В. М. о 8-й год. в кабінеті, пізніше на засіданні Законодавчої Ради, а коли її не було, то були безконечні прийняття різних прохачів і підписування документів. З 7-ї год. вечора, майже щодня, засідання уряду, що рідко коли кінчалось раніше 12-ї год. ночі. На цих засіданнях, крім поточних справ, розглядалися різні проекти, що вносилися на затвердження Законодавчої Ради. Майже всі члени уряду доповідали справи самі. Як виняток, ген. В. Науменко приходив з багатьма помічниками, які робили доповіді, а сам член Уряду мало що додавав. Доповіді цього відомства здебільшого торкалися боротьби з «зеленими та різних справ мешканевих. Відносно ж організації Кубанської армії не було ані єдиної доповіді. Інші члени уряду приходили з доповідями, полагодження яких вимагало щоденне життя. Як наприклад, Крайова Рада на домагання учасників 1-го Крижаного походу зробила постанову: «всіх не-козаків першопоходників, якщо забажають, прийняти в козаки.» Одначе докладніше розробити, як практично це здійснити, мусів член Уряду внутрішніх справ К. Я. Безкровний. Останній зволікав з тим проектом, а Науменко кожного разу нагадував, так що довелося таки, бодай схематично накреслити, як то мусилоб виглядати. Безкровний, порадившись з Курганським і В. М., запропонував усіх цих козаків, щоб не вводити чужаків у багато станиць, приймати лише в одну новозасновану станицю. Всі троє все ж побоювались, що проти такого проекту виступить Скобцов з компанією, яке ж було здивовання, коли по зачитанні загальникового проекту К. Безкровним ген. Науменко взяв слово і запропонував зробити таке доповнення: дозволити в тій новій станиці поселятися й кубанцям. Науменко, наприклад, з охотою причислився до цієї нової, висококультурної станиці, залишаючи теперішніх малокультурних петровців (козаків ст. Петровської-курінної). Такий додаток ухвалено і засада ця про-

йшла без суперечок. Детальну розробку цього проєкту Безкровний не закінчив, а наступники про нього забули. Наближалася косовиця збіжжя, що в дуже багатьох станицях робилося снопов'язками, а шпагату для цього не було. В. М. був цим дуже занепокоєний, бо за шпагат, що знайшовся в Царгороді, вимагали цілий потяг збіжжя. Виявилось, що сама Кубань зуживала під час жнив 60% шпагату, що ним користалася ціла Росія. Як термінову справу, уряд ухвалив цей обмін зробити.

Трапився ще й такий випадок. Америка хотіла допомогти голодуючим дітям Вірменії. З цією метою навантажили великий пароплав «Кікапу» мануфактурою й вислали до Європи. У Франції делегація Бича дізналася про цю справу і вирішила якось ту мануфактуру перехопити й вислати для Кубані. Уповноваженим розпоряджатися цим майном з боку американців був призначений гарматний полк. Смітс з ад'ютантом. Він погодився завезти мануфактуру до Новоросійська, в якому мав передати вантаж Кубанському урядові, а той за це навантажить пшеницю для вірмен. Коли про це прийшло повідомлення, на екстремному засіданні уряд уповноважив В. Іваниса поїхати до Новоросійська, скласти умову з американцями і за всяку ціну не допустити, щоб Добрармія вплуталась у цю справу. В. М. виїхав до Новоросійська спеціальним потягом з одним урядовцем, ад'ютантом і півсотнею козаків під командою надійного сотника. В Новоросійську В. М. уже застав полк. Смітса і пароплав «Кікапу», наповнений мануфактурою. Зараз же склали умову, в якій головна вимога американців полягала в скорому (за 7 діб) вивантаженні мануфактури та завантаженніям пшениці. Із Кубані негайно вислано потяг з пшеницею. Сторожа добровольців пробувала заборонити вивантажувати, але прибулі козаки сміливо взяли під свою охорону корабель з мануфактурою і відсунули добровольців. На погрози добровольців сотник, вислухавши члена уряду, заявив що коли хтось буде перешкоджати, то він збройно його відсуне. Це подіяло, сторожа Добрармії зникла і розвантаження та навантаження пароплава проходило успішно (за добру працю робітникам, крім доброї платні, видано багато харчів, (муки й м'ясива), якого набрано з відомства Продовольства в Катеринодарі). Увечорі того ж дня В. М. у найбільшому ресторані Новоросійська улаштував прийняття для американців, на яке запросив і добровольців. На прийнятті були і політичні промови. В. М. вперше перед чужинцями й добровольцями промовляв від імені Кубанського краю, як незалежної держави. На тому ж прийнятті В. М. домовився зі Смітсом, щоб на другий день самоходом (його Каделяком) відвідати курорт Анапу. Повернувшись до вагону, від свого

урядника довідався, що коло одного вагона пшениці не вис-тачає для виконання підписаної угоди. Це дуже схвилювало В. М., бо він в цьому бачив «пальці Добрармії» з членом Уря-ду продовольства Верещакою. Посилати цьому членові Уря-ду чи Курганському телеграму вважав недоцільним, бо могла з Новоросійська «недійти», а ще небезпечніше — одержати відповідь, що «вислано», а фактично затримано пшеницю. Цілу ніч міркував, як ліпше такому лиху зарадити і доду-мався: з Анапи чи іншої Кубанської станиці переговорити з братом, який тоді був станичним отаманом в Настасівській, щоб він призначив більшу кількість підвід, пшеницю взяв із станичного запасного магазину і негайно довіз до Новоро-сійська.

Виїхали до Анапи пізньою, дорога ґрунтова по моча-рах, що дозволяли робити 25-30 км. на годину. Через це ли-ше над вечір добилися до Анапи. За рішенням уряду, В. М. повинен був показати Анапу, а потім в найближчій станиці зробити постанову станичних зборів про прийняття полк. Смітса в козаки й передати йому козаچه вбрання: бешмет, черкеску і кинджал з поясом в позолоченій оправі. В само-ході їхав ще перекладач і ад'ютант, а в другому (також аме-риканський новенький «Форд») їхали ад'ютант Смітса, Чап-ський — кореспондент з «Чикаго Трібюн» і 2 журналісти з Катеринодару. Всю процедуру із станицею мав приправити отаман Таманського відділу. По дорозі до Анапи В. М. хви-лювався, бо не був певен, чи вчасно все зроблено, а місцями дорога була така розкисла, що самоходи грузили по ступиці. Це була важка субота. Але, прибувши до Анапи, до готелю на березі моря зустріли начальника гарнізону (старенький полковник) і ад'ютанта отамана Таманського відділу сотни-ка К. А. Безсчасного (двоюрідного брата В. М.). Приймавши рапорт, прибулі замешкали в найкращому готелі. В. М. від сотника довідався, що все приготовано в ст. Анапській в яких 12-15 км. від Анапи. Вечеряли на окремій веранді над морем з багатою обслугою. За вечерею В. М. попередив, що наступ-ного дня (наділя) — подорож до ст. Анапської. Полковник Смітс з приємністю погодився поїхати і в станицю.

В. М. телефонічно пов'язався з ст. Настасівською і домо-вився з отаманом, що потрібна кількість пшениці негайно буде доведена, а за це настасівці перші одержать мануфак-туру. Сотник поінформував В. М., що в Анапі мешкає Оль-га Олександрівна (сестра останнього царя) з чоловіком (ку-банським старшиною) і начальник гарнізону виставляє біля її мешкання «парних вартових», а це таврує, як монархіч-ний, Кубанський уряд. В. М. телефонічно переговорив з ота-маном Таманського відділу в ст. Слав'янській і той розпоря-дився, щоб далі такої варти не виставляли.

В неділю, поснідавши на веранді, обома самоходами покотили до ст. Анапської, до якої була ґрунтова, але тверда піскувата дорога. За півгодини в'їхали в станицю і зайшли в церковцю, майже на кінець відправи. З церкви зайшли до станичного правління, де вже зібралися всі виборні й повний двір гостей. Писар прочитав, а перекладач перетулмачив постанову станиці про прийняття в козаки станиці полковника Смітса, а отаман підніс убрання «новому козакові», який подякував за це. По закінченні цієї офіційної частини всіх запросили на обід, що був приготовлений в школі. За обідом були промови В. М., Смітса, отамана станиці (написав сотник Безсчасний) і декількох виборних. Пообіді рушили до Новоросійська, але іншою, доброю дорогою на Тунельну.

Ця дорога була добре вкочена, лише на ній часом заскакували «зелені» з Чорномор'я і грабували, часом і стріляли подорожніх. В. М. рішив «спробувати щастя» й проскочити цим шляхом. Їхати доводилось перелісками та чагарниками, в яких, очевидячки, зручно було ховатися. Але приписів на швидкість там ще не було, а самоходи — новісінькі. За дві години були на пристані в Новоросійську. По шляху В. М., передбачаючи можливість затримки з вантаженням, намовив Смітса погостювати ще в Катеринодарі і його околицях. Залишити його в Новоросійську означало, що він з нудоти буде чіплятися за додержання терміну завантаження, а найголовніше, що його почнуть «обробляти» агенти Добрармії проти Кубані. Після деяких розважань полковник згодився на 4 дні відлучитися з Новоросійська. В. М. довідався, що вже приступлено до вантаження пшениці, але було багато технічних перешкод і трудно було сподіватися вчасного закінчення праці. Через те ще тієї ж ночі В. М. з гістьми і п'ятьма козаками виїхав до Катеринодару. На станиці Тунельній потяг чомусь затримався і до вагона В. М. стали пхатися якісь козаки ген. Науменка. Виходило, що ніби Науменко наказав усіх повикидати, бо то його вагон. (Вагон же цей мав уже свою історію. На самому початку революції в ньому на Терцині горці застрелили ген. Караулова, першого виборного терського військового отамана. Після цього вагон перекотили до Катеринодару, і ним користалися військовий отаман чи члени уряду при різних okazях.) Кюли В. М. почув, що можуть учинити якийсь бешкет оті не завжди тверезі парубки, іноді з офіцерськими пагонами, то поставив на двох входах козаків з гвинтівками з заборонаю будь-кого впускати, а до Науменка послав свого ад'ютанта сказати, що член уряду везе американців і через те не може уступити вагона. Так була залагоджена й така ще недоброзичливість між членами одного уряду. Та хоч і була ця дрібнень-

ка справа полагоджена, але про інцидент знали козаки й старшини. Що вони про це все подумують? Було над чим замислитись. В. М. цілу ту ніч не спав, міркуючи, що робити далі?

В Катеринодарі примістив гостей у кращому готелі, а повернувшись до хати, сказав дружині, що завтра ж піде у відставку. «Було б добре, але не вірю, щоб тебе відпустили», — почув відповідь. Ранком В. М. з'явився до прем'єра Курганського, здав звіт й складену умову. Розповів про все докладно і тут же передав заяву про відставку, обіцяючи справу з американцями закінчити. Був при цьому й К. Безкровний, який урядовав в одному будинку з прем'єром. У трьох умовилися, як краще повестися з американцями. Полковник дуже цікавився звірствами большевиків, місцями, де вони розстрілювали, тощо. Тому рішили повезти до ст. Єлисаветинської й показати школу, в якій розстріляно ранених після атакуння Катеринодару. В станиці показати правління й декілька господарств, показати Чистяківський гай, міський сад. До Єлисаветинської попливли невеликою яхтою відомства торгівлі й промисловости. Стояла гарна погода; снідали на яхті. Кубань спала, але до Єлисаветинської мілин не трапилося і за яких дві години були на місці, де зустріла станична рада з трьома тройками. Пристані не було, тому довелося імпровізувати так, щоб невимаститися глиною тамтешніх берегів. В. М. розповів, як коло цієї станиці рік тому переправлялася армія Корнілова. Заїхали до станичного правління, де коротко почули організацію станиці й її адміністрування, при чому підкреслюванням виборности всієї адміністрації. Це викликало здивування у заокеанських гостей і журналіст поробив чимало нотаток. Вони думали, що на Кубані править лише ген. Денікін з монархічним ладом. Заїхали до школи, де большевики ранених постріляли. В стіні, біля якої це робилося, багато ще було дірок від куль. Привели й недостріляного козака, що впав ранений, а потім його потайки вилкували. Він переповів усю історію розстрілу понад 150 ранених.

Зайшли на декілька господарств, на яких гості зразу звернули увагу на написи на косарках, сівалках: Джонстон, МакКормік, Нью-Йорк, Філядельфія. Познаййомили з тим, що до Японської війни Кубань одержувала всю сільсько-господарську машинерію лише з Америки. В. М. пригадав найсвіжіший приклад з закупом в Царгороді американського шпагату для снопов'язок. Станичний отаман запросив на коротку гостину, після якої 3-ма тачанками по трое коней у кожній виїхали до Катеринодару (18 км.). Дорога була з пилюкою й вибоїнами. Заїхали на ферму, де забито ген. Корнілова, і розповіли, як большевики викопали його тіло

і знуцалися з нього, тягаючи по місті. Заїхали до Чисгяківського. штучно насадженого гаю і познайомили гостей з його історією. Уже вечоріло, коли повернулися до міста. Гості пішли митися в купелях і по вечері лягли на відпочинок, а В. М., заскочивши додому, щоб обмитися й почиститися від пилюки, навідався на засідання уряду; доповів про те, що вважав за можливе, щоб не пошкодити справі.

На другий вечір американцям улаштували в Дівочому інституті скромне прийняття, на якому були: Курганський, К. Безкровний, В. Іванис, інж. Ланко, американський журналіст, Смітс і його ад'ютант, три перекладачі. Вечеряли у великій, гарно прибраній, зі сценою, головній залі, посуд був срібний. Коли вже закінчили споживати пребагаті й різноманітні страви й приступили до шампанського з Абрау-Дюро, тяжкі оксамитні завіси розсунулися, і на естраді стояло близько 150 прекрасно вбраних в темні черкески при срібних кинджалах з поясами співаків — від десятилітніх починаючи до сивих дідусів. Тінню з'явився помічник диригента Тараненко (помічник вже тоді широко знашого Кубанського диригента Концевича) і... полилися хвили «Ти Кубань» (Кубанський гімн). Всі встали. Після цього був виконаний американський гімн. Далі був даний концерт історичних, жартівливих, колискових пісень, але це співали мистці професіоналісти. Хлоп'ячі сопрана (дисканти), як срібні дзвіночки прекрасні тенори й колоритні баси з надзвичайною дикцією. Репертуар майже самий український. (Ой, з-за гори, з-за лиману, Почаївська, Зозуля, Щедрик і т. д.) Полк. Смітс звернувся до Курганського й В. М. з пропозицією відпустити цей хор до Америки і він мільйони доларів заробить за одне турне. Коли заспівали «А вже літ із двісті» . . . у сусіда К. Безкровного й журналіста Чапського закапали сльози. Кузьма Якимович почав його рзспитувати, звідки його батьки прибули до Америки, і виявилось, що з Поділля. Так американські гості перебули в Катеринодарі, аж поки в Новоросійську все було завантажено. Полк. Смітс прислав і обидва самоходи, якими користалися прем'єр і В. М.

Коли В. Іваниса призначили членом Уряду трогівлі й промисловости, він рішив послідовно виконувати постанови Рад. Своє завдання він так формулював у головних рисах:⁹⁾ «Основою економічної політики буде та засада. ш) відомство Торгівлі й Промисловости не повинно й не буде ні продукувати, ні торгувати. Відомство буде по-можливості вести власні торговельні операції й передавати їх тим, кому вони належать: кооперації й приватному капіталові. Дру-

9) Покровський. «Деникинщина», ст. 201-202.

гою підвалиною моєї праці у відомстві буде той принцип, що ні один фунт наших товщів не може бути випущений з нашого краю без покриття їх товарами, яких потребує населення... Маючи нашу сировину, ми можемо одержати все, що нам потрібно, якщо тільки не буде різних впливів і сторонніх віянь та більш-менш налагодиться транспорт. Всі бажать товщів і хліба, а цього в нас багато. Роля відомства Торгівлі й Промисловости буде виключно регулююча й контролююча.» Оці декілька рядків з довгого інтерв'ю В. Іваниса свідчили, що економічній політиці часів кабінету Сушкова приходить край. Якщо раніше слухняно пленталися за «Особим Совещанієм» і виконували всі вимоги командування Добрармії, то тепер відомство ні з яким «Особим Совещанієм» рахуватися не буде. Це інтерв'ю з'явилося на другий тиждень по зформуванні кабінету Курганського. В. М. сподівався, що хтось із колег, прихильних до Добрармії, виступить з цього приводу на засіданні уряду: справа продискутується і знайдеться курс, з яким погодиться або ні новий член уряду. Проходить після цього одне, друге, третє засідання уряду й ніхто не заїкається. В. М. радиться з К. Безкровним, як бути. «Авжеж треба робити, що вважаєте корисним для краю, — сказав Безкровний, — бо я сумніваюсь, чи хтось із них читав оте інтерв'ю. А як і прочитав, то подумав, нехай спробує.., а моя хата скраю»...

Член Уряду продовольчих справ Верещака був слухняним виконавцем отам. Філімонова і, як це й було за Сушкова, робив усе, щоб якнайбільше кубанської сировини передати Добрармії. Все це дуже перешкоджало діяльності відомства торгівлі й промисловости, і В. М. після ще одного випадку на ґрунті договору з американцями подався до демісії. В наслідок цього в уряді постановлено питання про усунення Верещака. Верещака по-дитячому став просити В. Іваниса — не настоювати на його відставці, що він (Верещака) кориться й буде робити все, як накажуть. Однак В. Іванис не погодився. Військ. отаман Філімонов довго намагався затримати свого приятеля Верещака, але Курганський і Зак. Рада настояли на цій відставці.

На місце Верещака був призначений І. П. Тимошенко, що був завідувачем торговельного відділу відомства торгівлі й промисловости. Він пообіцяв дотримуватись вказівок В. Іваниса. Цієї обіцянки він не порушував, а вів самостійницьку політику, хоч, коли вступав до відомства торгівлі й промисловости, назвав себе централістом. Тоді цій заяві В. Іванис не надав значення.

Спритніше обкраював інтереси Кубанщини член Уряду фінансів А. А. Трусовський. Цей усміхнений денді був досить рафінований москалик (ніби с.-р.), його розпорядження

були хитріше побудовані. Він понаробляв з Добрармією, Доном та іншими сусідами торговельних і товарообмінних договорів, у яких явно упосліджував Кубань. В. Іванис майже всі їх відкинув, чи заступив новими, в яких забезпечувалися інтереси Кубанського краю. Очевидно, все приписувалося самостійництву, хоч в дійсності В. Іванис все робив сам, як умів, не радячись ні з кругами Законодавчої Ради, ні навіть з прем'єром, бо всі вони були ще менше компетентні в цих справах. Часом ще можна було скористатися з поради М. С. Рябовола, але він рідко мав час. А. Трусовський був надзвичайно гнучкий і треба було багато зусиль прикласти, щоб змусити його виконати постанову Крайової Ради і приступити до друкування кубанських 50 коп. (єдині гроші, що видрукувала самостійна Кубанщина) та 50 карб. донського зразка. Це було тим потрібніше, що Донщина і Добрармія, побачивши, що кубанська політика починає потроху збочувати з московського шляху, почали затримувати видачу Кубанському урядові своїх грошових знаків. Але особлива млявість, яку виявив Трусовський у цій справі, його вислужництво перед Добрармією і його темна історія з закупівлею мануфактури в Одесі (до кінця існування Кубанської держави залишилася нез'ясованою претензія контрагента Трусовського до Куб. уряду після цієї операції — в сумі одного мільйона карбованців), перешкоди, які він робив відомству торгівлі і промисловости, викликали в бюджетній комісії Законодавчої Ради інтерпеляцію. Вислухавши пояснення Трусовського, комісія визнала його фінансову політику за невідповідну незалежності Кубанського краю й висловила йому недовір'я. Вигнаний міністер негайно одержав собі посаду в «Особом Совещанії», на якій залишався до остаточного краху Добрармії.

На місце Трусовського призначено Володимира Петровича Радіонова — козака-лінійця з вищою освітою, яку він одержав у Швейцарії. Працював він на відповідальних посадах в управлінні Чорноморсько-кубанської залізниці, в кооперації, в банках і в обласному продовольчому комітеті. Він довго терся поміж українськими колами і не був безоглядним неділимцем, але й без усякого самостійницького нахилу. Він був цілком порядною людиною, але зовсім безініціативний. Його дехто називав «смутним демом, духом вигнання». За його урядування справа фінансової незалежності й упорядкованості наперед також не посунулася.

Законодавча Рада й Уряд на кожному кроці відчували брак своєї армії. Неділимці доводили, що Кубанщина не може мати її, бо їй бракує відповідного матеріалу (вони не хотіли чути, що кубанці з давніх-давен, з Запорожжя, мали всі основні елементи армії: піхоту (пластунів), кінноту й

артилерію (й все це не абияке) і, розуміється, мали й потрібні кадри старшин. Перед очима були донці, у яких протягом півроку Краснов організував молоду армію з усіма видами зброї, хоча до цього вони регулярних піхотних частин не мали. Командування Добрармії завзялося ні за що не допустити до створення Кубанської армії. В цьому йому, як уже не раз згадувалося, старанно допомагав міністер військових справ ген. В. Г. Науменко, кубанський похідний отаман, який на всі лади у цьому відношенні саботував заходи Ради. Остання все ж не облишала думки про Кубанську армію.

Добрармія дуже добре розуміла, що виділення декількох десятків тисяч кращих козаків у Кубанську армію зменшить політичну вагу її — як у звільнених від большевиків місцевостях, особливо на Україні, так і в очах союзників. Проводирі Добрармії, звичайно, демагогічно твердили, що домагання створити Кубанську армію — це примха купки політиків-честолюбців, що сама військова маса не хоче ніякої Кубанської армії й не покине рядів Добрармії. В дійсності ж було якраз навпаки. І це стверджувала своєю поведінкою сама Добрармія. Військові частини прагнули своєї армії, свого командування, своїх офіцерів, бож це було столітньою традицією і за царату (сам Денікін визнавав, що козаки не хочуть «салдатських» офіцерів і не люблять їх). Та козаки були розкидані по великому фронті від Волги до Дніпра, часто в малій кількості поміж чужого, а то й ворожого оточення, під чужим начальством. А слід пам'ятати, що кубанці були при звичаєні до твердої дисципліни. Виявити свої бажання та ще в колективній формі кубанські козаки не могли. Вони це робили в приватних розмовах з окремими політичними чи громадськими діячами, про що довідувалась і Добрармія. Знаючи це, короткозоре командування шукало виходу в розсваренні кубанських частин з кубанськими провідними політичними колами, зокрема з діячами Законодавчої Ради.

Все постачання — амуніцію, зброю й одягу командування Добрармії одержувало безпосередньо від союзників. При розподілі допомоги кубанці завжди упосліджувалися: їм або нічого не давали, або давали в такій незначній кількості, що не можна було задовольнити основних потреб. Наприклад, коли англійці навезли одягу, то й кубанці просили дати їм, але на це добровольці єдино відповідали, що англійський одяг кубанцям не підходить, бо вони мають здавна свою уніформу, якою гордяться. Це глузування дуже ображало козаків, які не мали де дістати матерії, щоб пошити по своїй вподобі одяг. А масові були випадки, коли захоплених червоноармійців

(«своїх руських Ванюх, калузьких Пятрух» тощо) одягали у все новеньке, як слід озброювали, а вони при першій нагоді, на очах піводягнених, роззутих, зле озброєних кубанців, знову перебігали до «сваїх»... Не маючи з чого шити інший одяг, чи й збуття, лишалося одягатися і взуватися за рахунок ворога, роздягаючи й роззуваючи полонених. Спритні ж та меткі агенти Добрармії пояснювали козакам, що все лихо в тому, що вони мають Раду і свій Уряд, які не дбають про них, а самі багатіють, сидячи за «підчю». Якби, мов-

В. П. Радіонов — член Уряду по Відомству фінансів

ляв, отих ледащ не було, то козакам все дав би Денікін. Звичайно, все це був наклеп. А багато в чому завинили військовий отаман Філімонов та такі кубанські «патріоти», як ген. Науменко, які часто казали командуванню Добрармії, що кубанці ні одягу, ні взуття не потребують, бо вони скрізь приходять першими і все одержують від населення.

Кінноті і артилерії бракувало коней. Часто-густо по декілька день не бачили куска хліба, особливо після того, як Кавказька армія, основний контингент якої становили ку-

банці, почала посуватися на північ, вздовж Волги, до Камішина. Очевидно, що всі ці браки не були з вини Ради чи й Уряду, а їх безпосередніх керівників — ген. Науменка та Добрармії. Рада постійно вказувала ген. Науменкові на потребу зробити те й друге для кубанських частин, вимагала створити, нарешті, з них окрему армію, якою б легше було й заопікуватися. А ген. Науменко, слухаючись Денікіна, не дбав ні про окрему армію, ні про поліпшення постачання для Кубанських частин, пильнуючи того, щоб їм не було краще, ніж добровольцям. Рада не шкодувала коштів на армію. Кубанські офіцери одержували платню значно вищу, ніж добровольчі. Це дуже дратувало Денікіна й він настоював на зрівнянні з добровольцями. Рада завжди асигнувала на Кубанські частини більше, ніж вимагало військово-відомство. Науменко таки навмисне гальмував творення Кубанської армії. Коли йому стало важко тримати свої позиції під натиском Закон. Ради, він пробував спровокувати Кубанські частини, щоб вони висловились проти Ради. З Кавказького фронту прибула до Катеринодону делегація на чолі з полк. Товстиком «інформувати Раду про недостачу в Кавказькій армії коней і людей». У Військовій комісії Ради показано делегації, що Рада дала на коней вдвічі більше, ніж жадав ген. Науменко, а людей бракує через те, що Денікін посилає їх на інші ділянки фронту, розпоршуючи між добровольцями.

Хліб на фронт посилався у значно більшій кількості, ніж було потрібно, але він не йшов за призначенням. Залізничні були в розпорядженні Добрармії, і не тільки окремі вагони, а цілі потяги в дорозі кудись зникали. Коли Кубанські частини дійсно голодували між Царицином і Камішином, то між Тихорецькою та Царицином зникло 120 вагонів хліба, надісланих Кубанським урядом для цих частин. Все це попадало в бездонні кишені Добрармійської адміністрації. Полк. Товстик виявився колегою В. Іваниса по двокласовій школі в ст. Полтавській, і вони могли по-приятельськи поговорити. Сумні інформації делегація могла привезти ген. Врангелю, що командував тоді Добрармією.

Замість творення Кубанської Армії, щоб підбадьорило кубанські маси, Науменко далі викручувався, як міг, аби лише затримати той стан, який політично сліпий Денікін створив і боявся допустити найменшої зміни. Денікін хизувався тим, що може кубанських козаків перекидати по різних ділянках фронту, як хоче, а не підозривав, що таке самоправство почало вже давно не подобатися не тільки старшинам-кубанцям, а навіть козакам. Науменко напочатку, ніби для підготовки Кубанської армії, у Закон. Раді домагався затвердження штатів походного отамана. Однак Рада

ухвалила: «1) штати відхилити, 2) доручити членові Крайового уряду у військових справах розробити та внести в Законодавчу Раду питання про організацію Кубанської армії та штатів штабу командувача Кубанської армії, а також реорганізувати, в зв'язку з штатами, штаб кубанського козацького війська».¹⁰⁾

А Науменко, замість виконати цю ухвалу, звернувся з запитом до всіх вищих начальників Кубанських частин, як вони дивляться на можливість і потреби формування Кубанської армії.

Натурально, що всі ці начальники, яких призначив і міг звільнити хоробливо-ворожий до Кубанської армії ген. Денікін і серед яких було досить і не-козаків відповіли, як того бажав Науменко: «Створення Кубанської армії неможливе і не тільки не потрібне, а й шкідливе». Лише ген. Гейман, член Військової комісії Крайової Ради, насмілився висловити протилежну думку, за яку він і голосував у Раді, за що ген. Врангель усунув його від командування бригадою. Офіційно ж мотивувалося тим, що його бригада грабувала й мала багато дезертирів, хоч в інших частинах були більші грабунки й дезертирства, а командирів їх не тільки не усували, а ще й підвищували по службі.

Ось так зібравши аргументи, Науменко хоче на них спертися і вносить удруге на розгляд Законодавчої Ради штати походного отамана. При чому, він рішуче відмовляється виконати постанову Крайової Ради про створення Кубанської армії. Як мотиви до відмовлення, висуває малу кількість людей в кубанських частинах, негативне ставлення до Кубанської армії з боку командирів стрійових частин і незгоду з цим командувача добрармії ген. Денікіна По такій заяві Закон. Рада висловила недовіря Науменкові, як членові Уряду військових справ, після чого він іде в відставку. Денікін же за вірну службу Добрармії призначає ген.-майора Науменка командиром Корпусу в Кавказькій армії, хоч він не мав стажу й командування полком. Кавказькою армією тоді командував ген. Петро Миколайович Врангель, барон шведського походження, народжений 1878 року, гірничий інженер по освіті. В Японську війну вступив до армії доброольцем. По цій війні вступив до академії генерального штабу і лишився при війську. В I-у світову війну виступив ротмістром Конногвардійського полку. Перед виступом ген. Кьрнілова проти Керенського він вже командував кінним корпусом на Румунському фронті. Пізніше працював у штабі Верховного Головнокомандувача до захоплення влади большевиками. Потім він пробрався до Криму, де перехо-

10) Покровський. «Деникинщина», ст. 167.

бався до кінця серпня 1918 року, а звідти прибув на Кубань, де був призначений командувати I-ю кінною дивізією. Він взяв активну участь у звільненні від червоних Кубанщини, Ставропольщини й Терщини, взяв Царицині на північ вздовж Волги дійшов до Сарепти. Звичайно, його дуже швидко підвищували: за погром большевиків на річці Маничі його підвищено в командувачі кінного корпусу (листопад 1918 року), а на початку травня 1919 року стає командувачем новоформованої «Кавказької армії». Генерал Врангель був хоробрий і ініціативний генерал, але й дуже честолюбний. А це штовхало його на виступи не лише військові, а й політичні, хоч у цьому відношенні він був, як і більшість російського офіцерства, мало підготований. Політичних проблем для Врангеля не було, він усе рубав «з плеча»...

Науменка заступив урядовець ген. Звягінцев — козак-чорноморець, людина покірна, що майже весь вік прослужила по канцеляріях. Був це служака, але без ініціативи, здається, монархіст, ані скілочки не грішив кубанським патріотизмом. Питання Кубанської армії для нього було страшним, бож проти того був сам ген. Денікін... Так справа Кубанської армії за кабінету Курганського наперед не посунулася, лишившись яблуком спокуси.

Освітнє відомство уряду якось лишалося пасинком. З національного боку урядово ніхто не виявляв будь-якої ініціативи. В ст. Полтавській організували учительську семінарію з українською мовою навчання. Може постала якась пара українських вищепочаткових шкіл — завдяки місцевій ініціативі. Загально ж збільшено кількість шкіл, звернено увагу на поширення вищепочаткових шкіл, упорядковано справу з політехнікумом (постало було два політехнікуми — державний і приватний. Їх об'єднали в один — із скасуванням станового козацького характеру, що його напочатку мав державний). Нічого ініційно не зробила у цьому відношенні й Законодавча Рада. Її освітню комісію очолював П. Л. Макаренко — балакун і хоч ніби ініціативний, але в найближчій галузі проявив цілковиту байдужість. Навіть організувати учительський з'їзд не спромоглися.

Відомство народного здоров'я розширило по краю цілу мережу шпиталів, повідкривало амбулаторії, організувало притулки. Д-р Привалов ворушив, як можна було, відчуваючи брак і персоналу і медикаментів. Боротьба продовжувалась і крім ранених, багато пошесних хвороб з'явилося, як тифи, дизентерія тощо.

Деяко пощастило робити у відомстві юстиції. Реформовано архаїчний суд горців і пристосовано його до системи мирового суду. В останньому також введені поліпшення,

які вже існували по інших місцях Росії, а на Кубані їх не було. Прийнята ухвала відкрити окружний суд в Армавірі. Підготовлялося відкриття судової палати в Катеринодарі, що дуже занепокоїло «Особое совещаніє» і Денікіна.

Митання про завершення своєї власної судової організації утворенням власних відповідних судових установ у Кубанському краї не було вирішене. З наказу ж уряду кубанські судові установи припинили зносини з Новочеркаською судовою палатою, як зверхньою інстанцією. Після утворення сенату на Донщині, за згодою останньої з Добрармією, у неділимців виникла думка підпорядкувати собі через цей сенат Кубанщину хоч у судовому відношенні — «на законном основанні». І от сенат, обминаючи уряд, надсилає до всіх кубанських судових установ повідомлення про початок своєї діяльності і пропонує надсилати судові справи йому. Ні одна з кубанських судових установ на це не пішла, хоч стан правосуддя і був глибоко ненормальним через брак судової палати і правосильної касаційної інституції. В той же час між урядом і «Особим совещанієм» починаються переговори в справі приєднання і Кубанщини до Новочеркаського сенату. Невідомо, чим би скінчилися ці переговори, якби не трапилася пригода з відкриттям судової палати.

Вважаємо, що якби справа з сенатом не була вирішена, але закон про судову палату, виданий ще урядом Сушкова і потім схвалений Законодавчою Радою, мусив бути впроваджений у життя, бо того вимагали інтереси Кубанщини незалежно від того, в якому зв'язку з Донщиною й Росією вона буде. Уряд доручає своєму членові Уряду юстиції Д. Н. Потьомкіну відкрити палату. Потьомкін Д. Н. — присяжний адвокат, киянин; соціал-демократ плеханівської групи. Вважаючи себе також українцем, висловлювався проти «крайностей українофільства» і сепаратизму. До Добрармії ставився негативно через її реакційність.

Як тільки Потьомкін приступив до укомплектування штатів палати, довідалися про це неділимці й відразу стали цапки, як дикий кінь. На їх думку, навіть своя судова палата була для Кубанщини недопустимою самостійністю. До Катеринодару прибув з Новочеркаська прокурор Новочеркаської судової палати Єрмоленко, член партії к.-д., людина, що близько стояла до донських кадетів (Харламов і інш.) та денікінського міністра юстиції Челінцева, теж кадета. Нікого не запитавши й нікого не попередивши, він (Єрмоленко) з'являється в окружний суд і, використовуючи свій авторитет прокурора палати та особисті зв'язки (раніше він був членом Катеринодарського окружного суду), починає намовляти, щоб ніхто не згоджувався вступати до складу Катеринодарської судової палати, а прокуратурі навіть і

погрожувати (йому пощастило нагнати страху, і дехто зрікся був своєї згоди увійти до складу Палати).

Довідавшись про цю агітацію, член Уряду Потьомкін при зустрічі з Єрмоленком вказав йому не лише на некоректність його поведінки, а й на незаконність (мовляв, людина приїздить до сусідньої союзної держави й підбиває її урядовців на саботаж урядових розпоряджень). На це малорос Єрмоленко, не моргнувши оком, відповів, що таке зауваження недоречне, бо Катеринодарська палата є незаконною установою. На запит, чому вона незаконна, коли вона відкривається на підставі закону, який буде ухвалений тим самим шляхом, яким ухвалюються й закони на Донщині, які він, Єрмоленко, з обов'язку прокурора мусить боронити, — Єрмоленко відповів: «Ніяких донських законів я не визнаю, бо для мене існують лише закони «Особого Сесіяня», а все, що ці закони не санкціонують, є беззаконіє». Отакий жалюгідний неділимець вискочив у постаті прокурора!

Чутки про цей випадок донського прокурора страшенно обурили кубанські провідні політичні кола, які навіть вимагали арешту його й віддачі під суд (коли б Єрмоленко так скоро не довідався і крадькома не від'їхав до Новочеркаська, то це, можливо, й сталося б). Та все ж Кубанський уряд визнав за потрібне повідомити Донський уряд про те, що робив і пропагував Єрмоленко, перебуваючи в Катеринодарі. Донський уряд не відгукнувся на цей документ.

Потьомкін все ж таки продовжував далі організовувати палату. Він зробив потрібні призначення. Визначив день урочистого відкриття, закликав військового отамана та інших почесних гостей. Та все це було загальмоване.

Денікін надіслав Філімонову листа, в якому, крім зауваження, що палата зовсім не потрібна Кубанщині, населення якої може й надалі, як і раніше, їздити й судитися до Новочеркаська, була заява, що він не може дати ніяких гарантій (їх ніхто і не просив), що російська влада визнає Катеринодарську палату, і що ті судді та тов. прокурора, які мали б увійти до її складу, не залишаться після скасування цієї палати без посад. Цього примітивно-глупенького листа не сподобав і... Філімонов. Він його переслав Потьомкіну з писемною заявою, що він особисто вважає за потрібне відкрити палату і всю відповідальність за це бере на себе. Радячи Потьомкіну відкрити палату, сам Філімонов, щоб не бути при цьому, виїхав до П'ятигорська.

Але Потьомкін не отримав належної підтримки з боку провідників Закон. Ради. Члени Ради, за своїм звичаєм, почали щось крутити й хитрувати, зв'язуючи для чогось це просте й ясне питання із справою сенату (чи відкрити свій, чи приєднатися до Новочеркаського). При такому ставленні

до справи парламентарних чинників Потьомкін відкрити палату не насмілюся. В. М. і Безкровний на цю історію обурилися, але мусили й таку пілюлю проковтнути.

Досить часу й праці забрала урядові «земельна реформа». Для цього створили цілу систему органів, які повинні були здійснити. Кожний відділ мав свою «Землевпорядчу комісію», а всі (7) вони підлягали «Особливому присутствію в справах Крайового земельного фонду і землевпорядкування». Персональний склад органів був мішаний: почасти виборний, почасти призначений урядом. Перший переважав кількісно, але стояв на чолі і виконував усю працю останній. Діяльність комісій і фонду нормувала окрема інструкція, складена на засадах судового процесу (обидва ці закони розроблені ще за часів Сушкова).

Самий матеріальний земельний закон (його проект) був складений на засадах с-д. програми (автором цього й попередніх двох законів був соціал-демократ (меншовик) Ф. Д. Мішковський, ярославський присяжний адвокат, зросійщений українець з Курщини, якого революція закинула на Кубанщину). Завдяки персональним зв'язкам, він став керівником відділу Земельного фонду міністерства хліборобства, на чолі якого був соціал-демократ Д. Є. Скобцов — москвофіл. Цей проект читався на багатьох засіданнях. Він був нудний, відчувалося в ньому багато штучного, надуманого. Уряд, зрештою, прийняв цей проект з деякими змінами.

Коли ж подали його до Законодавчої Ради, то Земельна комісія її поставилась до цього проекту вороже. Головою комісії Ради був Федір Тихонович Аспидов (козак-лінець, с-р, студент Московської Петровсько-Розумовської Академії), який збештав соціал-демократичну творчість і виробив у комісії свій есерівський проект. Обидва проекти мали більш теоретичне значення і при здійсненні їх, мабуть, довелось б багато вносити поправок. Головне ж, що цими проектами обходилося городовиків, а це наперед робило цей проект непридатним на дальше майбутнє. Ф. Аспидов мав більш-менш добрі стосунки з гуртком братів Макаренків, які також були за проект Комісії. Доповідав про цей проект осавул-учитель Л. В. Білашов (козак ст. Курчанської, чорноморець. Тихцем цей проект прийняли, а урядовий відкинули).

З цього Уряд мав би зробити висновки й податися до комісії, але цього не сталося, бо та справа нікого по-справжньому не цікавила. Було багато інших, «гарячіших» справ. Послідовний у цьому відношенні член уряду (член Уряду хліборобства) Д. Є. Скобцов пішов у відставку, ні в кого не викликавши помітного співчуття. На його місце прийшов Г. С.

Голуб, козак-лінеєць, доцент однієї з вищих Харківських шкіл.

Через те, що в опрацюванні земельного закону взяли участь російські есери, він де в чому наближався до закону, який ухвалили Всеросійські Установчі Збори. Цим законом приватна власність на землю касувалась, отже землю проголошено добром усього краю. Право користуватися землею на засадах рівності надається тому, хто на ній працює. (Для козаків, горців і корінних навгородніх зробили виняток: вони одержують пай, хоч би й не працювали на землі).

Але й есерівський дух не врятував закону від основної риси Кубанської політики — станової виключности. Право користування землею, водами, лісами й ланами краю надається в першу чергу всім корінним мешканцям краю, а потім уже й решті населення, яке господарює на землі, а також і крайовим громадським установам. Та в той час, як корінне населення має право на землю незалежно від того, чи воно само господарює на ній, чи здає її в аренду, некорінне має це право тільки тоді, коли само господарює. Така ж риса помітна і у відношенні до військових земель. Закон не спішиться з передачею їх до земельного фонду: там лише зазначено, що порядок і спосіб цієї передачі буде визначений окремим законом.

Слід згадати про Російські Установчі Збори, їх не забуто в цьому законі. До Крайового земельного фонду відходять землі, які вважаються переданими у власність Кубанського краю і знаходяться в розпорядженні крайової влади з 6-го січня 1918 року (день вимушеного припинення праці Всеросійських Установчих Зборів). Виходить, що нібито кубанський законодавець з цього моменту дістає право на самостійну організацію крайового життя і ним це право виправдує.

Ці «соціалістичні експерименти» земельного закону кубанців, звичайно, злякали Добрармію. Дізнавшись про зміст лише законопроекту, пом. Денікіна ген. Абр. М. Драгомиров звернувся листом до військового отамана, в якому заперечив право Кубанщини розпоряджатися козацькими землями, цим «добром російської казни», і попередив, що той член Кубанського уряду, який відважиться досягнути на них, виконуючи кубанські закони, відповідатиме персонально перед російською владою.

Казенні землі на Кубані були весь час у розпорядженні Кубансько-Чорноморського Управління Державних Маєтків, яке перебувало в Катеринодарі. Це Управління не визнавало Кубанських законів і Кубанського уряду, хоч одержувало утримання з Крайової казни. Ні один кабінет не на-

смілився поставити цих «руських людей», що паразитами засіли в цій установі, на відповідне місце. Лише в 1920 р. прем'єр В. Іванис наказав майже силою забрати все діловодство казенних земель на Кубанщині і передати кубанським урядовцям.

Особливо тяжко доводилося відомству торгівлі й промисловости, що мало якось упорядкувати господарення промисловими й сільсько-господарськими товарами краю. Більшість цих товарів продавалося по твердій (установленій урядом) ціні, що була, звичайно, нижча, ніж на вільному ринку. На Кубань наїхало пребагато спекулянтів, які намагалися все скуповувати по низьких цінах, якось вивезти за кордон краю і продати за тверду валюту чи обміняти на товар, який можна ввезти до Кубанського краю і продати по найвищій ціні. Оці «легалізовані» грабіжники діяли поодиноці і організованими бандами під фірмою різних торговельних товариств, частіше зареєстрованих при «Особому Совещанні». З цих товариств особливим хижацтвом вславилось т-во під назвою «Трансторг», негласними учасниками якого були А. В. Кривошеїн, кол. царський міністер хліборобства, і прем'єр ген. Врангеля в Криму, ген. Лукомський, який свого часу був головою «Особого Совещанія», та інші.

Великому розгулові цих високих добровольчеських панів певною перешкодою був наказ Кубанського уряду з 21 серпня 1918 р., ч. 55: «З метою успішного ведення заготівлі продовольчих продуктів для потреб армії, як також правильного розподілу в межах Кубанського краю продуктів для потреб населення. . . прийняття для відправи й вивозу за межі Краю без відповідних в кожному окремому випадку дозволів Уряду і його відповідних органів всякої сировини — забороняється».¹¹⁾

Але спекулянти спритно використовували антагонізм між Добрармією й Кубанським урядом. Вони легко одержували посвідки від установ Добрармії, що вони для неї працюють, а тому кубанська установа мала давати свій дозвіл, бо. . . для армії. В Добрармії одержати посвідку було легко, бо там з самого початку панувало фантастичне хабарництво. Тим же шляхом хижаки добували наряди на залізницях і дуже часто під фірмою воєнних вантажів везли з Кубанського краю масло, олію, саломас, сало, хліб і т. ін.

Отими дозволами торгували відкрито й титуловані особи та персони з високим урядовим становищем. Одного дня в Катеринодарській кав'ярні, на головній вулиці, заарештовано юрист-консула денікінського міністерства торгівлі та одну княгиню, коли вони перепродували один одному наря-

¹¹⁾ Приказы и Цирк. Кубан. Кр. Прав. за 1918 г., вып. I, ст. 26-27.

ди. Спроби Кубанського уряду звернути увагу проводирів Добрармії на такий неможливий стан речей ніяких наслідків не давали. Захоплені успіхами на фронті (доходили до Орла!), вони до всього були глухі й сліпі. Щождо Кубанщини, то почали систематично прикладати вислів Денікіна: «зрест на Кубані зміна і предательство...»

За якийсь місяць було встановлено, що Кубань, в порівнянні з Донщиною, не кажучи вже про Терцину й Ставропільщину (там господарила Добрармія), була економічно найміцнішою і найбагатшою на сировину. Громадські й приватні шпихліри були на Кубані переповнені, хоч вона майже сама годувала армії Турецького фронту. В мирні роки з Кубані все збіжжя експортувалося за кордон. В часи війни цей експорт припинився, а з 1917 року через майже безугавні війни посівна площа зменшилася, а в ході війни значна частина посівів була втрачена. Та все ж і в 1919 році посівна площа Кубанщини дорівнювалася засіву 1926 р. Для експорту, за підрахунками Статистичного відділу уряду, Кубанський край лише з однорічного збору врожаю мав пудів і по тодішніх цінах у фунт. стерлінгів: ¹²

Пшениці	26,400,000	пудів	вартістю в	2,861,750	фунт. стерлінгів
ячменю	22,900,000	"	"	1,986,200	" "
кукурудзи	8,700,000	"	"	696,000	" "
картоплі	2,100,000	"	"	168,000	" "

Від попередніх урожаїв у Краї було невивезеного збіжжя ще мільйонів 60 пудів, оцінюваних тоді на 6,000,000 фунт. стерлінг. З технічних рослин на Кубанщині всі склади були заповнені тютюном (2 мільйони пудів). За 1 пуд тютюну тоді англійці платили 6,8 і 14 фунт. стерл., залежно від якості, а кубанський тютюн був переважно вищої якості. Якщо взяти середню якість тютюну, то вартість його становила не менше 16 000 000 ф. ст.

Пісної олії (переважно соняшникової) Кубанщина сама продукувала більше, ніж уся власлива Росія. Там найбільше олії продукувала Воронізька губ., але вона за панування большевиків і довгої на цій території боротьби втратила можливість експорту олії. В Кубанському краї в шпихлірах було 13,193,000 пуд. соняшникового насіння, з якого можна було мати олії приблизно на 1 мільйон. ф. ст. Опріч цього на складах лежало для експорту олійних продуктів:

Бутирину (замість коров. масла)	20,000	пуд. варт. в	24,000	ф. стерл.
саломасу (твердий товщ)	300,000	" "	525,000	" "
макухи	7,210,000	" "	164,388	" "

¹²⁾ Дані «Статист. Економіч. Отдела Ведомства Торговли и Промышленности, Вып. 3, за сент. мес. 1919 года».

Запас поташу (2 мільйони пуд.) оцінювався в 525 000 ф. ст., а вовни (75,000 пуд.) в 45,000 ф. стерл. Разом Куб. Край мав тоді експортної сировини по тодішньому курсу цін не менше, як на 30 мільйонів фунт. стерл.

Отже, як влучно характеризує Покровський (Покровський. «Деникинщина» ст. 200) «серед бурхливого моря громадянської війни, серед цілковитого економічного розвалу й зубожіння, в наслідок цієї війни й згубної економічної політики, на величезному просторі, захопленому у большевиків Добрармією, Кубанщина була дорогоцінною перлиною, до якої простягалися руки і кооператорів, і промисловців, і командування Добрармії, і просто людей легкої наживи». . . Гртіти руки допомагала слухняність Куб. уряду і тверді ціни. Агенти Добрармії й Дону закуповували по твердих цінах або близьких до них сировину на Кубанщині, а продавали її по значно вищих цінах. Що це означало, які бариші попадали в кишені Добрармії й Дону уряду чи їх агентів, які урядові операції провадили, влітаючи в них і свої власні, свідчить наступна таблиця Відомства торгівлі й промисловости Куб. краю:

У 1-шій половині вересня були такі ціни:

У карбованцях:		Кубанщина	Ростов н.Дону	Георґієвськ	Новоросійськ	Темірхан-Ш.	Катеринослав	Полтава
Пшениця	1 пуд	54	87,5	110	120	150	122,5	150
Овес	"	36,1	77,5	55	87,5	—	85	75
Ячмінь	"	33,3	47,5	50	82,5	60	—	80
Кукурудза	"	39,7	46	75	82,5	55	—	—
Мука	"	106	140	170	170	190	220	300
Макуха	"	11,4	30	—	—	—	—	—
Соя. олія	1 фунт	8,15	13,10	11	—	12	17,7	23
М'ясо волоче	"	5,99	11,6	—	12	—	14	18
М'ясо баранина	"	7,66	12,9	—	16,5	—	18	16
М'ясо свиняче	"	6,99	15	—	16,5	—	24	22
Сало свиняче	"	21,3	50	—	—	—	80	75
Сукно	1 аршин	90	220	—	280	—	—	—
Підшва	"	70	165	—	—	—	—	—

Про одного з таких агентів Донського уряду М. С. Марґуліс у своїй книзі «Год интервенции» (т. III, ст. 177-178) оповідає зі слів І. В. Тітова, кол. тов. міністра Тимчасового російського уряду, таке: «Під час Денікініади понад 30 московських фірм з ініціативи «патріотів» Х... організували могутній синдикат, який одержав монополію на добування для Донщини валюти, для чого йому було надане необмежене право вивозу вугілля і хліба з Краю і ввозу мануфакту-

ри, а також 100 мільйонів карбованців (донських) для обороту. На чолі синдикату, головою його, стояв А. В. Кривошеїн. Донський міністер Торгівлі, який добився для синдикату дозволу від свого уряду, одержав посаду директора-розпорядчика з контрактом на 5 років по 120,000 карбованців на рік. Добившись від уряду дозволу, зараз же пішов у відставку.»

Грабіж Кубанського Краю буде ще виразнішим, коли познайомитися з сталими твердими цінами, що весь час існували (за 1 пуд):

	Купівля	Продаж за межі Краю
На пшеницю	35 карбованців	52,5 карбованців
„ овес	32,5 „	48,75 „
„ ячмінь	32 „	47,5 „
„ муку	48 „	77,5 „
„ кукурудзу	29,5 „	45,0 „
„ сон. олію за 1 пуд	58,3 „	90,0 „

З цього бачимо заробітки на вивозі сировини з Куб. краю і значення Статистичного управління в Куб. уряді, яке все це відкрило й розпочало контроль. Наживалися спекулянти й на крамі, який вони привозили на Кубанщину. Це ілюструє така табличка:

у 1-й половині вересня коштував —

в Ростові в/Дону Новоросійську Кубанській станції

	50 карб.	55 карб.	68 карб.
1 фунт пукру	50 карб.	55 карб.	68 карб.
1 „ чаю	180 „	120 „	299 „
¼ ф. тютюну	15 „	12,3 „	37 „
1 кус. туалетного мила	5 „	„	18 „
1 коток вьеток	21,7 „	16,5 „	24,5 „
1 пара жіночих панчіх	„ „	70 „	147 „

За таких умов за серпень місяць вивезено з Кубанщини всякої сировини за кордон в пудах і на суму в карбованцях:

	2,693 пуд.	вартість	241,070 карб.
За кордон	2,693 пуд.	вартість	241,070 карб.
До Батумської обл.	3,058,7 „	„	239,006 „
На Терщину	60,039 „	„	1,293,303 „
„ Донщину	144,252 „	„	9,135,528 „
В місця Добрармії	577,844,6 „	„	41,758,963 „
Разом	787,887,3 пуди	„	52,758,860 карб.

Найбільше вивезено олії й саломасу — на 31,258,449 карб. З усього ж вивозу 78% ішло в райони Добрармії, яка частину віддавала армії й населенню, а більше вивозила за кордон. З цього зрозуміле зацікавлення Денікіна й його до радників «самовільним» розпорядженням Кубанською сировиною.

Найменше Куб. край безпосередньо сам вивозив за кордон, хоч це було найвигідніше для нього. Цьому перешкод-

жало, з одного боку, те, що залізниці й головні порти вивозу (Новоросійськ і Туапсе) перебували в руках Добрармії, а з другого — поведінка прихильників-кубанців до цієї армії. Про останнє яскраво свідчить одержання мануфактури від американців з пароплава «Кікапу», про який переказано раніше. Загально попередні керівники економічної політики Кубанщини зовсім не дбали про її інтереси і залишили через те важку спадщину — повний хаос і дбання лише про Добрармію. Про якусь організацію торговельної інформації за кордоном ніхто не подбав.

А. Трусовський, керуючи відомством торгу й промисловости Кубанського краю, підписав з Добрармією й Доном низку торговельних умов, надзвичайно шкідливих для Кубанського Краю. На підставі цих догод половина кубанської сировини віддавалася отим контрагентам, товари ж, одержувані за ту сировину, ділилися на три частини—між Добрармією, Доном і Куб. краєм. Конвенційні умови з Донщиною були вигідні лише для неї і бюджет Донщини в значній мірі спирався на кубанську сировину. Наприклад, Дон купував за безцінь на Кубані тютюн, переробляв його на своїх фабриках в Ростові на Дону, а, обклавши вироби високим акцизом, перепродував в Кубанському краї, одержуючи великі зиски. Слід ще додати, що й такі конвенційні умови не виконувалися точно. Наприклад, періодичного балансу не складалося, а це давало можливість Донщині забирати з Кубанщини значно більше сировини, ніж відповідало по конвенції. В серпні 1919 р. Кубань відпустила Донщині на 9,135.528 карб. сировини, а одержала від неї різного товару на 5,328,845 карб.

Не ліпші були умови складені з приватними особами та підприємствами. До того ж ще контрагенти Кубанщини використовували всілякі можливості, аби оминуть формальності, що стояли на боці інтересів краю. Траплялося, що й високі урядовці іноді йшли їм назустріч, як то було з одним договором, який ствердив Крайовий контролер І. Макаренко, поминаючи необхідні приписи закону (обідено ревізора).

Цілий ряд заводів і фабрик на Кубані опинилися в руках неділимської організації «Земгора», яка поутворювала на них для всіляких сановних і несановних біженців з Росії досить синекур: вони нічого не робили, платню одержували з Крайової казни і ганьбили, як могли, Кубанський «самостійницький» уряд. Головне, що всі ті підприємства або ледве животіли, чекаючи когось і якоїсь активізації. Великий механічний завод «Кубаноль» в Катеринораді перебрала казна Краю ще за часів Л. Бича. Управителем його призначили дуже спритного проф. Лебедева (він був якийсь

час міністром на Дону, визначив кордони з урядом гетьмана Скоропадського, скрізь почувуючи себе «своїм чоловіком»). Завод виконував якісь роботи для Добрармії і... замовлення приватні, про які в своїх справозданнях не згадував. Одного дня інж. Фарський прийшов і заявив з обуренням, що «Кубаноль» вимагає якоїсь великої асигновки, а прибутку не дає жадного. В. Іванис зараз же з Фарським на самохід і на завод. Завод працював повною парою, на станках більшість ремонтних робіт сільсько-господарських машин, про які відомство лише тепер довідалось. З цього моменту точно подавалися двотижневі рапорти. По дорозі заглянули на Толуоловий завод, що стояв на консервації й потроху розтягався, заглянули на приватну нафтодистиляторню, братів Гурбичів, миловарний завод, заскочили на найбільшу олійницю в Росії братів Аведових, яка вразила чистотою й солідністю (праця йшла, як за годинником). Варто згадати, що найповажніші підприємства на Кубані належали закордонному капіталові: все нафтодобування — англійському, олійниці — перським підданим Аведовим, плекання й складки тютюну — грецьким підданим і т. д. Оті несподівані відвідини, деякі зауваження відразу підтягли керівників і зацікавили інженерно-технічний персонал, який охоче показував свої досягнення.

Якось завітав до відомства торгівлі і промисловости англійський інженер нафтопромислових піль з Майкопу. Він був з деякими мапами й настоював, щоб йому дозволили розпочати свердлення в певних місцях, які напевно будуть продуктивними. На питання В. Іваниса, що він хотів би «пройтися по самих горбах антиклінацій», інженер зам'явся й дуже просив приїхати й розглянути на місці. Саме тоді прийшли якісь безглузді вимоги на розбудову в Майкопі ж великої екстрактовні гарбникових речовин і відкриття невеликої сірникової фабрики. В цій ситуації В. Іванис залізницею через Армавір покотив до Майкопу, де його зустрів отаман відділу ген. Данилов, служача, що до промислових підприємств не дотикався і про них не мав найменшого поняття. Екстрактовня виявилася обсадженою великою кількістю персоналу з професорів із півночі (якихось біологів тощо), які набудували собі цеглових і дуже виглядних особнячків вздовж чарівної тут (на закруті) річки Білої. Фабрика ж мала дуже велике приміщення, а в відділі екстракторів дуже багато вільного простору. Після розгляду проєкту констатовано, що вся апаратура за проєктом умістилася б на одному поверсі будинку, який був триповерховим... Так, поставивши екстрактори на 2-му поверсі, на першому виявилися дуже великі порожні площі. Якась

незграбна інсталяція паровиків, які мали опалюватись вилуженою масою з екстракторів з об'ємистими печами. На фабриці єдиний кубанець — лісний інженер, що зумів збудувати декавілю й навезти великі запаси листя сумаху. В. Іванис подякував йому за це, обіцяючи прислати ще контрольну комісію від відомства і заборонив будувати помешкання.

Оглянув раціонально збудовану сірникову фабричку, її склади осики, на заготівлю якої власники просили кредитів. Побував на примітивних фабриках поташу й поруч заглянув до гарбарень, які в багатьох випадках жували шкіри чиненням у звичайних діжках, аж надто роздуваючи голину сульфатовою кислотою. Повернувшись до Катеринодару, довелось видати накази закрити «гарбарні» з виробництвом у діжках. Пообіди верхи відвідав нафтові промисли в мальовничому закутку Апшеронської — між двома відногами пасма Кавказу. Застав двох англійських інженерів. З одної свердловини переливався «нарзан», який тхнув нафтою. Його спрямовували в нижчу заглибину (невеликий ставок), де купалися робітники і їх дітвора. Розглянули детальні мапи й об'їхали весь терен. Після цього позначено місця для свердловин, які не могли б знизити (теоретично) тиснення в майбутніх нафтовийщах. Очевидно, це не цілком відповідало бажанням англійських інженерів, але, як фахівцям, їм дуже сподобалось обачне дбання про весь нафтодобувний терен. Пізно ввечорі В. М. повернувся до Майкопу і вже кіньми (тачанками) на другий день добився до Катеринодару.

Зараз же вислано інж. Фарського до Майкопу, щоб докладніше перевірити будову екстрактовні і її штати. Він також констатував зазначену грубу помилку в будинку фабрики і пропонував збільшити відділ екстракторів, але не вистачало парових котлів і не було де їх дістати. Звичайно, цей відділ треба було поширити. На екстрактовні персонал був завеликий, але з харитативних міркувань його не зменшили, а лише унормували платню.

Провадити здорову політику в Кубанському краї, як і взагалі на цілому Півдні було не під силу. Ішла боротьба жорстока, нещадна й безоглядна. Щодня надходили новини про зміни обставин. Далі на півночі насипалися свіжі могили кубанців, а дома нікому було орати й сіяти, не було в що зодягнути школярів, щоб ходили до школи, все гостріше відчувався брак мануфактури, шкіри, хатнього реманенту, не вистачало паперу, сірників і т. д. В. Іванис шукав допомоги від кооперативів, хотів їм допомогти опанувати ринок товарів широкого вжитку, бо при-

ватні купці й промисловці хворіли на спекуляції не менше всіляких зайд. При відомстві торгівлі і промисловости був відкритий відділ кооперації. До торговельного відділу, через який робилися всі операції товарообміну, закликається представник кооперативних установ. Більшість товарообмінних операцій пропонувалася насамперед кооперативам, а лише те, від чого вони відмовляються, передавалося приватному капіталові. Кооперативному банку відпущено потрібну кількість сировини і відкрито грошовий кредит на закупівлю вже згаданого манільського шпагату для снопов'язалок та допомагалося відправити цілий пароплав сировини, щоб набутти сільсько-господарське приладдя, яке зносилося за довгі роки війни. Кубсоюзу відкрито кредит на будівлю власного гарбарського й поширення миловарного заводів. Йому ж допомагалося дістати соду для миловарні, придбати цукор чи мануфактуру і т. д.

Кооперативи напочатку поводитися льояльно і щиро допомагали відомству. Якже Добрармія посунулася трохи далі на північ і короткозорим здалося, що вже наблизився час остаточної перемоги, проводирі Кубсоюзу змінили орієнтацію. Вони посадили свого представника в Ростові на Дону й почали підпорядковувати інтереси кубанської кооперації загальноросійській, представники якої об'явилися також в Ростові. Вони змінили свою тактику і відносно організації приватного капіталу — Ради Об'єднаної Торгівлі й Промисловости, що складалася переважно з кубанців, а орієнтувалася на... Москву. Досі кооператори з цією організацією конкурували, а тепер несподівано почали їй допомагати. Послідовно, твердо самостійницької позиції тримався Кооперативний банк — «Центросоюз», що майже в кожній станиці мав свої філії, поки його очолював І. В. Івасюк, українець-городовик. Коли ж його заступив Я. Л. Щупляк (козак ст. Пашківської, з фельдшерською освітою, член обох Рад, російський підголосок), то позиція його стала якоюсь невиразною. Представники його на засіданнях Торговельного комітету відомства зацікавили, а перед тим це були ділові критики. Та все ж ставлення кооператорів до уряду в цілому було прихильне.

З-поміж приватних кубанських підприємців не виламувався і тримався своєрідного самостійництва М. І. Дицман, член Крайової Ради і міський голова. Це був промисловець і купець з несамовитою енергією й ініціативою. Йому В. Іванис ні разу, ні в чому не відмовив, бо приходив він завжди з конкретною і обґрунтованою вимогою.

Робітники до Куб. уряду ставилися загалом добре. Російська, монархізмом підбита, політика Добрармії робітникам не

була до вподоби. Діяльність же Кубанського уряду й Ради, як демократичних установ, імпонувала робітникам. Ліквідовані за часів Бича, професійні організації за кабінету Курганського відродилися, заведено 8-годинний робочий день, страхування і робітничу інспекцію. Донщина, не кажучи вже про Добрармію, в робітничому питанні пасли задніх. Слід відмітити, що робітниче законодавство в Кубанському краї встановлено в формах відомих лише в найпередовіших законодавствах світу. І тому не дивно, що робітники при кожній нагоді демонстративно деклярували свою прихильність до Куб. уряду й Ради та ворожість до Добрармії. Робітників можна було бачити на галереях під час засідань Рад. Вони виявили співчуття після вбивства М. С. Рябовола, прихильно демонстрували при відкритті засідання новообраного міського самоврядування і т. д.

Прибирання до рук різних підприємств «Земгора» та інших не пройшло поза увагою Добрармії. За те, що уряд підпорядкував собі Майкопську екстрактовню, «Особое Совещаніє» так розсердилася, що наказало Новочеркаському сенатові притягти до карної відповідальності голову Кубанського уряду П. І. Курганського та члена Уряду В. Іваниса. Панове сенатори сподівалися, що кубанці не знають того, що вони не підлягають чужому, Новочеркаському судовому органу. Обидва обвинувачені шпурнули до коша написані сенатом обвинувачення. Якимись дітваками виявились оті сенатори та їх надхненники, а це були ж сенатори і претенденти на «Всеросійську владу»!

Найскладнішою й найпекучішою проблемою уряду Курганського було те, як охоронити край від грабувань передусім Добрармією і обмежити апетити останньої, які з походом на північ усе зростали. Після виходу Добрармії з Донбасу Денікін втратив міру й вимагав харчів і фуражу з Кубані на 600 000 армію. Куб. Уряд, обороняючись від такого грабунку (армія Денікіна ніколи не перевищувала 300 000 вояків), звернув увагу командуванню на хизацтво його органів, на зловживання та спекуляцію сировиною, що відпускається для потреб армії, і зажадав: точних даних про кількість козаків і заходів, щоб те, що Кубанщина буде надалі давати на армію, йшло тільки за призначенням. Але командування чути нічого не хотіло, п'яне від успіхів на Україні та засвоївши відносно Кубанщини лише одно необмежене «давай».

Тоді відомство торгівлі рішуче змінило систему товарообороту на товарообмін. Воно склало ряд відповідних умов (з грузинами про обмін хліба на кожухи, яку змусило майже силоміць підписати ще Верещаку, з американцями про об-

мін хліба на мануфактуру, при цьому еквівалент — скільки мануфактури за пуд пшениці — визначили американці, а кубанці лише погодилися). Крім того, встановлено порядок суворого контролю й утворено густішу мережу митних кордонів. Член Уряду торгівлі й промисловости виступив рішуче проти стягнення Добрармією з Кубанщини якоїсь «данини» чи «контрибуції»... Метою стало намагання припинити грабування Кубанщини й заливання її безвартісним крамом та паперовими грішми Добрармії й Дону і шляхом безпосереднього товарообміну з закордоном дати населенню потрібні товари, замість туалетного мила й шовкових панчіх, що їх привозили спекулянти. Плянувалось, очевидно, при цій системі утворити бодай невеличкий фонд твердої валюти в Крайовій скарбниці. Фонд би трохи ослабив залежність Куб. краю від верстатів паперових грошей Добрармії й Донщини і уможливив би набувати для своїх військових частин зброю й амуніцію, оминаючи Денікіна. Останній боявся кожної зайвої рушниць, зайвого набоя в руках Кубанців (при першій нагоді з Кубанщини вивезено на Україну всі військові склади, де вони потім потрапили до рук червоних. Наприклад, із ст. Уманської до Бердянська перевезено вогнесклад — понад 2 мільйони набоїв, а влітку наскочив на те Махно і знищив:)

На початку вересня Законодавча Рада, на подання відомства торгівлі, прийняла закон про скасування монополії на хліб і олійне насіння («Вольная Кубань», ч. 205). Цим законом касувався закон Тимчасового Російського уряду від 15. вересня 1917 р. про хлібну монополію і ухвала Куб. уряду від 2 жовтня 1918 р. (ч. 74), а також знімалися тверді ціни на збіжжя, олійне насіння, олію, саломас, мило. Так ввелася вільна торгівля на найважливіші товари. Однак знесення твердих цін, вільна торгівля й перевіз в межах краю не поширилися на продукти, які уряд уже взяв на облік 15. вересня 1919 року. Водночас з цією реформою, щоб заготовляти хліб і фураж для армії, встановлена хлібна повинність. Остання полягала в тому, що всі населені точки, млини й ті, що розпоряджали запасами збіжжя, були зобов'язані здати установлену кількість хлібних запасів свого урожаю поточного року по цінах, установлених Куб. урядом. Усі ж громадські комори наповнилися до 1. листопада 1919 р. свіжим хлібом нового врожаю до встановленої норми. Подібне розпорядження зроблено й виконано й відносно олії.

Цей закон поклав кінець збагаченню спекулянтів і визискові Кубанщини Добрармією. Більше не можна вже було скуповувати високовартісну сировину по дешевих твердих цінах, а продавати по вільних — найвищих.

Щоб збільшити приплив до краю промислових виробів широкого вжитку, Куб. уряд 16. вересня 1919 р. («Вольная Кубань», ч. 213) зніс мита на товари, що ввозяться на Кубанщину через морські й суходільні кордони, та затвердив список тих товарів, які мають довозитися через Анапський, Темрюцький, Ахтарський та Єйський порти. (У списку було найнеобхідніше: чай, цукор, сіль, черевики, гумові вироби, сірники, голки, нитки, коси, серпи, машини, залізо, лантухи, різна мануфактура тощо).

У відповідь на це Денікін відповів економічною бльокадою Кубанщини. Його міністерство торгівлі і промисловости наказало телеграфом 19. вересня 1919 р. управлінню Владикавказької залізниці припинити на терені Кубанщини приймання вантажів. Рух товарів умить завмер, і вони покидаються там, де їх заскочила телеграма.

В. Іванис телеграфічно запитав денікінського міністра торгівлі й промисловости:

«1. Чи малося на увазі поширити це розпорядження і на залізничні станції в середині Кубанського краю?»

«2. Чи торкнулося це розпорядження й вантажів, які йдуть з Донщини й Терщини?»

«3. Чи відноситься це розпорядження вантажів, що йдуть на підставі умов, складених раніше, по яких Кубанщина видає певний еквівалент?»

«4. Чи поширюється це розпорядження на вантажі, що не виробляються на території Добрармії, а прибувають з-за кордону через Новоросійський порт?»¹³⁾

Ген. Лукомський, помічник ген. Денікіна, сам відповів Кубанському урядові на ці запитання так:¹⁴⁾

«Головне Командування в особі Особого Совецання й окремих управлінь уже цілий рік намагається об'єднати економічно південь Росії та знищити митні рогатки між окремими автономними Краями й територіями, що знаходяться під управлінням Головнокомандувача. На жаль, всі зусилля в цьому напрямку були марні, і головне Командування визнало за потрібне вжити до вивозу з території Добрармії тих же заходів, яких давно вживають Кубанщина, Донщина і Терщина, тобто дозволяти вивіз не інакше, як при умові ввозу товарів з відповідного краю на ту ж суму. Вжити таких заходів примусило Головне Командування між іншим те, що Донський уряд випускав за кордон і на Закавказзя такі товари, які він вільно одержував з території Добрармії, в той час, як управління Торгівлі й Промисловости не дозволяло вивозу тих же товарів за кордон з огляду на

¹³⁾ Покровский. «Деникинщина». ст. 204.

¹⁴⁾ Покровский. «Деникинщина». ст. 405-206.

гостру потребу в них армії і населення. Таким чином, примусили Головне Командування вжити зазначених заходів обставини, які від нього не залежать, а самі заходи є тими самими, які вже більше року систематично вживаються крайовими урядами і, особливо, Кубанщиною, з тією тільки різницею, що ніяких «реєстраційних» чи інших податків Добрармія не стягає. При цьому Головне Командування, як і раніше, вважає, що внутрішні митні кордони, перешкоджаючи натуральному обмінові окремих країв речами своєї продукції, лише викликать далі підвищення цін, породжують спекуляцію й перешкоджають правильному поставчанню сировини промисловим підприємствам. З огляду на це, коли б крайові уряди погодилися на скасування заборони вивозу товарів на підставі взаємності, Головне Командування зі свого боку готове кожного часу знести всі існуючі обмеження вивозу з території Добрармії до інших російських країв».

З відповіді видно, що автор уникав прямих відповідей на поставлені питання, складаючи вину на Донщину, як привід до проголошення блокади. А ті ж самісенські операції, що й Донщина, любісінько робила й Добрармія на території Кубанщини і то в більшому розмірі. Лукомський, прикидаючись невинним, говорить, що командування очоче знесе обмеження вивозу з території Добрармії, якщо це зробить зі свого боку Кубанський уряд. Але річ ще в тім, що мова була не про товари, які продукувалися на території, захопленій Добрармією. Кубанщина потребувала не їх, головним чином, а закордонних, а про них у відповіді ні слова. Отака «взаємність» лише відновила далі грабування Кубані.

Справжні причини й цілі блокади лише згодом розкрив у своїх спогадах ген. Лукомський. «Ген. Денікін і Особое Совецаніе», каже він, «не вважали за можливе, щоб кожний з козацьких урядів вів самостійну зовнішню торгівлю. У висліді ж сталося, що на їх територіях скупчилася велика кількість невикористаного збіжжя та іншої сировини, потрібної за кордоном. Управління торгівлі й промисловості не могло подати сировини в порти, які були в руках командування армії, продукти, які можна було направляти за кордон для одержання такої потрібної валюти, або товарообміну.¹⁵⁾

Ця блокада викликала в торговельних і промислових колах паніку та уможливила спекулянтам лише зайвий раз підняти ціни й «погріти руки».

Населення було роздратоване такою поведінкою Добр-

¹⁵⁾ Лукомский. «Архив Русской Революции», т. VI, ст. 151.

армії і до Законодавчої Ради посипалися станичні приговори, в яких висловлювалося обурення проти Добрармії, яка руйнує економічне життя краю та вносить тривогу в армію. «Не можна сподіватися міцці фронту», каже один з таких, приговорів, «коли наші діти, котрі б'ються в лавах Добрармії, знають, що їх батьків б'ює командування тієї ж армії. Між командуванням і козаками неодмінно буде ворожнеча»¹⁶⁾). Вся російська преса почала з усіх сил цькувати Кубанський уряд і Раду, зокрема В. Іваниса, обвинувачуючи їх в зраді козацтва і Росії.

Але Кубанщина не здавалася, хоч де в чому і важко їй доводилося. Цілий ряд товарів, всупереч запевненням Добрармії, що заборона їх не торкається, товарів еквівалентних, затримувалося і не пускалося на Кубанщину. Там затримано сіль, там посуд, там сірники, а там мануфактуру. В Новоросійську не дозволили вивантажити з пароплавів товари, привезені для Кубанщини, і купці відвозять їх назад. Нічого не випускає Добрармія і з Кубанщини, коли це не призначено для неї. Кубанський уряд, як уже згадувалось, купив у Грузії за хліб кожухи для військових частин, але Добрармія не дозволяє вивезти умовлену кількість хліба, а козаки на фронті мерзнуть без кожухів.

Діткнула, звичайно, блокада й Донщину та Терщину, особливо останню, бо в ній було менше сили опору та вільніше й міцніше почувала себе Добрармія.

В такій ситуації В. Іванис домовився про побачення з ген. Лукомським в Ростові на Дону, а І. Тимошенко з ген. Денікіним в Таганрозі. Одним вагоном покотили з Катеринодару. В. Іванис рішив поговорити «на розум» з його вельможністю», а Тимошенко мусив довести ген. Денікіну, що на 600 000 вояків Кубань збіжжя більше не дасть. Одного літнього погожого ранку В. Іванис був у Ростові, де в першу чергу відвідав донське міністерство торгівлі й промисловости, яке містилося на Таганрозькому проспекті. Донці зустріли кубанця урочисто. Міністром на Дону тоді був гірничий інж. Васильєв, колега В. Іваниса по політехніці. Головним же його дорадником був Гр. Павл. Лапшин, черговий інж. з фенольного заводу, де В. М. був керівником. Дуже багато розмовляти не доводилось, бо донці були такої ж самої думки, як і кубанці, — не боялися блокади, бо вона буде провалена. При відході Г. П. Лапшина по-приятельськи затримав В. М. і попередив, що «у них все робиться під знаком — скільки за це заплачуться», а тому порадив «дуже не покладатися на його шафа (Васильєва)» Ця новина була неприємною, та що було діяти?

¹⁶⁾ Покровский. «Деникинщина», ст. 207.

Після цієї візити В. М. поїхав до ген. Лукомського, який урядовав на тихій Лушкінській вулиці в багатому особнякові. Коли В. М. з'явився, його негайно запросили до кабінету генерала. На здивовання В. М., із-за великого письмового стола назустріч піднявся середнього росту повний чоловік в поймакани черкесці, на череві якого теліпався, ніби неприкаяний, кинджал, як у малих хлопців, що бавляться в козаків. Ця карикатура «козака Мамає» ледве стримала В. М. від сміху, але все ж не витримав і зауважив:

— За так одягнену черкеску «дідусь» Іржевальський не похвалив би.

— А звідки його знаєте?

— То мій командир бригади в пластунах.

— Хіба ви пластун, ми вас вважали за гарматчика та ще й михайлона.

— Так, на війні був гарматчиком, а перед тим рік у пластунах перебув. . .

До всього цього у генерала були якісь чорні, гнилі зуби, що робили його ще більше антипатичним. Після такої «передмови» генерал, роблячи веселу міну, каже: «Будемо говорити, як козак з козаком, я також прийнятий станицею... (назву забуду). Ви поспішили із скасуванням твердих цін, а ми можливо трохи гостро зареагували з бльокадою, пошукаймо разом компромісу». В. М., ідучи до «грізного й брутального» (така про нього була слава) генерала, вирішив, що коли він піднесе голос, вийти, не попрощавшись. Але той говорив ласкаво, з жартами, так ніби нічого особливого не сталося. Закінчив закликком іти щиро під один дах, мовля, «ми ж діти одного великого народу».

В. М. відповів, що кубанці мають, як усім відомо, передмову до конституції, де сказано про... «Федералістичний дах», але їм не ясно, чи «Особое совещаніє» має привілей будувати такий дах? Далі В. М. поінформував про приговори станиць (декілька їх дав прочитати) і зазначив, що гра в бльокаду може зруйнувати фронт. На фронт підуть тисячі листів і... козаки можуть вийти з ладу. Добровольча ж преса в Катеринодарі, як навіженна, обвинувачує в зраді Раду, уряд і т. д. А деякі приговори станиць радять вислати всіх північних біженців геть з Кубані. Через добровольчу пресу, що не рахується з словами, населення Кубані дізнається про речі таємні, які широкі кола не повинні знати. Куб. уряд вже не може завести знову тверді ціни, бо проти цього буде все населення, а бльокада буде скоро прорвана, коли б Ви її не зняли, щоб зберегти престиж головного командування, треба якнайшвидше зняти бльокаду. Ця розмова затяглася на яких півгодини і закінчилась без конкретних рішень, але В. М. бачив, що на Лукомського спра-

вили велике вражіння приговори станиць⁴ та що все скоро зміниться. Попрощалися по-приятельськи, генерал провів гостя до дверей і... кинжала в спину не встромив. Відвідав ще сестру Нашу, що вчилася в університеті, і повернувся додому.

І. П. Тимсшенко відвідав ген. Денікіна в Таганрозі і хоч ніби конкретного нічого не добився, але після того відпускалося на потреби армії значно менше пшениці. Але преса Освагу продовжувала доводити, що у всіх неприємностях, які терпить населення від бльокади, винні уряд і Рада. Якби їх не було, то добровольчий Головнокомандувач давно вже подбав би, щоб населення мало все необхідне; самостійники, що сидять в уряді й Раді, тільки інтригують, а для населення й самі нічого не роблять, і Денікіну перешкоджають щось корисне зробити. Така пропаганда почала знаходити відгук і в кубанців, бо відносно митних кордонів не було одностайної твердої думки навіть серед більшости членів Законодавчої Ради. Наприклад, депутати Єйського відділу, де мешканці прикордонної смуги мали деякі невігоди від митних кордонів, боячись втратити популярність, були не від того, щоб поступитись Денікінові, але уряд твердо стояв на своєму.

А тут ще й Донський уряд через два дні після візиту В. Іваниса в Ростові на Дону проголосив повну свободу для ввозу й вивозу товарів Добрармії. Отакий союзник! Попередження інж. Лапшина було правдиве. Та Кубань не захиталася. Її митниці виконували видані розпорядження, а торгівля в краї велася по вільних цінах без остогидлих всім дозволів. Потроху почали проходити й товари з території Добрармії, а навіть з портів. Життя було сильніше Денікінського наказу, а розрахунок нашого міністерства торгівлі скоро виявився реальним. Добрармія не мала такого апарату, яким би могла здійснити щільну бльокаду.

Денікін швидко опинився в безпорадному становищі. Він побачив, що перемогти Кубань він не зможе. Зціпивши зуби, він 17. жовтня телеграфує Філімонову: «В інтересах найвигіднішого використання запасів сировини, що є на півдні Росії, для одержання потрібного для армії постачання, вважаю за безумовно потрібне об'єднання і узгіднене регулювання вивозу за кордон. З уваги на це, вважаю за потрібну участь представників Донщини, Кубанщини й Терщини, у відповідних органах: у Комісії в справі оборони, Комісії закордонних замовлень і в комісії експортній, при чому підстава для участі представників крайових урядів у згаданих органах мусить бути визначена окремою угодою. Товарообмінні операції з закордоном, які має на меті Кубанський уряд, не зустрінуть заперечень, якщо вивіз певних катего-

рій сировини не буде суперечити державним інтересам. Вважати за потрібне намічені операції по товарообміну розглядати в експортній комісії. При наявному стані не можу погодитися з вивозом хліба та інших продовольчих продуктів в Закавказзя. Чужоземні транзитні товари будуть пропускатися на Кубанщину без перешкод».¹⁷⁾

А ген. Лукомський, помічник Денікіна, водночас нагадує листом до Кубанського ж отамана, що без додержання загальнодержавних інтересів у справі закордонного експорту Головне Командування не може дозволити вивозу сировини за кордон. Закарлюка була в тому, що «державні інтереси» були особистими інтересами Лукомського та його оточення.

Ця телеграма плутано і з певною фразеологією показала виразно, що Кубанщина перемогла. Експорт краму пішов без перешкод далі. Навіть до Закавказзя була вивезена пшениця за кожухи. Однак Кубанський уряд, більше для годиться, повідомив «Особое Совещаніє» (голова його був ген. Лукомський), що, «поперше, заборону вивозу і ввозу закордонних товарів уряд вважає замахом на економічну самостійність Кубанського краю; подруге, виходячи з того, що єдність економічної політики потрібна, уряд вважає, що орган для регулювання зовнішньої торгівлі має бути організований на паритетних засадах, а потрете, уряд не вважає за можливе брати участь у цьому органі, доки не будуть скасовані всі заборони ввозу й вивозу закордонних товарів». (Покровський. «Денікінщина», ст. 209).

Формально Денікін бльокади не зняв, але фактично вона відмерла — життя було сильніше, ніж генеральські наміри. Усвідомивши свою поразку й безрадість, командування Добрармії почало готувати удар Законодавчій Раді й урядові — цим символам самостійности. Генерали не хотіли погодитися зі своїм повним банкрутством у питаннях економіки. Вони рішили за всяку ціну запанувати над багатствами Кубані. Дехто з них, видима річ, був і особисто зацікавлений у тому.

12. Візита Терського уряду

Терський уряд творився під наглядом ген. Ляхова і складався з людей, які були начебто великими патріотами єдиної Росії й визнавцями Добрармії, як втілення ідеї російської державности. Але й вони (терці) відчували таке нехтування їх з боку командування Добрармії, що рішилися поскаржитися «середущому братові» (такими вважались тоді

¹⁷⁾ Покровский. «Деникинщина», ст. 207-208.

кубанці). Справа полягала в тому, що Денікін через свого уповноваженого в справах розподілу рідкого палива захопив на Терщині (нафтоперегінний центр був у Грозному) в своє розпорядження всю нафту та ще так, що бідні терці почали відчувати недостачу бензини для самоходу свого отамана й уряду, по станицях у них не було чим світити ламп і навіть не лишилось мазуту, яким мастили колеса.

При такій ситуації терський отаман Вдовенко зі своїм урядом приїхав до Катеринодару шукати допомоги. В цій делегації був прем'єр Абрамов (гімназіяльний учитель) і міністер торгівлі й промисловости інж. Орлушин. Кубанці скликали засідання уряду під головуванням отамана Філімонова. Після привітань голова терського уряду Абрамов докладно з'ясував політичний стан на Терекі, де представництво Добрармії цілком ігнорує отамана й уряд цього (терського) війська. Інж. Орлушин поінформував іще про стан сільського господарства й промислових підприємств, де також порядкує лише командування Добрармії. Терці просили, щоб кубанці їм допомогли, походивши коло ген. Денікіна. То вже було по ब्लюкаді й терці дуже захоплювалися тим, що кубанський уряд з такою відвагою боронив свої інтереси і переміг.

Після довгого обговорення справ вирішили, що кубанці на підставі поданих терцями матеріялів складуть від себе заяву ген. Денікіну. Написати це доручили В. Іванису, а помагати йому інформаціями мав інж. Орлушин, який, між іншим, займав найрадикальнішу в розумінні самостійности позицію. Треба сказати, що терці політично були ближчі до кубанців, ніж донці. Вони не були так запаморочені єдиною-неділимою, як більшість донської інтелігенції. Для більшости терців не був пострахом і Київ, і вони майже ніколи не закидали кубанцям українофільства.

За обідню перерву В. Іванис написав звернення Кубанського уряду до ген. Денікіна, познайомив з ним інж. Орлушина і, після його згоди з текстом, запропонував на засіданні пообіді. Подібного листа терський уряд сподівався одержати й від донців. Зачитаний текст листа налякав терців своїми радикальними вимогами, твердженням, що терці є господарями свого краю тощо. А тим часом вони одержали якесь запевнення від «Особого Совецання», що їх вимоги будуть задоволені. Тому терці й не насмілилися передати листа Кубанського уряду ген. Денікіну.

13. Справа торгових агентів

У процесі роботи виявився брак інформацій про європейські та інші країни, трудно було орієнтуватися де і що

можна було придбати та за який еквівалент. Випадкові купці з-за кордону привозили частіше товари для міського вжитку, як от: парфюми, туалетне мило, штучно-шовкові панчохи тощо. Вони ж хапалися за товщі, олію й пшеницю, зокрема італійці на макарони, ринок яких перед війною заповнювався продуктами з Кубані. Італійська мануфактура була гіршою від лодзинської, а Кубань була призвичаєна до добротної московської Морозовської. Англійці бажали б вивезти поташ, що його за війну назбиралося, горіхове, дубове, тисове дерево й шмаровидла. А все те вимагало обізнаности з цінами на міжнародних ринках, треба було знати, як оцінювати власну сировину. А крім того, потрібно було мати на увазі те, що все дуже швидко мінялося. Кожний прибулий пароплав мав іншу калькуляцію на крам, який привозив. За тодішніх обставин вигідніше було робити умови на той чи інший крам поза межами Кубанського краю, бо тут (на Кубані) виникали непорозуміння з Добрармією. Коли ж прибував товар за договором з агентом якоїсь держави, з ним рахувались більше.

Так виникла ідея створення інституту торгових агентів при Відомстві торгівлі й промисловости. Здійснити цю ідею було нелегко для уряду, бо не було відповідних кандидатів тощо (знання мов, попереднього ознайомлення з країною, в яку призначався той чи інший агент, моральна характеристика його, видача платні бодай за 3 місяці в чужоземній валюті). Звичайно, ці агентури формувалися з двох осіб: агента й секретаря. Клопітна була річ також з персональними паперами. Уповноваження вужчі чи ширші писалися залежно від обставин і міри довір'я до тих, кому видавалися. Такі агентури були призначені до Царгороду (там була союзна адміністрація), Італії, Японії й Далекого Сходу та до Голляндії.

Діяльність агентур не встигла як слід проявитися, бо сталися події, які загрожували існуванню Кубанського краю від ген. Денікіна, а пізніше від червоних напасників. Реально з торгових агентів єдиний М. І. Мандрика вислав на Кубань 2 пароплави з Владивостоку від Московського «Центросоюзу», що були навантажені шкіряними товарами, чаєм тощо. Ці пароплави прибули аж у 1920 році до Чорного моря, коли вже рештки Куб. армії були в Криму. Тодішній володар Чорного моря ген. Врангель наказав захопити цей крам і вивантажити, хоч по документах він належав Кубанському урядові, який був тоді також у Теодосії (Крим), але від нього все затримано в таємниці. Копію договору агента М. І. Мандрики з Московським «Центросоюзом» В. Іванис одержав у Вінніпегу в 1958 році!

Слід згадати, що з ідеєю торгових агентур виступив був

ще член уряду Трусовський за діяльності кабінету Л. Л. Бича, але не реалізував її.

14. Військово-політичне обличчя Добармії літом 1919 року

Воєнні дії в 1919 р. піднесли Добармію на найбільшу височінь. Політична ж сліпота командування її всі ці досягнення звела нанівець у тому ж таки 1919 році.

Большевики на початку літа 1919 р. зазнають великого розгрому і на Донщині, і на Донбасі. Українські повстанці з селян так знесли червоних, що вони при порівняно незначних силах козачих і Добармії швидко втратили Донбас і Слобідську Україну. 18. і 20. червня ген. Денікін видав наказ-директиву — на Москву через Україну. Багато військових авторитетів тоді ж уважали цю директиву стратегічно безграмотною. Полковник генштабу Морозов на запрошення Закон. Ради, на закритому засіданні її, прочитав доповідь з приводу цієї директиви, вважаючи її абсолютно помилковою. Він вважав за правильний наступ лише вдовж Волги, де б населення сприяло, а не через Україну, де з кожної хати селяни стріляли. Коли ж таку думку висловила Денікіну одна з делегацій з Одеси, то він і присутній при цьому ген. А. Драгоміров відповіли, що «на північ треба йти з хлібом, а з Поволжя його багато не назбираєш».

Політичні аспірації Добармії на цей час законсервувалися. Вони вперлися у два слова — «єдина, неподільна!» А єдину-неподільну намагалися утворити кров'ю й зусиллями тих, що її не хотіли. Це були Україна, Донщина, Кубанщина, Терщина, Закавказзя. Хоч не всі вони однаковою мірою не хотіли її, але всі негативно ставилися до попереднього централізму, особливо коли це торкалося окремо кожної. Наприклад, Донщина мала проводирів, що прагнули обов'язково мати автономію, а якби Україну цього позбавили, то вони нічого б не мали проти. Представники названих територій билися в шерехах Добармії проти большевиків з примусу, бо у звільненому їх краї вони не потребували ні білих, ні червоних росіян. На зайнятих територіях людей мобілізували (козаки звикли до цього та й уряд був ніби за те) і після короткої муштри йшли битися, йти на Москву, яка для Петра, Андрія чи Сидора не була потрібна, як були йому байдужі, а часом нестерпно-огидні п'яненські співи «Боже, царя храни»... Кожна чутка, що долітала з дому, сприймалася на фронті з великою увагою. Коли йому писали, що в хаті заквартирував добровольчий урядник і залицяється до його дружини, чи що його сестер погвалтували вояки, або й старшини карного загону, то не сум, а ненависть охоплювала його, особливо козаків до «картузників». Але цих настроїв добровольча еліта не знала, бо рядовики з південних

територій їм не довіряли. З кожним днем це напруження зростало і почувалося, що як тільки добровольці перейдуть певну межу, то їх вояки не тільки покинуть, а при нагоді й будуть проти них. Московський же чи російський нарід, за який ніби ця боротьба точилася, був байдужий, або й ворожий до того, з чим приходили добровольці. Останні ж на своєму шляху лишали спогади про шомполи, нагаї, різки, шибенеці й розстріли. За собою вони приводили панів, губернаторів, урядників, станових, справників, жандармів, цілу колекцію атрибутів з часів царату. Все старе й згниле. Цікаво, що на території Росії, ні в єдиному населеному пункті не було урочистих зустрічей, які виявляли в Крижаному й 2-му поході кубанські станиці. Цей момент добровольча преса проминала. Не надавав їй, а може й боявся згадувати і ген. Денкін.

Психологічно в масах демобілізованої російської салдатні ще не цілком зникла ненависть до офіцерів-золотопогонників, яку в 1917 році роздмухали на фронті більшовики, а тепер поширили й на глибоке запілля. Для затурканого півдня московського населення ця пропаганда знаходила сприятливий ґрунт. І то тим більше, що все це підтверджувала Добрармія, маршируючи з офіцерами в золотих погонах і вкупі з козаками, яких всі вважали «усмирителями» в минулому й підпорою згнилого й без спротиву занепалого режиму. Мимовільно у цього населення виникло питання: чого Добрармія лізе в Росію, де люди задоволені новою владою?

Більшість московського населення вбачала в Добрармії месницю за зневагу в революцію, за наругу; що вона має покарати за бунт і сваволю, повернути вигнаного поміщика й орендаря і повернути їм усі втрати в наслідок революції.

У містах ще подекуди боролися проти більшовиків, утворюючи проти них змови різних політичних партій, але маси в цьому участі не брали і на виступи проти більшовиків не відгукувалися, тримаючись «філософії» моя хата скраю». Для мас у Росії більшовицька влада була «своя», хоч вона й муляла деякими своїми особливостями (а яку владу любить юрба?). В цілому тодішня більшовицька влада відповідала світоглядіві московського народу, його звичкам. Головне ж, що вона не тільки не карала за те, що вчинено в 1917-1918 рр. проти поміщиків і взагалі панів, а навпаки, хвалила за «революційну свідомість». Помсти ж сподівалися й боялися з другого боку, від «білого», з того, звідкіля йшли «звільняти» тих, хто про це нікого не просив.

До червоної армії росіяни йшли неохоче: стомилися вже від війни, але завдання й цілі цієї армії були їм близькі й зрозумілі. «Взбунтовался хахол — хлебушка не дают

і к себе не пускаєт, надо усмірїть і проучїть». З Дону, Кавказу, Сїбіру їдуть генерали, офіцери — землю відбира-ти й поміщиків та панів у правах поновляти; з ними козаки, а у тих нагайка, грабунки, насильства, тобто вся картина ще не забутих усмирень, — а тому треба від них відбиватись, знищити їх, щоб потім спокійно жити, як обіцяють больше-вики.

Весною 1919 року, як очистили від большевиків Північ-ний Кавказ і почали посуватися на Україну, Добрармія ма-ла вже можливість збільшити свою військову силу, мобілі-зуючи некоюцьке населення. При цьому Добрармія й каде-ти, які всіма силами її підпирали, остаточно скинули з себе машкару демократизму. Для кадетів Установчі Збори стали вже декларативним гаслом, яке тільки роз'єднує партії, і, на їх думку, якщо на світ Божий вигляне збіговисько, подібне першому (Установчі Збори), то очевидно, з ним доведеться обійтись за прикладом матроса Залізняка (Катеринод. часо-пис «Свободная речь», орган к.-д. від 11 й 18 травня 1919 р.). Денікін же видає декларацію, в якій не згадується про Ус-тановчі Збори, а говориться про якусь «Народне зібрання».

У звільнених від большевиків місцевостях робиться тиск на громадянство й демократію. Демократичне міське й земське самоврядування нищиться, а натомість насаджую-ться старі цензові органи на підставі «Правил 6 березня 1919 г. про спрощене керування міським господарством». Місцевих громадських діячів, якщо вони лівіші кадетів, по-чали переслідувати.

«Все це робилося», як каже один з істориків-сучасників (Покровський. «Деникинщина», ст. 81), «не зважаючи на те. що міські та земські каси були порожні, переобтяжені бор-гами, муніципальні будови й підприємства напів зруйновані та потребували для свого відновлення капітального ремо-нту: муніципальні робітники, праця яких зле й несправно оп-лачувалася, і без того розбігалися по інших установах. А це робилося тоді, коли треба було напружити всі інтелектуаль-ні і фізичні сили для відновлення і без того зруйнованого правного й економічного життя, такого потрібного для того ж фронту в боротьбі з большевиками».

Міські й громадські діячі Терщини на нараді в П'яти-горську у квітні 1919 р. констатують:

«Більш спокійний і упевнений настрій народу помічається там, де введено початки народоправства, де населенню лишаємо широку самодіяльність. В даний мент народня думка працює над питанням самоорганізації, а не над питанням підриєу влади, розкладу армії. Народня думка працює над питанням відновлення народнього госпо-дарства й самоврядування. Велика помилка вбачати в цих стремлін-нях і бажаннях народу большевицько-бунтівливі нахили; люди, що стоять далеко від громадських осередків, гадають, щд в осередках

цих криється єдине бажання — творити смуту, для чого потрібна влада одної людини десь нагорі, яка (людина) відтіля б диригувала, маючи нагляд і керівництво над усіма громадськими осередками... Не бійтеся самостійности народу: в цьому страху є помилка наших правителів». (Покровський. «Деникинщина», ст. 81-82.)

На потребу затримати демократичний лад в міському й земському самоврядуванні звертають увагу Денікіна як Комітет Північно-Кавказької Організації Всеросійського Союзу Міст, так: Бюро Ради Земств і Міст Півдня Росії. Та все було дарма. «Особое Совещаніє» видало «Тимчасове положення про громадське управління міст», яке було лише видозміною відомого реакційного «Міського положення 1892 р.», яким обмежувались на кожному кроці права органів самоврядування, затискала свобода громадської діяльності і висувалися всілякі перешкоди для демократії цих органів.

В ділянці робітничого питання було не ліпше. Професійні організації ліквідуються, діячів професійного робітничого руху при першій нагоді вбивають, як большевиків, робітничу пресу забороняють, страйки вважаються проявом большевизму, профспілкові каси й майно конфіскували.

Вся вища державна (законодавча й виконавча) влада зосереджена в руках Головнокомандувача, при якому існує лише дорадчий безвідповідальний орган «Особое Совещаніє». І це в момент надзвичайного напруження на багатьох фронтах, де виточуються останні краплини козачої й значно менше добровольчої крові! Головнокомандувач займався управою міст, а армії йшли несконсолідовані — самопасом. На місцях представниками вищої державної влади Денікін призначав «головноначальствуючих» з надзвичайно широкою компетенцією військовою й цивільною, їм підлягали губернатори, а далі керівники дворянства, начальники повітів і т. д. По селах майже цілком відновлено застосування «Положення про сільське становище» (Збірник Зак., т. IX, Надзв. додаток.) з додачею інституту «державної сторожі» — удосконаленого дореволюційного «інституту сторожової охорони». При цім поява Добрармії скрізь супроводиться пожежею національної ворожнечі, яку розпалюють її агенти — жидівські погроми, знущання з українців, розстріли без суду латишів і т. д.

Військове обличчя Добрармії нічим не різниться від цивільного, ті ж барви й примітивна погорда до всіх, що інакше дивляться на питання майбутньої Росії. Військові частини систематично гвалтували й грабували населення. Інтендантури не було, а начальник постачання ген. Філонов так блискуче дбав не про армію, а про себе самого, що треба було призначити сенатську комісію, яка посадила його до в'язниці. Крадіж в

армії став звичаєм і поширився так, що англійці змушені були самі розвозити по військових частинах одяг і взуття, щоб його не розікрали та не розпродали по дорозі. До цього вартій згадки такий дрібний факт із самим Денікіним. Одного дня прем'єр П. Курганський потребував залагодити дрібну справу з ген. Денікіним. Попросив ад'ютанта, щоб умовився про годину. Ад'ютант, доповівши Денікіну, вийшов і, червоніючи, сказав, що генерал не може прийняти, а щоб Курганський не образився, по секрету сказав причину: «Головнокомандувач має лише одну пару чобіт, у яких протерлися підметки. Віддав полагодити шевцеві, а сам сидить, завинувши ноги в плед, і не має змоги кого-будь прийняти».

П. Курганський викликав В. Іваниса і розповів про таку безпорадність Денікіна. В. Іваниса це смішило і він лише сказав: «Оце так диктатор і главоверх!.. Що за дешева гра в скромність і типове московське юродство?..» Чи могла на такому посту здороводумаюча людина допуститися до такого посміховища? На складах десятки тисяч пар доброго англійського взуття, а головнокомандувач — босий і не може виконувати своїх обов'язків.

Як жила в цей рік армія, найкраще змалював авторитетний свідок ген. П. Врангелъ у листі до ген. Денікіна від 9 грудня 1919 р. ч. 0104.64:

«Безнастанно посуваючись вперед, армія розтяглася, частини розладнувалися, запліла безмірно розросталося. Незад збільшувався цей «самопостачанням» частин, яке допускав командувач армії (мова про ген. Май-Маєвського). Склавши з себе всі турботи про харчування, штаб армії дозволив військовим частинам задовольнятися виключно місцевими засобами, використовуючи їх заходами самих полків і обертаючи на власну користь військову здобич, яка захоплювалася.

«Війна перетворилася в засіб наживи, а так зване задоволення місцевими засобами — в грабіжництво й спекуляцію.

«Кожна частина поспішала захопити найбільше. Бралось все; що не можна було використати на місці, відправлялося в запліла для товарообміну та заміни на грошові знаки... Рухомі запаси військ досягали гомеричних розмірів — деякі частини мали до двох сот вагонів під своїми полковими запасами... Величезна кількість людей обслуговувала запліла. Цілий ряд офіцерів знаходився в довгочасних командировках для реалізації військової здобичі частин, товарообміну і т. ін. Армія робилася розпущеною, обертаючись у торговців і спекулянтів.

«В руках усіх тих, хто так чи інак стикався із справою «самопостачання», а з цією справою стикалися всі — до молодшого офіцера і взводного роздатчика включно, опинилися величезні суми грошей, неминучим наслідком чого виникла розпуста, гра, п'ятика... На нещастя, приклад показували декотрі із старших начальників, гомеричні гулянки і кидання скажених грошей, що робилося на очах усієї армії...

«Населення, яке зустрічало армію при її просуванні з щирим захопленням — бо настраждалося від большевиків та прагнуло спокою

— незабаром починало наново відчувати на собі страхіття грабунків, насильства, сваволі»¹⁸⁾

Все це, звичайно, було добре відоме ген. Денікіну, але він удавав, що в армії все гаразд. Ген. Врангель також розваля той бачив, а чомусь мовчав, спохватившись аж в грудні 1919 року.

Ген. Денікін уже при відступі деморалізованої армії, 9 лютого 1920 року, телеграфує командувачам армій, щоб «військові частини запобігали всяким новим грабуванням, не дозволяючи насильства ні з якого боку, во ім'я чого б вони не робилися, погрожуючи за насильства судом, інакше бо лад не швидко відновиться: обурення буде рости, авторитет і популярність армії подати; замість одного насильства з'явиться друге; населення буде бачити у військах добрармії не збавителів від сваволі, а пристрасних борців за інтереси одної кляси на шкоду другої.»¹⁹⁾

Ця телеграма була криком у порожнечу, коли армія фактично розвалилася й утікала з награбованим добром, по троху гублячи його й продаючи населенню по шляху. Тим, що скаржилися на грабунки армії, сам Денікін казав, що не може припинити їх, бо першим, кого він мусив би повісити, були генерали Покровський і Шкуро, котрих він сам не сміє зачепити...

Вслід за розвалом армії розлазився й тил, цивільне управління, якому Денікін не вмів дати раду. Коли російський письменник Нансовин, придивившись до того, що робиться в Освагу (відділ пропаганди Добрармії), подав про це рапорт Денікіну, то він написав таку резолюцію: «Наказую полк. Енгельгардту негайно розігнати всю цю сволоту. Осваг в очах порядних людей все більше й більше становиться збіговиськом всіляких негідників і ідіотів».²⁰⁾ Але все залишилося по-старому, та й не могло бути інакше, коли помічник самого головнокомандувача ген. Лукомський розповсюджував «Сіонські протоколи».

15. Неділимський принцип, автономізм і федералізм

Успіх справи Добрармії в центрі самої Росії не мав жадних перспектив. Всі ті частини колишньої Росії, які не хотіли визнавати большевиків і впроваджувати в себе комуністичний лад, першим кличем для себе мали відділення від Росії, що була заражена системою їм чужою. Лише при незалежності від Росії була надія якось організувати життя з

¹⁸⁾ В. фон Дреер. «Крестный путь во имя родины». Берлін. 1921 р. ст. 60.

¹⁹⁾ Ген. Лукомський. «Архив Русской Революции» т. VI, ст. 127.

²⁰⁾ Ів. Нативин. «Записки о революции». Вена, 1921 г., ст. 278.

демократичним ладом. В центрі Росії, де нарід, принаймні в той мент, був задоволений владою большевиків, боротьба не мала вигляду. Провідники окраїн усвідомлювали вже тоді, що для боротьби треба якнайскорше об'єднуватися самим. Але проти цього був ген. Денікін, який фанатично вірив, що його чекають в Московщині як визволителя. Він страшенно боявся об'єднання неросіян, бо тоді не було б з ким іти й скидати большевиків у Москві. Денікін настільки був запаморочений великодержавною ідеєю, що не відчував революції, яка перевернула історичні взаємини націй, підбитих Росією. Для Денікіна не існували ніякі нації в Росії, для нього це був російський моноліт, а він «князь Пожарський», що має відновити в старих кордонах «матушку Рассею». Якби окраїни не мали Денікіна і встигли об'єднатися під стягом повної незалежності, боронячи її від большевиків, то не виключена можливість, що Антанта визнала б їх самостійними державами, як то сталося з Литвою, Латвією, Естонією й Грузією. При такій ситуації Денікін би лишився сам з двома-трьома тисячами офіцерів, але без найменших виглядів почути московські дзвони...

Таку ситуацію ген. Денікін кінець-кінцем зрозумів і заходився коло того, як би обдурити й підпорядкувати собі козаків. Спираючись на високу військову вичку козаків, Денікін швидко відновив дореволюційні козачі полки, батальйони й батареї — спочатку для визволення їх країв, а потім втягнув їх і в похід на Москву. Однак повного опанування козачих країв, поки існували їх парламенти (круг, ради) й крайові уряди, досягти не було можливо. Через це, проводячи військові операції, прикидаючись толерантним до крайових установ, Денікін маніякально готувався до знищення отих демократичних утворів, що виникли, на його думку, без глибоких підстав, якихось традицій, тощо. За його розпорядженням і під великим секретом в його сферах розробляється план цілковитої ліквідації самостійництва. Тим же часом продовжувалась дріб'язкова «війна» з козацькими установами під прикриттям переговорів про об'єднання з ними. На цей гачок хапалися й деякі козацькі проводирі, вкладаючи в таку ідею свої думки й сподівання. Тому що ген. А. Драгоміров серед своїх одверто казав: «ці Круги й Ради — це тільки до часу, а потім все це ми «похерім», то не було чого й слухати про якісь денікінські демагогічні плани про об'єднання.

Одні, кубанці, шукали об'єднання Кубанщини з усіма іншими протибольшевицькими державними формуваннями, не тільки з Донщиною й Терщиною, а й з Україною, Грузією, Азербайджаном, Гірською Республікою, другі, головно

донці, хотіли об'єднати лише Донщину, Кубанщину й Терщину, при чому не в якомусь державному організмі, а в козацькі війська. Ці останні турбувалися лише долею козацтва, вони хотіли зберегти їх привілеї, щоб при сприятливих умовах ще й розширити їх. Вони, донці, ще не додумали до цілої глибини революції, до оборони всього населення власного краю.

Оте лише козацьке об'єднання, на думку донців, могло стати зручним знаряддям для перекидання містка для прилучення до козаків і Добрармії, а це було головним для к-д., що снували тонку павутину для вплутання упертих кубанців. Не вважаючи свою Донщину за державний організм, ці її політики не дуже задумувалися над тим, що Добрармія була лише військово-політичною організацією, що лише завдяки обставинам та їхнім козакам, вона досягла й певних військових успіхів. Головне, що успіхів тільки військових, а не політичних чи фінансово-економічних, — останніх не було й не могло бути при тих діячах, які вже характеризувалися. То ж були випадкові делітанти й шукачі легкої наживи, яких мало обходили оті краї та й Московська держава.

Діяла Добрармія в чужому й по суті ворожому середовищі. Вона не була справжньою владою хоч будь-якого заселеного клаттика кол. Росії. Деякий і досить довгий час свого існування вона завсім не мала ніякої території. Потім, збройною рукою вона заволоділа територією (Ставропільщиною, Чорноморщиною), але її населення ні одним актом не визнало Добрармію за «свою владу». «Своєю» владою Добрармія натурально могла стати тільки діля населення, що живе на північ від Воронежа, Курська, Гомеля. До цього ж моменту вона була лише претенденткою на владу, і владу всеросійську. Ковалі «козацького заліза» вірили, що Добрармія обернеться у всеросійську владу, а тому намагалися завчасно виторгувати в її представників дещо за «службу вірну матушці Росії». У цих козаків не вивітрився дух з початку року 1917-го. Вони ще бряжчали шабельками й безвідповідально говорили: ми, козаки Дону, Кубані й Тереку, допоможемо вам, реставраторам, усмирити Росію, а ви за це нам заплатите тим то і тим то. І в цьому відношенні сходилися в поглядах Отаман Філімонов і чорноморець І. Макаренко. Різниця між ними була хіба в тому, що Філімонов тремтів і не хотів позбутися отаманської булави, а І. Макаренко був переконаний, що носив би її не гірше Філімонова.

Після довгих дискусій в Законодавчій Раді між прибічниками «козацького заліза» й його противниками ухвалено об'єднатися з Терщиною й Донщиною в південно-російський

союз на підставах федерації, з утворенням союзних урядових органів, яким підлягало б і командування.

Відповідний проєкт виробила комісія Законодавчої Ради на підставі доповіді П. Макаренка. Проєкт мав стати матеріалом для кубанської делегації на конференції Донщини, Кубанщини й Терщини. І відразу ж зробили помилку, прийнявши паритетне представництво (порівну від кожного краю, а Терщина по населенню складала 1/7 частину Кубанщини). Оце порожнє братання військ часто й густо давалося взнаки кубанцям.

16. Ген. Денікін визнає адмір. Колчака

Денікін все ж сполохався можливого об'єднання козаків. Щоб цьому запобігти, він вживає різних-прерізних заходів. 30. травня 1919 року після молебня в соборі ген. Денікін оголошує наказ, в якому визнає адмірала Колчака Верховним Правителем Росії і заявляє, що підпорядковується йому. Все це відбувається в Катеринодарі. Осваг і російські патріоти славили цей крок, як акт саможертви, громадської мужности, акт певної краси й скромности, акт гідний древніх римлян. В дійсності це був простісінський політичний маневр, або трюк, коли точніше висловлюватися.

Виявлені ген. Денікіним смиренність і покірність були чисто декларативними заявами без найменшого реального змісту. Колчак був далеко, зноситися з ним було дуже тяжко, а одержувати від нього накази було більше ніж проблематичним. Денікін добре розумів, що до Москви йому значно ближче, ніж Колчаку, а хто до неї перший дійде, той і відіграє першу ролу в російських справах, не зважаючи ні на які заяви, визнання, маніфести й накази.

Що це визнання дійсно було лише політичним кроком місцевого значення, який мав на меті розбити козацький союз і нашкодити самостійництву, засвідчив ген. Лукомський. «Воно було викликане подією, яка вплине на відношення урядів Держав Згоди до вимог окремих державних формувань — в негативний для них бік і тим самим вислизне ґрунт з-під їх ніг».²¹⁾ Козацький Союз був неприємним для Добрармії ще й тому, що майбутні члени його уперто трималися гасла народоправства, Установчих Зборів, в той час, як вона (Добрармія) вже скинула з себе демократичну машкару. А туг Терський Круг в декларації до «Положення про управління Терським Військом» говорить, що

²¹⁾ Лукомський. «Архив Русской Революции». т. III, ст. 125.

«підстави народоправства й державности мусять бути цілковито здійснені і повинні лягти в основу державного будівництва Нової Росії, відродження якої терські козаки не уявляють інакше, як через Всеросійські Установчі Збори, скликані на підставі загального, прямого, рівного і таємного голосування»,

а Донський Круг в декларації з 1. лютого 1919 р. заявляє:

«Майбутню Росію Військовий Круг уявляє, як єдину вільну демократичну державу з державним устроєм, який буде дано їй волею й розумом самого народу на нових Установчих Зборах, які повинні бути скликані на підставах загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні».

1. Капітан Фуке; 2. Полк. Шапрон; 3. Ген. Денікін;
4. Ген. Лужомський; 5. Ген. Драгоміров; 6. Ген. Романовський.
З шаблями на бачнієть хубанці.

Нещирість і штучність декларації Денікіна можна було помітити і в самому тексті наказу, в якому після смиренного патріотичного початку зроблені суворі натяки в сторону самостійників. (...Поряд із бойовими успіхами в глибокому запіллі зріє зрада на ґрунті особистих честолюбств, що не спиняються перед розділенням Великої Єди-

ної Росії.) Цей кінець ніяк не пасує до урочистої декларації.

Дехто з самостійників дійсно злякався декларації. З приводу наказу ген. Денікіна з 30. травня 1919 р. Законодавча Рада відбула закрите засідання, на якому був військовий отаман Філімонов і весь уряд. Головував Султан Шахим Гирей. Після зачитання декларації Денікіна він закликав висловлюватися, але ніхто слова не взяв. Лише депутат ст. Слав'янської (Таманський відділ) Олекса Ісакович Балабась відчитав гостро негативну характеристику політики адм. Колчака, яку давав отаман Семенів у своїй декларації. На цьому Рада розійшлася, не ухваливши жадної резолюції.

Кубанський уряд під головуванням отамана Філімонова виявив більше сміливости. Він, обговоривши наказ ген. Денікіна, ухвалив: **«з огляду на те, що цей акт Кубанщини не торкається, ігнорувати його»**. 2. червня на урочистому молебні і на параді з приводу визнання Колчака верховним правителем Росії кубанці демонстративно були відсутні. Лише військовий отаман завітав до Денікіна, щоб висловити надію, що Головнокомандувач буде й надалі вірним оборонцем козацьких вольностей.

17. Нарада 6.-7. червня 1919 року

Запроектована козаками конференція дуже налякала командування Добрармії. Майже напередодні конференції Денікін спробував докладно з'ясувати настрої офіційних проводирів козацтва, особливо, звичайно, кубанського, бо його політично не вироблене оточення й примітивна розвідка роздули бозна як цей випадок. 6.-7. червня в Катеринодарі Денікін скликав під своїм головуванням трьох отаманів козацьких військ і голів їх урядів. Приводом до цього було «визнання Денікіним влади Колчака». Голови урядів не заперечували визнання адм. Колчака Верховним Головнокомандувачем, але визнання його верховним правителем Росії, на їх думку, належить до компетенції законодавчих установ країв. Як свідчить ген. Лукомський, «ясно було, що ніяке визнання адмірала Колчака не змінить заплутаного становища на півдні Росії до того часу, доки не вдасться зговоритися з козацтвом».²²⁾

Нерви Денікіна не витримали і він по-салдатськи ставить козакам запитання руба: «З Руссю ідуть представники козацтва, чи проти Руси?» Козаки трохи метушливо, як казав П. Курганський, і з подивом поспішили відповісти, що з Руссю, а Кубанський отаман Філімонов у своїй про-

²²⁾ Лукомський. «Архив Русской Революции». т. IV, ст. 123.

мові дав Денікіну відповідь і на питання, які його турбували відносно кубанців:²³⁾

Він сказав:

«Ми не розуміємо тепер, чому козаки, які не один раз рятували Росію, нині опинилися десь на боці. Біля Вас всі, крім тих, хто мусив бути. Біля Вас мусять бути отамани і голови урядів. Ви не раз зазначали, що високо ціните, любите козаків і вважаєте їх молодцями. Ми самі давно знаємо собі ціну. Нам набридло бути молодцями. Ми хочемо бути громадянами. Ми, представники козацтва, вважаємо, що маємо повне право на те, щоб нас притягли до державного будівництва».

Під цими думками могли підписатися й трибуни — брати Макаренки, якби вони сиділи на місці Філімонова. Ніби вся справа була в ображеному самолюбстві: козацька кров ллється, нею будується Росія, тому Філімонови, Богаєвські, Вдовенки мусять бути коло Денікіна, принаймні поруч з Романовським, Лукомським, Драгоміровим, а не десь «на задворках», як висловлюються росіяни. Вони хочуть, щоб їх питалися і з ними рахувалися в справі будівництва Росії, вони прагнуть увійти в історію, як будівничі її. (Карташов влучно схарактеризував у своєму листі ген. Філімонова, що його легко тримати на вудочці діяча, який може попасти на сторінки історії Росії).

Денікін зрозумів, кого він має перед собою і за цю компанію трохи заспокоївся.

«Ви, панове отамани, мене дуже сильно облаяли, але я все ж такий дуже задоволений тим, що бачу перед собою дійсно руських людей», — відповів Денікін.

А того ж дня за обідом у дворці Кубанського отамана московська ненависть Денікіна прорвалася і «зганьбила» балакучого отамана Філімонова.

Денікін твердо проказав: «Учора тут, в Катеринодарі, панували большевики. Над цим будишком маяла брудна ганчірка, в місті творилося безчинство. Прокляте вчора!

«Сьогодні тут діється щось дивне, — чути дзвін келихів, ллється вино, співаються козацькі гімни. Над цим будинком майорить кубанський прапор. Дивне сьогодні! Але я вірю, що завтра над цим будишком буде маяти триколовий національний руський прапор, тут будуть співати національний руський гімн, буде чути тільки руські розмови. Прекрасне завтра! Будемо пити за це щасливе, радісне завтра!»

На це московське нахабство Денікіна присутні відповіли повною мовчанкою, навіть присутні добровольці не наслідилися виявити бодай офіційне захоплення. Тільки голова уряду Курганський коротко запротестував і вийшов. Філімонов, замість арештувати зарозумілого москаля, продовжував бути улесливим господарем.

²³⁾ В. Куб. Атам. ген. Филимонов. «Разгром Кубанской Рады». Архив Русской Революции». т. V, ст. 323-324.

Таку дістали відповідь козацькі проводирі, що мріяли стати не молодцями в очах московського патріота. Всі зрозуміли, що Денікін не збирається допускати козаків далі свого передпокою, а тим більше рівняти їх із своїми підручними. «Сьогоднішнє» становище він вважав дивним, ненормальним і його ідеалом було радісне «завтра», коли ніде ніяких розмов, навіть козацьких, не буде чути, крім руських. Його «завтра» — це не козацька автономія, не збереження козацьких інтересів та привілеїв, а знищення козацтва. Він хотів не попускати віжки, а натягти їх ще міцніше. У ньому прокинулася кров «русского хозяйственного мужичка» і роля «збирача землі руської» приваблювала його над усе. Не обмеження російської центральної державної влади, а розширення та скріплення її ставить він своїм завданням і про це навмисне ненароком пробалакався.

Звичайно це не був дипломатичний крок, бо дипломатом Денікін ніколи не був і ним себе не вважав. Через це Денікін так грубо виявив свою правдиву психологію й ідеологію. В суті ж це був виклик козакам. З цього обіду козаки похмурено швидко розійшлися, не пустивши пари з уст.

18. Федералісти.

Такий виклик Денікіна Філімонов затаював, а як він його розумів, лишилося невідомим. Чорноморці, Макаренки, дізнавшись про цей виступ Денікіна, очевидно, зрозуміли його значення, але ніяких висновків не робили й удавали, що вони не цілком розуміють. Взагалі чорноморська група була далі розпорошена й не могла реагувати одноставно. Вона ще не могла дати відчуті Денікіну значення козацтва, яке розсипалося по далеких фронтах. У П. Макаренка тоді виникла думка створити сконсолідовану групу в Раді на ґрунті федералізму. До цієї ідеї приставало більше інтелігенції, яка ставилася вороже до Денікіна. Отже поставала думка у чорноморських проводирів протиставити себе не як українців росіянам, а як демократичну опозицію правим, консервативним течіям. Діяти як децентралісти у вигляді федералізму проти занадто дикого централізму Добрармії. З цих позицій кубанці ніби вирішили дати бій за збереження козацьких привілеїв.

Національний український момент кубанські політики не висували. Може дехто тому, що почував себе лише козаком, а не українцем, а українці бачили безнадійність національної справи в таких заплутаних політичних відносинах. Російський федералізм, таким чином, домінував серед кубанців. Вони офіційно утворили в Законодавчій Раді

групу федералістів, яка повідомила про своє існування окремою програмовою відозвою. Головним провідником цієї ідеї й групи став Петро Макаренко.

Взагалі у федералістів проводирями були брати Макаренки. Через те ж, що вони українства тоді цуралися, то до федералістів пристали й деякі лінейці, як П. Воропінов, Підтопельний та інші, для яких група Філімоново-Сушково-Скобцовська була вже занадто права, точніше проросійська. Більшість серед федералістів становили чорноморці, але це були люди національно малосвідомі. Вони йшли за Макаренком, бо інших, помітніших проводирів не було. Коли ж хто з них і починав задумуватися над тим, чи личить чорноморцеві бути федералістом, то усвідомлював відсутність чогось іншого, бо чисто українське ледве жевріло в підпіллі. Українство було стероризовано в Катеринодарі. Ні одного українського часопису на цілу Кубань з 65% українського населення. Всі українці боялися індивідуального замаху чорносотенних бандитів з офіцерськими погонами. Сам Денікін на згадку про Безкровного зеленів від злости, кажучи — «це страшний мазепинець: у нього діти-гімназисти говорять лише українською мовою!» У цих обставинах відомий зі своїх українських симпатій депутат С. Ф. Манжула опинився в групі федералістів, а К. Я. Безкровний, хоч і не підписав відозви і до групи не вписався, але проводирів її не цурався і, не мавши вибору, співпрацював з ними. М. С. Рябовол, мабуть, більше з дипломатичних міркувань називав себе федералістом. Федералісти притягали до себе головно тим, що були проти «Особого Сопещанія», проти Добрармії. Як же не підпирати їх, коли ненависть до них день-у-день загострювалась?

Та все ж федералізм був явищем штучним. Він обмежувався головою Катеринодаром, а ще точніше — групою людей в Законодавчій Раді. Ні одної доповіді ця група в розвиток своєї ідеї не зробила, ніякої агітації в провінції вона не вела, більшість станиць про неї навіть не знала. Не було й пресової кампанії про кубанський федералізм. В широких кубанських масах інтелігенції без порівняння більше знали про такі партії, як к-д, с-д, с-р, кадети, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, а про федералістів нічого ніяк конкретно не відали. Це добре знало керівництво Добрармії. Але воно бачило всю штучність і нешкідливість російського федералізму, до якого станиці були байдужі. Однак Добрармія відчувала федералістичні настрої кубанців до когось іншого — до України, який мав значно глибший ґрунт. Добровольці не могли забути посилення делегацій від Кубані до Києва, де були переговори про федерацію лише з Україною, коли ген. А. Драгоміров

сидів зі своєю розвідкою в тому ж Києві. Ще свіжі були наміри дивізії ген. Натієва, яку мали перекинути на Тамань і т. д. Представники течії федералістів, вороже ставлячись до Добрармії, коли-будь могли суб'єктом федерації поставити Україну, а не Росію. Кубанські сепаратисти й українофіли, не маючи змоги навіть висловлювати свого погляду, — мали ґрунт в гущі станиць, вони підтримували всякі течії, які віддаляли Кубанщину від Добрармії, а ослаблювали зв'язок з Росією. Не виявляючи з тактичних міркувань своїх цілей, ці групи могли підтримувати й пропагувати федералізм. Оці федералісти були дуже небезпечні для Добрармії, а тому, що в масі розпізнати їх було тяжко, то й виникло нетерпиме й нервове ставлення взагалі до ку-

Сидять зліва направо: В. Харламов, отамани — Н. В. Ляхов, Г. А. Вдовенко, А. П. Богасєвський, О. П. Філімонов і Султан Шадим Гирей. Стоять зліва направо: Попов, М. С. Рябовол, Абрамов і П. І. Кургаліський.

банських федералістів. Рябовол, Безкровний, Манжула та інші, як би вони не говорили про федералізм з Росією, їх Добрармія вважала за українських сепаратистів і ворогів єдиної-неділимної.

Для тупої добровольчої розвідки й преси різниці між названими щойно особами і братами Макаренками, Воропіновим, Підтопельним не було, — вони всі вважалися однаковими ворогами Добрармії й Росії.

Неприємними федералісти були ще й тим, що вони ставили своїм завданням утворення й поширення козацьких країв, з якими б Добрармії по-одиноці легше було справлятися, бо міцний і великий державний утвір важче було зламати. Коли більші новотвори стануть поруч з командуван-

ням Добрармії, то виникне конкуренція в справі збирання «землі руської» та ще й іншими, демократичнішими методами, а генерали вважали своєю монополією давати накази, як було за царської влади. Петро Макаренко 5. червня 1919 р. на засіданні Законодавчої Ради баламутив, що «Союз федералістів утворюється на території колишньої Росії, тому до нього, крім намічених — Донщини, Кубанщини й Терщини, можуть приєднатися, можливо, Урал, можливо, Оренбург, можливо, Закавказзя, можливо, навіть Україна». . . В кулуарах один з депутатів жартома запитав промовця, куди подінеється Добрармія, може створить союз із шістьма станицями «Астраханського війська» й ловитиме тараньку? Чому П. Макаренко проминув сусідніх астраханців, а вхопився за далеких уральців і оренбурзьців, які входили, бодай теоретично, в сферу адм. Колчака, — лишилося не відомим. Але й така порожня балаканина нотувалася агентами Добрармії, як спроба пошкодити організації самого «Правителя Росії» адм. Колчака.

Добрармія пильно стежила за тим, щоб ніяке об'єднання без її участі не поставало. Об'єднання ж з Добрармією мало бути підпорядкуванням її керівництву, а цього старалися уникнути всі козачі краї, навіть найсмирніший Терек.

Як уже згадувалось, літом 1918 року Добрармія з допомогою Кубанського уряду й П. Макаренка перешкодила утворенню Доно-Кавказького Союзу за проектом донотамана П. Краснова. Те ж командування уживало всіх заходів, щоб не дійшло до здійснення постанов Крайової Ради в листопаді і в лютому про об'єднання з козацькими країнами, Закавказзям та Україною. Цілком зрозуміло, що й тепер стата осторонь та дивитися на те, що робитимуть козаки, добровольці не могли. Щоправда, вони мали серед козаків своїх прихильників, але не бракувало там і небезпечних ворогів.

Уряд у грі в федералізм участі не брав. У нього було досить інших практичних справ, які також непокоїли добровольських політиків. Знайшли тіла Бардіжів у Туапсе (один з них — Кіндрат — був членом 4-х державних дум, а ціла родина його — українська, була шанована кубанцями) і перевезли до Катеринодару й поховали на. . . історичній Крипосній Площі, навколо якої стояли колись Запорозькі курені. Добровольці були не задоволені, що поховано не в соборі, бо площа нагадувала про історію чубатих воїнів. Крім того, В. Іванис їде з відомим дослідником болота в Криму, проф. П. О. Кашинським, до Темрюка, де розглянули газові виходи, болото «блюваки» і після цього туди призначено інж. Н. Н. Бібанова, щоб щось там робив. Між іншим, у цій подорожі В. Іванис запитав П. О. Кашинського, як свого

професора, як йому працюється в Кубанській політехниці і яке його враження від кубанських студентів. Професор з усмішкою відповів: «Мої вимоги Ви знаєте. Я провадив квантативну лабораторію в Лісному інституті в Петрограді, в Петровсько-Разумовській академії у Москві, в Новочеркаській політехниці і тепер на Кубані. Майже половина студентів закінчували іспити на «3», а «5» одержувало 15-20% випускників. На Кубані «трійок» зовсім нема, а «5» доводиться ставити 70-75%. Такої здібної молоді я ніде не зустрічав»...

Одного похмурого ранку викликав В. Іваниса Курганський. Доїхавши до вул. Красної, побачив дивну похоронну процесію: На лафеті в три пари коней везли домовину, покриту яскраво червоним сукном. За домовиною йшло з десяток молодих старшин. Спереду, на цибатому піджаристому вороному коні (кінь Міончинського, командира марківського гарматного дивізіону) їхав прапорщик Бурсо. В. Іванис спинив самохід, вийшов і гукнув: «Прапорщик Бурсо!» Той миттю підїхав — «Кого хороните» — «Прапорщика Голицинського», — була відповідь. В. Іванис наказав своєму адьютантові, щоб переказав Курганському, що спізниться, а сам, знявши папаху, приєднався до процесії. На цвинтарі довідався, що прап. Голицинський був убитий на бронепоезді на Україні. В кишені у нього знайдено заповіт щодо похорону, щоб «домовина була вкрита червоним сукном, а на лиці червона хустинка». Колеги виконали все точно. В. Іванис подякував колегам, зазначивши, що Голицинський був чорноморець, нащадок запорожців ст. Старокорсунської. Просив передати привіт командирам і відїхав. Випадок цей не був відзначений російською пресою, але чутки про нього розійшлися, хвилюючи козацькі серця.

19. Конференція Дону, Кубані й Тереку і вбивство М. С. Рябовола

Після згаданої «наради» ген. Денікіна з отаманами й головами урядів Донщини, Кубанщини й Терщини, на якій брутально були ображені козаки, відкрилася конференція цих трьох країв без участі Добармії. Для конференції обрано Ростов на Дону.

В день самого відїзду М. С. Рябовол (голова Кубанської делегації на конференцію) обїдав у клубі під Законодавчою Радою в колі близьких приятелів (Султан Шахим Гирей — член делегації, К. Я. Безкровний, В. Іванис і полк. Гончаров). Під час обїду настрої був веселий, всі жваво говорили і навіть жартували. Микола Степанович, жартуючи, сказав: «А все ж я певен, що мене добровольці вб'ють,

чи тепер, чи в четвер, а таки вб'ють, розбишаки... Вони ще більше нас відправляють на лоно Авраама. . . Москалі вміють свого добиватись...» Однак на цей вислів не звернули особливої уваги. Про конференцію не говорили зовсім, мабуть, тому, що дискусії про неї вже набридли. Пообідавши, безжурно попрощалися й розійшлися. А ввечорі Кубанська делегація від'їхала потягом на Ростов.

На конференції стрінулися дві протилежні принципові думки: одна була за утворення союзу козацьких військ і за союз його з Добрармією, а друга — за об'єднання козацьких країв на федеральних підставах у державний організм, притягнення до нього на тих же підставах України, Закавказзя та інших частин кол. Росії. Першу ідею репрезентував і боронив донець В. А. Харламов, голова Донського Круга, другу висунув і боронив М. С. Рябовол, кубанець, голова Кубанської Крайової Ради. Конференція розпочалась 13. червня 1919 року в Ростові. Першим промовляв М. С. Рябовол, скорочений зміст його слова такий (в перекладі на українську мову):

»Кубанщина не могла визнати большевиків і не може визнати й «Особое Совещаніє», що складається з осіб, нам невідомих. Ми вважали, що треба негайно приступити до об'єднання державних формувань, які борються проти большевиків, цебто Донщини, Кубанщини, Терщини, України, Добрармії, Грузії та всіх інших, бо тільки за згодою цих країв ми могли б утворити спільну для всіх нас владу і продовжувати збирання Росії. Це наша основна теза, на якій ми постійно стояли і її боронили. . . Звичайно, на своєму шляху ми зустрічали дуже багато перешкод. Тоді виникає питання про організацію не всіх державних формувань, які борються проти большевиків, а тільки козацьких країв — Донщини, Кубанщини й Терщини. Через хибну політику керуючих Добрармією ми були ізольовані від усіх і без нас розв'язувалася нова війна з Грузією, наспівала боротьба з Чечнею. Нам треба було посуватися вперед, а в цей час у нас наростали нові вороги. . . Коли прийшли добровольці в Чорноморську губернію і завели там губернаторський режим, то з населенням у 200 000 осіб, вони так упоралися, що геть чисто все обернулося в большевиків, і там тепер іде суцільне вигублення наших козаків. Скрізь блукають окремі загони. В Ставропільській губернії теж було заведено такий режим, яким ніхто не був задоволений, і нам довелося дуже тяжко боронити (цю губернію). В той час як ми мусили давати вам (донцям) поміч, нам треба було надсилати частини війська для придушення повстань в Ставропільській губернії, які були наслідком того режиму, що його насадило «Особое Совещаніє» . . . Ми зібралися сюди для того, щоб покласти міцні підвалини справи утворення державної влади й збирання Росії. . . Ніякої самостійності у нас ніколи не було — це приписують нам. Ми мусимо зараз скласти умову між нами.«²⁴⁾

Слід сказати, що запевнення М. С. Рябовола, що нібито кубанці ставили своїм завданням збирання до купи Росії, відхрещуючись від самостійности, не було щирим. Воно

²⁴⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 150-151.

викликалося отим його становищем, при якому він мусив рахуватися з декларацією до Куб. Конституції. До цього змушувало й представництво більшості Законодавчої Ради, отих федералістів, що ледве зліпили їх брати Макаренки. А ще треба було оглядатися на контрагентів — представників Донщини й Кубанщини, з якими неможливо було вести ніяких балачок не в площині відродження Росії. Напевно не повірила Рябоволові й Добрармія, що в його російському федералізмі вбачала дари данайців. Речево, може трохи не дипломатично, Рябовол схарактеризував у своїй промові Добрармію, взявши за об'єкт «Особое Совецаніе». За такий виступ М. С. Рявола тієї ж ночі добровольці підступно застрелили.

М. С. Рябовол — Голова Кубанських Рад

Це ганебне вбивство сталося за таких обставин.

М. С. Рявола застрелили на порозі готелю «Палас» добровольські старшини пізно вночі з 13. на 14. червня 1919 року. Формально ці офіцери ніби належали до відділу особливого призначення ротмістра Баранова при Кавказькій армії Врангеля. Убивців не знайдено, до суду не було кого притягати. Головна причина була в тому, що донці, на території яких це сталося, хоч і запевняли, що все буде зроблено, щоб знайти винних, перешкоджали слідчому.

Останній зустрів перешкоди, які не міг перемогти. Так, коли було встановлено, що авто, в якому сиділи і стежили за Рябоволом і в якому втекли, належало начальникові поштанової Добрармії, то спроби дальшого висвітлення справи були паралізовані донським отаманом ген. Богаєвським. До відповідальності притягли лише комісіонера Андріяна Коврижкіна, який ніби подавав сигнали убивцям. Судив його Донський Воєнно-Окружний суд і виправдав. Слід зазначити, що й кубанці не виявили більшої уваги, а повірили, як завше, донцям, хоч убито одного з найбільших синів Кубані.

Та Рябовол і мертвий перемиг, хоч і не на довго.

На підставі підготовчої праці, якою він керував, під впливом його останньої промови і трагічного кінця, конференція 15. червня прийняла таку резолюцію:

»1. Державні формування Донщини, Кубанщини й Терщини утворюють політичний і економічний Союз.

2. Конституція виробиться окремо.

3. Донщина, Кубанщина й Терщина діють солідарно в ділянці спільно-політичних і економічних інтересів.

4. Цілі Союзу: спільність і захист культурних, національних, політичних і економічних інтересів, поміч відновленню й розвитку Російської держави на підставі широкого народоправства й утворення умов для скликання нових Всеросійських Установчих Зборів («Покровський. «Деникинщина», ст. 149.)

Наведена концепція була дуже не до вподоби Харламову, бо йшла врозріз із плянами кадетів, і тому він доклав усіх зусиль, щоб її провалити.

Тлінні останки М. С. Рябовола перевезли до Катеринодару. З цим потягом прибув і В. Я. Харламов. На станції він висловив П. І. Курганському, К. Я. Безкровному, В. М. Іванису та іншим членам кубанського уряду співчуття. Домовину поставили на лафет і прикрили червоним сукном. Процесія з духовенством тихо посувалася вздовж Катеринівської вулиці, по обох боках якої виструнилися студенти й учні середніх шкіл, багато робітників. Прибули майже всі отамани відділів. Сонячний гарячий день. Завернули на вулицю Красну і внесли в Кріпосну (Січову) церковцю. Богослуження відправляє о. Воскресенський із стареньким дияконом-козаком. Опустили домовину тут же біля церковці — поруч з Бардіжами. Промовляють від різних установ і організацій. Із Кріпосної площі перейшли до Зимового театру, — де головував небіжчик і провели урочисту академію. Це сталася перша велика втрата, яку спричинила московська еліта, яка в день похорон поховалась і лякалась показатися на вулиці. Ніхто із співучасників і співчуваючих цьому злочині не замислився над тим, як відгукнуться козаки на фронті та старики по станицях. Нікому з цих

«мудреців» не спало на думку, що ця смерть стане «отією відозвою», що її зфантазував полк. Карташов! Дізнавшись про таку подію, козаки поодинці й невеликими групами почали тікати з фронту... Це був початок кінця. А пан Харламов потирав руки й назад поспішав, щоб застати терську делегацію в Ростові й обробити так, щоб рябоволівська спадщина зійшла нанівець...

20. В. А. Харламов зраджує Конференцію Дону, Кубані й Тереку

Користуючись з відсутності кубанців, які були в Катеринодарі, В. А. Харламов напосів на терців, залякуючи їх, що при дальших своїх успіхах Добрармія зовсім перестане рахуватися з козацькими краями, якщо вони займуться творенням кожний своєї влади. Щоб цього уникнути, треба мати владу спільну з Добрармією. Треба в органах цієї влади зайняти відповідні позиції, які б забезпечували козакам їх вагу й значення в дальшому розвитку подій. На зауваження, що з Денікіним можна порозумітись і пізніше, після утворення загальнокозацької влади, Харламов з притиском відповів, що таке неможливе, що Денікін ніяк не може погодитися на засади федералізму, на яких плянують будувати загальнокозацьку владу. На думку Харламова, козаки ризикують залишитися на боці в справі утворення загальнодержавної влади. Нема, мовляв, для чого творити об'єднану владу, коли її вже утворює саме життя — владу в особі ген. Денікіна. Існування крайових влад і союзної, коли є Денікін, — казав Харламов, — було б зайвим паралелізмом.

У наслідок довгого переконування Харламов добився того, що донська й терська делегації ухвалили: основних тез кубанського проекту вони ні в якому разі не можуть прийняти, замість організації Південно-Руського Союзу Дону, Кубані й Тереку приступити до утворення загальнодержавної влади на півдні Росії на основі представництва від Донщини, Кубанщини, Терщини і Добрармії.²³⁾

З отим, ще неузгідненим з кубанцями, проектом у кишені Харламов у супроводі К. П. Каклюгіна (адвокат-кадет) й Баскакова (терець, ген.-лейтенант, проф. Академії Генерального Штабу Росії) поспішив до Таганрогу на побачення з Денікіним. В колах же останнього, після відмови козаків визнати диктатуру, нуртувала думка створити при Денікіну єдиний південний уряд — російський уряд на зразок уряду Вологодського в Сибіру при Колчакові. За

²³⁾ Протокол вечірнього засідання Конференції по утворенню «Южно-Русского Союза», 27. червня 1919 року в Катеринодарі.

реалізацію цієї думки взялися кадети, спираючись на свого головного агента серед козаків — Харламова.

Денікін з хвилюванням стежив за початком праці конференції, яка мала намір зробити все інакше, ніж він планував. Він сподівався від конференції всляких неприсмностей. І тут дві кулі ліквідували душу цієї, як він вважав, затії. Насторожений цією подією, Денікін утримався навіть від висловлення співчуття Кубані. Денікіну стало легше. Позиції ворога ніби слабнуть, він уже не рахується з настороями козаків-кубанців на фронті. Та все ж наслідки неприємного початку не були цілком ясні. Фронт доходить до Орла, але з великим напруженням, а «магічна ставка» ні поповненъ, ні поважних стратегічних вказівок не має. Головнокомандувач пильно прислухається до того, що говорить в Ростові й Катеринодарі, а не що діється на фронті.

21. червня Денікін радо зустрів Харламова з товаришами і запитав напівжартома, напівсерйозно: «Що ж, скоро ваш союз проголосить мені війну?»

— «Що ви? Господь з вами! Звідкіль це ви взяли? Нічого подібного!» — поспішав заспокоїти його Харламов і разом з Каклюгіним оповіли йому, що представники Донщини, Кубанщини й Терщини були одностайні, що навіть Рябовол був підкреслив, що «Кубанщина завжди стояла на ґрунті визнання державної єдності» і що всі спірні питання про автономію й федерацію в сучасний важливий момент мусять бути відкинуті, а зараз треба зосередити працю в ділянці реальної політики. Представники Донщини, Кубанщини й Терщини виявили повну однозгідність у питаннях будівництва місцевого життя і завдань конференції. Принципових розходжень з Кубанщиною, — казали вони, — не було, але залишившись самі, донці й терці прийняли постанову про потребу утворення спільної влади на півдні Росії на основі представництва від крайових державних формувань і головного командування Добрармії. З проектом Ради вони не можуть погодитися ні в яким разі тому, що він протиставить процесові відбудування єдиної Росії, який зараз відбувається, другий і паралельний процес федерування місцевих державних формувань. Українське питання, яке тоді саме дуже хвилювало Денікіна, розв'язувалося «легко й просто». Україна (за Харламовим) — це лише географічна назва, а не державне формування, яке взяло б участь в утворенні спільної державної влади поряд з Донщиною, Кубанщиною, Терщиною й Добрармією. В дорадчому органі, який буде утворено при Денікіну, разом з представниками Донщини, Кубанщини й Терщини будуть представники не від України, як чогось цілого, а від окремих губерній та міст — Києва та Харкова. Представник

терців, зовсім старий ген. Баскаков, при цій розмові — точніше доповіді — був німий, не пустивши пари з уст...

Але ген. Денікін вдовольнився і таким квазі-представництвом конференції і висловив подяку за корисні постанови й працю. Він додав, що притягнення до спільного державного будівництва представників державних формувань завше було в нього на думці, і з ідеєю дорадчого органу він принципово згоден. Однак, розв'язання цього питання в даний момент залежить від адмірала Колчака, якому він підпорядкувався в інтересах загальноросійської справи, щоб підтримати й зміцнити владу Колчака в його переговорах з чужоземцями. Проте Колчакові він підпорядкувався лише формально, а фактично він буде діяти так, як і раніше; він був переконаний у тому, що з боку адмірала Колчака не тільки не буде ніяких заперечень, а навпаки — той, мовляв, ще й похвалить його... Він вважав себе управненим на творення загальнодержавної влади, укладення з козаками остаточної умови і ні на хвилю не сумнівається в тому, що влада, яку він репрезентуватиме, матиме більше значення, ніж Верховний Уряд адмірала Колчака. Ще до оголошення свого наказу з 30. травня (про визнання Колчака) він одержав від адмірала Колчака формальну пропозицію про підлеглість адм. Колчака йому, Денікіну, бо, мовляв, потрібно, щоб влада і військова, і цивільна зосереджувалися в руках однієї особи. «Будемо казати прямо, вигукнув Денікін, по суті це диктатура». Але, на його думку, представники громадянства з цим уже примирилися, а він обіцяє рахуватися з дорадчим органом і наперекір йому нічого не робити. Далі Денікін порадував козаків повідомленням, що в «Особом Совецанії» розробляється проєкт автономного устрою козацьких країв з широкими правами на самоврядування і додав, що вважає за потрібне в інтересах цих країв визначити автономні права їх у такому вигляді, щоб майбутнім Установчим Зборам не довелося урізувати їх, а тому, на його думку, краще діяти без заправи. Під кінець ген. Денікін висловив надію, що й Кубанщина пристане на це.

Домовившись з Денікіном, одержавши апробацію від Донського отамана, уряду й законодавчої комісії Кругу, Харламов поспішив відбути подорож до Катеринодару, щоб намовити й кубанців зректися попередньої цілі конференції — утворення Союзу Дону, Кубані й Терику та творення разом з представниками Денікіна загальнодержавної влади. 27. червня — нарада з кубанськими делегатами. Харламов знайомить кубанців з рішенням Донської й Терської делегацій та переповідає зміст розмови з Денікіним.

Кубанська делегація була приголомшена поведінкою представників «старшого» й «молодшого» братів, що так спритно ще й вони використали їх лихо. Було таке враження, що Рябовола вбито таки на те, щоб росіяни могли добитись свого, а до того ще й «братам» ніби потрібне було усунення з ацени визначного кубанця. Кубанці оплакують і хоронять найбільшого свого сина, а донські й терські делегати використовують цю нагоду, щоб прислужитись Денікіну, просячи його стати 4-м партнером, або точніше ще — очолити Союзну державу. Натурально, що цього кубанці не сподівалися. Але не стало Рябовола. Ті, що усунули його (очевидно, не безпосередні убивці) мали вірний розрахунок. Кубанська делегація втрачала свою одностайність. Наприклад, захитався член делегації Скобцов, коли йому, на запит про збереження козацьких прав, відповів Харламов, що ген. Колчак урочистим актом затвердив права козаків. (Колчак обмежив Денікіна в земельному законодавстві. — Гинс. Сибір. Союзники і Колчак., т. II, Пекин 1921 г. ст. 314-315.). Скобцов не наважувався ще голосно говорити про харламовське злиття Дону. Кубані й Тереку і поділ України на такі частини, які б були позбавлені можливости на будь-яку самостійність політики. Мало-помалу й кубанців таки укоськували.

Харламов нарешті набундючився й став «авторитетно» поучати: «Я вважаю, що треба зараз свої права закріпити раз назавжди. Чекати, що Установчі Збори щось дадуть, нерозважно і не слід, у цім я глибоко переконаний. Стара хліб-сіль забувається, панове! Забудеться й наша кров і наші жертви. Забудеться все те, що, висловлюючись високим стилем, ми несемо на «вівтар вітчизни»... І отим балагурством Харламов запаморочив голови кубанських сиріт, що купою слухали, як курчата без квочки... У них не прокинулось почуття відповідальности, потреби порадитись з Радою й урядом. Сама ця делегація була переконана в потребі брати участь у конференції в справі утворення вже не союзної влади Дону, Кубані й Тереку, а Південно-Російської, яка мала, на думку таких творців її, як Харламов, розгорнутися у всеросійську. Перспектива стати ближче до цієї влади, а то навіть бути носієм якоїсь частини її, увійти до історії як творці нової Росії — запаморочила голову Султанові Шахим Гирею (заступник св. п. Рябовола) і уракозам кубанської делегації. Пішли й вони за хитрими по-азіятському донцями, переступивши через труп Рябовола — розчищати Денікіну шлях до Московських дзвонів. Не порозумівшись ні з Закон. Радою, ні з урядом, ставлячи їх перед фактом, кубанська делегація згодилася взяти участь у «Південно-руській конференції».

21. Південно-руська конференція

В середині липня в Законодавчій Раді поставлено делегації запитання про її поведінку після убивства Рябовола. Заступник голови Султан Шахим Гирей відповів, що перед делегацією «була дилема: або спочатку союз і від нього влада, або спочатку влада, а потім крайова автономія. Логіка речей, насущні потреби життя владно наказували добитися спочатку утворення не вузькотериторіяльної влади, а загальної для півдня Росії. Цього вимагали поривання наших лицарських армій, що привели їх до Харкова і Царицина. Для підтримки наших армій потрібна спільна влада, і ми рішили цю владу організувати і таким чином увійти в згоду з Головним Командуванням».²⁶⁾

Таке чисто діалектичне тлумачення справи, оминання прийнятих постулатів уже по вбивстві Рябовола, природно не могли задовольнити Раду та її федералістичну більшість. Відбулися гарячі дискусії, а після них ухвала:

«Вислухавши звіт Кубанської делегації про працю конференції з приводу утворення Південно-Російської влади і маючи на увазі, що наслідки праці мусять бути затверджені органами Законодавчої влади, Законодавча Рада визнає позицію кубанської делегації на конференції вірною та уповноважує її на дальшу участь в праці конференції».²⁷⁾

Одначе голову делегації, Султан Шахим Гирей, змусили відійти, а на його місце обрано Івана Макаренка. Султ. Шахим Гирей, закутавшись у бурку, після цього декілька днів пролежав на канапі в своєму кабінеті, ніде не появляючись і нікого не приймаючи. І. Макаренкові на вузькій приватній нараді федералістів наказано затягати наради конференції так, щоб вона не дійшла до кінця. А якби таки закінчилася, то в резерві щоб було «затвердження органами законодавчої влади...» Отже, знову у чорноморців-федералістів не вистачало простої мужности відкинути догоду делегації і вони пустилися на хитрування, забуваючи, що «лише мужні перемагають!» До цього ж були й сприятливі обставини: козаки з фронту писали з приводу вбивства Рябовола листи з погрозами на Добрармію, станиці виносили приговори проти неї, загрожуючи не дати козаків. Фронт відсунувся далеко від кордонів Кубані і шантаж Денікіна «відкрити фронт» став неможливий, та й самі органи управління Добрармії залишили «дуже провінційний» Катеринодар і переїздили до Ростова, Таганрога і далі.

Саму Південно-руську конференцію відбували в затишнішому, більше кадетському Новочеркаську, в приміщенні Платовської гімназії, хоч «кав'яр, рибиці, горілка й шам-

^{26, 27)} Покровський. «Деникинщина», ст. 152.

панське постачала Кубань без обмежень за дозволом відомства продовольства». Після засідань завжди відбували спільну вечерю. Засідання цих «державних мужів» відбувалися без якогось пляну. Висувався якийсь проект по робітничому, скажемо, питанню: І. Макаренко до кожної літери присікувався, виголошуючи тригодинні й довші промови. Представники Добрармії на початку цікавилися таким надзвичайним спритом кубанського високотенорового «трибуна», але дедалі вони бачили ясніше, що ні по одному пи-

С. Ф. Манжула

танню вони не можуть прийняти якогось рішення. Ці представники все більше й більше ненавиділи І. Макаренка, але як м'якотіла інтелігенція, вони не могли створити ділової атмосфери на засіданнях. (Проф Соколов. Правление ген. Деникина). Побував один вечір на такому засіданні і В. Іванис при розгляді питань промисловости. Цікава була одна вечеря по-приятельськи. Сервіровка була «походна», але їжі й питва — скільки хоч, та все першоякісне. Коли наситились і підпили, сенатор Ч. (з добровольського табору)

звернувся до кубанців: «Кубанці, заспівайте щонебудь, ви всі такі музикальні». Цим були всі здивовані, але С. Ф. Манжула поворушив пишними вусами й скомандував: «Петро — молодший Макаренко, баритон; Грицько Омельченко, бас; Іван — старший Макаренко, другий тенор — ставайте сюди». Всі, як по команді стали, Манжула задав тон і високим тенором почав:

«Із-за гори з-за лиману вітер повіває,

Та вже ж Москва Запоріжжя кругом обступає . . .»

і проспівали до останнього куплету, згадавши багато разово москалів, їх грабіжників офіцерів, драгунів, генералів тощо. Але спів був високомистецький, незрозуміло тільки було, звідки така зіспіваність у такій складній мелодії. Щоправда, весь квартет складався з довголітніх хористів, а дехто з них і диригував. Клясна кімната, де вечеряли, наповнилась якимись рідкісними звуками чужою мовою, якою проказувалося про страшні злочини москалів проти пращів отих гарних у черкесах співаків, які з такою дикцією кожне слово вимовляли, що й найглухіший мусив усе второпати. Це був спів гвалтованої душі, яка з усіх сил відбивається й з великим спритом ухиляється, щоб московський налігач не попав на її шию. При цьому співі всі присутні заніміли, застигла й обслуга з роззявленими ротами. Здавалося, що бодай тепер московські професори зрозуміють, які далекі їхні кров і кістки від кубанських козаків. Коли останні акорди цього нечуваного на Дону й забороненого в Росії співу ще долітали до найдалших закутин, всі сиділи, як зачаровані. Ще мент, і всі почали мовчки прощатися. Спінтілому С. Ф. Манжулі сенатор Ч. й дехто інший подякували за прекрасний спів.

Згодом конференція відбувала засідання і в Ростові. Дебатували про утворення влади, на що було запропоновано два проекти: один від Добрармії, а другий від Донщини. Кубанщина свого нічого не виставляла, але її представники, головно І. Макаренко, заперечували обидва проекти. Терці пробували всім приподобатися, але здебільшого і їх вабили аргументи І. Макаренка. Проект Добрармії такий: (Покровський. «Деникинщина», ст. 153-156.)

»Проект положення про південно-руську владу.

Основні положення, покладені комісією в основу проектів установа вищої Ради і положення про Раду начальників управлінь.

1. Російська держава, як одно ціле, з моменту визнання в ній одної верховної влади в особі верховного правителя адмірала Колчака, відновлена. Надалі аж до Установчих Зборів, які повинні визначити сталий устрій Росії, ніяке полагодження ні цілого, ні частин Російської Державности при сучасних умовах не може набувати сили інакше, як з волі Верховного Правителя або його повноважних заступників.

2. Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії в справах законодавчих і управління діє іменем Верховного Правителя, і створення при ньому яких би то не було органів, згідно з нині тимчасово існуючим правопорядком у Росії, може бути лише актом влади Верховного Правителя, здійсненою через головнокомандувача збройних сил на Півдні Росії, через те ніякий установчий з'їзд не може бути визнаний міродайною основою до творення згаданих органів.

3. Переговори й угоди з представниками окремих областей можуть мати характер лише обміну думок представницького й підготовчого характеру і правною основою для творення державних установ не можуть бути.

4. Число представників окремих областей при зазначеному попередньому обміні думок може дорівнюватися кількості представників від головнокомандувача, як органу всеросійської влади, але рішального правного значення ніяке число голосів і ніяка угода при цьому обміні думок мати не може; правне значення можуть у цьому випадку мати лише акти Верховної Влади.

5. Вищі органи управління, які створюються на підставі актів при головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії, можуть називатися урядом, і через те, що кінцевою метою стремління південних армій є Північ на чолі з Москвою, то цей уряд було б неправильно називати урядом Півдня Росії: область його діяльності може охопити і Південний Захід, і Північ, і Волгу, і Схід. Це має бути уряд областей, зайнятих арміями головнокомандувача на Півдні Росії.

6. При наявності диктаторської влади, якою є влада Верховного Правителя і вища загальнодержавна влада в окремих областях Росії, яка діє іменем Верховного Правителя в умовах часу, що його переживаємо, повинна мати всю повноту й незалежність повноважень в цілях управління й законодавства. Через це вимога головнокомандувача в справі творення уряду з представничого органу, за даних умов нездійсненна, тим більше, що цей орган є лише законодорадчим.

7. До Ради Начальників Управлінь допускаються представники від козачих областей з портфелями в своїх справах.

8. Законодорадчий орган повинен утворитися за принципом територіальним. Представникам козачих областей у ньому має приділитися особливо почесне місце з уваги на особливі заслуги перед Росією. Крім того, до Законодорадчого органу вводяться представники загальнодержавного інтересу, не зв'язані з будь-якою територією і відзначені лише своїми заслугами в галузях церковного, державного й суспільного служіння. Такі особи не повинні притягатися до вищих органів за вибором політичних партій чи груп: вони призначатимуться до нього Головнокомандувачем. Нарешті, щоб утворити тісніший зв'язок Законодорадчого органу з виконавчою владою, до нього повинні ввійти члени Ради Начальників Управлінь.

9. Законодорадчому органу надається право запитів, звернених до уряду, але він не матиме права висловлювати недовіря.

10. Всі території, що посилають своїх представників до Вищої Ради, повинні визнати єдину верховну владу Верховного Правителя Росії адмірала Колчака і вбачати у Головнокомандувачеві збройних сил на Півдні Росії голову уряду, що діє від імени Верховного Правителя на всій території, зайнятій арміями, які підлягають Головнокомандувачеві.

11. Окремі області Російської Держави можуть робити між собою угоди культурного і економічного характеру, але творення ними союзів державних, правового значення перешкодило б ідеї державної єдності Росії.

12. Порядок місцевого законодавства і управління, на підставі якого діють органи влади в автономних козачих областях, затверджується Головнокомандувачем від імени Верховного Правителя.»

»Проект Донської Делегації Організації управління «Південною Росією».»²⁸⁾

1. До того часу, поки буде створений загальнодержавний уряд, уряд Південної Росії має складатись із: а) Правителя Південної Росії, б) Ради Міністрів і в) Палати представників від країв.

2. Правитель Південної Росії підлягає урядові Російської держави, але вся повнота влади в Південній Росії належить йому і він здійснює її: а) у сфері командування військом — сам особисто, як Головнокомандувач усіма збройними силами Півдня Росії; б) у сфері цивільного управління через Раду Міністрів; в) у сфері законодавства — разом з Палатою представників від країв; г) у сфері суду — через судові органи, на чолі яких має стояти «Правительствующий Сенат».

3. «Особое Совещаніє», яке зараз існує при Головнокомандувачеві збройними силами Південної Росії, розпускається.

4. Загальнодержавна влада Південної Росії, як вона зазначена в точці 1, організується на З'їзді, в якому братимуть участь: а) Військові отамани Донщини, Кубанщини й Терщини, б) Представники Головнокомандувача збройними силами Півдня Росії і в) Голови урядів Донщини, Кубанщини й Терщини.

5. Цей З'їзд ухвалить і здійснить вироблені на цій конференції норми щодо організації уряду Південної Росії.

6. Кожне рішення З'їзду по суті буде договірною статтею, яка укладеться лише після повного погодження між представниками Головнокомандувача, Донщини, Кубанщини та Терщини, як чотирьох контрагентів, що домовляються.

7. Голова Ради Міністрів призначається Правителем Південної Росії після порозуміння із З'їздом.

8. Рада Міністрів організується її Головою з числа кандидатів, намічених ним після порозуміння із З'їздом; члени її приступають до виконання своїх функцій після наказів Правителя Південної Росії.

9. Військовий і Морський міністри призначаються безпосередньо Правителем Південної Росії.

10. До складу Ради Міністрів входять також міністри в справах Донщини, Кубанщини та Терщини.

11. Міністри у справах Донщини, Кубанщини та Терщини призначає сам Правитель Державного Об'єднання Півдня Росії.

12. Рада Міністрів Південної Росії розгортає свою діяльність, керуючись спеціально для цього укладеними нормами.

13. До складу Палати представників від країв входять по п'ять представників від крайових законодавчих установ Донщини, Кубанщини та Терщини і по 2 представника від крайових урядів Донщини, Кубанщини та Терщини.

14. Якщо Правитель Південної Росії відходить зі свого посту, у сфері головнокомандування його права переходять до начальника його штабу, а в сфері цивільного управління — до Голови Ради Міністрів.

15. В цьому випадкові Голова Ради Міністрів негайно скликає надзвичайний З'їзд для виборів Правителя Південної Росії.

16. Надзвичайний З'їзд складається з отаманів Донщини, Кубанщини та Терщини, голів Крайових урядів, командувачів армій і Палати Крайових представників.

17. Стосунки між загальною державною владою і автономними урядами установлюються спеціально укладеними для цього нормами.

18. Вищезазначені положення тимчасово набирають сили з дня ухвали їх на З'їзді одногосним рішенням учасників; остаточно

²⁸⁾ «Воля» 1919 рік, т. 2, ч. 4, ст. 174-175.

затвердження їх має бути проведене законодавчими органами державних формувань Південної Росії.»

Як бачимо, в обох проектах є тенденція установити диктатуру Денікіна за всяку ціну. В проекті Добрармії роля країв зводиться нанівець, а в Донському — лише дещо для них застерігається.

Добрармія настирливо домагається диктатури ніби для Колчака, а фактично для Денікіна: допускаючи створення дорадчого органу, до якого входили б депутати, не тільки обрані населенням (з застереженням, щоб кількість їх від козацьких країв ні в якому разі не дорівнялася кількості представників від інших частин Росії), а й призначені Денікіним. До ради міністрів входять і представники козацьких країв з портфелями лише в справах цих країв. Ні про які установчі з'їзди для утворення влади в проекті не говориться ні слова — влада йде згори, наказом верховним правителем через Денікіна. Всілякі переговори й домовлення з представниками окремих країв можуть бути лише обміном думок (балачки про якість свиноматок, бугаїв, жеребців, про посіви озимої чи ярової пшениці і подібне — дозволялися...). Кількість представників і в дорадчому органі мусить дорівнюватися кількості представників Добрармії. Всі території, які посилають своїх представників до дорадчих органів, мусять визнати адм. Колчака верховним правителем Росії, а Денікіна вважати особою, яка діє від імени Колчака на всій території, яку займають армії, які підлягають головнокомандувачеві. Окремі угруповання, крім спілок культурного й економічного характеру, не сміють утворювати ніяких союзів державно-правного значення, бо це перечило б ідеї державної єдності Росії. Місцеві конституції затверджуватиме також Денікін.

Порівнюючи цей проект з проектом конституції, що його висувала Добрармія восени 1918 р. перед відкриттям засідань Крайової Ради, треба констатувати, що тепер, ховаючися за акт визнання Колчака Верховним Правителем, Денікін забажав значно більшого.

Донські «маклери» заметушилися. Вони добре знали, що на такий проект кубанці не пристануть, а за ними можуть піти й терці, які вже оклигали від переляку, що їм нагнав по вбивстві Рябовола Харламов. Вони все частіше підносять руки за кубанцями, недарма їх часто звать «писарями кубанців»... У цій ситуації донці висунули свій проект. За їх проектом, владу на півдні Росії утворювали б, з одного боку, Установчі З'їзди, отамани і голови урядів козацьких країв, а з другого, — представники Добрармії. «Особое Советаніє» також розпускалося. Уряд за цим проектом організувався б за згодою Денікіна із з'їздом; до уря-

ду входили б міністри в справах Донщини, Кубанщини й Терщини. При Правителі Півдня Росії донці радили завести законодавчий орган, до якого входило б по 5 представників від парламентів Донщини, Кубанщини й Терщини і по двоє від їх урядів. Остаточне затвердження мало належати парламентам державних формувань Півдня Росії.

Це був достатній матеріал для промов І. Макаренка, та все ж він мусив дещо попускати й іти на компромісовий проєкт, який, на його думку, відкинеться Радою, яка не визнала Колчака верховним правителем, а Денікіна — диктатором. Компромісовий проєкт був найкоротший. Подаємо його за Покровським («Деникинщина», стор. 158-159):

»Конференція визнала зайвим іменувати Правителя Півдня Росії головою його, або присвоювати йому найменування вищої верхньої влади. Разом з тим вирішено визнати, що Правителі Півдня Росії належить вище начальствування, управління й командування всіма збройними силами Півдня Росії. Правителі Півдня Росії надається право помилування та зменшення кари і знесення фінансових стягнень. Право амністії залишено органів Законодавчої влади. Визнано за потрібне зберегти право милувати за головами автономних державних формувань Півдня Росії і право амністії за законодавчими установами тих же державних формувань.

Для утворення державної влади на Півдні Росії скликається Установчий З'їзд членів конференції, військових отаманів, голів законодавчих установ і урядів Донщини, Кубанщини й Терщини, а також Головного Командувача збройними силами на Півдні Росії та його представників.

Законодавча влада на Півдні Росії належить Правителі Півдня Росії разом з Палатою крайових представників.

Палата Крайових представників повинна мати характер законодавчий, а не дорадчий.

В ділянці військового законодавства Правителі Півдня Росії належать особливі права, які надає Верховній Владі «96 стаття Основного Закону 1906 р.»

В ділянці надзвичайно-указного права прийнято принцип «87 ст. Осн. Закон. 1906 р.», при чому за термін для внесення відповідного законопроєкту до Палати крайових представників прийнято один місяць.

Законодавча ініціатива належить урядові і Палаті крайових представників.

Санкція законів належить Правителі Півдня Росії.

Оголошення законів покладається на Сенат.

Акти, видані порядком управління, стверджують відповідні міністри. Закони подаються на затвердження Правителі за підписом Голови Палати.

Закони повинні бути затвержені Правителем протягом місяця.

За Палатою крайових представників визнається право інтерпеляції і запитань.»

По деяких питаннях голоси делегатів на конференції поділилися, при чому, кубанці обстоювали радикальніші рішення. Наприклад, донці й терці висловилися за абсолютне «вето», а кубанці — за відносне; донці були проти

відповідальності міністрів перед Палатою представників країв, а кубанці з терцями — за таку відповідальність.

Майже всі норми ухваленого конференцією проекту конституції, за винятком тих, що стосувалися відповідальності міністрів, були по суті нормами старої дореволюційної конституції, виробленої ще Столипіним (3. червня 1907 р.). Але для Денікіна і цього було забагато. Коли 15. серпня 1919 р. до нього з'явилася президія конференції в складі: В. А. Харламова, І. Л. Макаренка та В. І. Баскакова, то він заявив:

»а) Доки він (Денікін) живий, законодавчого органу не буде допущено ні в якому разі, — «я не допущу, щоб над мною головою стояв многоголовий совдеп.»

б) Колегіальна установа залишиться з правом дорадчого голосу до встановлення всенародними чи установчими зборами тієї чи іншої форми державного устрою.

в) Він, ген. Денікін, поспішає створити дорадчий орган, бо йому цікаво знати думку землі з приводу всіх питань. Але це натрапляє на перешкоди: затяглося розроблення статуту про місцеве самоврядування.

г) Розроблення закону про місцеве самоврядування та впровадження його в життя потребуватиме багато часу навіть при необхідному форсуванні. Ця обставина відсуне на неозначений час можливість відбуття виборів представників від населення до дорадчого органу. Проте він, Денікін, рішив не чекати цих виборів і створити дорадчий орган, замінивши вибори призначенням місцевих людей, відомих своєю громадською діяльністю, до складу представницького органу — «Законодорадчої Вищої Ради»

Нарешті з'ясувалося:

а) Ген. Денікін уявляв собі лише дорадчий орган, який склався б з осіб, вибраних і призначених, при чому кількість останніх не повинна перевищувати кількість перших.

б) Державні формування Донщини, Кубанщини й Терщини з уваги на особливі заслуги козацтва матимуть представників відносно більше, ніж губернії (приблизно по 8 від кожного державного формування і по 3 від губернії).

в) Голова Ради Міністрів та інші міністри призначаються Денікіним.

До складу Ради Міністрів входитимуть 3 міністри в справах Донщини, Кубанщини та Терщини.» (Покровський. «Деникинщина», ст. 161—162).

Коли порушили питання про Кубанську армію, то Денікін, схвилювано стукнувши кулаками об стіл, гостро заявив, що Росія не потерпить автономних армій, що армія повинна бути єдиною російською армією, що балачки про автономні армії — це зрада, а той, хто розводить їх — зрадник.

Так ген. Денікін фактично перестав командувати армією, придивлятися до її перемог і невдач, — він став політиком і хотів прислухатися «до землі, цебто до селян, яких він сам призначить»... А в той самий час готувався безглуздий глибокий рейд 4-го кінного Донського корпусу ген.

Мамонтова, що призвів до великої шкоди й до розкладу армії. Безнадійний примітив у політичних справах, ген. Денікін відкидав усе, що виробляли навіть його ж професори — руські люди. Автономні армії — це зрада Росії, на думку цього горе-політика, а в самого ж була автономна Донська армія і фактично Кавказька, якою командував Врангель та яка складалася майже із самих кубанців . . . Таке міг говорити зарозумілий молодий старшина, а не сивовусий кандидат у диктатори. Сперечатися з ним було марним силкуванням, бо він не бажав слухати і вірною думкою визнавав лише свою. Його ідеєю-фікс стала диктатура, яку він силоміць рішив нав'язати козакам, не зважаючи на наслідки такого експерименту.

Здавалося, що й робота конференції була зайвою — вона продовжувала роботу без якихось надій на порозуміння. Це виразно бачили Добрармія й кубанці, які, очевидно, були призначені на якусь розправу першими. Перша ніяк не могла примиритися не тільки з вимогою на власну армію, а ще дошкульніші їй були нові економічні обмеження. Конфлікт назрівав, добрармійські крутії шукали приводу для нападу. Так був використаний випадок, що стався в Парижі в Кубанській делегації Л. Л. Бича.

22. Кубанська паризька делегація

Ця делегація мала від Крайової Ради завдання, як уже згадувалося, «інформувати й інформуватися». . . Кубанський уряд доручив двом членам, Л. Л. Бичеві й А. А. Намітокові, бути лише експертами в кубанських справах при Сазонові, представникові Добрармії. Одначе сам факт надіслання делегації дуже стурбував головне командування Добрармії. Останнє тасмно збирає відомості про членів делегації, з якою метою її надіслано і взагалі стежить за кожним її кроком. Згадуваний уже полк. Карташов, завідуючий Кубанським пропагандивним відомством, потай так написав командуванню Добрармії, як пораду:

»Надіслання делегації до союзних держав зроблено старанням групи чорноморців ніби для інформації, а в дійсності для того, щоб через голови Добрармії й представників союзників при ній вести свою агітацію. Веручи на увагу склад делегації, її відповідальність лише перед Крайовою Радою та цілковиту відокремленість від Голови Краю, Військового Отамана й Уряду, можна бути наперед певним в її орієнтації і можна твердити, що освітлення бажань козацтва буде далеко не об'єктивним. Праця делегації буде скерована на дискредитацію ідеї Добрармії та на анулювання значення союзної місії при Добрармії. Інтереси Кубанщини, якими так голосно афішують лідери чорноморців перед темною масою козацтва, будуть на другому плані. Цій делегації треба допомогти за всяку ціну виїхати, але не доїхати. Коли ця група проводирів поїде, ми заговори-

мо на місцях про один мільйон на подорож. Витрати таких засобів в порівнянні з потребами будівлі залізниці, на що не знайшлося двох мільйонів карбованців, не може не вплинути на розум козаків. Все це буде подано козакам разом з іншими матеріалами про діяльність їх провідирів.»

Наведену пораду Карташова прийнято, ужито всіх заходів, щоб перешкодити делегації доїхати до Парижу. На кожному кроці вигадували всіляку перешкоду, глузували, принижували (наприклад, в Царгороді лакеєві Монташова, нафтового мільйонера, було відведено каюту 1-ї класи, а Кубанській делегації — 3-ї кл.). Та все ж таки, хоч і через 75 днів (в середині березня 1919 р.), а делегація опинилася в Парижі, де давно вже був її член — лікар Н. С. Долгополов, який пізніше виїхав з Кубанщини: — прихильність до Добрармії і благонадійність скоротила йому подорож на декілька днів.

Свою діяльність делегація розпочала ще в дорозі. 5 лютого 1919 р., прибувши до Одеси, голова Л. Л. Бич зустрівся з іншими представниками і з їх головами: від України — Марголіном, Донщини — ген. Черячукіним і Білоруси — ген. Бохановичем, подали спільну заяву до представників союзного командування, в якій, після мотивів на користь федерації, побудованій на добровільній згоді, як рівних з рівними формувань, що утворилися на руїнах старої Росії, по-українському говорилося:

»Ми представники України, Білоруси, Донщини й Кубанщини прийшли до глибокого переконання, що питання державного впорядкування цих 4-х одиниць може одержати швидке й відповідне розв'язання шляхом окремого здійснення підстав державности й ладу в кожній з них... Ми звертаємося через посередництво високого союзного командування до держав Антанти з проханням про можливу допомогу національним прагненням наших народів до зміцнення окремих формувань, які вже утворилися.

Лише після здавлення большевизму та анархії, коли населення кожного такого формування буде мати можливість вільно виказати свою дійсну волю, — наступить час тих чи інших умов згоди між ними на підставі волі, рівності й братерства всіх народів, на підставах, які проголосили вже великі нації...

Ми гадаємо, що не слід ускладняти чисто військового завдання боротьби з большевиками стрімління до організації єдиної армії для операцій у всіх краях, захоплених його полум'ям. Але ми припускаємо, що для більш успішної організації боротьби слід утворити спільний генеральний штаб для керування всіма операціями на підставі взаємної згоди державних ново-формувань, що знаходяться в стані війни з большевиками, між собою і в контакті з державами Антанти. Такий штаб не мусив би втручатися в політичне життя і внутрішні справи державних формувань...»

Участь у цьому виступі Л. Л. Бича безумовно перевищувала дані делегації Радою чи й урядом повноваження. Щоправда, висловлені думки ясно свідчать, що автори їх тоді були федералісти і то російської орієнтації. Вважати

цю заяву за протиросійську не можна. Можливість такого характер (протиросійського) виключає й участь ген. Черячукіна і Марголіна, який тоді боронив ідею федерації України з Росією.

Прибувши, нарешті, до Парижу, Кубанська делегація застала там делегації від України, Білоруси, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Грузії, Вірменії та Азербайджану, які проголосили себе незалежними від Росії державами й домагалися від Антанти визнання й допомоги. Ці делегації спочатку зустріли кубанців дуже прихильно й приязно, вбачаючи в них майбутніх союзників у праці по закріпленню незалежності від Росії їх держав. Вони закликають Л. Л. Бича на свої наради, де обговорювалися спільні виступи й кроки перед мировою конференцією. Але незабаром поведінка кубанської делегації примусила всіх насторожитися. З'ясувалося, що кубанці вимагають визнання самостійної Кубанщини лише умовно, на випадок, коли б Антанта визнала большевиків, а по суті ж про відокремлення Кубанщини від Росії вони й не думають. У такому розумінні вони подали й меморандум голові мирової конференції. На запитання здивованих представників вищезгаданих делегацій Бичеві, як він міг підписати такий меморандум, той відповів, що такий погляд більшості кубанської делегації й уряду. Це натурально так обурило всіх, що коли Бич прийшов на чергову нараду, то йому було запропоновано покинути її. На обговорення ж поставлено питання про те, чи можна допускати його далі в своє коло і чи не є він агентом російських організацій? Після довгої гарячої дискусії вирішено Бича не допускати на наради, поки він не зречеться думки про федерацію з Росією. Трохи згодом відносини змінялися і хоч кубанці нового меморандуму, який би радикально міняв характер першого, не подали, Бича знову почали закликати на наради.

Щоб зрозуміти обурення делегатів від колишніх частин Росії проти голови кубанської делегації, треба трохи зупинитися на вищезгаданому меморандумі, що його подав Бич 16. квітня 1919 року.

З'ясувавши, що Кубанщина — належне формування, автори меморандуму кажуть:

»Ми нині бажаємо тут дізнатися, чи можемо ми в боротьбі проти Радянської Росії сподіватися на допомогу могутніх держав світу, вірність союзу з якими ми, як маленька частина, недавно ще великої Росії, вважали і вважаємо себе зобов'язаними зберігати в своїх серцях... Кубанська Рада в своїй декларації з 5. грудня 1918 р. заявила, що відсутність державної єдності і загально-російської влади, триваюча в центрі Росії анархія й боротьба з нею, яка затяглася, владно диктують населенню Кубанщини потребу самостійно забезпечити державність в межах краю.

З тією ціллю дозволяємо собі просити представників держав Антанти:

I. Про визнання Кубанського Краю в межах, що їх зазначено на мапі, яка долучається, самостійним державним формуванням, яке безумовно не входить до сфери впливів радянської влади. На випадок, коли б, понад сподівання, виникли переговори з радянською владою про межі її володіння, це визнання захистило б Кубанський Край від виставлення прав на нього Радянської Республіки.

II. Разом з тим ми, делегати Кубанської Ради, просимо насамперед і головним чином про моральну підтримку нашого Уряду й демократичних установ Краю, який починає своє життя на широких підставах народоправства, моральної підтримки в боротьбі з большевизмом як зліва, так і справа (чорносотенства), бо останній також починає підносити свою голову, маючи за ціль здушити демократію.

III. Тому, що продовження збройної боротьби проти большевиків є неминучим лихом і наш край веде війну виключно оборонну проти большевицької навали, яка загрожує не тільки добробуту, але й самому існуванню населення, то ми просимо дати в розпорядження Кубанського Уряду потрібні засоби і постачання для Кубанської Козачої Армії, а також санітарного майна та медикаментів як для населення, так і армії.»

Від цього меморандуму гхне хуторянським хитруванням і наївністю. Наприклад, говориться про оборону лише свого краю, а всі знали, що кубанці воюють далеко за Царицином, в Україні і поза нею, просять постачання для Кубанської Армії, якої формально не існувало, а все це добре знали ті, що все рішали у Версалі. Про це все подбали представники росіян задалегідь.

Прохання ж умовно визнати тимчасову самостійність Кубанщини було дуже невдалим і політичним, і дипломатичним кроком. Історія міжнародніх відносин не знає умовного визнання незалежності. Можна було не мати на думці відокремлюватися від Росії на завше і прямувати до того, щоб наблизити час з'єднання з нею, але про це не слід було писати й проголошувати на цілий світ. Визнання потрібне було не для того, щоб на підставі цього визнання одержати реальну допомогу. Але при умові визнання тимчасової самостійності, хто міг відважитися на серйозну допомогу? Аджеж, які б гарантії сплати видатків на цю допомогу Кубанщина не давала, ці гарантії могли не мати ніякої зобов'язуючої сили для майбутньої російської влади. Приєднання до Росії Кубанщини легко можна б надати форму усмирення краю, що тимчасово бунтувався і відокремлювався. А перевести борги й зобов'язання «бунтівника» на усмиряючого господаря досить важко не лише по суті, а й з формального боку. Про повернення англійських видатків на «Денікініяду» чи французьких на ген. Врангеля ніде і ніколи навіть не згадувалось, так само промовчувались і мільйонові витрати Німеччини на діла Леніна.

По суті меморандум свідчив про те, що його автори не збиралися відокремлюватися від Росії. Вони не бажають

підлягати радянській Росії, а повернутися в лоно іншої не заперечують, лише застерігають федеративний принцип. В цьому полягало глибоке й основне розходження делегації з представниками інших частин кол. Росії, які добивалися самостійности незалежно від того, яка влада буде в Росії — большевицька чи не-большевицька. Вони взагалі не хотіли ніякої російської влади над собою, — вони бажали жити цілком незалежно від неї. Якщо вони й не всі, може, вірили в можливість цього, то формально виступали, як безумовні самостійники, і дальша історія на прикладі Латвії, Естонії й Литви виразно показала правильність такої поведінки. Ці частини кол. Росії, що з самого початку зайняли виразну самостійницьку позицію й послідовно боролися її, одержали і визнання, і допомогу, не зважаючи на те, що в них були свої «денікіни».

Цей меморандум, хоч і великий, вартий того, щоб його навести повністю (український переклад з мови російської):

»Меморандум Парламентської делегації Кубанських козаків (Північний Кавказ).

1. Кубанські козаки населяють широкий басейн ріки Кубані від головного Кавказького пасма (гора Ельбрус) до границі Війська Донського; головне місто — Катеринодар.

2. Територія 72 800 кв. миль — 8 710 000 десятин, — майже дорівнює, Бельгії, Голляндії й Данії, разом взятим. Під лісом 1,215,000 десятин.

3. Населення стало замешкалого 3 500 000 душ. Тимчасового проживають біженці з Кавказу (утекли від турок: вірмени, айсахи) і з Радянської Росії, до 500 000 душ. Основним елементом, що заселив Кубанський Край в 1792 році, були українці, які переселилися сюди після зруйнування Запорізької Січі (запорозькі козаки). Потім на Кубань виселено частину донських козаків. Близько 200,000 осіб становлять черкеси (горці)-мусульмани, що об'єдналися з козаками.

4. Основне заняття населення — хліборобство (90,5%). У 1914 р. зібрано 3 500 000 тонн зернових культур; в 1918 р. 2 100 000 тонн; зниження продукції є вислід війни з Німеччиною і особливо короткотривалого (протягом 5 місяців) перебування Кубані під большевиками (громадянська війна). По кількості сільсько-господарських машин Кубань займала перше місце в колишній Росії.

Крім зернових продуктів в 1918 р. на Кубані зібрано: 450 000 тонн олійного насіння, 25 000 тонн тютюну і 200 000 тонн овочів.

5. В краї розвинене скотарство, вівчарство (вовни збиралося до 10 000 тонн річно) і свинарство. Добре розвинене рибальство. Різноморстві лісові багатства, що мало експлуатувалися (брак шляхів). Буйно розвивалося садівництво й виноградарство. В початковій стадії розвитку перебувають нафтові промисли (добувають 6-10 мільйонів пудів нафти на рік). Констатовані на Кубані поклади кам'яного вугілля, руд срібла, олова, главберової соли та інших.

6. Бюджет Кубанського Уряду в 1918 р. становив 1 мільярд карбованців (головною статтею відатків були витрати на ведення громадянської війни).

7. Щодо грамотности кубанські козаки займали одно з перших місць у колишній російській державі (80% чоловічого населення — грамотні). Ними майже досягнута загальна грамотність; на станичні (комунальні) засоби побудовані школи-палати. В Краю біля 100 се-

редніх шкіл (різних гімназій); з 1918 р. відкрита в Катеринодарі вища школа, з п'ятьма факультетами політехніка.

8. В краю організована велика кооперація — кредитова (в 270 населених пунктах і Центральним банком в Катеринодарі) і споживча майже в кожній станиці й селі.

9. Самодіяльність козачого населення, крім створення потужної кооперації, між іншим, якраз позначилась у побудові — протягом останнього десятиліття, коштом станичних (комуніальних) засобів, без участі приватного чи державного капіталу — трьох залізниць довжиною до 1,000 км.

10. Козаки — вільні люди, що утікали від гноблення московських царів, польських королів і поміщиків у дикі степи й там улаштували своє життя на засадах свободи, рівності й братерства. Потужна організація козацтва Запорізького (на Україні) і Донського (на Дону) відомі ще з XV століття. Важливіші справи в козаків рішались на народних зібраннях (Ради у запорожців, Військовий Крут у донців); на чолі козацтва стояли вільно обрані зборами отамани. Принцип виборності здійснювався і в організаціях місцевого самоврядування.

11. В міру поширення границь Російської держави і зміцнення влади царів (самодержавство), козацтво було змушено підкоритися і втратило свою свободу (з кінця XIX століття), зберігши до останнього часу свою самобутність і власний уклад місцевого життя, що цілком відрізнялося від решти Росії. Царі змушували козаків відбувати тяжку військову службу, даючи їм деякі — іноді ілюзорні — привілеї і тільки.

12. В душі кожного козака лишалися живі стремління до вільного життя. На рівні з рештою Росії козакі зносили різні обмеження від царського правління. Революція 27. 2. (11. 3.) 1917 р. серед перших своїх бійців побачила козаків, які відважно пішли вмирати за свободу народу, радісно вітаючи зорю нового життя.

13. На відміну від центральної Росії, кубанське козацтво, як і донське, швидко організувало власне управління на засадах народоправства. Була скликана Рада-парламент, відновлено інститут виборності у всіх галузях життя; на чолі краю став вибраний Військовий отаман — Голова Кубанського Краю (президент). Цим козацтво зберегло свій край від внутрішньої анархії, яка з'явилася у них значно пізніше разом з наступом большевиків. Після большевицького захоплення влади в Петрограді Кубанська Рада проголосила, що Кубань не визнає дійсними Берестейський та інші договори, що будуть зроблені з ким би то не було большевиками від імені Росії.

14. Большевизм на Кубані появляється в січні 1918 р., коли він почав збройну боротьбу проти Кубанського Уряду, в склад якого входили майже виключно соціалісти (с.-д. меншовики і праві с.-р.).

15. Якийсь час ця боротьба точилася сприяливо для большевиків, бо нарід почасти повірив надзвичайно привабливим їх обіцянкам, почасти тому, що всі стомилися довгою боротьбою проти Німеччини і ставилися до приходу большевиків пасивно, навіть з довірою.

16. 1. березня 1918 року Кубанський Уряд на чолі з Військовим Стаманом і Радою залишив столицю Кубанського Краю — Катеринодар і з невеликим загonom військ вийшов спочатку в гори, а потім на Дін. Першим актом большевиків, що захопили Край, було поголовне роззброєння корінного населення.

17. Протягом перших 2-3-х місяців населення добре скуштувало тягар большевицького панування і з травня місяця почалися повстання майже обеззброєних козаків, які здушувалися з нечуваною жорстокістю. За час з 1 березня по 1-е вересня 1918 року большевиками розстріляно та іншими різними способами вбито, за даними анкети

уряду (крім полятих у боях) близько 24 000 душ. Безумовно, багато вбивств не зареєстровано. Тією ж анкетною усталена сума матеріальних втрат, завданих Красві грабіжками, пожежами й руйнацією господарств, нищенням лісів, садів, посівів, фабрик, млинів, грабунком різного майна, худоби, коней, одержі тощо. Ця сума становить великі суми по довійськовій вартості — не менше 200 мільйонів карбованців (недобір зернових продуктів дорівнюється 1 000 000 тоннам), а по сучасній розцінці до півтора мільярда карбованців.

18. В середині травня 1918 року Кубанський уряд, перебуваючи на Дону і там організуючи сили для зворотного походу — на Кубань, одержав пропозицію від представника німецького командування, який перебував у Ростові на Дону, ген. Фон Арніма допомогти Кубані надісланням німецьких дивізій для боротьби з большевиками. Маючи в той час ще малі загони (6 000 вояків), уряд заявив, що він помочі німецьких військ прийняти не бажає і сподівається сам опоратись з большевиками своїми власними силами. В середині червня почався зворотний похід. Повсталі козаки звернулися з закликом про допомогу. Кубанський уряд повертався до Катеринодону, по дорозі зустрічав його повсталі народ. Мобілізація до Кубанської армії проходила блискуче, війська билися героїчно. Большевики виявили жорстоку впертість, але до грудня 1918 р. весь край був звільнений від большевицьких військ і боротьба перенеслась на сусідні території (Дон, Ставропіль).

19. Негайно після большевицького перевороту в Петрограді і після зникнення законної всеросійської влади, Кубанський уряд оголосив (пізніше це підтвердила Рада), що права верховної влади на Кубані належать Крайовому парламентові (Раді) і вищим Крайовим урядовим органам. «Джерелом вищої влади в Кубанському Краї є Крайова й Законодавча Рада, а носієм виконавчої влади — Військовий Отаман і Кубанський Крайовий уряд. Судова влада здійснюється незалежним судом, що діє на підставах, визначених в законі.» — Такий вислів знайшло собі проголошення суверенітету, у «Тимчасому положенні про управління Кубанським Краєм», затвердженому Кубанською Надзвичайною Крайовою Радою.

20. Згідно з пунктами 3-8 конституції, всі громадяни Кубанського Краю рівні перед законом. Вони користаються повною свободою совісти, особа й її мешкання — недоторкані, установлюється свобода зборів і союзів. Кубанський Край має свою армію. Всі громадяни підлягають військовій повинності на рівних правах.

21. Крайова Рада (Національне Зібрання) в складі 500 представників від населення збирається: для виборів Військового Отамана (президент, голова Кубанського Краю) і для розгляду й затвердження законів, які вимагають зміни в основних положеннях про управління Краєм (пункт II). Законодавча Рада складається з 80 депутатів і здійснює законодавчу діяльність, якщо вона не належить Крайовій Раді.

22. Уряд формується Отаманом. Він несе колективну відповідальність перед Законодавчою Радою; вотум недовір'я з боку Законодавчої Ради спричиняє відставку уряду.

23. Такі основні положення Кубанської конституції, уперше прийняті ще в жовтні 1917 року і остаточно сформульовані в грудні 1918 року. Протягом півтора року Кубанський Край керувався самостійно парламентарним способом. У цей час, крім ряду важливих питань внутрішнього життя, Рада встигла розв'язати також основне питання революції — аграрне і то в напрямку, що задовольняє народні маси, головним заняттям яких є, як сказано вище, сільське господарство. Всі приватновласницькі землі, а також церковні, причтові, монастирські і казенні передані до Крайового фонду, з якого

задовольняються землею малоземельні козаки, горці й корінні селяни Краю. Забирання земель до Крайового фонду робиться безкоштовно для всіх тих земель, які перейшли до теперішніх володарів безкоштовно ж, а решта оплачується по непокритій прибутками купівельній їх вартості; всім власникам також сплачується вартість зроблених ними господарських і земельних поліпшень, будов, мостів і інш. Висококультурні господарства лишаються їх сучасним власникам для дальшого користування під контролем Крайової влади. Треба зазначити, що із 8 700 000 десятин всієї землі в Кубанському Краї в приватній власності було лише біля одного мільйона десятин, решта землі з моменту переселення козаків на Кубань належить всьому козакому війську, як правній особі, і була лише в користуванні станичних громад на засадах громадського володіння із правом переділу: таким чином, у козаків ще раніше існувала націоналізація землі; громадської землі не мали права продавати.

24. Рівнобіжно з заходами в справі розбудови Краю на нових основах і відновлення економічного життя, порушеного короткотривалим пануванням большевиків, Кубанський уряд змушений був вести й тяжку боротьбу з большевиками. Який справа йшла тільки про внутрішній большевизм, то він не завдавав великих труднощів для уряду: його б давно спинили й ліквідували й Край би жив у спокої й користався б благами, що їх принесла революція, — вільного, дійсно демократичного ладу. Але починаючи з грудня місяця 1917 р., Кубань веде безупинну боротьбу з большевиками, що нападають з півночі (через Дін) і північного сходу (з Волги через Царицині і Астрахань). Розбиті стотисячні армії большевиків знову й знову поповнюються новими підкріпленнями, серед яких було багато збіднілих північаників, матросів, лотиськів, китайців, німців, цілком чужих нашому краєві й взагалі Росії людей, для яких війна стала добре платним ремеслом, способом мати добре харчування, якого бракує в Центральній Росії, і, нарешті, способом наживи через грабунки мирного населення. Тут не може бути мови про закріплення завойовань революції, про насадження нового соціального ладу, що обіцяє ошасливити людство. Справа спрощена до надзвичайного цинізму. Треба пограбувати наш край, щоб задовольнити бодай частково потреби зруйнованої центральної Росії, яка стоїть під владою большевиків і не спроможна виявити їм організованого спротиву.

25. У тому разі, якщо б большевики перемогли, наш квітучий край був би перейдений з вогнем і мечем, а перед козаками постала б жорстока загроза майже поголовного фізичного винищення. Безпечно, розмір нищення нашого народу дорівнюється силі його спротиву, який є дуже великий і упертий, бо йдеться про спасіння свого краю (батьківщини) і нашої права розпоряджатися власною долею. А небезпека навали до нас большевиків дуже велика, бо вони зараз надхненні своїми тимчасовими успіхами на Дону й Україні. Ці країни були й лишаються нашими природними союзниками, як тому що ми правно ополучені з українцями й донцями (Кубань заселена, як вище сказано, переселенцями з України й Дону), так і тому, що та й друга належать до табору антибольшевиків.

26. Ми, козаки-кубанці, почувши в 1917 р. заклик вождів Франції й Англії лишатися до останнього моменту у всеозброєнні на фронті проти загального встрога — Німеччини; ми, малі кількісно, але сильні духом, відкинули пропозицію допомоги проти большевиків з боку німців, коли вони вважали себе переможцями; ми голосно заявили, що не визнаємо Брест-Литовського договору; ми домоглися звільнення від німців нашої території, коли вони захопили невеличку її частину (Таманський півострів); ми, що втратили у війні проти німців, а потім проти большевиків до 50% нашої бездатного населен-

ня; ми, що з успіхом відбивали протягом року большевицькі когорти майже без набоїв і майже босі, без належних медичних засобів і ліків; хоч ми багаті всім тим, що родиться в нашому краєві; ми приїхали до Парижу, де рідиться доля світу, де мають намір дати світові вічний спокій; ми приїхали сюди, хоч мусили перебути в подорожжі 76 днів, і ми скрізь зустрічали затримки і ніде ні від кого допомоги; сьогодні ми хочемо знати чи можемо ми сподіватися в боротьбі проти Советської Росії допомоги від могутніх держав світу, вірність союзу з якими ми, як маленька частина недавно ще великої Росії, вважали і вважаємо зобов'язаними зберегти у своїх серцях.

Найкращою для себе поміччю ми вважали б припинення такої тяжкої, протиприродної і найжахливішої своєю жорстокістю громадянської війни. Але ми знаємо, що цього досягнути важко, майже неможливо, бо советська влада добровільно не відмовиться від претенсій на наш край.

Ми ж ніколи не підпорядкуємося цій владі, бо вона призведе всю Росію і наш Край до цілковитої загибелі, і вона віддасть наше населення на знищення.

Ми, кубанці, зможемо встановити найдружніші відносини зі всіма нашими сусідами, найближчими й дальшими, і ми не перестанемо їм говорити про потребу дальшого об'єднання, економічного й політичного. І це тому, що ми стоїмо на демократичному фундаменті будівництва державного життя. Ми не маємо наміру будь-кого завойовувати, ні на кого не хочемо нападати. Але із зброєю в руках будемо боронити свій народ, свій Край від спроб підкорити нас насильством і нав'язати не властивий нам уклад політичного й соціального життя.

Кубанська Крайова Рада у своїй декларації з 15. грудня 1918 року заявила, що «відсутність державної єдності й загальноросійської влади, продовження в центрі Росії анархії і тривала боротьба з нею, власне, диктують населенню Кубані потребу самостійно закріпити державність в межах Краю. В цих цілях ми дозволимо собі просити представників Держав Антанти:

I. Про визнання Кубанського Краю в межах показаних на долучений малі, самостійним державним утвором, який безумовно не входить до сфери впливу советської влади. У тому разі, якщо б, понад усякі сподівання, виникли переговори з советською владою про межі її володіння, Кубанський Край цим визнанням був би оборонений від вимог права на його територію з боку советської республіки.

II. Разом з тим ми, делегати Кубанської Ради, просимо насамперед про надання моральної підтримки в боротьбі з большевизмом як зліва, так і справа (чорноостенство), бо останнє також почитає підносити голову, маючи на меті здушити демократію.

III. Через те, що продовження збройної боротьби проти большевиків є неминучим злом, і наш Край провадить війну виключно оборонну проти большевицького нападу, що загрожує не тільки добробуту, але й самому існуванню населення, то ми просимо про допомогу Кубанському урядові матеріальними засобами й потрібними засобами захисту і військової амуніції для озброєння й постачання Кубанській Кавказькій армії, а також санітарного майна як для населення, так і для армії.

Голова делегації

Голова Законодавчої Ради Л. Бич (вл. р.)

Париж, 16. квітня 1919 року.»

Увесь наведений меморандум є документом серця, а не голови. У ньому повно наївності й забагато щиросердності і тут же неправди (сказано, що кубанці лише обороняють

Край, а що таке взяття Царицина й Харкова?) Та союзники тоді мали повну інформацію про боротьбу на півдні. Про це їх всебічно інформували агенти Добрармії й свої, що вже побували по цілому півдню.

Взагалі ж, як і виступ в Одесі, цей меморандум та всі дальші ніби й відповідали поставленому завданню від Крайової Ради («інформувати»), але були суперечні з уповноваженням уряду («бути технічними дорадниками Сазонову»).

Трохи згодом, перед відкриттям Версальської конференції, Кубанська делегація подала (29. травня 1919 р.) другий меморандум, в якому, між іншим, ще й таке сказала?

»Майбутня Росія може існувати тільки як федерація держав. Інакше бо одна нація (вельжоруська) повинна завоювати зброєю численні нації й утворити уряд, який був би в повному конфлікті з принципами демократії та національного самовизначення; якщо ж дійсно ставати на позицію федерації, то єдиним логічним висновком було б визнання того, що для утворення російської федерації потрібно, щоб її члени, окремі держави, могли спочатку визначитися, викристалізуватися як у своїх межах, так і в своєму державному устрої. Бо потрібно, щоб народи цих майбутніх держав відчули konieczність єднання не під натиском збройної сили, але при цілковитій самостійності, при ясній свідомості політичної й особливо економічної доконечности їх союзу. Для цього, і для того, щоб дати здоровим елементам кол. Росії можливість уже зараз приступить до зміни початків демократії й волі, слід визнати всі ці частини незалежними державними організаціями. Центральна Росія, яка перебуває нині під владою большевиків, буде оточеною державами нормального типу, які зацікавлені в спільній боротьбі проти большевізму — цього фактору дезорганізації держави та руйнування економічної бази краю. Крім того, цей крок дозволив би кожній з цих здорових національних держав організувати своє громадське й економічне життя, не чекаючи протягом двох років заведення міцного ладу на всій території колишньої Росії. Було б цілком незрозуміло, якби більша частина цієї колишньої Росії не мала можливості політично організуватися тільки з тієї причини, що друга частина переживає революційну кризу і тому перебуває в періоді анархії. Навпаки, ці здорові елементи, недавно ще члени великої руської сім'ї, можуть, і навіть мусять, невідкладно почати здорове державне існування. Якщо їм дадуть це право, і якщо їх визнають такими, що вони через те саме будуть мати підставу потребувати собі права участі в праці, яка має за ціль урегулювання майбутньої долі й інтересів їх народів. За ними також мусить бути визнане право брати участь у праці мирової конференції, коли остання приступить до обговорення питань, які стосуються долі кол. Російської імперії, а також права вступити до Ліги Націй, яку ми вважаємо за союз народів, що має головним завданням встановлення й втримання загального миру.

В наслідок вищенаведеного Кубанська делегація має шану просити:

- 1) Про визнання території Кубанщини з її жордонами і з її населенням, її Урядом, який відповідає перед народним представництвом, і армією — незалежною державою.
- 2) Про допущення на цій підставі представників Кубанщини до участі в праці Мирової Конференції в питаннях, що до долі Росії в її цілому, чи її окремих частин.

3) Про прийняття Кубанщини, як незалежної держави, в число членів Ліги Націй.»

У цьому меморандумі коротше подані ті ж думки, що й у першому: ідеал — федеративна Росія, самостійництво — лише засіб урятування себе від большевиків. Можливо, що під впливом інциденту з Л. Л. Бичем на нараді представників новоутворених держав, все це має нібито більш самостійницький вигляд.

Взагалі ж помічалось нерозуміння політичної ситуації і настроїв Східної Європи з боку Кубанської делегації. Її домагання відставали й від того, що діялося дома, в Кубанському Краї, де Законодавча Рада й уряд намагалися діяти, як діячі самостійної держави, а лише дипломатично використовуючи федерацію. Але між ними не було достатнього зв'язку.

Оглянувшись на представників інших народів, Кубанська делегація також стала бокувати від всіляких російських представників та групувань. 5-го квітня 1919 р. кубанці відмовились брати участь в «русском совещанії» (самочинна організація, очолена кн. Львовим, до складу якої входили: Маклаков, Савінков, Сазонов та інші, що намагалися репрезентувати на Міровій Конференції всю кол. Росію), бо це зв'язало б їх у виступах і переговорах з союзниками чи іншими державними формуваннями, а крім того, не дало б корисних наслідків, бо демократичні сфери ставились до «Совещанія» негативно, а урядові — ігнорували. Такий «клімат» змусив і кубанців перед союзниками триматися безкомпромісової демократичної позиції. Але все це робилося без ширшого розголошення, ніби потаємно. До того ж, усі представники висували не лише самостійність, а й національний момент, всі вони були не-росіяни: Україну репрезентували українці, Грузію — грузини, Латвію — латиші, Естонію — естонці, Білорусь — білоруси, Литву — литовці і т. д. Кубанці, хоч і мали більшість населення українців, але вони про національність не говорили і не було відомо, від якої нації вони виступають, а це мало значення для англійців і американців.

Провідна верства Англії провадила політику розчленування Росії, допомагаючи тим, хто проголошував свою незалежність, як Грузія, Латвія Естонія, Литва. Якщо ці краї одержували допомогу відійти від Росії, не маючи поважних природних ресурсів, то Кубанщина, незрівнянно багатша економічно й міцніша військово, яка ще й прикривала Закавказзя, де був дуже зацікавлений англійський капітал, при певних заходах могла знайти патронат в Англії. Англійську тодішню політику найкраще характеризує промова Ллойд Джорджа, виголошена в Палаті Громад 17. листопада 1919 р.

»Придивіться добре — сказав він, — до перехід в Росії: з одного боку, ви маєте балтійські держави, потім Фінляндію, Польщу, на Кавказі Грузію, Азербайджан, російських вірмен; далі ви маєте Колчака, Петлюру. Все це сили протибольшевицькі. Чому ж вони не об'єднані? Тому, що в одному корінному питанні їх цілі не сполучені. Денікін і Колчак б'ються во ім'я двох великих цілей. Перша ціль — знищення большевиків і заведення в Росії доброго уряду. На цьому завданні вони могли б добитися одностайності з усіма. Але друга їх ціль — це об'єднання всіх частин Росії. Не мені казати, якою мусить бути політика Британської Імперії в останньому питанні. Один з великих державних мужів, людина глибокої інтуїції, що не належала до партії, до якої я належу, ця людина — лорд Біконсфільд — вважала Росію велику, гігантську, непомірно здоровенну, яка постійно збільшує свою потужність, яка котиться, як снігова лава, до Персії і до кордонів Афганістану та Індії, — найбільшою небезпекою, яка тільки може загрожувати Британській імперії.«

Французи не були прихильниками поділу Росії, але вони цілком негативно ставилися до тих російських сил, гуртків і організацій, які намагалися репрезентувати її і за кордоном як територію кол. Імперії. Добровольчу армію вони вважали чорносотенною.²⁹⁾ Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ третирують її й довго не приймають Сазонова. Те саме робить і Американський Президент Вільсон та Англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж.³⁰⁾ Клемансо про Денікіна каже: «Цей пан для нас не існує більше»³¹⁾.

З росіянами не рахуються, вважаючи їх за реакціонерів. Під час авдієнції Клемансо кричить на кн. Львова, Коновалова, Барка, а ті мовчать.

Серед самих росіян панує розбіжність думок. Керенський доводить, що грузинський селянин не може жити без Пушкіна (див. Кирбецов. — У врат Петрограда). Вкупі з Авксентієвим, Сухомліновим і Вішняком він ніяк не може позбутися великодержавності і хоче репрезентувати не власну Росію, а всю кол. Рос. імперію.

«Ми всі, — казав він іногородцям, — представники демократії російської, а не окремих національностей, з яких складається Росія. Ми не можемо зрадити праці російської демократії й вести переговори від імені Великої Росії з іншими національностями»³²⁾.

А князь Львов з приводу заяви кубанців, що вони хочуть відокремитися від Росії, сказав їм: «Так, вам більше нічого не залишається, як рятувати себе, я Вас розумію»³³⁾. І випускає разом із Сазоновим та Маклаковим декларацію, в якій говориться про федерацію, як про можливу форму державного устрою в Росії.³⁴⁾

29, 30, 31, 32, 33, 34 і 35) М. С. Маргуліс. «Год интервенции», т. I, ст. 328, 332, 342, 348; т. II, ст. 35, 73, 74.

Маклаков висловився: «Ми тепер раді були б, якби можна було зупинитися на федерації, але про неї не хочуть уже й чути не тільки фіни, але й естонці, литовці, латиші, українці, грузини».³⁵⁾

А російський учений проф. барон Корф, відомий своїми працями про федерацію, ганьбить думку про федеративний устрій Росії, кажучи, що не слід розмовляти з націями: «вони в більшості, а Росії немає, вони нас задавлять». На запитання, коли ж він, який величає себе федералістом, почне говорити з окраїнами та націями, — відповів: «Коли утвориться Росія і можна буде скликати Установчі Збори»³⁶⁾. Він не допускав об'єднання окраїнних і національних урядів, доки центр слабкий³⁷⁾.

При наявності певної програми та послідовному здійсненні її можна було б використати оту ситуацію. На жаль, ні Кубанська делегація, ні її голова виробленої програми не мали, а ще гірше — їм бракувало послідовності й рішучості. Діяли, пристосовуючись до того чи іншого випадку. 5. квітня 1919 р. Бич заявив, що про федерацію вже говорити пізно, що треба рятувати не Росію, не Кубанщину, а життя козаків, — «большевики всіх переріжуть... Треба рятуватися», і порятунок вбачає в економічній блокаді, яку «треба зробити якнайсильнішою»...³⁸⁾ А пізніше, після деякого поступу в поглядах відносно самостійності Кубанщини, шукає для неї підтримки серед французьких большевиків. Представників цих останніх, Кошена і Ляфона, він у своїх листах на Кубанщину представляє майже як єдиних прихильників кубанців і ворогів Росії, в той час як насправді ці добродії, як і ліберали, що гуртувалися навколо Ліги Прав Людини, обстоювали єдину неділимую з мотивів ворожнечі до Клемансо, який на конференції провадив політику розщеплення і поділу російської держави.³⁹⁾

З приводу визнання Колчака верховним правителем Росії кубанська делегація виступила з протестом, в якому висловлені ті ж думки, що і в меморандумі 29. травня, подекуди навіть тими ж реченнями.

18. липня 1919 р. в Парижі соціялісти-делегати нових держав, що постали на території кол. Росії, склали меморандум до Соціялістичної Міжнародної Конференції в Люцерні. Від імени Кубанщини цей меморандум підписали Л. Л. Бич і Намітоков. Ось український переклад його:

^{36), 37) і 38)} М. С. Моргулієс. «Год интервенции», т. II, ст. 8 і 32; т. I, ст. 347.

³⁹⁾ В. Соколов. «Падение северной области». «Архив Русской Революции». Берлин, 1920 г. т. IX, ст. 6.

»МЕМОРАНДУМ

соціалістичних депутатів нових держав, утворених на територіях кол. Росії, поданий 21. липня 1919 р. соціалістичній Конференції в Люцерні.⁴⁰⁾

В даний момент, коли проблема кол. Російської Імперії будить пристрасі серед соціалістів країн Антанти, ми, соціалісти нових держав, що лежать на території кол. Російської Імперії — Азербайджану, Північного Кавказу, Естонії, Грузії, Кубанщини, Латвії, Литви, Білоруси й України — вважаємо за потрібне оголосити таку декларацію:

Після кризи, яка настала під час війни й революції, потворилися на території від Балтійського моря до Чорного й Каспійського моря національні держави з волі народів, зусиллям трудових мас, які живуть незалежним національним життям

Щоб запевнити підтримку для їх існування та їх соціального розвитку, ці країни прийняли за підставу для державної організації великі принципи демократії. Ми, соціалісти тих держав, підтримуємо цю національну й демократичну працю, як єдину нагоду для народів зберегти їх вільний розвиток, бо тільки демократичне життя, на наш погляд, може привести робітничу класу до соціальних вольностей.

Ми виходимо з принципу права народів на самовизначення і той самий принцип служить підставою для нашої політики у відношенні до московського народу.

Будучи цілковито проти большевицьких концепцій щодо державної організації і засобів боротьби робітничої класи з метою тріумфу для соціалізму, ми вважаємо за ганебні всякі спроби накинути силою московському народові яку-будь форму державної організації.

Ми найглибше переконані, що тільки експеримент, який робить московський народ, тільки розвиток робітничого московського руху без зовнішнього втручання може привести до національного й соціального відродження московського народу та робітничої класи.

Але ми вимагаємо, щоб і в відношенні до нас було збережене право народів на самовизначення.

Це б була найбільша псмилка, якої могла б допуститися демократія Західньої Європи, якби вона дивилася на боротьбу, що її ведуть самостійні держави для збереження свого існування проти зовнішніх замахів як із боку реакції, так і московського, — як на «внутрішні російські справи».

Цю боротьбу на право самовизначення наші народи підтримують ціною наймовірних зусиль, які дозволили їм зберегти своє національне існування, створити демократичні держави і, таким чином, увільнитися від режції й громадянської війни.

Жаден народ не може існувати, відгородившись від всесвітнього економічного життя, і наші народи, якщо вони будуть довше ізольовані від загалу, не зможуть ще приступити до успішної праці над своїм відродженням, будучи до того ослабленими довголітньою війною.

Домагатися від держав встановлення регулярних зносин з Західньою Європою, як також і міжнародніх гарантій і підтримки нашої самостійности ми сподіваємося від наших товаришів Західньої Європи, що вони всією силою своїх політичних впливів підтримають народи, які борються за своє національне існування і за право самовизначення. Париж. 21. липня 1919 року. (Від Кубанщини підписали Л. Бич і А. Намітоков).«

⁴⁰⁾ «Воля» 1919 р. т. 3, ч. 4, ст. 170-171.

У наведеному меморандумі кубанці вже нібито про- тиставлять Кубанщину Росії, коли кажуть про московсь- кий народ та про нові «національні держави». Але біда в тому, що досі вони не зазначили ні одним виступом, що ж являє собою Кубанщина в національному відношенні. А це був момент, якого вони старанно уникали, і який у той час був такий важливий для того, щоб мати право разом з ін- шими оперувати вищенаведеним терміном. Відносно Грузії, Латвії, Литви, Естонії, Білоруси, України ні у кого ніяких сумнівів з цього приводу не могло виникнути: вони цілком ясно і недвозначно заявили, що вони не росіяни. А Кубан- щина, яка більшістю населення є неросійська з національ- ного боку, то її делегація чомусь не хоче говорити про це. Щоправда, Північний Кавказ також точно не міг сказати про своє національне обличчя, з ним не було ясно і щодо території.

Такі вирази в меморандумі, як «ми, соціалісти тих дер- жав, підтримуємо цю національну й демократичну працю» в устах кубанців не були цілком правдиві, бо не відповіда- ли їх дійсній праці й поведінці на Кубанщині. Очевидно, всі ці гарні слова доводилося вимовляти тому, що опинили- ся в товаристві, яке інших слів не знало.

У відповідній компанії голова кубанської делегації на- решті знаходить в собі мужність і для відповідної харак- теристики Денкіна. 8. жовтня 1919 року він разом з інши- ми подає меморандум на ім'я Клемансо, Голови Верховної Ради союзних держав на Міровій Конференції у Версалі. Українською мовою цей меморандум виглядає так:

»МЕМОРАНДУМ

поданий 8. жовтня 1919 р. Ж. Клемансо, Президенту Найвищої Міжсоюзної Ради на Міровій Конференції
«Пане Президенте!

Після нашої заяви з 7. червня 1919 р. ми, уповноважені представ- ники незалежних республік: Азербайджану, Північного Кавказу, Кубанщини, Естонії, Грузії, Латвії, Литви й України, вважаємо своїм обов'язком подати до Вашого відома такі факти:

Відколи створилася Найвища Рада, вона стала перед доконаним фактом існування нових держав, які оформилися після розпаду кол. Російської Імперії в жовтні 1917 року. Ті нові держави утворилися на основі вільного самовизначення народів на найбільш демокра- тичних підвалинах. Отже вони провели в життя проголошені дер- жавами Антанти принципи. Від свого утворення ті держави муси- ли боронитися проти большевицької або реакційної Росії, яка си- лою зброї хотіла зайняти їхні країни. Страшна внутрішня війна в Росії не перешкоджала однак як большевикам, так і реакціонерам напасти на ці держави, або підготувитися до нападу. Тому що ці держави потребували моральної й матеріальної допомоги, треба бу- ло негайно визнати їхню самостійність і подати їм міжнародню до- помогу проти агресивних нападів.

Незважаючи на всі заяви і прохання, тих держав не визнано форм- ально і не подано їм матеріальної допомоги. Навпаки, наслідком

рішення союзників боротися з большевиками, Колчак, Денікін та інші отримали величезну підтримку, яку вони великою мірою і вжили проти національних держав, які утворилися на території кол. Росії. Всі їхні зусилля створити в себе справжній демократичний соціальний лад стали загрожені тими силами, що їх підтримують союзники. Яскравим прикладом їхнього господарювання є цілковита дезорганізація тих частин Північного Кавказу й України, куди вони вдерлися.

Дволітній досвід показав, що всі зусилля відбудувати Росію в її колишніх межах, всі спроби механічно злучити частини кол. Росії, які від неї відірвалися завдяки волі населення, ніколи не зможуть відновити спокою, ладу й свободи. Щорядо внутрішньої боротьби в самій Росії та її державного устрою, то це мусить вирішити сам російський нарід. Вищезазвані ж республіки бажано віддати свої сили закріпленню вже встановлених на їхніх територіях демократичних організацій.

Всі зусилля, що їх роблять в цьому напрямку ці держави, нагромаджують на великі труднощі не тільки через те, що вони мусять боротися проти большевиків або реакційної агресивності, але й тому, що їхня самостійність досі не є визнана державами Антанти. Питання незалежності нових держав має бути вирішене негайно, не чекаючи того, поки унормуються внутрішні відносини в Росії, бо ясно всім, хто знає внутрішні обставини Росії, що це буде ще дуже не скоро і не через перемогу зброї однієї чи другої сторони. Зрештою, ці держави достатньо охоронили вільний економічний розвиток Росії і всі інтереси, які там могла мати Антанта. Щоб охоронитися від всякої зовнішньої агресивності, ті нові держави творять між собою оборонні союзи. Наслідком цих стремлень є конференція держав балтійських в Ревелі і Кавказьких у Тифлісі.

Інтереси миру, людяності й цивілізації вимагають негайного міжнародного вирішення справ цих держав. Наслідком того зволікання, на яке не без підстав скаржаться наші народи, є війна в одних з вищезазваних держав, а в других постійна небезпека нападу, застій в економічному, фінансовому і торговельному житті, в зайнятих областях цілковита руйна культура, деморалізація, особиста небезпека і нечувані звірства. Крім того, дипломатичні і консульські відносини, оборона національних інтересів, всі питання щодо цивільного й міжнародного права, відносно транспортів, зносин поштових і телеграфних, торговельні й фінансові — це все поставлено в дуже трудне становище. Так само треба вияснити питання чужаців у тих країнах і взагалі унормувати їхні права міжнародною угодою.

Тому, що ці країни не мають можливості провадити регулярних операцій на міжнародному ринку, вони не мають можливості здобути закордонних кредитів для відбудовування свого економічного й фінансового життя. Торговельні обміни, експорт й імпорт тих країн, таких багатих на сировину, але які потребують предметів виробу західних фабрик, — унеможливлені.

Ясно, що даліше зволікання з унормуванням міжнародних зв'язків тих країн може тільки погіршити справу. На нашу думку, це в інтересі великих держав підтримати ті нові держави, які виявили стільки здібностей в своїй організації й стільки доброї волі в намаганні знайти вихід у полагодуванні боргів кол. Росії іншим державам.

Зваживши вищесказане і наше гаряче бажання ввійти в Союз Народів, що велику родину вільних культурних народів, знову підносимо наш голос і прохаємо Вас, Пане Президенте, подайте найвищій Раді Союзних Держав такі наші побажання:

1. Визнання самостійності кожної з вищеперечислених республік.

2. Негаймо приступити до розгляду питань територіяльних, фінансових, економічних та інших, які впливають із факту їх визнання.

Підписали: А. М. Топчибанев, голова делегації Азербайджану; А. М. Чермоєв, голова делегації Північного Кавказу; М. Чхеїдзе, голова делегації Грузії; Л. Бич, голова делегації Кубані; І. Сесніс, голова делегації Латвії; Нарушевич, голова делегації Литви; Граф Тишкевич, голова делегації України.⁴¹⁾

У цьому меморандумі протиставлення Кубанщини Росії ще яскравіше. Однак, все це показано ніби лише для людей. Насправді ж у документах, призначених, мовляв, для домашнього вжитку, «між своїми», — пишеться далеко не те.

Про це є цікавий лист голови делегації до заступника голови Законодавчої Ради, Султ. Шахим Гирея. Ось його український переклад:

»На нашому прапорі написано: нове вільне життя без царизму і без большевизму, які один другого варті, із когріх перший (царизм) є втілення реакції цілковитого застою та розкладу життя, а другий (большевизм) неминуче мусить призвести до реакції на самій території і то в поганій формі. А тому нації, які жадають вільного й повного розвитку своїх творчих сил, мусять боротися і проти царизму, і проти большевизму.

Весь час здавалося, принаймні нас в цьому переконували, що головне завдання Добрармії полягає в боротьбі проти большевиків, у поваленні радянської влади. В цьому був і наш життєвий інтерес і тільки тому, і для цієї цілі, наші війська були піддані спільному з Добрармією командуванню. Лише небажання визнати радянську владу примушує добиватися визнання незалежності Кубанщини. Побожовання визнання радянської влади є однією з підстав, чому ми продовжуємо залишатися на тій позиції, що Кубанщина мусить добиватися в свою чергу визнання себе державним організмом, щоб мати гарантії міжнародного характеру.

Якби не було большевиків, то не треба було б ніякої самостійності, бо цілком, до якої прагне делегація, є утворення федеративної Росії. Наша делегація в своїх виступах стоїть на позиції, яку продиктувала Рада. Федерация мусить бути утворена знизу і може з'явитися лише шляхом добровільної згоди.»

Перебуваючи в Парижі, автор листа починає бачити багато того, чого він не бачив дома, і рекомендувати іншим робити те, чого не зробив він сам, хоч і був у значно кращих умовах: «Ми мусимо вимагати, щоб справа боротьби була поставлена на вірні політичні підвалини, щоб помилкова політика не вимагала від нас все нових і нових зайвих жертв, або щоб вона, що ще гірше, не привела до краху й катастрофи. Ми мусимо також вимагати, щоб наші люди були в нас на обліку, а це можливе лише при здійсненні торішньої постанови Крайової Ради про Кубанську Армію. Цю постанову продиктував одночасно розум та інстинкт народній, і вона за всяку ціну мусить бути виконана тим, хто зобов'язаний її виконувати, і хто, очевидно, не хоче її виконати...

⁴¹⁾ «Воля». 1919 р., т. 4, ч. 4, ст. 168-170.

Для оборони Краю, для підтримки в ньому ладу потрібно (і це за всяку ціну) мати власну збройну силу, свою армію і не на папері та в резолюціях, а в дійсності, в натурі. Ми зовсім не знаємо, в якому напрямі далі розвинуться події, а без своєї армії ми завше будемо іграшкою в чужих руках, і населення ніколи не простить своїм політичним керівникам, якщо в потрібну хвилину воно лишиться без захисту, без своєї оборони й охорони, без армії. Надіятися на чужу допомогу не можна, це не тільки не реально, це — злочин».

Люди мають коротку пам'ять... Автор цих вірних слів не міг за півроку забути, як зростає авторитет Добрармії і коли було легше творити Кубанську армію. Це були моменти: убивство ген. Корнілова, зі смертю якого вигасла умова з Добрармією, а ген. Денікін свавільно перебрав під свою команду кубанських козаків; час перебування на Донщині, де можна було спертися на німців, чи Україну, і зараз же, як повернулись з 2-го походу до Катеринодари, чи зараз же після рішення Крайової Ради. Всі ці моменти були за прем'єрства Л. Бича. Але тоді він не надавав такого значення творенню своєї армії. Його уряд навіть проекту організації Кубанської армії не склав і Військова Комісія Крайової Ради самотужки при спротиві не тільки «фахівців» Добрармії, а й уряду Кубанського Краю зформулювала підстави для утворення Кубанської армії. Недостатнє розуміння ваги своєї армії було причиною того, що Уряд передав ген. Денікіну мобілізацію всього навгороднього населення. Ясно, що наступні уряди вже не могли змінити того, а Донщина до своєї армії мобілізувала й навгородніх.

З Парижу Л. Бич написав і про політичні підстави уже інакші думки:

«Наша ідея полягала в тому, щоб утворити об'єднання конфедеративного типу з тим, щоб потім був можливий перехід і до більш тісної форми об'єднання — федеративної, але не шляхом насильства, а на підставі згоди. шляхом порозуміння, при чім провідна роля в цьому об'єднанні належить представникам парламентів та урядів, а влада війська, яку призначає союзна Рада, мусить займатися виключно своєю спеціальною працею — військовою і до справ внутрішньої політики (як і зовнішньої) не втручатись.»

З Парижу Л. Бич тепер рішив створити союзну Раду, яка б загнуждала Денікіна. Останній же у цей час за найбільшого потурання якраз першого уряду розрісся найбільше: йому допомагає Антанта (фактично Англія), він є паном майже цілої України, має армію, в якій кубанці становлять меншість, а за Бича Добрармія мала 3,000 офіцерів і бійців, а кубанці в цих лавах були в кількості 30,000 ще цілком свіжих козаків. Як відомо, можна було приборкати ген. Денікіна й створити свою Кубанську армію, використовуючи

німців, українську дивізію ген. Натієва й отамана ген. П. Краснова, який розігрував роллю самостійника. Тепер усе це Денікін усунув зі свого шляху.

Аж у Парижі Л. Бич набрався власної гідності і далі поучає: «Факт податливості в питаннях замаху на права внутрішнього управління показує, як мало кубанці цінять свої права і як вони мало цінять самих себе. Вони мусили б не самі у всьому поступатись, а могли б інших примусити робити їм поступки», — закидав Бич, забувши про власні поступки Денікіну не тільки в дрібницях, а і в життєвих питаннях.

«Невже й тепер будуть пробувати втягати нас, донців і терців у війну проти України?» — ось так ніби жахається Бич тепер після того, як це почалося ще тоді, коли він очолював Кубанський уряд, нав'язавши й Крайовій Раді декларацію про тимчасову самостійність.

«Нарешті ми повинні виразно поставити питання, з ким же хочуть воювати керівники Добрармії: з народами, що населяють кол. Російську імперію, чи з большевиками? І, поставивши виразно це питання, ми також виразно мусили дати відповідь: чи хочемо ми в цьому брати участь, чи ні; і до чого, нарешті, це все призведе нас?» Дивні ці повчання Л. Бича, за урядування якого опубліковано «Положение об Особом Совецании», в його присутності пройшли розмови з Гегечкорі й почалися війни з Грузією й Україною.

«Здавалося, наче б на ті питання, які нас стосуються, давно вже дав відповідь державний хазяїн Кубанського Краю — Крайова Рада. З усіх її постанов, ухвалених на сесії від 29 жовтня до 8 грудня 1913 р. безперечно випливає, що вся її діяльність просякнута народнім духом миролюбства, і тому вона не може нести від імени свого народу війни й поневолення якому б то не було іншому народові, раз з боку цього останнього не має порушення прав інтересів Кубанщини. Зокрема це випливає з резолюції Ради з 11. грудня, якою Кубанському урядові дано директивні вказівки, в якому напрямі він мусить працювати, щоб добитися об'єднання з новими державними формуваннями. Але все це в резолюціях, мовляв, в теорії». . . Все цілком вірно. Державний хазяїн Кубанського Краю — Крайова Рада — саме тоді, як Бич був головою уряду, дала на всі питання цілком виразні відповіді. Його обов'язком було спробувати впровадити їх в життя. Це безперечно було не тільки надзвичайно серйозною й важливою, але й небезпечною справою, від розв'язання якої Л. Бич ухилився, а тепер своїх наступників захоплював це зробити.

Більше ніж через рік після Новочеркаського голосування, яким віддано Кубанщину до рук Добрармії, Л. Бич імпе-

ративно заявив: «Єдиний вихід із становища — треба стати не проти України, а поряд з Україною, з її представниками, яких обрав український народ... Від імени Кубанщини урочисто сказав Голова нашого Краю, що Кубанщина з Україною воювати не буде. Тепер потрібно, щоб це було зроблене, інакше слово це стане ганебною брехнею... Тільки поряд з Україною козацтво і взагалі демократія може відстояти себе фізично. І було б великим нещастям, якби цього не зрозуміли на Донщині й Терщині також виразно, як у нас на Кубанщині, де нарід сприйняв це інстинктом і так яскраво виявив свої симпатії до українського руху, не зважаючи на скитлення і цькування більшости часописів і чорносотенних, і псевдодемократичних».

Слід при цій нагоді відзначити, що на Кубанщині дехто розумів потребу бути поруч з Україною (наприклад, кубанець П. Христюк став товаришем міністра України і написав 4 томи про її революцію, а юнаки Погиба й М. Теліга утекли в армію УНР і були розстріляні червоними й німцями, як українці), але сам Л. Бич тоді ще, мабуть, не розумів цього як слід і вважав за краще стати поруч з Добрармією, яка згодом підпорядкувала собі Кубанщину. Це ж він, Л. Бич, створив те положення, яке з Парижу пізніше заперечив, закликаючи «стати поряд з Україною». Якраз при Бичеві слово отамана, що Кубанщина не буде воювати проти України, почало ставати «ганебною брехнею».

Щождо методів боротьби проти більшовиків, то Л. Бич пише, що «з ними не можна боротися лише силою зброї, що на своєму прапорі мусимо написати ті самі слова, здійснення яких є постійною мрією народу і з-за яких він іде умирати: «Земля й Воля». Написати їх треба було зовсім не для того, щоб вони були тільки оздобою нашого прапора, не для облуди, а для того, щоб це було нашою присягою, що ми поможемо народові, до якого йдемо, здійснити його споконвічну мрію; що ми не є вороги народу, а оборонці його прав і інтересів; ми самі — частина народу і замах на його права ми будемо вважати замахом на наші права. Але це були слова, а які ж були діла?»

Мусимо, одначе, визнати, що ці дійсно гарні кличі, на жаль, за першого уряду Кубанського Краю не стали ділом, бо тодішні дії уряду не відповідали справжньому демократизмові. На Кубані народом були визнані лише козаки, черкеси та карачаївці, а півтора мільйона навгородніх у своїх правах були більш обмежені, ніж за царату, коли згадаємо наказ ч. 10; «Земля і Воля» поширилася лише на половину населення краю.

Із столиці світу прийшла й порада: «1. Зробити докорінну зміну внутрішньої політики на територіях, з яких вига-

няється радянська влада, зміну в розумінню задоволення народніх сподівань і 2. Повну згоду з Україною відносно цілей і засобів боротьби, як і повне примирення з усіма кавказькими державами».

Всі ці поради були суперечні з меморандумами, поданими 21. VII. із соціалістичними депутатами в Люцерні і до Ж. Клемансо з 8. X. 1919 р. в Парижі, в яких Кубанська делегація виступила як представниця самостійної держави і без будь-якої ксординації з Україною. В листі ж на Кубань іде виправдування федералістичної ідеї і вимушеної самостійності та спільних дій з Україною, яку так легковажно проміняно на Добрармію при голосуванні в Новочеркаську. В наслідок саме того рішення Кубань дуже допомогла зміцнитись Денікіну, проти якого тепер радить Бич боротися. Таку пораду слід вважати якимсь маячінням від паризького повітря, що було цілком відмінне від дійсности на Кубані й Україні.

Коли Україна існувала, хай і гетьманська, то уряд Л. Бича ухилився від угоди з нею, а натомість без усякої писаної умови всі свої сили передав мандрівній купці російських генералів і офіцерів. Коли ж від України, як від самостійного державного організму, майже нічого не залишилося, коли три четвертини її опинилося в руках того, проти кого мусила бути скерована угода з нею, з Парижу надійшла порада добиватися тієї згоди та ще й так, щоб, як свідчить про це зміст усього листа, в цій угоді взяв участь і той (Денікін), для кого, з його ідеалом «єдиної-неподільної» вона була б смертельним вироком.

Увесь цей лист можна назвати зразком, у ліпшому випадку, забудькуватости автора. Треба ще додати, що паризька делегація листувалася лише з колами Законодавчої Ради, цілковито ігноруючи уряд, який ні офіційно, ні приватно не одержав жодного листа про діяльність делегації в Парижі. Делегація «законспірувалася», подаючи також скупі інформації лише законодавчому органіві, а не тому, хто мав здійснювати ті поради.

Пізніше констатовано, що всі дипломатичні кроки Кубанської делегації та виступи її перед союзниками ніяких наслідків не дали, та й не могли дати. Делегація домагалася визнання тимчасової самостійности Кубанщини. Але чи могли союзники, навіть заплющивши очі на ту тимчасовість, визнати самостійну Кубанщину, коли прохачі не могли довести, що є реальні передумови якоїсь державної самостійности — армія й гроші. Адже ж своєї армії Кубанщина не мала: були Кубанські полки, батальйони, бригади, дивізії, дивізіони, батареї, але не було армії, не було навіть чисто Кубанських корпусів. Все це фігурувало, як частини Добр-

армії, голова якої ні в якому разі і ні в якому відношенні кубанській владі не підлягав, розпоряджаючись цими частинами, як хотів. Не було й власних фінансових засобів, бо давала їх Кубанщині також Добрармія. Як же, знаючи все це добре, могла Антанта визнати самостійність Кубанщини та й для чого? Констатувати факт? Але фактично ішла ще боротьба, а самостійної фактично Кубані ще не було. При такому стані речей добиватися визнання самостійності Кубанщини було, в кращому випадку, річчю надто сміливою.

23. Договір про дружбу з Гірською Республікою.

Невдалими були й спроби делегації знайти для Кубанщини союзників серед новоутворених держав. Замість того, щоб звернути увагу на найсильнішого, найближчого і по крові, і по мові та всупереч своїм же заявам про потребу стати поряд з Україною, делегація обирає найслабкішого, найневизначнішого — на Союз Гірських Народів і складає з ним «договір про дружбу».

«Для кубанців, — мотивує голова делегації в тому ж листі до голови Законодавчої Ради, — konieczність укладення цього договору, збереження з горцями дружніх відносин є життєво необхідним — треба, щоб ми мали в тилу друзів, а ні в якому разі не ворогів».

Мотивування це дуже коротке й незрозуміле. Якщо бодай тепер задумали зебезпечувати запілля Кубанщини, то чому не зупинилися на Азербайджані, Вірменії, Грузії, особливо останній, тим паче, що Грузія безпосередньо межує з Кубанщиною, тоді як Гірська республіка безпосереднього з нею кордону не має? (Між ними лежала Терщина). Чому взято для цього те, що найменше упорядковане; те, де основні елементи державного ладу й устрою щойно починали виходити з первісного хаосу? Якщо, може, незручно було умовлятися з Україною в той час, коли деякі кубанські загони поміж добровольцями захоплювали й руйнували терени Полтавщини, Харківщини й Катеринославщини, то цілком незрозуміло, чому не можна було домовитися з Грузією, на території якої кубанських частин не було? Хоч узагалі можливо, що цей момент і не грав ролі: «договорові про дружбу» він не перешкодив, не зважаючи на участь кубанців в операціях Добрармії проти Гірської Республіки.

Можливо, що пояснення треба шукати в формальній стороні справи, у відсутності в делегації належних уповноважень на складання будь-яких умов, які б зобов'язували Кубанщину. Солідніші представники не захотіли б підписатися поруч з неправосильними кубанцями.

Проект цього договору складено в Парижі в 1919 році. З боку Кубанщини його підписали Бич, Савицький, Кулабухов і Намітоков; це були кол. прем'єр і три його міністри. Зі сторони Гірської Республіки приклали руку: Чермоєв, Гайворов, Хадзарогов і Бамат. Цей договір мав такий зміст:

»Кубанські делегати, з одного боку, і делегати Союзу Гірських народів Кавказу, з другого, переконані, що політичний, культурний і економічний розвиток Кавказу та вигоди з благодатей миру можливі тільки при заключенні міцної дружби між кавказькими державами та їх взаємній підтримці, визнали за потрібне скласти між собою цей трактат:

1. Уряд Кубанського Краю та Уряд Гірських Народів Кавказу визнають взаємно нинішнім урочистим актом державну суверенність і повну незалежність політичну обох країв.

2. Проведення територіальних кордонів між Кубанським Краєм і Союзом Гірських Народів Кавказу має бути предметом окремої угоди обох Урядів.

3. Обидві договірні сторони зобов'язуються не робити ні шляхом самостійних виступів, ні шляхом помочі або співучасті з кимнебудь ніяких кроків, звернених до знищення або зменшення суверенності чи то Кубанського Краю, чи Союзу Гірських Народів Кавказу.

4. Військові частини кожної договірної сторони не можуть переходити на територію другої інакше, як тільки на просьбу та за згодою її Уряду, причому підлягають її командуванню.

5. Визнаючи бажаним найтісніше господарське зближення обох країв, уряди Кубанського Краю та Союзу Гірських Народів Кавказу приступлять до урегулювання, шляхом окремих угод, таких справ: а) товарообміну й мита, б) транспорту й залізничних шляхів, водних і ґрунтових, в) пошти й телеграфу, г) грошового обороту і т. д.

6. Цей трактат підлягає ратифікації шляхом, зазначеним конституціями обох країв.»

У цьому договорі Кубанська делегація, маючи уповноваження лише «інформувати і інформуватися» виступає повноважною представницею Кубанщини, яка має право від імені її уряду урочистим актом визнавати незалежність інших держав і зобов'язувати Кубанщину до складання умов величезної державної ваги. На такі кроки делегація від уряду уповноваження не мала, не давала їх і Рада, та й дати не могла. Тяжко пояснити, що підштовхувало делегацію на такий крок, на такий вчинок, тим паче, що нічого реального він Кубанщині не давав.

Збройні сили Гірської Республіки мають значення лише в рідних горах та яругах, в умовах боротьби на власній території за свою саклю, за свій аул; поза цим вони нікому і ніякою серйозною військовою загрозою не були. Піти з Денікіним проти Кубанщини вони не могли, бо Гірська Республіка могла бути в союзі не з ним, а з Закавказькими республіками. Останні ж зацікавлені не в тому, щоб Кубанщина стратила свою самостійність, а цілком у протилежному. Союз Гірських Народів з Закавказзям міг бути ворожим для Кубанщини лише в тому випадку, якби остан-

ня вступила до політичної комбінації, скерованої проти існування цих республік. Але така комбінація цілком виключала можливість будь-якої самостійности Кубанщини. Отож пункт 3 цілком недоречний для Кубанщини.

Щождо пункту 4, то він більше ніж дивний. Якщо можлива підлеглість оборонних сил держави, яка не знає регулярної армії, командуванню нормальної військової організації, то підлеглість регулярних частин командуванню навіть не ірегулярних військ, а якійсь міліційно-повстанській масі — цілком неможливе. Щоб зрозуміти це, досить уявити собі підлеглість, скажیم пластунської бригади чи кубанської кінної дивізії та ще з долученням дивізіону гармат командарму зелімханівського типу.

Пункт 2 щодо Терщини був, у кращому випадку, лукавий, бо припускав поділ її між Кубанщиною й Союзом Гірських Народів, кажучи про установаження кордону між Кубанщиною і Союзом. Спільного кордону між ними не було, і він міг виникнути лише на території Терщини в наслідок поділу її. Між іншим, коли Бич був головою уряду, Кубанщина входила разом з Терщиною до складу Південно-Східного Союзу, і договір про це не тільки не був скасований, а навпаки, робилися увесь час спроби надати цьому об'єднанню більш реальні форми на федеративних підставах.

Формально члени Кубанської делегації не зазначили, в якій ролі вони підписували цей договір — як уповноважені уряду чи Ради? Цей нікчемний з формального боку і по суті договір ген. Денікін використав, як побачимо пізніше, приводом до державного перевороту на Кубанщині і прискорив розвал Добрармії.

24. Загострення відносин з Добрармією.

Діяльність кубанської делегації в Парижі дуже дратувала Денікіна та його оточення і взагалі всіх росіян, за рідкими винятками. Але апарат Добрармії ще був ослабий, щоб досягнути супротивників аж у Парижі. Довелося ген. Денікінові заждати до зручнішої нагоди, щоб знешкодити делегацію і приборкати кубанських самостійників.

Розходження між Кубанщиною й Добрармією дедалі зростало, витворена між ними прірва не меншала, а поглиблювалася. Велике значення мало ганебне вбивство М. С. Рябовола, популярність якого зросла до обожнювання. Багато станиць заявило протест, склало приговори й надсило їх до уряду й Ради. Відгукувалися найдальші закутини краю і всі в один голос обвинувачували у цьому вчинку Добрармію. Напруження дійшло до того, що кожної хвилини можна було сподіватися розправи з добровольцями. На-

селення інтуїтивно відчуло, що вбили денікінці, бравіруючи і вважаючи себе вищою кастою. До ще більшого роз'ятрювання спричинялася й добровольча преса, яка й мертвого не лишала в спокої. Вона копалася в особистому житті небіжчика і його громадській кар'єрі. Урочисті похорони на історичній площі, рядом з Бардіжами викликали у добровольчої сметанки глум і наругу, яку вони виявили публічно. Під час похорону ледве не відбувся самосуд над військовим лікарем Олександровим, який дозволив собі голосно висловити серед публіки щось брудне на адресу небіжчика. Почали з'являтися дезертири з фронту, яких населення не осуджувало, а вважало патріотами. Це нове явище дуже ускладнювало працю уряду й діяльність адміністрації на провінції. Шепіт большевицької агітації ставав все голоснішим. Пластуни-інваліди на Чорноморщині послабили активність, а всілякі «зелені» в горах і лісах ставали відважнішими. Вони збирали мітинги й виносили постанови приєднуватися до Кубанського краю. Ці ухвали одначе до Ради й уряду Кубанщини не доходили, бо цьому перешкоджали пробольшевицькі керівники (Філіпівський-Самарин, Воронович, Чайка та інші) і добровольча агентура.

Переїзд ставки Денікіна й установ «Особого совещання» з Катеринодону на Донщину на деякий час трохи загальмував наростання хвиль незадоволення й обурення проти доброволії. Відчулося, що все оте чуже, ненависне московське, що скрізь галасувало, тиснуло, у все втручалось, за все хапалося, нарешті, пішло геть і стало легше дихати.

Сподівалися, що тепер політика уряду буде рішучішою і виразнішою в справі організації та зміцнення свого, Кубанського ладу. Однак у цьому відношенні мало що змінилось. Денікін з Таганрогу, а «Особое Совещание» з Ростова пильно стежили через своїх агентів і прихильників за життям Кубанщини й не минали нагоди, щоб нагадати їй про себе. Уряд же не завжди знаходив у собі й провідних колах Ради досить відпорної сили, щоб кожного разу давати належну відсіч. До цього ж на Кубань все більше сунуло біженців з півночі на стале життя у «ситих казачков»... Це були здебільшого колись заможні люди, що за царя вели паразитарний спосіб життя. Тепер вони не вмели й не хотіли пристосуватися до нових обставин, а претендували на безкоштовне помешкання й дешевий або й даровий харч. Більшість цих людей скоро ставали якимись відпоручниками Добрармії з правом користуватися безкоштовно мешканням і станичними трійками. Це ж нове обтяження викликало у населення велике незадоволення.

25. Внутрішні відносини на Кубанщині.

Державний апарат кубанської влади складався з Законодавчої Ради, Військового Отамана й Уряду. Від них тяглися нитки до найдалшої провінції. На жаль, усі три інстанції не були не тільки зіграні, а частіше мали протилежні погляди на поточні події. Військовий отаман Філімонов був великим тягарем для співпраці з урядом і Законодавчою Радою. Як старий урядовець за царизму, він до всього підходив з дореволюційними мірками, часто не розуміючи, чи удаючи, що не розуміє, своєї ролі й положення конституційного президента республіки. Цього він фактично не визнавав, почувуючи себе якимось губернатором і так тримаючись, щоб у кожній дрібниці догодити ген. Денікіну. Члени уряду в його очах були ніби якимись дореволюційними «советниками Областного Правління», розпорядження яких він може змінити, скасувати, яким можна приватною запискою наказати, щоб зробили те, що йому бажається. Свідомости й розуміння, що йому дозволено, а що заборонено, отаман не мав. Він втручався до компетенцій уряду та сам пробував давати розпорядження. Особливо охоче це робив, коли міг прислужитися Добрармії, навіть дрібницями, до яких кубанська дійсність давала приводи. Очевидно, що не всі члени уряду були твердими в збереженні недоторканости їх компетенцій.

В середині травня прийшов уряд П. Курганського і застав у краї досить тривожні настрої. Сушков і Скобцов за своє урядування дуже нахилилися вправо і майже одверто спиралися на чорну сотню. Неділимсько-чорносотенна пропаганда ширилася по Кубанщині буйними хвилями, конкуруючи з добровольським Освагом. Цькування України, українців і кубанських самостійників не мало меж. З місцевих діячів найненависнішою для росіян фігурою тоді був голова Ради М. С. Рябовол. Одверто пускалися поголоски про чиюсь потребу розправитися з ним, розігнати Раду, ліквідувати кубанські установи, залишаючи ореол військовому отаманові. Найактивніше ця агітація ширилася по лінейських відділах, особливо в Лабинському. Вести боротьбу з такою агітацією новому урядові було надзвичайно важко. Вигнаний з кубанської служби Карташов під захистом Добрармії снував свою павутину, їздив по станицях, нацьковував лінейців на чорноморців, козаків на городовиків.

Оця праця могла дати якісь наслідки, лише спираючись на явну чи тайну підтримку урядових чинників, які не завжди й не всі схилилися до Кубанської самостійности. Під впливом же таких, ідейно ворожих Кубанщині установ, за їх допомогою з'являлися станичні приговори, що їх інспі-

рували Карташов та його агенти. Але, коли люди опинялися в умовах вільного виявлення думок, картина ставала інакша. Приклад цього — з'їзд представників Лабинського відділу.

Члени Ради, лінейці, на чолі з Горбушиним та Аспідовим, які тоді хоч і були безоглядними москвофілами, але твердо трималися демократично-республіканських переконань, побачивши працю Карташова й спілки, вирішили дати їм рішучий бій і скликали в Армавірі з'їзд представників відділу. Не зважаючи на всі зусилля чорносотенців і неділімців та на те, що останніх підтримував отаман Філімонов, Горбушин і Аспідов перемогли, значна більшість учасників з'їзду пішла за ними й атмосфера у відділі значно прочистилася.

Вбивство ж Рябовола обурило не тільки станиці й села. Ес-ери та ес-деки (меншовики), інші партійні та й професійні організації по містах теж гостро поставилися до Добрармії, а в резолюціях, які вони ухвалили на своїх зборах, прямию приписували цей злочин — денікінцям.

Такі настрої і з таким ставленням до Добрармії не були виключенням і для мас городовицького населення. Оце все провідні кола самостійників могли б використати для зміцнення своїх позицій, але вони лишилися пасивними і нічого у цьому напрямку не зробили.

Слабким місцем політичних позицій було становище Кубанського уряду та його відносини з Радою. Ці відносини і після змін у складі уряду залишилися якимись дивовижними. Сама Рада утворила цей уряд, сама робила зміни в його складі і весь час ніби не довіряла, ведучи за його спиною якусь свою політику, ховаючи від нього свої цілі й наміри.

Після вбивства Рябовола провід кубанською політикою повністю й неподільно захопили брати Макаренки, біля яких гуртувалися полк. Рогівець, Г. Омельченко, полк. Феськов, Жук, Воропінов, Білий. Праця цього гурта назовні виявилася в безмежно-довгих промовах, особливо братів Макаренків, в таємних нарадах та шепотінні по кутках. Але не було в ній чого організованого і пляномірного. Будь-якої реальної сили гурток цей у своєму розпорядженні не мав, за винятком сотні, яка охороняла Раду. По станицях також ніякої пропагандивної праці не велось. Станиці нічогосінько про діяльність Ради не знали і ні до яких організованих виступів не були приготовані. З учбовими військовими частинами в Катеринодарі Рада теж не була пов'язана.

Звичайно уряд, як уряд, він не міг іти шляхом якихось таємних змов, але він пляномірною працею міг підготувати ґрунт і сприятливі умови для здійснення якогось певного

пляну й програми. Для цього треба було, щоб провідні кола мали такий плян і програму, а уряд знав би їх принаймні хоч у загальних рисах. Цього якраз і не було.

Метою лідерів ніби була федеративна Росія, про що свідчила підписана ними декларація федералістів. Але як її здійснити? Доки панувала Добрармія з Денікіним і «Особим Совещанієм» про це нічого було й мріяти. Очевидно, треба було з ними боротись. Треба було зірвати з ними відносини, а це в тодішніх обставинах означало зірвати взагалі з російськими, бо всі вони — за винятком ес-ерів черновського толку, які припинили боротьбу проти большевиків і розклали запілля білих фронтів, та соціал-демократів-інтернаціоналістів — хоч і критикували Добрармію, але воліли мати її, а не червоних. Вони домагалися лише реформувати її та надати їй більш демократичне обличчя і, звичайно, в конфлікті Добрармії з Кубанщиною, коли б стало питання про відокремлення останньої, на бік її не стали б. Це зменшило б сили протибольшевицького фронту і могло дати простір українофільським тенденціям кубанців.

Інший шлях — це шлях якогось впливу на Денікіна в напрямі демократизації політики Добрармії, перебудови «Особого Совещання», ліквідації Освагу. Але це був шлях безнадійний. Головнокомандувач не захотів би слухатися якихось там кубанських козаків, коли навіть князеві Львову, який з Парижу писав йому про потребу демократичного курсу, щоб одержати підтримку від Антанти, відповів: «Не втручайтесь не в свою справу».⁴²⁾ А крім демократизму, ще був і федералізм, про ставлення до якого з боку Денікіна та його оточення найкраще свідчить такий факт. Коли на параді в ставці Денікіна прибулий з Парижу російський посол Маклаков вимовив слово «федерація», то Денікін обірвав його:⁴³⁾ «У нас в Совещанії сто слово заперщено проізносіть».

Отже, було ясно, що денікініяда дедалі крутіше хилиться до голої диктатури. Уникнути її можна було розривом з Добрармією чи якимось поштовхом до демократизму — або переворотом, усуненням Денікіна. Але якими силами це зробити і кого на місце Денікіна поставити? Зрештою, ніякого конкретного пляну не було. Все обмежувалось сентиментами, одним бажанням самим, хоч на самій тільки на Кубанщині, командувати, грати першу роллю. Відділя — не політика, а політиканство, простіше кажучи — політичне круїїство.

Ясно, що кубанці мусили опрацювати насамперед певну державну програму і конкретний плян її реалізації; треба

⁴²⁾ Маргулієс. «Год Интервенции», т. II, ст. 92; ⁴³⁾ Маргулієс. «Год Интерв.» т. II, ст. 247

було утворити сильний одностайний уряд, і дати йому відповідні вказівки. Але для цього треба було самим політикам іти в уряд і тільки активно працювати, не зупиняючись перед конфліктом з Добрармією. Більшість Ради слухала своїх лідерів, але вона не була певною в придатності їх бути міністрами, відважними, здатними ризикувати головами. Не утворюючи сильного уряду, не маючи ясної програми, проводирі продовжували позалаштункову політику, яка прискорювала конфлікт без шансів виграти його.

Уряд же вів поточну щоденну роботу: намагаючись зберегти студентську молодь від висилання на фронт, хоч командування на цьому настоювало, Безкровний пропонує хоч з 10 найліпших абсолювентів середньої школи вислати до Європи на навчання, а на утримання їх вивезти один чи й більше пароплавів з сировиною, щоб застатися твердою валютою (на жаль, цей проєкт провалив Д. Скобцов); Безкровний же, виконуючи постанову Крайової Ради про прийняття всіх добровольців першопоходників у козаки, запропонував утворити для них окрему станицю (щоб не заразити ними козачих станиць, а ген. Науменко добивався, чи й він не міг би записатися до тієї станиці, бо його — Петровська — має малокультурне населення); В. Іванис ліквідує паразитарні кадри недіючих підприємств, вишукує нових торгових агентів, збирає всякі відомості економічного характеру; лікар Привалов обладнує шпиталі для тифозних, яких все більше привозять з фронту, уряд приймає проєкт про кубанське громадянство, земельний закон і т. д.

26. Готування Добрармії до конфлікту з Кубанню

Неминучість конфлікту з кубанцями вже на початку осені 1919 р. була очевидною. Лідери Законодавчої Ради своїми виступами прискорювали цей конфлікт, але, як пізніше з'ясувалося, своїх позицій не закріплювали і сил, на які можна б було спертися, не організували.

Натомість друга сторона, Денікін й його кубанські прибічники, приправляли все уважно:

«Разом з тією частиною Ради, що мене підтримувала», — говорить Філімонов⁴⁴), — «ми виробили плян боротьби. Ми рішили дати представникам опозиції можливість висловитись до логічного кінця, а потім самим розкрити свої карти... На жаль, в ставці в цей час уже виразно говорили про потребу вжити найрішучіших репресивних заходів проти будуючої Ради. З військових начальників цю думку підтримував ген. Покровський, який доводив ген. Денікіну й Романовському, що знає добре кубанських козаків і переконаний, що шляхом репресивних заходів можна легко встановити на Кубанщині новий порядок і спокій.»

44) «Архив Русской Революции». т. V, ст. 325.

Денікіна драгували промови в Раді, він вбачав у них підрив престижу Добрармії і обвинувачував у цьому Філімонова, який своєю м'яккістю й нерішучістю потурає виступам самостійників проти Добрармії. Ніякого «логічного кінця» він не хотів чекати. Йому здавалося, що настав час звести порахунки із свавільним козацтвом.

Обставини, здавалось, цьому сприяли. На фронті, за винятком Камишинського напрямку, де Врангель був змушений хаотично відійти до Царицина, скрізь успіхи: фронт уже під Воронежем, Курськом, Києвом. Обурення серед Кубанського населення, викликане вбивством Рябовола, ніби притихало, як доносила розвідка. Кубанські частини були далеко від рідного Краю. Вони перебували в гіпнозі блискучих військових успіхів. Могли бути деякі розбещені сваволею й грабіжництвом частини. Загалом же здавалося, що кубанці були в повному розпорядженні свого начальства.

Невідомо, чи у згоді між собою, чи без згоди (вірніше — перше), але наступ проти Законодавчої Ради повели разом і військовий отаман Філімонов, і Добрармія, командування якої відкрито підготовляло до розправи з Радою і військову, і громадську думку.

Командувач Кавказької Армії (більшість кубанців) ген. Врангель 18. жовтня виголошує промову на Царицинському фронті перед Кубанською дивізією, якою він командував після приїзду з Криму на Кубанщину, а в промові тій він каже:

»Голоси окремих людей, які засіли в запіллі та розмовляють від імени Кубанщини, не можна вважати за голоси всього Кубанського козацтва. Ті, хто своєю кров'ю забезпечують щастя й добробут Кубанщини, та ті, хто в поті чола обробляють рідну землю, ті не говорять ні про яку самостійність. Я був у Катеринодарі. Туди їздив, щоб переконатися, з якої причини та армія, яка захопила десятки тисяч полонених, пройшла багато сотень верств, з якої причини в той момент, коли, сходячи кров'ю, просила у Кубанщини підтримки — не одержала її. Відходячи в тяжкій боротьбі до України, я волав про допомогу, як подорожній на кораблі, що його буря розбила. Але допомоги не було. Ні одного козака на поповнення, ні одної коняки, ні фунта хліба не вислано. Кубанщина покинула Кавказьку Армію. Вона не стала для своєї армії тією матір'ю, яка надсилає синів останній фунт хліба й чисту сорочку. Я поїхав туди й побачив, що там лише внутрішні свари, серед яких потонув мій голос... Тепер я хочу сказати хазяїну землі Кубанської, її Крайовій Раді, всю правду. Я хочу, щоб голос армії було чути.«⁴⁵⁾

Ця промова була надрукована в «Вечернем Времени», у часописі, який виходив на Донщині, і в листівках, що розповсюджувалися і на фронті, і в запіллі серед населення. А проте вона була безсоромною брехнею.

⁴⁵⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 227.

Кубанщина взагалі не шкодувала нічого для армії. Від жовтня 1918 року до листопада передано інтендантам Добрармії, Донському та Кубанському 8,728 вагонів пшениці, ячменю, вівса, муки разом на суму 351,360,700 карбованців (На 15 листопада залишилося невиплаченим Кубанщині 229,974,358 карбованців). Від січня по травень 1919 р., крім того, надіслано для армії м'яса 134,128 пудів на суму 18,237,125 карбованців.

Часто-густо Кубанщина давала й понад норму, наприклад, в травні понад норму відправлено 29 вагонів, у червні — 63 вагони. Але Кубанщина не могла перевірити, чи доходило все, що вона надсилала для армії. На перешкоді стояло «Особое Совещаніє», паралізуючи всі спроби Кубанщини в цьому напрямку міркуваннями «военной тайни». І от Добрармія цим хлібом спекулює, відвозячи значну частину його не на фронт, а... за кордон.

Але її агентам і цього ще було мало, і вони проробляли, наприклад, такі штуки. Інтендант Кавказької Армії (тоді нею командував Врангель) полк. Дудніков одержує від члена Кубанського уряду І. Тимошенка дозвіл на закупівлю 100,000 пуд. хліба, обіцяючи, що цього хліба з Кубанщини він не вивезе, а засипле ним запасові склади. (Йому це дозволено, навіть без зазначення кількості, по твердій ціні — 75 карб. за пуд). Але невідомо, на якій підставі він цей дозвіл передає славнозвісному Молдавському, уповноваженому Добрармії й Донщини, який і починає скуповувати хліб та, всупереч обіцянці Дуднікова, вивозити його з Кубанщини тільки не до армії, а в протилежний бік — до Новоросійська. Цілком випадково кубанцям пощастило перехопити частину вагонів і направити їх до Кавказької армії

Окрім цієї, були ще й інші причини голодування армії, про які добре знав сам Врангель. 28. VII. 1919 р. в телеграмі (ч. 193) Денікіну він констатує повний нелад постачання, в наслідок неможливості мати в своєму розпорядженні водний транспорт, доки не буде захоплена Астрахань. А в своєму листі від 29. VII. 1919 року ч. 3 також до Денікіна він, між іншим, пише, що перед захопленням Царицина постачання армії терпіло від того, що весь штаб Кавказької армії та відділи постачання були передані ген. Май-Маєвському для організації Добрармії. З цього ж листа видно, що не Кубанщина, а Денікін не давав йому підмоги. Врангель писав:

»8 травня. Доводжу Вам в Торговій свої міркування про майбутню операцію. Я просив Вас своєчасно підсилити мене технічними засобами, артилерією й піхотою, що мені й обіцялося...

В міру просування моїх військ, я безперестанно просив прискори-

⁴⁶⁾ Дреер. «Крестный путь во имя роины», ст. 34.

ти надіслання обіцяної підмоги, болючи душею за кожний втрачений день.

Ми опанували укріпленою позицією: ворога на річці Осауловській Акарі і, повідомляючи Вас про повний успіх і знову прохаючи про допомогу, я писав: «те, що нині можна досягнути ціною малої крові, в майбутньому буде потребувати потоків її... сьогоднішній успіх обернеться в Пірову перемогу». На другий день я знову телеграфував: «за всю північно-кавказьку операцію я не просив у Вас ні одного чоловіка, нині наслідуюся на це, свідомий повної необхідності». Я одержав ухильну відповідь... а незабаром ген. Романськевич повідомив мене телеграфом, що надсилається танки, а на артилерію та піхоту я розраховувати не можу...»

Нові втрати ще більше ослабили полки: багато з них нараховувало лише 150—200 шабель. Увесь склад IV кінного та I й II кубанського корпусів досягав (6-та піхотна дивізія боса й необучена, в розрахунок її не можна було брати) 5,000 шабель, 4,000 багнетів.

Особливістю цієї армії було переобтяження різними штабами, до яких примазувалося стільки паразитів, що чисельність їх майже дорівнювала кількості шеревців війська. За цих умов, очевидно, ні правильного керівництва, субординації, взагалі належної організації не могло бути і

«я прибув до Катеринодару, — написав Врангель, — особисто просити Вас звести три Кубанських корпуси в один, розформувавши армію. Мій рапорт співчуття не знайшов. Ген. Романовський у згоді з Отаманом намітив цілий ряд заходів до підсилення частин. З того часу пройшов місяць, армія в ряді найбутертніших боїв зазнала нових втрат й не підсилилась ні одним чоловіком. Кубанщина давала людей і в цей час, але переважну більшість їх скеровувано до корпусів Шкури, Топоркова, Бредова на Україну, де фронт швидко посувався вперед, все більше й більше витягувався та потребував нових сил...»

А вся увага Денікіна була прикута до цього фронту, якому він надавав найбільшого значення, там же були й найулюбленіші його частини, які треба було підсилити.

Це добре знав Врангель, про що й писав у тому ж листі:

«Піклування Ваші і Ваших ближчих помічників звернені до цілковито рідних Вам частин, яким належать Ваші серця. Для інших нічого не залишилося. Хіба це не так? В той час, як Добрармія, майже не зустрічаючи спротиву в своєму переможному поході до серця Росії, безупинно збільшується припливом російських людей, які схаменулися і добровільно стають в її ряди, Кавказька армія, яка пройшла за останні три місяці з невинними боями більше тисячі верстов і захопила кількість полонених в десять разів більше, ніж вона сама, стіканучи кров'ю в нерівній боротьбі та вмираючи від виснаження, надсилає на Добровольчий фронт останні свої сили. В той час, як в рядах Добрармії б'ються частини, що мають в своїх рядах до 70% офіцерів (7-ма піхотна дивізія), полки Кавказької армії ведуть у бій осавули, а сотні й роти — урядники й наказні. В той час, як там, коло Харкова, Катеринослава і Полтави війська одягнуті, взуті й ситі, в безводних Калмицьких степах їх брати б'ються за щастя своєї Батьківщини обірвані, босі, простоволосі й голодні.»⁴⁷⁾

⁴⁷⁾ Дреер. «Крестный путь во имя родины», ст. 35-39.

На допомогу Добрармії виступив і отам. Філімонов, по-вівши наступ на Раду Трохи з іншого боку, — з боку економічної політики і співпраці з торговопромисловими колами, на чолі яких стояла «Рада об'єднаної промисловости й торгівлі Кубанського Краю». Ця організація постійно брала участь в «Економічній Раді при Відомстві Торгівлі й Промисловости», яка регулярно скликала для поважніших господарських і промислових та торговельних справ. На цій Раді завжди голосував член уряду торгівлі й промисловости, який толерантно вислуховував найрізніші зауваження отих промисловців і кооператорів.

Однак ті промислові кола не досі до розуміння того, що незалежність Кубанщини від Росії, і то не тільки політична, а й економічна, зовсім не шкодитиме інтересам промисловости й торгівлі на Кубані, а, навпаки, допомагатиме їх нормальному розвитку. Через оте нерозуміння промисловці Кубані брали в оборону «єдину неділиму», пробували виступати проти Кубанського уряду й Ради.

Рада подала Філімонову доповідну записку, в якій говориться й таке:

»Політика відокремлення від інших частин Росії, яку досі провадила Кубанщина і яка виявлялася, між іншим, в установленні нею власних митних застав, призвела до дуже небажаних наслідків. Викликавши належну відповідь з боку уряду Добрармії, який заборонив, у свою чергу, вільний пропуск товарів на Кубанщину, вона вже поставила Кубанський край у дуже тяжке становище. Надалі, якщо не буде змінена ця політика докорінно, вона загрожуватиме викликати ще більші ускладнення, які повинні будуть відбитися згубно на всьому господарському житті Краю. Ця обставина спонукала в цей час Раду об'єднаної промисловости й торгівлі Кубанського краю, як організації, що особливо близько стічається з потребами господарського життя Кубанщини, піднести свій голос і звернути увагу на те становище і на конечну бажаність того, щоб як Кубанська крайова влада, так і «Особое Совецаніе» при головнокомандувачеві, свідомі спільних інтересів, які в'яжуть Кубанщину з рештою частин Росії, негайно вжили заходів щодо усунення причин, які ведуть до загострення відносин між Кубанщиною та рештою Росії, — загострення, яке кінець-кінцем не може бути, розуміється, корисним ні для тієї, ні для другої сторони. Основна причина безприкладної розрухи, яку переживаємо нині, криється, за глибоким переконанням Ради, в розпаді російської державности, у відсутності в нас всеросійської влади... Економічна політика, яка провадилася досі на Кубанщині, основана на намаганні перешкодити вільному вивозові місцевих продуктів за межі Краю: останні могли вивозитися не інакше, як в обмін на реальні цінності... Ця політика не принесла реальної користи і самій Кубанщині. Крім того, що вона дуже заважала розвитку місцевої кубанської промисловости, вона на практиці зводилася до того, що продукти з Кубанщини все ж таки вивозилися на умовах, надто не вигідних для місцевого населення.»

Захищаючи політику Добрармії щодо Кубанщини, називаючи бльокаду, що застосував Денікін, не бльокадою у

власному розумінні, а системою дозволу, автори записки висловлюють такий висновок:

»1. Як в інтересах всієї Росії, так і в інтересах Кубанщини потрібно скоріше утворити Південно-Російську Владу, при чому при утворенні цієї центральної влади всі політичні права громадян мають бути повністю забезпечені. Так само ж мусить бути забезпечені й автономні права козацьких країв з тим, щоб ці права ні в якому разі не порушували всіх прерогатив центральної влади як у ділянці законодавства, так і в ділянці керівництва, які повинні їй належати в єдиній державі.

2. Потрібна уніфікація економічної й фінансової політики на просторі всієї території.

3. Зокрема потрібне найскорше зняття всіх внутрішніх митних застав і скасування системи дозволу зносин між окремими частинами.

4. Регулювання зовнішньої торгівлі аж до утворення центральної влади слід передати спеціальній Раді в справах зовнішньої торгівлі, проект якої ухвалено на засіданнях 26. і 27. квітня 1919 р. під головуванням ген. Драгомірова.

Надалі аж до утворення зазначеної Ради тимчасово вивіз за кордон всіх товарів за винятком хліба, вовни й вугілля, як продуктів, що безумовно не підлягають на підставі розпорядження військового командування вивозові за кордон, мусять відбуватися при вивозі їх з території Добармії — з дозволу «Особого Совецання», а при вивезі їх з території крайових формувань — з дозволу крайової влади. Щодо довозу чужоземних товарів, то оскільки довіз тих чи інших товарів не буде заборонений вищим воєним командуванням, сільські довіз цей мусить бути цілком вільний. При цьому вантажі, які йдуть транзитом через Новоросійськ чи інші порти на Кубанщину, не можуть бути затримані, їх мусять пропускати без перешкод.

5. Потрібно вжити заходів, щодо постачання Кубанщині потрібної кількості грошових знаків при безумовному збереженні єдиного смісного банку та єдиної грошової системи.

Потрібно вжити всіх заходів до заохочення нашої промисловости, особливо жирової промисловости, яка є основою добробуту Краю, й усунути всі ті заходи, які загрожують підірвати нормальну діяльність промислових підприємств.⁴⁸⁾

Ця записка була цілком недвозначним виступом проти уряду, і отаман цей виступ бере під свій захист. Він скликав у себе (в палаці) нараду з представників торгівлі й промисловости, банків та кооперативів, на яку запрошує своїх політичних однодумців — Сушкова, Капліна, а також і членів уряду торгівлі й промисловости та продовольчих справ — В. Іваниса та І. Тимошенка.

Нараду розпочав промовою Філімонов, в якій він указав на тяжкий стан Кубанщини та на потребу залагодити його. Далі промовляли в дусі вищенаведеної записки представники, що її породили. Кооператори й члени уряду слухали і, не зважаючи на всі спроби промовців втягнути й їх у дискусію, уперто мовчали. Тоді сам отаман викликає їх на виступ. В. Іванис на запит відповідає запитом же: що це за зібрання, які його функції, для чого воно, коли всі порушені

⁴⁸⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 224.

питання могли розглянутись у раді при відомстві промисловости й торгівлі, що регулярно відбуваються? Там бувають представники отого «Совету», що склав «Записку» і кооператори. Вони добре знають працю крайових господарських відомств, їх пляни, які достосовуються до постанов Крайової Ради, а те, що наведене в записці, дуже або й цілковито відбігає від директив Крайової Ради. Яке значення може мати ця дискусія відповідальних урядових осіб із сторонніми людьми, противниками ідеї творення держави — Кубанського Краю? Яке значення може мати рішення такого зібрання?

Така заява викликала велике хвилювання. Щоб трохи заспокоїти присутніх, зроблено перерву. Під час перерви присутні почали умовляти членів уряду, щоб ті з'ясували стан речей в межах їх компетенції. Після перерви В. Іванис загально подав картину економічного стану Куб. Краю, властиво скорочено переповів те, що одповів на інтерпеляцію П. Макаренка в Законодавчій Раді про «рогатки», наводячи конкретні випадки, що промовляли за потребу митних кордонів. По відомстві продовольства те саме зробив І. Тимошенко. На цьому дискусія закінчилася без яких-будь рішень. Ця нарада виявила, що Філімонов і група Сушков-Скобцов-Літовкін беззастережно тягнуть за Добрармією й «Особим Совецанієм».

27. Законодавча Рада на порозі конфлікту

З успіхами Добрармії на Україні фронт розтягався. Мобілізація місцевого населення проходила кволо. Населення, як могло, уникало військової повинности. Популярність Добрармії маліла, резерви людей в запасних частинах не відповідали потребам. Денікін налягав на старі терени, що вже були вичерпані — Кубанщину, Терщину, домагаючись нових мобілізацій людей і коней і ще більшого постачання різної сировини. Філімонов і Сп. готові безоглядно давати йому все, чого тільки він бажає. Провідники Законодавчої Ради були також не від того, щоб «послужити Росії», але відчували й міру, вони відчували, що станиці обібрані. «Саможертвенність» Філімонова члени Ради не поділяли і у них постала думка змінити отамана. А це можна зробити через Крайову Раду. Отже, її треба скликати. Цей намір викликав тривогу у Філімонова і він випередив Закон. Раду, скликавши Крайову Раду. Це було несподіванкою навіть для голови уряду, якому Філімонов офіційно сказав, що думка про скликання Крайової Ради у нього була давно.

»Остання подорож по станицях посунула вперед скликання Ради. Настрій по станицях нервовий. З одного боку, ширяться чутки, які

вибликають вороже ставлення до Добрармії, а з другого — чути розмови про майбутні надзвичайні виступи самостійних груп. А все разом підносить настрої в козацьких станицях. Мені відомо, що Законодавча Рада мала на меті скликати Крайову Раду в кінці жовтня. Таким чином мого скликання Крайової Ради збіглося з побажанням Законодавчої Ради. Предметами обговорення будуть законопроекти про вибори до Законодавчої Ради. Мабуть, Рада побажає ознайомитись з політичною ситуацією, і ми охоче зробимо доповідь про політичний момент.⁴⁹⁾

Виступ отамана Законодавча Рада прийняла як похід проти неї і вона відповіла 19 жовтня 1919 р. відозвою до населення такого змісту:

»Проти козацтва ведеться таємна праця: з січня 1919 р. козаків стали таврувати прізвиськом «самостійники». Спочатку таврували таманців, потім увесь Кубанський Край і, нарешті, все козацтво і Донщини, і Терщини, і Кубанщини. Намір такого прозивання з боку монархістів ясний: вони ліплять цей ярлик для того, щоб відстрашити від козаків населення Росії... Крім того намагаються роз'єднати сили кубанців, розділивши на чорноморців та лінейців; чорноморців, опріч того, обвинувачують в орієнтації на Україну. Все це брехня й провокація. Кубанщина єдина, і вона орієнтується на єдину, але демократичну Росію, дорогоу й близьку нам, як і всьому Російському народові. Народи, які прагнуть до справжнього вільного життя, знаходяться між двома небезпеками: з одного боку — большевизм зліва, але на власній спині ми пізнали його програму; з другого боку, большевизм справа — монархізм, але за 300 років ми вже досить вивчили його. І наш шлях урятування Росії й Кубанського Краю — шлях, який показав державний господар землі Кубанської — Крайова Рада, — це Федеративна республіка, тобто виборна засада цивільних урядів і самостійне залагодження через Законодавчу й Крайову Раду своїх Кубанських справ.

До вас, козаки, ми окремо звертаємся й говоримо: якщо нам закидали те, що ми в 1905 році допомагали реакції й боротьбі з російською демократією, то яке ж ставлення буде до козацтва, коли руками козаків, затуманивши наші голови принагідними обіцянками, приведуть нас до монархії, яка безумовно дозго продержатися не зможе, і наступить знову громадянська війна, в якій весь російський нарід буде вважати козаків винуватцями цих нових нещастя. Це треба розуміти та йти тим шляхом, який мудро указала Крайова Рада. Збирається Крайова Рада 24 жовтня ц. р., і темні сили продовжують робити своє діло: тисячі безглузвих чуток і десятки тисяч проклямацій затопили Кубанський Край. Досить монархічних часописів, мільйони всіляких проклямацій свідчать про те, що всі незадоволені новими реформами об'єдналися і витрачають на агітацію величезні гроші. Вся ця робота витворює нервовий напружений стан населення. Кружляють чутки, нібито зеленоармійці й большевики готуються зробити виступ в Катеринодарі, нібито арештують членів Ради. Знайте всі, що дійсної небезпеки ні від большевиків, ні від зеленоармійців, ні базарних погромів немає. Чулки ці розповсюджуються з певними цілями: призвичаїти свідомість народу до думки, що все це може статися, а раз так, то чому ж темним силам не спробувати зробити який-небудь виступ і під час метушні не розрахуватися зі своїми політичними ворогами. І про вбитого Голову Крайової Ради спочатку пускали чулки, що його вбито або що його

⁴⁹⁾ Покровський. «Денжичина», ст. 224.

слід убити, а потім і виконали своє гидке діло. Ми переживаємо тяжкий час: напружена боротьба з анархією за народні права забрала сотні тисяч кращих синів батьківщини, і наш обов'язок перед поляглими в цій боротьбі... довести їх святе діло до кінця... Кубанці! Ви пишаєтесь своїми славетними предками, борцями за волю, так дайте ж можливість і вашим дітям з гордістю згадувати про ваші героїчні подвиги в боротьбі з анархією зліва й справа, в боротьбі за справжнє народоправство, за святу свободу, за землю і волю.⁵⁰⁾»

Чорноморська більшість Зак. Ради, що її вели Макаренки, Омельченко, Крикуни та інші, відхрещувалася від України, присягаючи в любові до Росії й росіян. Слід констатувати, що тоді ще ідеї національної боротьби вони не провадили. Уже перебувши на еміграції 5 років, ці панове спохватилися й почали доводити, що вони провадили визвольну національну боротьбу українського народу. Слід зазначити, що й боротьба за федералістичний устрій Росії та за демократичні засади не була досить рішуча, хоч настрої не лише козацьких, а й городовицьких мас були сприятливі. Наприклад, 21 вересня 1919 р. конференція членів правління профспілок і фабрично-заводських комітетів протестувала проти виступів, які готуються темними силами і вітала готовність козацьких представницьких органів до боротьби за зміцнення демократії, проти реакції та монархізму, обіцяючи в цій боротьбі підтримку робітничої класи.

28. Напередодні конфлікту.

Десь у середині жовтня в ст. Пашківській, 9 км. від Катеринодару, несподівано з'явилися марковські й корніловські полки, що вважалися підпорою Добрармії, а трохи згодом туди ж і до Катеринодару прибувають і кубанські козацькі частини з Кавказької армії ген. Врангеля.

З приводу появи марковців і корніловців Законодавча Рада запитує члена уряду в військових справах ген. Звягінцева, що це означає. Запитаний відповів, що він нічого не знає. В Катеринодарі ж пішов шепіт, що Добрармія готує замах на Раду. Одверго заговорила про це й преса, що була пов'язана з Добрармією. Члени ж Ради й уряду лишилися з відповіддю ген. Звягінцева, без дальших досліджень, для чого концентруються війська в глибокому запіллі, біля Катеринодару, коли їх так бракує на фронті. Оця байдужість, мабуть, викликана певністю кубанських політиків, що проти них не може щось зробити Добрармія, бо ж... вони користуються правом недоторканости. Вони забули, що керівники Добрармії ні одної літери з постанов Ради не визнали.

У цей час кадетська «Свободная Речь» так попередила події: «Зараз у кожному куточку Кубанщини з великою

⁵⁰⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 229-231.

тривогою чекають подій у Раді. . . Що то воно буде? А буде дійсно добре. Надходять серйозні події, які можуть потягти за собою і деякі ексцеси по всій Кубанщині». А тульчинська «Великая Россия» докладніше роз'яснила, в якому напрямку відбудуться події: «Відповіді на прямо поставлене запитання, нарешті, нікому не доведеться уникнути: революція не терпить проміжних положень. Ми, розуміється, не сподіваємося перекопати Бича і його наслідувачів. . . Час половинчатих ухилень минув; за категоричним імперативом обов'язку перед Єдиною Росією». ⁵¹⁾

До Катеринодару почали прибувати гуртками «надійні» офіцери з різних частин Добрармії, не виключаючи й конвою Денікіна. Всіх їх реквізичійний відділ управління начальника інженерів Кубанського Козацького Війська розміщує по квартирах в кварталах, які облягають помешкання Ради. На чолі цих «надійних» став полк. Карташов, що мав великий досвід. . .

Всі офіцери, що служили у будь-яких установах в Катеринодарі, були зареєстровані й одержали вказівки, хто, куди і в чие розпорядження мусить з'явитися по сигналу на гвалт. Все місто знало й говорило про ці приготування і тільки лідери Ради трималися так, нібито нічого не помічали. В. М. знав усе це, говорив з братом Сенею, що перебував у гарматному дивізіоні, де всі три вахмістри були зі ст. Настасівської і з В. М. разом ходили до школи. Полк. К. Гончаров, голова військової комісії Законодавчої Ради, захворів на плямистий тиф. Проба порозумітися ще з деким із головачів кінчилася запевненням, що полк. Рогівець, член Зак. Ради, все знає і перешкоджати йому не слід.

Та лихо було ще в тому, що й Кубанський військовий отаман Філімонов також діяв проти Ради. Він насамперед спробував замінити немилых отаманів відділів «своїми» людьми. Маючи в руках наказа від отамана, член уряду військових справ ген. Звягінцев почав своїми наказами звільняти отаманів відділів, чим він втрутився в компетенцію члена уряду по внутрішніх справах К. Я. Безкровного. А бажаючи бачити на посаді начальника міської сторожі «свого» чоловіка (він не сподівався того, що К. Безкровний призначить бажану йому особу), Отаман, порушуючи конституцію, сам безпосередньо звільняє з цієї посади полк. Цибульського, який мав репутацію прихильника уряду й Ради і призначає «свого».

К. Безкровний на таке поводження отамана відповів проханням про відставку. Здавалося нормальним, що таке поводження військового Отамана мусило б зачепити й уряд

⁵¹⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 225.

та Раду. Вони, використовуючи прохання К. Безкровного, повинні були зробити належний виступ. Але ні Рада, ні уряд на цей інцидент не відгукнулися. Сталося таке, можливо, тому, що проводирі були дуже незадоволені К. Безкровним, як членом уряду, вважаючи його занадто млявим, не рішучим і вже давно почали говорити про необхідність дати йому принаймні енергійного, рішучішого помічника. Була це очевидно помилка, яка підсилила групу Отамана і кампанію проти Ради.

29. Початок конфлікту.

Розправи на Кубані розпочав ген. Денікін такою телеграмою до от. Філімонова: »В часописі «Свободная Речь» ч 226 наведено умову між Кубанським Урядом і Гірським Меджілісом. Будьте ласкаві телеграфувати, чи підписував подібну умову Кулабухов. Таганрог, ч. 0,16439«. Слідом за цим, 26. X. начштабу ген. Романовський запитав Філімонова: »Головнокомандувач просить негайно телеграфувати, чи уклала Кубанська делегація ту умову з Гірським Меджілісом, яку зазначено в телеграмі ч. 0, 16 439. Романовський.« На ці телеграми Кубанський військовий отаман 24. X. відповів Романовському: »Про укладення Бичем, Кулабуховим й іншими умови з Гірським Меджілісом мені й урядові нічого не відомо. Роблю розслідування, про наслідки повідомлю терміново«. Враження від цієї відповіді було таке, що ніби поліційний урядник відповів пристапу про якийсь випадок в участку, а не конституційний голова краю своєму союзникові (Слід додати, що про умову дійсно не знали ні отаман, ні уряд. Делегація чомусь надіслала копію її тільки президії Законодавчої Ради).

Того ж дня Філімонов телеграфував і ген. Денікінові: «Як пояснює Султан Шахим Гирей, Кулабухов та інші уклали й підписали умову з Гірською Республікою, як проект, який мусила б затвердити Законодавча Рада в разі, якщо Антан-та визнає владу большевиків».

Отже, ще 24. X. проводирі Ради повинні були знати про ту справу, що послужила для Денікіна підставою для розправи — це ж була нагода для задуманого й підготованого ним з отаманом перевороту.

Про існування проекту цієї умови вже знали часописи в кінці літа. Добрармійська преса била в набат з цього приводу, пускаючи версії про зраду батьківщини й терських козаків. Цій пресі покірно підспівували й деякі кубанські часописи на чолі з «Кубанским путем» (велика газета, яку на невідомі кошти з літа почала видавати група лінейців,

очолована членами Ради Фендриковим і Скобцовим), обвинувачуючи паризьку делегацію в зраді.

25. Х. Денікін телеграфує до Врангеля з Таганрогу до Царицина:

«Між Урядом Кубанщини і Меджілісом Гірських Народів укладено угоду, в основі якої покладено зраду Росії і передачу Кубанських козачих військ Північному Кавказу в розпорядження Меджілісу, чим приривається на загибель Терське військо. Умову підписали: Вич, Савицький, Кулабухов, Намітоков — з одного боку, а Чермоєв, Хадзарагов, Лайдарєв і Баматов — з другого. Наказую цих осіб, як тільки вони з'являться на території збройних сил Росії, негайно віддати під воєнно польовий суд за зраду.»

В цій телеграмі багато свідомої брехні. Адже ж Денікін знав, що кубанський уряд ніякої участі в цьому не брав. Твердження, що вищенаведеною умовою кубанські війська передаються в розпорядження Меджіліса було цілком безглуздом. Чи то Денікін підписав телеграму, не читавши самої угоди, чи то не зрозумів точок 3-ї й 4-ї її, або, — і це найправдоподібніше — свідомо її перекрутив, створюючи поважніші підстави, щоб почати атаку на кубанських самостійників. Варто додати, що Денікін добре знав, що ніякого Меджілісу на Північному Кавказі не існувало.

Щождо вислову про «зраду Росії», то в цьому тільки якась доля правди була: хоч Кубанщина не відокремилася від Росії, а проголосила себе федеративною частиною її, але ніколи не визнавала за Денікіним права репрезентувати цілу Росію, — його заступництво було самозванним, спертим лише на силу, а не на право.

За кілька днів до цього Врангель надіслав ген. Покровському такого листа:

«Вельмишанований Вікторе Леонідовичу! Повернувшись до армії, переговоривши з більшою частиною начальствующих осіб, об'їхав частини і докладно зорієнтувався в обставинах. Армія тепер поповнилася, — однак полки, посилюючись в 3-8 разів, так само змінили своє обличчя і змінилися в гірший бік. В той час, як армія з кінця липня обливалась кров'ю, стримувала в 10 разів сильнішого ворога, крок за кроком відходячи до Царицина, все, що було найменш стійке, все це щадило своє життя і в бою бачило лише засіб наживи — все це йшло в тил. На фронті лишалась краща частина козаків, в станицях засіли, промінявши меч на плут, шкурники й грабіжники. Тепер ці шкурники й грабіжники у вигляді поповнень знову вернулися в частини і вернулися такими розпусними, які ставлять собі за ціль розкласти й ослабити армію. Зусилля «самостійників» останнім часом скеровані на найбільш стійкі відділи — на лінійців, і їх поспівнення найбільше непридатні. При цих умовах розраховувати на полки у випадку внутрішніх ускладнень нині без порівняння важче, ніж півтора-два місяці тому. За даними контррозвідки штабу армії, ті частини, що їх Ви намітили перекинути до Катеринодару, на час скликання Ради, деморалізовані не менше за інших; зокрема у 2-му Уманському полку стосунки між офіцерами й козаками такі, що мені довелося відмовитися від перевозу цього

полка. Звичайно, армія по-старому чужа всякій «самостійності», як чужі їй і широкі верстви жозацтва, але при сучасному складі полків розраховувати на стійкість частин у випадку розв'язання внутрішніх питань зброєю — важко. Пропонуючи певні вимоги, можна спертися на армію, але використати її лише як «Дамоклів меч», зовсім не вдаючись ним. За моїми відомостями видимість військового перевороту уже лякає кубанських Мірабо і його (переворот) можна і слід використати, однак, повторюю, зовсім не здійснюючи його. При сучасному становищі я обумовлю мій виступ у Раді від імені армії лише цілковитим виключенням якого б то не було збройного виступу, аешту і т. д. Вживить заходів проти допущення цього за всяку ціну. Напря́м, прийнятий «Великим Військовим Кругом на Дону» ще більше переконує мене в прийнятті рішення. Праця лівого крила Крута і самостійників на Кубані відбувається в тісному контакті і, якби військовий переворот на Кубані не вдався, то успіх той короткочасовий і несильний, безперечно викликав би бурю на Дону, бурю, що звела б не тільки той успіх нанівець, а й стрясла б тривкість будови Нової Великої Росії, що її споруджуємо з такою трудністю.»

Цей лист Врангель написав за декілька днів до початку конфлікту. В листі багато демагогії й передчуття непевності, що цей виступ вдасться. Лист свідчить про те, що Добрармія вже давно почала готуватися до нападу на Раду. Ніякого сумніву не має, що оголошення в часописі «Свободная Речь» про умови Паризької делегації з горцями були лише зовнішнім приводом, який, можливо, підсунула услужлива кадетська рука. (Цей часопис видавали місцеві кадети. До нього близько стояли Літовкін, Подушка, що тримали постійний зв'язок з ген. Покровським.)

Спроба ліквідувати Раду робилася ставкою ще і раніше. Колишній ставропольський прокурор, згодом міністер юстиції Південно-Російського Уряду Краснов у своїх спогадах⁵²⁾ про 1917-1920 рр., свідчить, що начальник пропаганди Добрармії в Кубанському краї полк. У. оповідав йому, як до нього в Катеринодарі з'явилася вночі група офіцерів і, показавши (з підписом ген. Лукомського) розпорядження про повну допомогу «подателям цього», вимагала від полковника У. допомоги заарештувати декілька десятків кубанців — членів Ради, список яких у офіцерів був на руках.

Полковник У. відповів, що без підтвердження підпису й характеру доручення він вагається виконати цю вимогу, а потім, одержавши на превелике здивовання підтвердження підпису і даного за цим підписом доручення, відїхав до ставки, щоб особисто повідомити про те, що задумано було учинити в Катеринодарі.

⁵²⁾ «Архив Русской Революции», т. XI. Берлин 1923 р., ст. 144-145.

30. Відкриття сесії Крайової Ради.

Сесія Крайової Ради відкрилася 24. жовтня. Ген. Врангель, який згодом згвалтував цю найвищу установу кубанців, вітав її тим часом такою телеграмою: «Від імени Кавказької Армії шлю привіт. Забезпечуючи своїм життям мир і добробут Рідного Краю. Кавказькі орли вірять, що Рада, носитель вищої влади в Краї, знайде вірні шляхи до творчої праці на користь Батьківщини».

Піднесений настрій цієї сесії виявився зразу. Коли дійшло до обрання президії, то величезною більшістю ухвалили на знак трауру по забитому своєму голові, М. С. Рябоволові, лишити його крісло вкрите траурним кепом і нового Голову не обирати, а вибрати лише його заступника. На заст. голови федералісти висунули І. Л. Макаренка, а москвофіли — П. С. Сушкова. Довідавшись про кандидатури, Філімонов звертається до президії Ради з офіційним листом, у якому доводить можливість ускладнень у відносинах Кубанщини з командуванням Добрармії, якщо буде обраний І. Макаренко. Лист лише піддав жару чорноморцям та горцям (черкесам і карачаївцям) і трохи вразив вірних лінейців, а загалом сприяв перемозі І. Макаренка, для якого навіть зробили додаток до конституції, щоб, ставши головою Крайової Ради, він міг залишитися і крайовим контролером. При голосуванні І. Макаренко одержав 253 голоси «за» й 158 «проти», а кандидат москвофілів П. Сушков — 173 голоси «за» і 269 «проти». Цим голосуванням твердо продемонстровано напрямок сесії. Завішено траурним кепом посеред столу крісло символізувало втрату самого парламенту, воно нагадувало про безоглядного ворога, що вживає найнесамовитіших способів фанатиків-імперіялістів. З самого ж початку отаман показав себе прибічником ворожої до Кубані організації.

Військовий отаман О. Філімонов 27. жовтня виступив з першим діловим питанням, що стояло на черзі. Його думка була така: «1. обговорити виступ Паризької делегації, 2. розв'язати питання про формування Кубанської Армії, 3. ознайомити з фінансово-економічним становищем Краю і 4. обговорити працю Південно-російської конференції.» Але президія запропонувала раніше, ніж зазначувати програму праці, вислухати звіти інформаційного характеру: 1. про діяльність Законодавчої Ради. 2. про стан постачання армії і 3. про потребу торгівлі й промисловости Кубанського краю.

Кожний мотивував і захищав свій проект. О. Філімонов нетерпеливо жадав розглянути діяльність Паризької делегації, розводити теревені про завершення справи фор-

мування Кубанської армії, яке, власне, й не починалося, виступити з пропозицією усунення митних рогаток, якими були не цілком задоволені прикордонні козаки, особливо ейчани, і пробував перетягти більшість на свій бік, добиваючись відповідних вказівок для делегації на Південно-російській конференції, яку Денікін бажав якнайшвидше закінчити. Проводирі ж Ради міркували, що картина політики Добрармії відносно Кубанщини (постійне втручання в її справи, грабїж кубанського майна та спекуляція ним, під'юджування військових частин проти Ради й уряду), яку дасть інформація на зазначені теми, яскраво виявить зрадницьку поведінку Філімонова й улегшить усунення його. Після цього можна було б вільно, не сподіваючись перешкод з боку отамана, розв'язувати питання, що висуватиме життя перед Радою.

Поки справа порядку денного обговорювалася в Раді, уряд склав телеграму, яку отаман і голова уряду вислали Денікіну і Врангелю, який виїхав до Кисловодська (кинув у напруженому стані фронт), щоб звідтіль стежити за подіями в Катеринодарі:

»Кубанський військовий отаман і Кубанський уряд категорично заявляють, що Крайовий уряд ніяких умов з Меджілісом гірських народів не складав і нікого не уповноважував до складання таких умов. Особи, перечислені в телеграмі головнокомандувача — Юбіч, Намітоков, Савицький і Кулабухов — були делеговані Кубанською Крайовою Радою, а перші двоє і Кубанським Крайовим Урядом. Уряд послав своїх делегатів, як представників у складі російської делегації до Парижу на паміч Сазонову, а також захищати інтереси Кубанщини перед Мірровою конференцією та для інформації. Якщо названі особи дійсно підписали від імені Крайового уряду умову з Меджілісом гірських народів, про цю Крайовому урядові досі офіційно не відомо, то питання про перевищення зазначеними особами уповноважень, які їм дано, належить до обговорення Кубанської Крайової Ради, на розгляд якої тепер подається. В усякому разі, особи є дипломатичними представниками Кубанщини і, як такі, користуються недоторканістю, а тому в разі, якщо вони зроблять незаконний вчинок, можуть підлягати судові тільки Кубанської Крайової Влади, яка їх делегувала. Наказ про віддачу зазначених осіб під воєнно-польовий суд є порушенням прав Кубанської Крайової Влади і глибоко ображає правну свідомість кубанського народу і не може не відбитися на настрої народу і фронту. Сини Кубанщини не запламували себе зрадою, а понесли й несуть найбільші жертви своєю кров'ю й майном для відбудови Росії. Кубанщина має право вимагати термінового скасування телеграми вашої вельможности, з уваги на несправедливість обвинувачення Крайової Влади в зраді і з уваги на безсумнівно виключне право тільки Крайової Влади судити своїх дипломатичних представників. 3789. Кубанський Військовий Отаман — Філімонов. Голова уряду — Курганський.»

Головні тези цієї телеграми такі: 1. Особи, які підписали умову з Горцями, є дипломатичними представниками Кубанщини, як такі — недоторкані, і їх може судити лише

орган Крайової Влади, 2. Наказ Денікіна про видачу їх під воєнно-польовий суд є порушенням прав цієї влади. Обидві ці тези дуже суперечні. Насамперед, не можна вважати безперечними положення Паризької делегації, як дипломатичного представництва Кубанщини. Кубанщина від безпосередніх дипломатичних зносин з зовнішнім світом, і зокрема з Антантою, відмовилася. Вона погодилася на єдине, разом з Добрармією, представництво в особі Сазонова, при якому Бич і Намітоков були лише в ролях експертів-помічників. Сазонов за свої вчинки повинен був відповідати перед тим, хто уповноважив його, тобто перед Денікіним і Колчаком. Отже важко заперечити право останніх притягти до відповідальності й осіб, які підлягали Сазонову, у якого вони були помічниками. Щоправда, вони їх не признавали, але вони (ген. Денікін) погодилися на їхнє призначення тими, з ким вони домовилися спільно відбудувувати Росію і при цьому не обмежили своїх начальницьких прав відносно цих помічників свого підлеглого, хоч і високого урядовця — Сазонова.

У спільній відбудові Росії Денікін відігравав першу роль, вважаючи сам себе представником всеросійської державної влади. Кубанщина, що формально устами Бича ж заявила, що вона не думала відокремлюватися від Росії і є її нерозривною частиною. Вона розходилася з Денікіним лише щодо методів відбудови Росії і форми її державного устрою. Ні претенсії Денікіна, ні претенсії Колчака репрезентувати інтереси всієї Росії Кубанщина формально не заперечила, а тому й мусила з формального боку в певних випадках і до певної міри йому підлягати. Через те вона мусила терпіти й притягання до відповідальності своїх високих достойників, яких давала в помічники його урядовцям, в тих випадках, коли ті порушували, на його думку, інтереси цілого, що їх він боровив.

Притягнення до відповідальності кубанців було б з юридичного погляду замахом на права Кубанської влади, коли б Денікін її визнав та коли б Кубанщина своєчасно відмежувалася від Денікіна в питаннях компетенції та застерегла собі право самій судити своїх представників в органах Денікіна і при його урядовцях; або коли б Денікін був визнав Кубанщину хоча б тимчасово самостійним державним формуванням з усіма прикметами вищої державної влади.

Як уже раніше зазначено, Кубанський уряд, закликаючи до себе Денікіна, не умовився з ним про межі його військової влади на території Кубанщини. Через це в руках Денікіна опинилося таке могутнє й безпечне знаряддя, як «Положение о полевом управлении войск». При відсутності

будької умови, яка б обмежувала застосування цього «положення», Денікін мав формальне право віддати під суд не тільки осіб, які підписали умову з Горцями, а й самого військового отамана, якщо вважав би, що той шкодить інтересам, боронити які він поклав за своє завдання. По суті, звичайно, наказ Денікіна був актом обурливим для кубанців, а не росіян, які всіма способами творили «русское дело». Не визнавши формально Кубанщину, Денікін і його «Особое Совещаніє» досі поводитися з її представниками як самостійним державним утвором: його представники домовлялися на «Південно-російській конференції», він оголосив Кубані бльокаду, а потім зняв її, його органи постійно співпрацювали з кубанським урядом, кубанці на своїй території підпорядкували собі підприємства, що належали «Союзу городів», фактично денікінське правління рахувалося з існуванням Кубанського краю, а тому його телеграма була громом серед ясного неба. На наведену телеграму військового отамана й голови уряду Денікін не відповів, а протелеграфував Врангелю: «Наказую Вам негайно виконати наказ мій ч. 0,16 729 і вжити на свій розсуд усіх заходів до припинення злочинної агітації в Катеринодарі, що входить у Ваш армійський район. 31 жовтня. Денікін.»

В Раді продовжуються нормальні засідання 28, 29 і 30 жовтня. Рада слухає доповіді: 1. Члена президії Законодавчої Ради полк. К. Гончарова про стан організації Кубанської армії, 2. Члена уряду І. П. Тимошенка про постачання армії, 3. Члена уряду Ланка про стан і потреби шляхів, 4. Члена уряду В. М. Іваниса про стан торгівлі й промисловости і про завдання торговельної політики.

К. Гончаров доповів докладно сумну історію переговорів про творення Кубанської армії кубанським військовим членом Уряду Науменком, про його вигадку замість штабу армії — канцелярії походного отамана, про його негативну роллю в справі озброєння кубанських частин, призначення ним командного складу — про роллю, яка була корисна лише Денікіну.

І. Тимошенко документально довів брехню Добрармії та її кубанських попихачів, що Кубанщина не дає хліба армії, що хліб, який надсилався до армії, агенти Добрармії направляли до Новоросійська.

Инж. Ланко доповів про господарювання агентів і комендантів Добрармії на кубанських залізницях, наслідком чого було повне безладдя. Плян будови брукованих шляхів був розроблений, але до реалізації не приступали, бо бракувало будівельних матеріалів.

В. Іванис на підставі статистичних даних про тодішню продуктивність кубанського краю та вимоги, які до нього

ставляться, довів, що запаси кубанського добра не безмежні; що Кубанщина стоїть перед дефіцитом, який буде усунено лише тоді, коли вона сама буде розпоряджатися цими запасами та затримає митні рогатки й надалі. Крім того, зазначив, що на Кубанщині промисловість дуже слабенька, а тому треба багато фабрикатів імпортувати. Для імпорту ж треба мати в своєму розпорядженні порти, які, передусім Новоросійськ, захопила Добрармія. Всі свої висловлювання В. Іванис підтверджував числами й цитатами з листувань з ген. Денікіним та «Особим совещанієм». З недоброчливого ставлення Добрармії до Кубанщини він навів багато конкретних прикладів.

Всі оці доповіді яскраво висвітлили весь жах панування Добрармії, її зазіхання на кубанські багатства, безсоромне намагання використати їх частіше для окремих осіб, що примазалися до Добрармії.

30 жовтня на засіданні Ради оголошена постанова депутатів Таманського відділу з протестом проти наказу Денікіна про віддачу під суд членів Паризької делегації і з пропозицією затримати до розв'язання цієї справи й від'їзд кубанської делегації на Південно-російську конференцію (делегація прибула до Катеринодону). Слідом за цим депутати Кавказького відділу виступили з заявою про недопустимість таких виступів з погляду Кубанської конституції та інших актів, цебто таких виступів, як наказ Головнокомандувача з 25. жовтня, і оголосили проект резолюції такого змісту:

«Вислухавши позачергову заяву про наказ Головнокомандувача в справі арешту і віддання під суд членів Кубанської Крайової Ради, які входять до складу кубанської делегації в Парижі — Л. Л. Бича, В. Д. Савицького, А. А. Намітокова і С. І. Кулабухова, Крайова Рада заявляє:

»1. Що згадані вище особи є членами Кубанської Крайової Ради і нєю обрані до складу делегації в Парижі;

2. Що органи Крайової влади ні в якій залежності від Головного Командування не є;

3. Що члени кубанської делегації в Парижі несуть відповідальність за свої вчинки тільки перед Крайовою Радою.

4. Що наказ про арешт і віддання під воєнно-польовий суд осіб, які є членами Крайової Ради порушує основні закони Краю, і

5. Що кубанська делегація на Південно-російську конференцію, не відкладаючи свого від'їзду до Новочеркаська, не може однак продовжувати переговори з представниками Головного Командування до скасування наказу про арешт і віддання під воєнно-польовий суд згаданих вище членів Крайової Ради.»

Президія запропонувала передати цю заяву на обговорення у відділи, що Рада й ухвалила. Обидва ці виступи Таманців і Кавказців яскраво свідчать про ті настрої, які панували серед членів Ради і в їхніх провінціях. Використо-

вуючи такий настрій, лідери переходять до питань, які нє-минуче мусили викликати відкритий конфлікт з Добрармією.

На засіданні 31. жовтня заступник голови Ради І. Макаренко запропонував ухвалити той порядок денний сесії Ради, що його виробила президія, а саме: «1. Наказ Денікіна з 25. жовтня ч. 0,16729; 2. Про Паризьку делегацію; 3. Про армію».

Ген.-майор В. Г. Науменко

Цей порядок денний Рада прийняла і на тому ж засіданні ухвалила рішучий протест проти наказу ген. Денікіна ч. 0,16729.

1-го листопада Рада приступила до звіту О. І. Кулабухова про працю Паризької делегації.

У цей час у ворожому стані відбулися такі події: Врангель, залишивши фронт, переїхав до Кисловодська і через ген. В. Науменка (також залишив корпус на фронті і при-

був до Катеринодару), що став зв'язковим, стежить за подіями в Катеринодарі.

29. жовтня Науменко прямим проводом повідомив Врангеля: «З Радою нічого не виходить. Члени Ради ідуть на рожон. Прошу наказати ген. Покровському нічого не робити до нашої особистої розмови. Нам треба поговорити особисто. Коли Ви думаете приїхати сюди, чи може мені приїхати до Вас?»

Врангель відповів: «Вирішуйте це самі. Якщо вважаєте, що присутність ген. Покровського в Катеринодарі не бажана, то я можу сполучитися з Таганрогом (де був Денікін) і просити відкликати його або викличу його сюди».

Таким чином, вирішення кубанської справи попадає якоюсь мірою до рук кубанця Науменка і він діє не на користь рідного краю.

Вирішити це важко йому, тому він каже Врангелю — «нам треба переговорити». І наступного дня їде до Кисловодська.

Повернувшись звідти, він продовжує готувати намічену розправу з «самостійниками». 2-го листопада, також прямим проводом, каже Врангелю:

»Перше. Говорити з ген Покровським. Він чекє Вашого розпорядження. Чи не визнаєте Ви за потрібне призначити його командувачем військами тилового району армії? В позитивному випадку прошу передати телеграму через мене. Друге. Відносно Ради говорив з Отаманом, але не міг довести йому потреби, щоб він подався у відставку. Доводив усі вигоди цього, але даремно. Вважаю, що слід переговорити ще раз, і якщо він залишиться при своїй думці, тоді передати ген. Покровському Ваш ч. 162 (містить наказ Денікіна про віддачу під суд Кулабухова та інших за зраду). Третє. Прошу дозволити мені після цього виїхати до Царицина і далі до корпусу. Четверте. Вчора говорив з Покровським. У нього все організоване і він безумовно упевнений». На це Врангель відповів: «Прошу прийняти й передати на всі адреси таку телеграму: «Катеринодар, ген. Покровському, копії — Таганрог Наштаглаву, Царицин Наштармкову: Призначено Вас командуючим тилового району армії. Кисловодськ, 2. листопада 10 годин 30 хвилин ранку ч. 169. Врангель. Друге. Голосне Командування насьогодні на терміновому виконанні свого наказу. Далі проволікати неможливо». ⁵³⁾

А між населенням і добровольцями відносини напружувалися й загострювалися. Добровольчі офіцери та їхні кубанські однопумці відкрито погрожували розправою з членами Ради. Наприклад, начальник Катеринодарського гарнізону ген. Чумаченко, сам корінний кубанський козак побив демонстративно на вулиці члена Ради Якуніна.

Обурена цим випадком Рада на засіданні 2. листопада пропонує отаманові, який поспішив заявити, що вже усунув

⁵³⁾ А. Ф. Историческая справка (к сведению Кубанской Рады). «Новое Время» (Белград) ч. 738, II. X. 1923.

Чумаченка з посади, — висвітлити терміново справу Якуніна—Чумаченка. На цьому ж засіданні, вислухавши позачергову заяву члена Ради П. Воропінова з приводу проголошення Кубанщини тиловим районом Кавказької Армії та призначення командувачем військ ген. Покровського і пояснення військового отамана, Рада **одноголосно** ухвалила:

»Вислухавши та обміркувавши наказ ген. Денікіна з 25. жовтня ч. 0.16729 про віддачу під воєнно-польовий суд членів Паризької делегації — Л. Л. Бича, А. А. Намітокова, О. І. Кулабухова і ген. Савицького і беручи на увагу, що:

1) Згадані в наказі члени Кубанської Крайової Ради є дипломатичними представниками самостійного Кубанського державного формування і як такі мусять користуватися повною недоторканістю на територіях державних формувань, що визнали самостійність Кубанського Краю;

2) Делеговані Крайовою Радою до Парижу Бич, Намітоков, Кулабухов і Савицький за свої вчинки відповідають тільки перед Радою, а ні в якому разі не перед будьякою іншою владою;

3) Згідно з артикулом 30 і 31 тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм згаданих у наказі осіб, як членів Ради, можна затримати й судити лише за згодою самої Ради;

4) Наказ ген. Денікіна не підлеглим йому отаманам Кубанського, Донського й Терського Війська порушив насамперед суверенні права Кубанського Краю, а також права державних формувань Донщини й Терщини;

5) Порушуючи права самостійних державних формувань Кубанщини, Донщини й Терщини, яких визнано через своїх представників на нараді Південно-Російської Конференції, наказ ген. Денікіна може повести до згубної для спільної боротьби проти большевиків — Кубанська Крайова Рада, не порушуючи поскільки суті питання про «договір дружби», ухвалила:

1. Протестувати найенергійнішим способом проти згаданого наказу ген. Денікіна;

2. Вимагати термінового скасування його. Цю свою постанову Рада доручила президії довести до відома ген. Денікіна, союзних місій, урядів Донщини й Терщини, а також терміново оповісти про цю постанову населенню Кубанського Краю.»

Зараз же після цього Рада також **одноголосно** (один утримався) ухвалила ще й таку резолюцію:

»Заслухавши й обміркувавши телеграму ген. Врангеля ч. 560 про призначення ген. Покровського командувачем військ тилового району, а також телеграму ген. Шатілова і, беручи на увагу, що на території Кубанського Краю може діяти лише влада, установлена на підставі тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм, Кубанська Крайова Рада ухвалила:

а) вищезгадані розпорядження не мають і не можуть мати ніякої сили відносно Кубанського Краю;

б) вся цивільна й військова влада в межах території Кубанщини належить виключно органам вищої влади Кубанського Краю як у законодавстві, так і в адмініструванні.

в) Кубанському Військовому Отаманові й Урядові доглянути за неухильним виконанням кубанської конституції й цієї постанови всіма заходами.»

Цікавий факт одностайного голосування за обидві резолюції. Мабуть, москвофіли перелякалися наслідків своєї постійної слухняности Денікіну і тепер голосують за резолюції, що були скеровані не тільки проти Денікіна, а і взагалі проти росіян, бо ж вони не хотіли визнавати самостійної Кубанщини.

Отим резолюціям можна багато дечого закинути. Вони мають яскраві ознаки недодуманости й недоопрацьованости. Як самий надійний аргумент проти вчинку Денікіна, ці резолюції висувають самостійність Кубанщини, і намагаються цим аргументом переконати Денікіна в потребі скасувати його розпорядження. Але ж Денікін якраз саме цієї самостійности ніколи й не визнавав; та й ніхто інший з його оточення не визнавав її. Посилання на визнання самостійности Кубанщини представниками Денікіна на Південно-російській конференції не цілком відповідає дійсності, — такого визнання не було і не можна вважати за фактичне визнання балачки за зеленим столом про межі козацької автономії, на яку, кривлячись, годився Денікін. Він дозволяв говорити своїм представникам з козаками, визначаючи за ними право на автономію, а ніяк не самостійність.

Твердження, що Бич, Намітоков, Кулабухов і Савицький були дипломатичними представниками Кубанщини, також не цілком відповідає дійсності. Вони були членами парламентської делегації, а двоє перші ще й експертами при Сазонову, який формально був дипломатичним представником Кубанщини. Тому важко обґрунтувати дипломатичну недоторканість їх. Формально не так легко захистити й парламентарський імунітет. Денікін відає їх під суд за вчинок не проти Кубанщини, а проти Росії, вони ж — члени місцевого крайового парламенту, а не Російського. Від Росії Кубанщина не відокремилася і на змагання Денікіна репрезентувати останню не тільки не заперечувала, а, навпаки, з представниками його, як репрезентанта Росії, вела пертрактації. До всього ще необмеженість «Положення о полевом управленні войск» і цілковита підлеглисть кубанських військових частин Денікіну, як головнокомандувачеві.

Після того, як Кубанський уряд з самого початку дозволив на своїй території існування судів Добрармії, контрозвідки, комендатур та інших установ, що на кожному кроці обмежували Кубанську владу, даремно було писати, що «на території Кубанщини може діяти тільки влада, установлена на підставі тимчасової конституції про управління Краєм». Але все питання ще в тому, хто буде виконувати здійснення конституції. Доручила Рада військовому отаманові й краєвому урядові це зробити, але вони не одностайні і не мали жадної реальної сили. Сам уряд не одно-

стайно ставився до Денікіна, а з військовим отаманом він політично не співпрацював.

Треба ж було відважитися на рішучий крок — арештувати Покровського і порвати з Денікіним. Це, очевидно, розуміли і провідники Ради, але вони були якісь мляві, ніби гадали, що все якось станеться само собою, поки вони показуватимуть свої красномовства в Раді.

Після ухвалення наведених резолюцій Рада 3-го листопада продовжила слухання доповіді Кулабухова й обговорювати її при закритих дверях. Багато уваги приділено дальшому обговоренню справи про проголошення Кубанщини тиловим районом Кавказької армії і призначенню командувачем військ тилового району ген. Покровського. Це обговорення продовжувалося й 4-го листопада, а Покровський у цей час перевіряв надійність частин, які мав намір ужити для екзекуції, що він міг уже зробити, якби не його бажання пролізти в кубанські отамани.

Для здійснення цієї мети у Покровського не все було приготоване. Він хотів мати в запасі свій уряд. Через Литовкіна він зв'язується зі Скобцовим. Останнього, за його згодою чи без неї, Покровський вписує до складу свого кабінету, який захопив би владу, як тільки Рада обрала б його отаманом. Другий претендент в отамани — ген. Науменко, потайки підготовляючи переворот, також мав Скобцова за кандидата до свого уряду. Однак, щоб не компромітувати себе участю в насильстві над Радою — хай це робить зайда Покровський і тим топить свою кандидатуру — Науменко тихесенько собі від'їхав до Царицина, хоч перед цим він багато роз'їздив самоходом по Катеринодару.

Денікін у ставці дивився на те, що мало статися в Катеринодарі, з великою певністю. Коли 2-го листопада на військовій нараді в Харкові командувач Донської армії ген. В. Сидорін заявив, що те, що діється на Кубанщині, його хвилює більш, ніж важкий стан фронту, то ген. Романовський заспокоїв його: «Там нема нічого серйозного, і ніяких ускладнень, яких Ви боїтесь, там не буде». На відповідь же Сидоріна, що він боїться, як би необережний крок не потяг за собою розвалу кубанських частин, які перебувають на фронті, Денікін рішуче відрізав: «Врангель нарешті цей вузол розрубає. Те, або інше... Остаточне розв'язання питання конче потрібне. На Кубанщині утворилася нестерпно тяжка атмосфера Жити вкупі так, як ми жили, далі неможливо». ⁵⁴⁾

Тим часом в Раді москвофіли на чолі з Сушковим, Скобцовим, Долгополовим перейшли в рішучий наступ, що його

⁵⁴⁾ Г. Н. Рязковський. «В стане белых». Константинополь. 1920 г. ст. 31-32

вони повели проти самостійництва та українофільства, відкрито глузуючи з чорноморців, яких підозрювали в цих, з їхнього погляду, смертних гріхах. (Долгопеллов доводив, що хворіє на 'українофільство і Паризька делегація та оповідав, що українці хочуть з допомогою чорноморців-самостійників відірвати Кубанщину від Росії, і що він бачив у Парижі мапу, на якій Кубанщину вже введено в етнографічні межі України). Всі ці обвинувачення відкинув геть П. Макаренко, який в предовгій промові заявив, між іншим, таке: «Ми не дурні, щоб не розуміти, в який бік котиться історичне московське колесо і воювати проти нього.» (Ця промова створила на чорноморців надзвичайно гнітюче враження несподіваного повороту в протилежний бік).

У цей час, вночі, Карташов обсадив відділами своїх офіцерів залізничні станції, головні площі й вулиці та оточив вартою з кулеметами зимовий театр, у якому засідала Рада. Все робилося потайки і офіцери ховалися в приватних будинках, та все ж про це було відомо всім.

5 листопада о 8-ій годині 30 хвилин вечора П. Макаренко робить пропозицію припинити дискусію. Рада погоджується. Триденне напруження закінчується ухвалою (всіма присутніми проти одного та при трьох, що утрималися) надіслати делегацію до головнокомандувача для ведення переговорів про становище, що утворилося. Зробити це Філімонов пропонував Раді ще до призначення ген. Покровського. Очолив делегацію найстарший член Ради Ф. А. Щербина. Таке рішення психологічно підготувало ґрунт для капітуляції Ради перед Денікіним.

Аналізуючи останні події, треба зробити висновок, що проводирі Ради вирішили у свій час позбутися Філімонова. Однак не врахували, що на таку зміну зареагує Добрармія. Нікому не спала на думку можливість застосування «Положення о полевом управлении войск». Призначення Покровського і діяльність Карташова сплутали карти лідерів Ради. Піти до урядового інструкторського загону, що був би виступив, лідери Ради побоялися, а ступили на шлях замазування незгоди. А проте було ясно, що примусове усунення Філімонова і бажання обрати когось нового отаманом без згоди ген. Денікіна викличе конфлікт. Щоб бути послідовними, треба було йти на розрив з Добрармією, а до цього й федералісти не підготувались.

31. Зрада й торгівля головами.

Поки Рада вислуховувала П. Макаренка з його московським колесом, намовлянням готуватися до капітуляції, москвофіли на чолі з П. Сушковим і Д. Скобцовим за посередництвом Філімонова торгувалися з Покровським за плат-

ню, якої він вимагав за перемогу над їх ворогами, яку він їм уготував. Все це відбувалося в палаці отамана, який зогиджено зрадницькими махінаціями. Замість покликати свій конвой і арештувати Покровського, Філімонов з одnodумцями веде торги з цим пройдисвітом відносно видачі на суд народніх представників. Під час цього несамовитого торгу Покровський загерував таку ціну, що навіть москвофіли жажнулися — запропонував видачі Кулабухова і ще 33 членів з групи федералістів, — переважно чорноморців. Це було забагато, щоб навіть москвофіли погодилися. Вони хотіли б знову стати при владі, але тільки не такою ціною, а тому цю вимогу Покровського відхилили.

Така перша невдача не засмутила Покровського. Він почав хитрувати, пропонуючи Філімонову скликати в його палаці нараду з представників федералістів. «В інше місце», — казав він, — «ці панове навряд чи підуть», і при цьому дав слово чести, що він гарантує безпеку учасникам наради. Філімонов погодився і призначив нараду на 7 год. вечора того ж дня, при чому, щоб не лякати федералістів, він закликав і москвофілів. Всі закликані обіцяли прийти, попередивши, що трохи спізняться (якраз наближалася до кінця вищезгадана триденна дискусія).

Як і слід було сподіватися, Покровський лаштував пастку для федералістів. На призначену годину він з'явився з 7-8 офіцерами і заявив Філімонову, що в той час, коли закликані будуть розходитися, арештувати «всіх цих панів». Філімонову здалося, що це забагато. Він ще сподівався вив'язатися з цієї історії не в ролі явного зрадника козацтва. Він провадив тоншу гру, тим паче, що напевно знав, що Покровський хоче собі захопити отаманську булаву, як і добре бачив, що великої певности в своїх діях Покровський не мав. Якби Філімонов був кубанським патріотом, то і в цей момент він міг наказати командирові учбового батальйону ген. Сидоренкові прислати пів батальйона й арештувати Покровського. Він же лише заявив Покровському, що таке він вважає за неможливе.

Покровський відповів, що «Ви тут не при чім, арештувати буду я, а не Ви. Я відповідаю за свої вчинки. Я дав своє слово, а тепер беру його назад. Я вже дав гвардійському дивізіону (особистий конвой отамана) відповідний наказ оточити цей будинок.» Але Філімонов рішуче спротивився цьому й побачення не відбулося. Ці дрібні факти свідчать про те, що Покровський не був паном ситуації, але ним користувалися як денікінська група, так і кубанські москвофіли на чолі з Філімоновим. Для останнього ж був найбільший клопіт — не випустити з рук булави

І після цієї паскудної пропозиції Філімонов продовжував торг за голови чорноморців. І все те діється в палаці Кубанського отамана! Покровський вимагав арешту 34 членів Ради, а Філімонов не згодився. Доді Покровський заявив, що він може обмежитись і меншою кількістю та що добре було б, щоб ті, кого мають арештовувати, «розбіглися». (Потрібно це йому було для того, щоб зручніше їх було знищити, бо фактично «розбігтися» під пильним доглядом Карташова було дуже трудно. З цього приводу Філімонов у своїх спогадах⁵⁵⁾ каже: «Останню пораду пропустив мимо ушей тому, що звичайно не міг робити такої пропозиції своїм політичним ворогам». (Ця заява не правдива, як видно буде з дальшого, бо таку пропозицію Філімонов робив К. Безкровному, одному з найсерйозніших своїх політичних ворогів).

По довгих суперечках Покровський погодився обмежитися арештом шести осіб: І. Макаренка, П. Макаренка, С. Манжули, П. Воропінова, полк. Рогівця й К. Безкровного, заявивши ультимативно в листі, що коли тих осіб не видадуть йому до 12 год. ранку 6 листопада, то він вживе зброї.

З отим списком Філімонов негайно поїхав до Крайової Ради, оповів про Покровського і оголосив його ультимативного листа зі списком шести осіб. Вислухавши Філімонова, заступник голови — І. Макаренко, вважаючи за зручний момент скинути отамана, гістерично почав вигукувати декілька разів: «У нас нема отамана!» Свій виступ І. Макаренко мотивував тим, що «з повідомлень Філімонова видно, що він належних заходів до забезпечення недоторканости Ради не зробив та що треба визнати, що Кубанського отамана, більше не існує, а тому вся повнота влади належить Крайовій Раді, а виконуючі функції — її президії».⁵⁶⁾ На замах Добрармії порушити Конституцію Краю заступник голови Крайової Ради пропонував їй, хай і тимчасово, ліквідувати по суті інститути отамана й уряду. Але... не було Рябовола, якому вся Рада вірила. І. Макаренка багато членів Ради й чорноморців не шанували, що й звело його пропозицію нанівець. Невеликою, щоправда, кількістю Рада висловила Філімонову довір'я.

32. Катастрофа.

Рада враз заметушилася. Лідери її втратили провід, бо виступ І. Макаренка більшість не розуміла. Більшість членів Ради захиталася й приймала випадкові пропозиції рі-

⁵⁵⁾ «Разгром Кубанской Рады». «Архив Русской Революции», т. V, ст. 323.

⁵⁶⁾ Протокол засідання Кубанської надзвичайної Крайової Ради, 5. листопада 1919 р. ч. 63.

шення. Філімонов, взявши по І. Макаренкові слово, почав говорити спокійно й зрівноважено, просячи Раду заспокоїтись, і бажаючи висвітлити справу, очевидно себе вибілюючи. По отаманові виступив П. Макаренко, пропонуючи переговори з Денікіним вести, а до скінчення цих переговорів тимчасово всю повноту влади передати Раді з дорученням виконавчої влади її президії. Але замість того, щоб голосувати чи обговорювати цю пропозицію, на голосування поставили питання про видачу ген. Покровському зазначених вище членів Ради. Одноголосно (лише три утрималося) Рада висловилась проти видачі.

По цій ухвалі П. Воропінов запропонував організувати виконавчу владу з представників відділів. Рада схвилювалась й не знала, що робити. З одного боку, москвофіли залякували репресіями з боку Покровського, а з другого — федералісти запевняли, що сили на їх боці. І. Макаренко наказав охороні Ради обсадити всі входи й виходи помешкання Ради та нікого не випускати й не впускати. Полк. Рогівець з катедри оголошує, що військові частини на боці Ради, що вони вже підходять і що все готове до перевороту. (В дійсності цього не було, а могло бути коли б члени Ради наслідилися й зайшли до казарм вияснити безпосередньо козакам. Між іншим, на запит В. Іваниса до полк. Рогівця, чи хто був в учбових частинах, була відповідь, що так і що все гаразд, аби лише не перешкождали.)

Пропозиція П. Воропінова була відмінною від проекту Макаренка, і москвофіли вмить зрозуміли, що між федералістами нема згоди, і рішили паралізувати їхні пропозиції. Москвофіл П. М. Каплін запропонував ще раз перевірити голосуванням уповноваження Філімонова та І. Макаренка. Рада (було по 3-й годині ночі і більше половини членів Ради не було в залі) цю пропозицію прийняла. І. Макаренко, бачачи, що тратить ґрунт під ногами, сам складає обов'язки заступника Голови Крайової Ради. Підбадьорений цим Філімонов висуває ще раз пропозицію про вислів довір'я йому і вся залишена горстка членів проти одного голосу дає йому те довір'я. На естраді диво — товариш голови Ради Султан Шахим Гирей, один з тих, хто скидав Філімонова, вітає його промовою. Чим не парламентаристи? О 5-й годині ранку 6 листопада трагічне засідання Ради закрилося. Федералісти зазнали тяжкої поразки. Дехто з їхньої інтелігенції виїхав з Катеринодару.

Через декілька годин Філімонов закликав до палацу на нараду Сушкова, Скобцова, ген. М. М. Успенського, його брата полк. Успенського (ад'ютант ген. Романовського), Горбушина, Аспідова й запитує, що робити далі? Ген. Успенський сказав, що, на його думку, він, як військовий ота-

ман, мусив вийти до козаків, стати на їх чолі і розігнати «цю сволоч»... Очевидно, що така порада для боягуза Філімонова не була до вподоби і він запропонував закликати Покровського, щоб остаточно дізнатися, чого він бажає. Більшість присутніх не перечила. Через якийсь час з'являється — напівп'яний, з нагаєм — Покровський. Розпочали нові балачки. Покровський за ніч передумав і список членів Ради, які мусили бути заарештовані, збільшив і стояв на своєму. Хтось з присутніх запитав його, що він буде робити з ними? «Повішу!» — коротко відповів той.

Весь блідий, підвівся з свого місця ген. Успенський, що ввесь час сидів осторонь й мовчки курив люльку, підійшов до Покровського і, ледве стримуючись, промовив: «раніше, ніж повісити їх, молодий пане, повісьте мене, але лише пошліть до мене в хату за вірвочкою, а то в Вас і її порядної не знайдеться».

Покровський зніяковів і, нарешті, погодився на видачу йому лише 12 членів Ради. Після цього від'їхав до Ради. Туди ж поїхала й частина учасників наради, а друга частина залишилася охороняти Кулабухова. Багато членів Ради пропонувала Кулабухову заховатися, виїхати човном через Кубань, чи і в самому Катеринодарі. Але він не йняв віри, щоб отаман міг його видати. Він був лінеець і священник. Отже, ранком він добровільно прийшов до палацу й здався отаманові. Ще одне дуже важливе: Філімонов своїм чесним словом гарантував Кулабухову недоторканість у палаці. Та це слово скоро виявилось таке чесне, як і слово Покровського. Агенти Покровського оголосили, що вони арештовують Кулабухова, забрали й повели його до штабу Покровського. Коли ж присутні тут члени Ради хотіли дістатися до Ради, щоб повідомити її про це та спробувати урятувати Кулабухова, то виявилось, що всі вони заарештовані. Покровський зняв отаманську варту і обсадив виходи театру юнкерами Олексіївської школи, яким суворо наказав нікого не випускати без його дозволу. Спробували переговорити з Радою телефоном, але й телефонна станція була обсаджена покровцями. Станція відмовилася сполучити самого військового отамана з Радою. Випустив усіх членів Ради з театру Покровський, коли все було закінчене.

33. Погвалтування Ради.

Із самого ранку Катеринодар виглядав збройним табором. Скрізь по вулицях і на перехрестях були розставлені військові частини і, на великий сором і горе Кубанщини, — кубанські. Виведено і кубанських юнкерів на чолі з їх начальником — кубанським козаком ген. Корольковим, якому

було підпорядковане військо. Чим ближче до Ради, тим війська були гущіші. Карташовські офіцери також були на місцях і не зводили очей з козаків. Всі зареєстровані офіцери були зібрані в пунктах і озброєні. Настрій їх підогривали чутки, що кружляли по місту, про те, що Рада готує різанину всіх офіцерів не-козаків.

6-го листопада 1919 р. палац отамана на наказ Покровського опинився під охороною юнкерів Олексіївської школи. Коли зійшлася Рада (по 10-й год. ранку), то головуючий Султан Шахим Гирей, щоб уникнути ексцесів, як він заявив, зняв варту козаків навколо Крайової Ради. На її місце стали юнкери згаданої школи з наказу Покровського. Без дозволу останнього юнкери не сміли нікого випускати із Ради. Так вся Крайова Рада була арештована Покровським. В центрі міста по Красній вулиці стояли по обох боках війська, густота яких збільшувалась з наближенням до Зимового театру. За козаками уважно стежили добре інструктовані офіцери-добровольці. При переїзді Покровського від палацу отамана до Зимового театру війська вигукнули слабеньке «ура». (Пізніше з'ясувалось, що війська не знали у якій операції вони беруть участь; їм сказано, що то звичайна парада. Лише дехто з офіцерів і козаків знав, що то за «парада»).

Покровський не зайшов до Ради. Він лише передав президії записку з вимогою видати 12 членів Ради, які негайно перевезуться до палацу військового отамана. Коли почалося засідання, П. Макаренко виступив з заявою, що з уваги на ультимативну вимогу Покровського видати не тільки Кулабухова, а й інших членів Ради, він і присутні — Омельченко, Манжула і Рогівець рішили, щоб уникнути насильства над Радою з боку війська, з'явитися до палацу отамана добровільно. Потім і Воропінов приєднався до висловленого рішення, сподіваючись, що Крайова Рада найде спосіб оборонити свою гідність. Всі згадані члени Ради виходять з помешкання, сідають до самоходів і проїздять між військами до палацу отамана, що став в'язницею не лише Кулабухова, а й інших політичних противників Філімонова. В момент виходу член Ради полк. Успенський (офіцер для доручень при ген. Романовському), який щойно у палаці отамана разом з іншими давав згоду на арешт, запропонував вшанувати рішення тих, що відходять, вставанням, бо воно прийняте на добро Ради. Члени Ради, як автомати, встають. Трьох членів Ради зі списку не було в Раді — І. Макаренка, К. Безкровного і полк. К. Гончарова (лежав хворий на тиф дома). Рада пригнічена, будьяку здатність до опору вбито.

Ведення всіх справ у Раді перебрала москвофільська

менщість. Вона з піднесеною головою відіграла трагедію народного приниження, потоптання волі народу чоботом зайішого москаля-пройдисвіта. Останньому москвофіли услужливо під його ноги підіслали хартію волі свого народу. Москвофіли вносять пропозицію негайно надіслати делегацію до ген. Денікіна в Таганрог з приводу питань, що торкалися взаємовідносин Головного командування і Кубанських Законодавчих Установ. Інструкція делегації така, щоб рятувати життя арештованим членам Ради, а саме:

»1. Кубанська делегація у Франції позбавляється повноважень.

2. Кубанська Крайова Рада знову урочисто стверджує свою рішучість вести боротьбу проти большевизму до повної перемоги в цілковитому і нерозривному союзі з Добрармією.

3. В інтересах боротьби за відродження єдиної великої й вільної Росії мусить бути утворена загальна державна влада на півдні Росії із збереженням для Кубанщини, Донщини й Терщини широких прав на впорядкування їх внутрішнього життя. (Навіть слова «автономія» побоялися висунути).«

Разом з цим Крайова Рада вважає за потрібне просити ген. Денікіна:

»1. Слідство й суд над членами Кубанської делегації в Парижі (Кулабуховим) організувати через Кубанську Судову владу з участю, як того забажає ген. Денікін, і його представників.

2. Арештованих членів Ради звільнити, а якщо це неможливо, то судити їх в Кубанському Суді.

3. Передати командування тилловими армійськими частинами в межах Кубанського Краю Кубанському Військовому Отаманові.«

На цім закрилися засідання Ради. Покровський переможцем іде назад до отамана. Військам наказано зустрічати з «ура!» Як потім сам Покровський признався, він не був певний в успіху і боявся, що козаків збунтує проти нього Рада.

У палаці отамана Покровський мав здобич — арештованих членів Ради: П. Макаренка, С. Манжулу, Рогівця, П. Воропінова, полк. Феськова, О. Балабаса, С. Жука, Гр. Омельченка, Підтопельного, полк. К. Гончарова, хорого на тиф і арештованого на мешканні. І. Макаренко сховався. Не був у Раді й уник арешту К. Безкровний. Але Покровський заарештував, як закладника, сина Безкровного Євгена — 17-літнього гімназиста. Довідавшись про це, К. Безкровний на другий день з'явився до палацу. Побачивши Безкровного, Філімонов почав радити йому «сховатися». Цю зрадливу пораду Безкровний відкинув (удень зникнути з палацу, оточеного шпигунами, ніяк не було можливо, але . . . кожний мав право застрелити, як при спробі утікати. . .).

У списку Покровського були й два черкеси: Султан Шахим Гирей і Мурад Гатагогу. Але ген. Султан Келеч Гирей рішуче зажадав і Покровський звільнив їх з-під ареш-

ту. Однак обидва черкеси забажали поділити долю всіх арештованих. Їх залишили під арештом, тільки Султан Келеч Гирей тримав їх до відправлення з Катеринодару у своєму помешканні. Можливо, що таке втручання генерала-черкеса і також члена Ради мало вплив на рішення долі й решти арештованих.

34. Суд і кара.

І після такого розгрому отам. Філімонів продовжував гру з метою затримати булаву. Удаючи, що не знає досконало Покровського, він протелеграфував ген. Денікіну, прохаючи вислухати делегацію, що до нього їде. Цю телеграму Покровський повернув з телеграфного уряду, зазначивши, що телеграми можна посилати лише за його дозволом. Чи можна було уявити собі більший глум над Військовим отаманом! Голова Краю, що його обрало населення, не може вислати телеграми без дозволу чужака-авантюриста, котрого він сам «вивів у люди». Коли б Військовим отаманом був не Філімонов, то навряд чи Покровський насмілився так глумитись. Філімонов же проковтнув і це.

Тим часом Покровський організував воєнно-польовий суд з кубанських же офіцерів під головуванням полк. Іполіта Кам'янського, якого засуджено за «Таманську самостійність» і потім на домагання членів Ради таманців помилувано. Тепер цей полковник судить члена Ради Кулабухова за «провину» далеко меншу, ніж була його. Отакий на глум з кубанців же складений суд того ж дня засуджує члена Ради Олексія Івановича Кулабухова за зраду Росії на кару смерті через повішення.

Увечорі, в день суду, зневажений, перебуваючи під наглядом Кубанський отаман в присутності Покровського й за його дозволом звернувся по прямому проводу до начштабу Денікіна ген. Романовського з проханням «від себе та всіх кубанських козаків в ім'я моря пролитої козацької крові вжити заходів, щоб цей вирок не був виконаний». Романовський обіцяв доповісти про це Денікіну, але при цьому висловив сумнів в успіх, пообіцявши повідомити про вислід телеграфом. Однак ніякої телеграми Філімонов не одержав, а о 5-й годині ранку Покровський надіслав йому таку телеграму, яку він одержав від Романовського: «Головнокомандувач прохання військового отамана відхилив».

Одержавши цю телеграму, Покровський наказав негайно виконати над Кулабуховим вирок суду, не зважаючи на те, що обіцяв Філімонову не робити цього без згоди Денікіна. Делегація Ради, що виїздила до Денікіна, також перед виїздом була у Покровського, щоб упросити його не викону-

Олексій Іванович Кулабузов

вати негайно вироку і їй це обіцяно. Для характеристики Покровського варто навести його листа до ген. Врангеля.⁵⁷⁾

---

⁵⁷⁾ Ф. Дрейер. «Крестный путь во имя Родины», ст. 74-75.

»6-го листопада 1919 р. Катеринодар. Генералу Врангелю.

Ультиматум мною пред'явлений учора, термін закінчується о 12 годин дня. Зміст ультиматуму Ви знаєте. Від 9½ до 12 годин відбувалися торги. На нараді отамана були присутні: Сушков, Сjobцов, Горбушин, обидва Успенські і ще якийсь член, не пам'ятаю. Всі мене умовляли, щоб уникнути пролиття крові, відмовитись від моїх вимог і переконували дати згоду на послілку делегації Главкому. Зваживши на цілковиту неприйнятність і явно умисне проволікання, я о 12 годин відмовився продовжувати балачки і поїхав до військ. У цей момент нарада визнала за доцільне видати мені Кулабухова, якого я арештував і перевів на моє помешкання. Тут же нарада в справі виконання другої моєї вимоги — видати мені лідерів «самостійників» — рішила їхати до Ради і вимагати від неї видачі мені зазначених у списку членів Ради. Коли під'їхав до військ, почув вигуки «ура!» Я післав до Ради офіцера, який передав президії мою вимогу негайно видати мені лідерів і зібрати Таманський дивізіон охорони Ради, щоб здали зброю. З уваги на зволікання з відповіддю і закінчення терміну, я наказав ввести в Раду сотню для зайняття варту і роззброєння таманців; проти Ради була вишикована також сотня. В час добровільного обеззброєння до мене почали з'являтися «самостійники», які арештовувалися і відправлялися до палацу. Рада реагувала на всі вимоги співчутливо. У цей момент у мене на помешканні сидять: Петро Макаренко, Омельченко, Воропінов, Манжула, Роговець, Феськов, Підтопельний, Жук, Балабас і брат Рябсвола. І. Макаренко і Безкровний заховалися й їх шукають. Дальші арешти продовжуються. Таманці обеззброєні і взяті під варту (арештовані — автор). Рада вибрала делегацію для послілку до Главкома з висловом покірності і з декларативною заявою про орієнтацію на Єдину Росію делегація сидить у мене. Мій проїзд назад до палацу також супроводиться вигуками «ура» всього населення, — співчуття повне. Переконавшись у безболісному закінченні операції, отаман вирішив, що він може лишитися при владі. Співчуття цьому з боку політичних діячів нема, у цей час загальна ситуація не на його користь. Після закінчення розмови з Вами я сполучусь зі Ставкою, щоб чергова, разом з Філімоновим, розмова зі Ставкою, яку я вимушений був йому обіцяти, не дала зм'якшуючих рішень в «Ставці».

Холоднокровність цього листа навряд чи потребує коментарів.

А 7. листопада вранці Кулабухова повісили на Кріпосній площі, в серці Кубанщини, в тому місці, де колись збиралася Рада Запорожців, біля могил забитих білими москалями — М. Рябовола та червоними — Бардіжів. П'яна рука пройдисвіта-москаля з генеральськими погонами, начепленими йому отаманом Філімоновим, послала на шибеницю вільного кубанського козака. Жертвою на цей раз став лінеець, який до цього був священиком і сану не зрікся. І треба також дивуватися, що ні один із священиків у Катеринодарі не виявив співчуття в такій страшній долі о. Олексія. 7-е листопада стало страшною датою, другою для Кубанщини, яка блискавично прискорила падіння «диктатора» Денікіна...

І смерти було мало для озвірілого Покровського. Він бажав познуцатися з мертвого, плюнути в душу Кубанщи-

ні. Нещасного повісили в бешметі й черкесці, а на груди причепили картон з написом: «За зраду Росії і Козацтва!»

Страшна чутка раннім ранком облетіла Катеринодар. Росіяни та їх друзі-кубанці тішились і юрбами бігли на Кріпосну площу, щоб побачити прояв «русской твердости і мощи».

«Шкода, що одного тільки» — чулися вислови незадоволення. «Не турбуйтеся, подождіть тільки і повиснуть ще десяток-півтора» — заспокоювали бадьоро настроєні творці «єдиної неділимой». «Покровський ще пропише всім цим самостійникам!» і т. ін.

Росіяни й на фронті раділи, довідавшись про катеринодарські події, про славу перемогу хороброго Покровського.

Ворожа до кубанців преса витанцьовувала біля шибениці танок дикунів. Фендриковсько-Скобцовський «Кубанский Путь» написав про... «Покарання за розчленування Росії». При цім вихвалявся другий член Паризької делегації — Долгополов, співробітник цієї газети, вигукаючи: «і в той же час, як п. Долгополов повернувся з закордону з величезним запасом цінного майна, яке добув, завдячуючи власній енергії, пп. Кулабухови слідкують за ним з портфелями, переобтяженими зрадницькими меморандумами й договорами дружби». Філософ-ідеаліст проф. князь Є. Н. Трубецькой вітав у ч. 343 «Великой России» з 12. листопада 1919 р. покарання Кулабухова й радів, що ця подія вириє прірву між «лівими» с-р та с-д й Добрармією, пишучи таке: «І слава Богу! Віднині ми будемо будувати єдину Росію без лівих. Тільки так її можна збудувати».

Сам Денікін тримався того ж приблизно погляду. Через декілька днів він написав у наказі:

»Російська армія в непомірно тяжких боях лле кров за звільнення Росії, за щастя народу, за російську долю козацьку, а в той же час невпинне політиканство, неправда, шептання, грабіж, спекуляція, гульняйство руйнують усе, що твориться кров'ю. В Козацькій представницькій установі протягом року невелика група людей вела похід проти російської армії, російської національної єдності в співробітництві з окраїнами Росії, які відокремилися від неї і зрадили. Я довго чекав, що установа сама осудить козаків, які ведуть козацтво до загибелі, але цього, на жаль, не сталося. І тому, не посягаючи на існування виборних козацьких установ і на козацькі привілеї, попередньою історичною ролею козацтва заслужені, я вжив владу головнокомандувача до злочинців. Перед смертельною небезпечкою, яка загрожує справі урятування Росії, я закликав командувачів армій, урядові чинники, військових отаманів, військові Круги й Раду в межах їх прав допомогти мені суворими й немилосердними заходами розчистити тил». (Покровський. «Деникинщина». Ст. 244-245).

З цього наказу можна зрозуміти, що Денікін мав якісь конспіративні наради «з військовими отаманами, Кругами,

Радою», бо про такі відкриті наради нічого не було чути, крім нарад з Покровським в палаці Кубанського отамана.

Козаки і все населення Кубанщини, яке вороже ставилося до Добрармії, були приголомшені й страшенно обурені розправою з Кулабуховим. Повішено «лінійця», але українці знали, що повішено приятеля українців. Чорноморці розуміли й відчували, що повішено «козака», відчули це й прості лінійці. Проте Сушковсько-Скобцовська компанія не турбувалася дуже. Очевидно, жаль і їй було свого лінійця, але ж він сам винен: чого зв'язався з цими самостійниками українофільними, забувши, що він насамперед «руській человек». Цікаво, що русофіли-кубанці не подбали навіть про те, щоб менше було глузу над трупом мученика. Його лишили висіти 2 дні, заборонили похоронити, а викинули на смітник собакам. Це вже було щось більше: і гірше за садизм.

35. Переможець Врангель.

Фронт Кавказької армії ледве стримував ворога, а її командувач поспішав до Катеринодару попишатися своєю перемогою. Ще тіло небіжчика гойдалося (7. XI.), як ген.-лейтенант барон П. М. Врангель переможцем в'їздить до Катеринодару; в'їздить до столиці Кубанщини, яку «покорив» за допомогою й силами ж самих кубанських козаків. Напередодні він видав до своєї армії нахабно-брехливий наказ з таким змістом:

»Кавказькій Армії, 6. листопада 1919 р., ч. 357. Кисловодськ. Ховзючись за іменем кубанців, горстка зрадників, сидючи в тилу, відмовилась від матері Росії. Злочинними своїми діями вони загрожували знівечити все те, що зроблено синами Кубані для відбудови Великої Росії, все те, за що десятки тисяч кубанців пролили свою кров, деякі з них дійшли до того, що уклали злочинний договір з ворожими нам гірськими народами, договір, який віддає в руки ворога молодшого брата — Терек, намагаючись розвалити фронт, сючи лорізнення в тилу і утруднюючи працю Отамана й Уряду в справі постачання й поповнення армії, злочинці сприяли ворогам Росії, тій червоній нечисті, яка рік тому залила Кубань кров'ю. Як командувач Кавказької Армії, я зобов'язаний спасти армію і не допустити смуги в її загіллі. Виконуючи виданий від мене наказ, командуючий військами тилу армії генерал Покровський арештував і поставив перед воєнно-польовий суд десять зрадників: Кулабухова, Макаренка, Манжугу, Омельченка, Балабаса, Воропізова, Феськова, Роговця, Жука і Підтопельного. Нехай запам'ятають ці прізвища, хто спробував би йти їхньою дорогою.

Генерал Врангель«.

Кількість «зрадників» у Врангеля і Покровського не однакова, і Врангель не назвав черкесів, а загалом його наказ — цілковита демагогія й голісінька неправда.

Кубанський отаман Філімонов, зазнавши стільки ганьби, стільки приниження, далі плазував перед Врангелем і

помагав тріумфувати «переможцеві». Він приготував урочисту зустріч йому і вживав заходів, щоб Рада цього насильника й ката запросила на своє засідання — «для переговорів з метою полегшення долі арештованих членів Ради» (знав, з якого боку підійти!). Рада, перед очима якої ще гоївся труп Кулабухова, яка з жахом чекала нових шибенець, на домагання Філімонова ухвалила: «Доручити Військовому отаманові й урядові послати делегацію для запрошення ген. Врангеля». Уряд відмовився взяти участь у делегації, і на засідання Ради не з'явився. Філімонов же заявив, що він повинен сам стрінути ген. Врангеля на вокзалі, бо, на підставі «Положення про польове управління військ», він є його начальником. Він їде самотньо на вокзал.

О 3-й годині 30 хвилин по обіді в залі засідання, де дали стояло траурне крісло Рябовола, порожнісінька була урядова ложа і значно поріділи ряди членів Ради. За президіальним столом — єдиний головуючий студент Федір Тихонович Аспідов (один з найпорядніших лійніців); з'явився Врангель в супроводі Покровського й Філімонова. Стрінули його, щоправда не густими оплесками, але й не обуренням і гнівом. З великою гідністю тримався головуючий Аспідов, не встав і не плескав. Вітав Врангеля Військовий отаман Філімонов — розгублено й коротко. Врангель зрозумів, що він не є бажаний гість. Відповідаючи на привіт, він привітав Раду, дещо оповів про потреби Кавказької Армії і лагідно з'ясував свої погляди на сучасний момент, ніби виправдуючись, що він змушений був усунути з Ради людей, «які робили політику й переслідували цілі роз'єднання та сіяння ворожнечі». Врангелю відповів член Ради Д. Філімонов, прохаючи про звільнення арештованих членів Ради. На це Врангель нічого не відповів і покинув засідання. Рада ж обрала 9 осіб для переговорів з ним з цього приводу.

Слід зазначити, що після арешту членів Ради велика кількість чорноморців (особливо інтелігентів) перестали бувати на засіданнях. Всім у Раді керували лійніці, а чорноморці лише механічно повторювали за ними: вітають лійніці — чорноморці підтримують, плескають ті — і чорноморці плещуть, всі пропозиції без обговорення приймалися, бо всі думки були звернені на рятунок арештованих. Отаман і уряд ще ніби формально щось робили, але всі були переконані, що ось-ось вони будуть засуджені. В. Іванис був задоволеним тим, що Економічний нарис про Кубанщину пощастило кінчити. Широкі ж пляни всіляких екскурсій молоді для ознайомлення з краєм зійшли на нівець. Темрюцьке підприємство також ніяк було поставити на тверді підвалини. Лагодився відвідати Настасівську, але станичники прислали двох «ходоків», щоб «рятувати Василя Микола-

йовича». Погомоніли, покрутили головами, переночували. Ранком прем'єр П. Курганський телефонічно прохав В. М. по обіді зайти до нього в кабінет для розмов з ген. Врангелем. Земляки стали просити не ходити, бо ще арештує, треба зробитися хворим. Подякував за раду, але заспокоїв, що ув'язнення уже не буде. Та вперті таманці лишилися, поки В. М. не повернувся з цієї наради. Вони привезли з собою гострий проти Денікіна приговор станиці, який був перший, бо пізніше таких приговорів прийшло купи. Слід ще згадати, що показався був ген. Науменко, зондуючи ґрунт в отамани, як скинуть Філімонова. Але якось крадькома проїхався в самоході по Красній і сховався. Взагалі відчувалося якесь відпруження. Прийшов брат Сеня з батареї й просив В. М. від імени командира гарматного дивізіону полк. Півнева побачитись із ним. Увечорі В. М. з'їздив до дивізіону, де говорив з полк. Півневим. Останній запевняв, що і його 2 батареї були на тій «параді», але про зміст подій довідалися лише тоді, коли загойдався Кулабухов на шибениці: «чутки» до нього доходили, але він ніколи не допустив, щоб таке насмілилися зробити. Дуже обурювався на отамана, а Вас. Миколайовичу висловив незадоволення, що не попередив через брата. Довелось В. М. оповісти про заборону втручатися до компетенцій полк. Рогівця, що тепер сам сидить під замком. Обговорили детально все, як спасти арештованих. При відкритому нападі можуть усіх забити, а тому цей спосіб відкинено. Нашвидку виробити якийсь плян не могли. лише умовились, що як буде призначений суд, то дати йому знати і, ще брат відвідуватиме В. М. два рази денно.

Дома застав члена уряду д-ра Привалова, який поінформував В. М. про якусь відлигу. Пущені чутки, що життя арештованих ніщо не загрожує. Покровський, зайшовши до арештованих, побачив Підтопельного (голова федералістів) і запитав: «А Ви як сюди попали, Ви ж лінієць? Ідіть геть». Звільнив брата Рябовола, сина Безкровного, дозволив забрати хорого полк. К. Гончарова.

Коло 3-ї години 9. листопада до кабінету Курганського прибули Врангель, Покровський, полк. Успенський, голова біржевого комітету І. Н. Діцман, члени уряду В. Іванис та І. Тимошенко. Генерали були надзвичайно люб'язні. Запитали про постачання продовольчих продуктів для Кавказької Армії і були здивовані, коли І. Тимошенко показав залізничні накладні на величезну масу муки та інших продуктів, відвантажених на адресу Добрармії, яка вже сама приділює те все Кавказькій армії. Обидва генерали зніяковіли і стали ще люб'язніші. В. Іванису Врангель запропонував таке: в Царицині його армія захопила величезні маси

сплавлених лісових матеріалів (різних гатунків дощок, стовпів тощо); чи не можна за цей ліс виміняти на Кубані верхових коней, скажімо, за 10 чи 20 дощок одного коня? В. Іванис усміхнувся на такий «товарооборот» і відповів, що метод знайти можна, але насамперед потрібно, щоб той ліс привезли на Кубань і на адресу уряду, а не якомусь спекулянтові, уповноваженому Добрармією, що зараз же вимагатиме несамовито високу ціну. В. Іваниса гаряче підтримав І. Діцман, зазначаючи, що насамперед ліс мусить бути тут. Врангелъ пообіцяв прислати ліс, але Царицин скоро був заличений. Після торгу за арештованих, Брангелъ одержав запевнення москвофілів, що конституція буде змінена. Він виїхав уже без почоту, як кіт, що наробив шкоди й ховається від господарів.

36. Конституція проф. К. Соколова.

Ганебний торг за голови арештованих ген. Врангелъ провадив в присутності Покровського в своєму вагоні з делегацією Ради. Арештовані депутати сиділи в приміщенні Покровського і на початку були певні, що їх повісять. Вони до цього готувалися спокійно, причепурюючись, всі погодилися. Всі трималися гідно, хоча дехто потайки все ж написав заяви, що він ні в чому не винний, ні до чого не причетний і помилково зашерегувався до цієї каші. Одначе, таких було небагато. Покровський відвідував «арештантів», жартував з ними і цим більшості імпуновав. Всі скоро відчули, що володар їх життя дуже простягає руки до булави і був не від того, щоб ув'язнені порадили Раді обрати його Кубанським отаманом, але всі удавали, що це жарт.

Торги Врангеля відбувалися в присутності Покровського, який мав налякати депутатів... Оце примітивне залякування, що він, Покровський, не поділяє думки Врангеля і арештованих повісить, свідчило про те, що кара смерти вже відпала. Ціною, якої вимагала Добрармія, була зміна конституції в сторону збільшення прав отамана і скасування невинної Законодавчої Ради. Проф. К. Соколов, якого завбачливі генерали мали при собі, накреслив «на коліні» проект зміни Конституції, який і передано делегації з виразним натяком, що тільки прийняття його Крайовою Радою збереже життя ув'язненим.

На засіданні 8. листопада член Ради Троценко, російський с.-д., одна з найбільш знаних фігур козацької москвофільської групи, виступив з доповіддю про потребу з метою удосконалити структури управління, запобігти ускладненням у краї і зберегти життя арештованим членам Ради, зробити деякі зміни в сучасному діючому тимчасовому ста-

туті про управління Кубанським Краєм.⁵⁸⁾ Член Ради Каплін оголосив декларацію й проект зміни конституції, а Рада все це негайно прийняла на тому ж засіданні без обговорення. Так накинута конституція була така:

«Зміни в положенні про управління Кубанським Краєм, прийняті Кубанською Крайовою Надзвичайною Радою 8. листопада 1919 року.

»Кубанська Крайова Рада проголошує: Кубанський Край вважає себе нерозривно злитим із єдиною великою і вільною Росією. Населення Краю має тверду певність у близькій перемозі над ворогами Росії і тверде рішення вести боротьбу до кінця в тісному союзі з Добрармією і всіма силами, що борються за відродження Великої Росії через Загальноросійські Установчі Збори.

Крайова Рада вважає за своє ближче завдання утворити єдину державну владу на Півдні Росії з участю в ній представників Кубані і з збереженням за Кубанню широких прав щодо впорядкування крайового життя через представницькі установи і органи виконавчої влади і ухвалює:

Зробити в Тимчасовому положенні про управління Кубанським Краєм зміни на підставі таких положень.

1. Функції Законодавчої Ради передаються Кубанській Крайовій Раді, що вибиратиметься на підставі окремого закону.

2. Для вибору Військового Отамана утворюється Отаманська Рада, що обирається на підставі окремого закону.

3. Тимчасово до обрання Отаманської й Крайової Рад уповноваження зберігаються за Кубанською Крайовою Радою теперішнього її складу.

4. Крайовий Уряд відповідає перед Кубанською Крайовою Радою.

5. Військовому Отаманові, у разі його незгоди з вотумом недовір'я урядові, належить право розпуску Крайової Ради, з зазначенням в самому наказі про розпуск, часу скликання Крайової Ради нового складу.

Крайова Рада нового складу повинна бути скликана не пізніше двох місяців з дня її розпуску, при чому недовір'я урядові, висловлене і новоскликаною Радою, означає собою відставку уряду.

6. Положення про управління Кубанським Краєм не може бути змінено урядом на підставі 57 статті зазначеного Положення.»

У всіх цих засіданнях і їх «законодавстві» уряд не брав ніякої участі. Якось створилась ситуація ігнорування урядом безвольної Ради, а президія останньої ігнорувала уряд.

Наведена декларація Крайової Ради заперечила всі гріхи самостійності. «Кубанщина нерозривна частина великої й вільної Росії» (що це за воля, наочно свідчила шибениця Кулабухова — В. І.); вона в тісному союзі з Добрармією; вона за загальноросійські установчі збори (тут Соколов і Сп. мусили поступитись радикально настроєним проводирям лінійців): ні про яку козацьку державу вона більше не думає. Найближче завдання — єдина державна влада на Півдні Росії з участю Кубанщини, яка задовольняється автономією.

Коли ж придивимося до самих змін конституції, то за винятком точки 5, що значно збільшувала вагу й права ота-

⁵⁸⁾ Протокол засідання ч. 66.

мана, по суті не багато можна було закинути їм. Небезпечним на той час моментом було те, що Крайова Рада в її поріділому складі вимушена була прийняти новий виборчий закон як для отаманської Ради, так і для Крайової. Зрозуміло, що в тому стані, в якому тоді була Рада, вона могла ухвалити все, що тільки продиктує їй Добрармія через своїх агентів Сушкова-Скобцова. Продиктувати ж вона мусила те, що забезпечувало в Раді прихильну до неї більшість і обрання в отамани особи, слухняної та відданої. Щоправда, Курганський, В. Іванис, ігноруючи пленуми Ради, щодня заходили до своїх відділів і інформували скоординовано, а до їх відділів приходили кавказці, катеринодарці, майкопці і баталпашинці, що не мали чільніших інтелігентів. Потроху 6 відділів протиставилися Лабинському. Це сталося якось механічно, а Скобцов-Сушков цього не збагнули. Про збереження життя всі 6 Відділів знали раніше, ніж прийшов лист до президії Ради.

Покровський почав піддобрятися до Ради й тому 9 листопада прислав листа до Ради, що він рішив дарувати життя всім арештованим членам Ради незалежно від того, яким буде вирок воєнно-польового суду над ними. Та вже наступив перелом. Водночас арештовані одержують записку, в якій повідомлялося, що вони можуть одержати відрадження за кордон, як торговельні агенти Кубанського уряду, хай лише звернуться до Скобцова. Але ніхто не переймався такою ласкавістю, вважаючи, що краще виждати своєї долі, яка б вона не була, ніж брати щонебудь з рук Скобцова.

Слід констатувати, що провідники Добрармії й кубанські москвофіли не приготувалися належно: не мали вони і отих виборчих законів і кандидатів на посади. До того ж ще влітку і на Дону й Тереку було велике незадоволення північними утікачами. Член Донського Круга П. М. Агеев написав сильного відкритого листа проти вчинків добровольчого середовища. Цей лист на початку цієї сесії на пленумі Ради зачитав член Ради Авдеев, а зміст його такий:

»Час, панове, вияснити до кінця і на чисто! Чекати далі нестерпно. Недомовлення і непогодження стають злочинними і перед козачими військами і перед нашою великою до краю страдальною батьківщиною. То факт, що його не заперечить ні одна елементарно чесна і порядна людина, що козацтво — державницьке, що козачі полки, батальйони — до найбільшої крайности боронили честь батьківщини на Західному й Кавказькому фронтах і відійшли з них останніми, коли товариші салдати розбрелися по домах соціалізувати землю й буржуазне, а в тому числі й козаке майно коли дальше їх (козаків) перебування на фронті було б чистою жертвою без користі для батьківщини: піддавшись на момент часові комуністичної агітації, воно скоро видужало і майже вже два роки безупинно провадить безприкладно важку боротьбу із зрадниками тру-

дого російського народу — комуністами, комісарами, наркомками, совнархозами, ревкомками, череззвичайками та іншими «квітами» радянського раю, що і для цієї боротьби козацтво напружило й тепер напруження до крайности свої сили, мобілізувавши для неї своє бездатне населення у віці від 19 до 48 років; що вдів, сиріт і калік у нас так багато, як не було ніколи; що боротьбу з большевизмом і комуністами ні Дон, ні Кубань, ні Терек, ні інші козачі війська не обмежували кордонами тільки своїх територій; що козачі полки, батареї й батальйони звільняють Русь святу і руський нарід — труженника від деспотизму Леніна й Троцького і по Волзі, і по Дністру і по цілій російській рівнині між цими річками. Все це незаперечна правда

За що ж ви наговорюєте на нас, не виявляєте до нас найменшої долі пошани, чи ви вже не здатні висловлювати вдячність? Зводите наклепи на нас гідко, підло за те, що ви у нас, за нашою спиною захоувались від комісарів, на наших грудях відіпрілися! Чому ви вашими фальшивими устами вимовляєте святі для нас слова: «Велика вільна батьківщина?» Чому ви нас презирливо називаєте «самостійниками»?.. Хто ви, що наговорюєте на нас і злословите? Ми боролись з насильством большевизму в ім'я свободи батьківщини. І Установчі Збори, вільно обрані російськими громадянами, ми вважали єдиним символом цієї свободи. І з тої пори до сьогодні ми боремось за той єдиний символ свободи народу і єдності Росії. А ви?

Ви плещете то про земський собор, то про національне зібрання і лише під тиском вимовляєте «Установчі Збори», але яке у вас у цей час кисле лице.

Для нас Установчі Збори — це символ нашої політичної віри. Для вас це гірка конечність, це вексель, який ви видали під прикусом і який ви спробуєте у свій час зневажити, щоб відмовитись від плати по ньому.

Оце перше джерело створеної вами поганой легенди про «самостійність» козацтва.

Тяжко, якщо ви замість диктатури пролетаріату спробуєте поставити якунебудь іншу диктатуру, ми їй не підкоримося, бо ми проти одной диктатури повстали в ім'я своєї свободи і всього народу, а не ради другої диктатури.

У себе на Дону, Кубані, Тереку, Уралі та інших військах ми свободу виборних Кругів, Рад, отаманів і урядів встановили і цієї свободи ніколи не віддамо...

З яких міркувань для місцевостей, що є під управлінням «Особого Совещанія», видаються закони про виплату на користь поміщиків третини врожаю з їх царини, засіяної селянами в часи совєтської влади?

З яких мотивів і в чиїх інтересах видаються й інші розпорядження в земельному питанні у всіх областях, окрім козачих? З яких державницьких міркувань провадиться політика п. Колокольцева і виготовляється відомий проект про землю, що викликав хвилювання у всіх суспільних верстах, крім поміщиків, і який посилив про-большевизницький настрій селянства?

Ні, панове, це політика клясової диктатури; це політика поміщицького шарабана й карети з графськими та баронськими гербами.

У той момент, коли видавалися «Особим Совещанієм» закони й розпорядження земельного законопроект, інтереси народу і велич батьківщини були віддані в жертву egoїзму дворянсько-землевласницької класи.

Одно з двох: або єдина велика Росія без пп. великих земельних власників, або великі земельні власники без єдиної великої Росії.

Ви стаєте на другий шлях. Ми його відкидаємо, і тоді ви підносите галас, що ми, козаки, «самостійнишки».

Большевики відняли у народу свободу і заступили її свавіллям черезвичайок, комісарів.

Ви даєте йому контррозвідки, охранки, станових. Тут (ведуться) арешти не тільки большевиків, і навіть не стільки большевиків, скільки взагалі демократів, кооператорів, правих есерів та інших.

Хто одержує призначення на посади губернаторів, повітових начальників, хто пробрався до Особого Савещання в сподіванні теплих місць?

Для чого ставляться на таємних і інших дорадників, губерніяльних, обласних і повітових провідників дворянства, на камерюнкерські і камергерські мундури і на флігель-ад'ютантські погони?

Хіба це потрібне нації? Що таке Махновищина останніх днів?

Махновищина — це відповідь хлібороба і робітника на політику поміщицького шарабана і камергерського мундура.

І ось в ім'я нашої нелицемірної любови до нашої батьківщини Єдиної й Великої Росії, ми «самостійники» говоримо вам: киньте газарду гру на станових привілеях і кастових забіганках, бо ви, патентовані патріоти-монархісти руської національної ідеї, ризикуєте в цій грі зовсім програти Єдину Велику Росію і знищити козацтво.

Вся Росія, крім найбільших негідників, проти советської влади. Вся вона прагне обновилення і привітає ті засади твердого народоправства і справжнього розв'язання питання про землю, які ми здійснили в себе на Дону, Кубані й Терекі.

Завіщо ви ненавидите нас, чому наговорюєте?

Ви ненавидите нас за дух нашої свободи, за наші виборні республіканські установи, щезто крути, ради, виборних отаманів і уряди.

У безсилій злоби ви лаєтесь до непристойности.

Ми — «федералісти», наші крути, ради для вас — «лялькові парламенти».

Що дає «Особое Савещаніє» для України? Уперто виганяючи цю назву й замінюючи її Малоросією, воно дає малоросіянам права відкривати приватні школи з малоросійською мовою, а з останні часи стали щедріші — обіцяють початкову школу утримувати на державні кошти і дозволити в ній навчання українською мовою, — і тільки.

Ні права на середню національну школу, ні права на вживання української мови в місцевих і громадських установах, ні визнання за українським населенням права на автономію в питаннях крайового значення, як, наприклад, Донові або Кубані, не дозволено.

І ось таким робом створюються умови для скрайніх настроїв на Україні. А проте, що було б, коли б командування Добармії визнало право українського народу на свою національну культуру?

Війська Петлюри офіційно звуться українськими республіканськими військами, билися проти большевиків і вигнали їх із Подільської, Волинської і частини Київської губерній, а 14. серпня, водночас з добровольцями, лише з протівної сторони, вступають у Київ.

Це означає, що в боротьбі проти большевиків у нас був союзник, який відтягав на себе частину советських військ.

Счевидно, з цим союзником треба було увійти в порозуміння, щоб боротися спільними силами проти головного ворога — большевиків. Замість цього, що ми побачили?

Генералові Штакельбергу наказано атакувати українців, якщо вони не підпорядкуються добровольському командуванню.

І жах. Замість союзника, у нас створився новий фронт, що нам цілком зайвий, на радість большевикам, а нам на лихо.

На той фронт, за Дніпро, посилаються військові частини в той час, коли дощі напружують до крайности свої сили в боротьбі з юрбами червоних, коли майже дві наші округи зайняті бандами,

коли населення, що утекло з станиць і хуторів, живе без даху в степах і лісах.

І коли ми, козаки, говорили: домовтеся з Грузією і з Україною, створить федерацію, щоб загальними силами перемогти загального ворога — більшовиків, нас знову обвинувачують в «самостійності», бо ми надаємо перевагу зговорі з Грузією і Україною, а не завойовуємо їх.»

Цей лист наробив багато метушні серед добрармійського середовища. Автора його, П. М. Агеева, змусили відмовитись від авторства. Слід згадати, що вже раніше П. Агеев, як опозиційний член круга, був ранений добрармійськими терористами. Сам цей донський козак — російський патріот і дійшов до того, як пізніше довідаємось, що згодився стати міністром у ген. Денікіна. У ті часи російський патріотизм листа П. Агеева мало хто з козаків помічав, а зате особливо захоплювалися його протидобрармійськими критичними висловами. Приємно, звичайно, лоскотав козаків і «федералізм» листа та оборона «самостійників». Коли член Ради Авдеев читав цього листа, то багато місць у ньому викликало рясні одноставні оплески. Кінець листа члени Ради нагородили надзвичайними оваціями. Психологічно цей лист дуже підійшов до тодішніх настроїв по станицях і хуторах, а добровольців він казив.

37. Адміністрація після розгрому Ради.

Перед шибеницею Кулабухова й загрозою нових шибениць Крайова Рада зреклася гріха «самостійности» (власне, федералізму) і проголосила, що «Кубанський Край мислить себе нерозривно зв'язаним із Єдиною Великою Вільною Росією», що далі битиметься проти більшовиків в спілці з Добрармією і що Крайова Рада вважатиме за ближче своє завдання створити на Півдні Росії єдину державну владу. Так Кубанщина «задовольнилася» збереженням за нею «широких прав у впорядкуванні крайового життя». По таких змінах мусила наступити і зміна влади — законодавчої і виконавчої. Проводирі лінійців тріюмфували, вважаючи себе вирішальним чинником. Та все ж траурне крісло М. С. Рябовола лишили стояти далі — вибирали далі заступника голови.

9-го листопада відбулися вибори в Раді. Кандидатами на заступника голови назвали: Д. Е. Скобцова, П. С. Сушкова, А. І. Літовкіна, І. П. Тимошенка і Ф. Т. Аспідова. Всі, за винятком Д. Скобцова, відмовилися кандидувати. Єдиний кандидат одержав 273 голоси «за» й 92 «проти» при пленумі в 600 депутатів. Дальшу президію прийняли за вибором на відділових радах.

Ситуація з отаманом була складніша. Ген. Філімонов, хоча й одержав на «гарячому засіданні» 6 листопада до-

вір'я, не вважав його достатнім. Непокoїв його і ген. Покровський, що прагнув стати кубанським отаманом, маючи підтримку у місцевих кадетів. Він всіляко дискредитував Філімонова, ігноруючи його і ледве не одверто з нього глузуючи.

Борючись за булаву, Філімонов спробував одержати підтримку в уряді. На засідання уряду, на яке прийшов і новообраний заступник голови Ради, Д. Скобцов, отаман прийшов несміливим кроком. Присів збоку П. Курганського (досі завжди, коли був присутній отаман головував) і попросив слова, запитуючи, що йому робити. Важко було слухати цього банкрута, який плутався, повторювався і мало не плакав. Але уряд одностайно відповів, що після того, що сталося, він, Філімонов, не може далі лишатися кубанським отаманом. Скобцов рішення уряду енергійно підтримав. Червоний та переляканий Філімонов, зробивши загальний поклін, на пальцях зник із залі засідань. Скобцов мав уже нових кандидатів в отамани — відкрито Науменка, потаємно може й Покровського. Він відчув неприхильне до нього ставлення з боку уряду. Було вже відомо, що Покровський у списку міністрів мав і Скобцова.

На другий день уранці, 10. листопада, не попереджаючи нікого, Філімонов з'явився на пленум Крайової Ради і попросив слова. Промовець зробив огляд своєї діяльності з виставлянням найбільших «заслуг» і заявив, що без підтвердження Радою його уповноважень, він не може залишатися отаманом і при цьому поклав отаманську булаву на стіл президії. Рада, не піднімаючи, навіть, питання про підтвердження уповноважень Філімонова, ухвалила:

«а) Визнати, що тимчасово, до обрання нового Військового Отамана, функції його, згідно з арт. 51 тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм, виконує Голова Крайового Уряду;

«б) збереження Отаманської булави доручити Президії і

«в) для обговорення кандидатури на Військового Отамана призначити сьогодні ж наради по Відділах, а ввечері о 8-й годині продовжити пленарне засідання». (Протоколи засідання Крайової Ради з 10. XI. 1919 р. ч. 68). А урядник-гарматчик із ст. Вареникової, Перебийніс майже на всю залу вигукнув: «Слава Богу, хоч одного зрадника позбулися!»

Однак до вечора по відділах не встигли обговорити кандидатури. Члени Ради трохи відіхнули й досить гостро ставилися до кандидатів. Лінейці запропонували: Науменка, Успенського, Улагая й Філімонова. Але кандидатуру останнього його ж Відділовці-лабинці відкинули. Кандидатуру Науменка підтримував Скобцов та Сушков, але всі чорноморці рішуче її відкидали, як кандидатуру зрадника

й помічника Покровського в розправі з Радюю. Найсильнішою була кандидатура черкеса ген. Улагая, але він рішуче відмовився. Ген. Успенський, крім лабинців, мав симпатії багатьох чорноморців, але коли до нього звернулися лінійці, то він спочатку відмовився, зазначаючи, що він не любить репрезентацію взагалі, а репрезентувати саму лінію без чорноморії він не буде. Скобцову й Сушкову довелося говорити з чорноморцями.

Кубанський отаман Успенський

Чорноморці трохи оклигали і вередливо почали перебирати кандидатів. Шість відділів майже погоджувались на ген. Успенського за певних умов, а саме: що створить Кубанську армію, притягне до праці поважних військових, яких переслідує Денікін, — ген. Болковітінова, полк. Морозова, ген. Кислого; усуне ген. Королькова, ліквідує на Кубанщині відділи Освага добровольців, на що погодився й Скобцов. Треба зазначити, що шляхетний виступ ген. Успенського проти Покровського тоді ще не був відомий. На переговори з генералом Успенським від іме-

ни чорноморців просили піти В. Іваниса. Зустріч з генералом у присутності Скобцова й Сушкова відбулася в скромному помешканні генерала. Успенський, поздоровкавшись з Іванисом, заявив, що він потрясений останніми подіями на Кубані, йому, як кубанському козакові, боляче й соромно, що дійшло до такої ганьби. Іванис переказав вимоги чорноморців, додавши, що коли Микола Митрофанович всім, що сталося, боліє, то йому пощастить все здійснити. На це генерал зауважив: якщо і чорноморці підтримають. У цьому не може бути сумніву — докинув Іванис. На цьому й погодилися. Покровського ніхто офіційно не висував у кандидати на Отамана. Рада знайшла в собі мужність відвернутися від цього ката. Та Покровський рішив сам пробитись. Він попросив до себе члена Ради І. В. Горбушина і став намовляти, щоб той улаштував йому виступ в Раді з заявою про те, яку політику він провадив би, якби обрали його отаманом. Він, мовляв, за рішучий розрив з Денікіним, за ліквідацію доброволії на Кубанщині й здійснення програми її самостійности. Горбушин на це відповів, що він (Покровський) не потребує його допомоги, а як член Ради на рівні з іншими має право на слово. А взявши слово, може висловити все, що має на думці. Про цю розмову Горбушин повідомив Президію Ради, а та на другий день, раніше, ніж Покровський встиг приїхати до Ради, провела вибори.

Із 404 присутніх членів Ради 358 голосували за ген. Успенського, а 46 проти. Коли Покровський зайшов до залі засідань, то все було вже скінчене і йому довелося лише вислухати повну гідности й цивільної мужности промову нового отамана, ген. Успенського, який сказав: «Я вважаю своїм обов'язком заявити, що я, як громадянин і Кубанський козак, глибоко ображений і зворушений подіями останніх днів. Покладаюсь на Вашу підтримку. Спираючись на Вас, я зроблю так, щоб ніякі сторонні сили не перешкождали будувати наше життя, як нам треба».

Перший раз за останні п'ять страшних днів полегшено зідхнула Крайова Рада й бурхливою овацією вітала нового Кубанського Віськового Отамана.

Але було вже пізно. Про страшну наругу в Катеринодарі довідалися козаки на фронті. Довідалися і... повернули свої багнетні обороняти Раду й Уряд проти Денікіна. Фронт для них став байдужим. Вони великими частинами кидали позиції, захоплювали потяги, вантажились на них і зі співом «Ти Кубань, ти наша родина» поверталися додому. Ген. Сидорін був кращим від Денікіна психологом, коли його попереджав, що події в Катеринодарі можуть зрушити кубанських козаків. Останні перестали слухати «картузни-

ків». Підганяли до цього й гострі ранні морози та страшне ширення плямистого тифу, недужих на який привозили цілими потягами до Катеринодару. Порожні все більші відтинки фронту по відході кубанців ніким було заступити, бо недеморалізованих добровольців лишилося мало, багато з них... гандлювало, а не воювало. Фронт захитався на всіх відтинках. Врангель з Покровським не встигли одного вагона дощок вивезти з Царицина, щоб обміняти їх на коні. Їхні «відважні» діла в Катеринодарі і в їхній Кавказькій армії були і правдиво висвітлені, наказам Варнгеля мало хто повірив. Отже фронт захитався й покотився назад.

На другий день по виборі перед собором священик Воскресенський відслужив молебень, проф. Ф. А. Щербина посипав голову землею новому Отаманові, який з булавою на чолі свого дивізіона відсалютував Раді, а потім сів на коня й приймав парад, стоячи поряд з Радою. Трохи ця парада вразила, що були лише російські прапори й ні одного Кубанського. Закінчивши парад, Отаман спішився і приймав поздоровлення від уряду й членів Ради. П. Курганський тут же передав заяву про демісію уряду і одержав запрошення залишитися, поки зформується новий. З особливою щирістю Отаман прийняв В. Іваніса, який відійшов з уряду, і сказав, що він арештованих вважає героями і їх не забуде.

Формування уряду Отаман доручив П. С. Сушкову, який мав трохи клопоту. Розумніші проводирі лінійців боялися роз'єднання Кубанського Козацтва і радили за всяку ціну взяти до уряду й чорноморців. З останніх же дехто не погоджувався на таку участь, а тих, що вважали доцільним співпрацювати з лінійцями (члени Ради — П. А. Савицький, Г. А. Білий, І. П. Тимошенко, Д. Н. Гудзь) Сушков не хотів мати в своєму кабінеті. Нарешті, довелося обмежитися участю лише одного чорноморця Я. Л. Щупляка, якого самі чорноморці вважали відщепенцем. Я. Л. Щупляк, козак із ст. Пашківської, фельдшер, до революції одну декаду був членом Катеринодарської міської Управи і працював в Кредитовій кооперації.

Тільки 26. листопада, нарешті, проголошено склад нового уряду. Крім Я. Щупляка, що став на чолі відомства торгівлі й промисловости до уряду ввійшли такі особи: Д. М. Потьомкін — міністер юстиції (був і в попередньому уряді), П. М. Колотинський (городовик-учитель 2-ї Катеринодарської гімназії) — народної освіти, М. М. Копейковський з університетською освітою — в справах продовольчих, О. І. Літовкін (козак лінієць, директор Т-ва Взаємного Кредиту) — міністер фінансів (фельдшер), С. С. Ланко (з попереднього уряду, чорноморець) — шляхів, Дм. О. Філімонов (небіж кол. отамана, помічник присяжного повіре-

но́го, недруг українців) — міністер хліборобства, ген.-майор Ткачов (козак-лінець, з фаху легун, гарячий москвофіл) — внутрішніх, ген. Звягінцев (з попереднього кабінету) — військових справ і В. М. Привалов (з попереднього кабінету) — охорони здоров'я. (Г. Покровський. «Деникинщина». Берлін, 1923, ст. 246-247.).

38. Перерва сесії Крайової Ради.

Нова влада (Сушков-Скобцов) хотіла продовжити сесію Ради і, використовуючи слухняний настрій її членів, остаточно закріпити москвофільські позиції в Кубанській політиці. Але члени Ради, особливо таманці, думали лише про те, щоб скорше виїхати додому й там розповісти та порадитися. Щоб не лишитися з самими лінійцями, або й без кворуму, довелося наспіх закінчувати сесію.

Рада, на прохання кол. отамана Філімонова, забезпечує його до смерті утриманням в розмірі отаманського (Філімонов вимагав, щоб йому дали ще й репрезентаційні, але Рада відмовила). Програму дальшої праці намітили таку: 1. Опрацювати закон про вибори Отаманської й Крайової Ради; 2. Фінансово-економічна політика; 3. Положення про відділових отаманів; 4. Південно-російська конференція й армія, і 5. Поточні справи.

Певні кола спробували негайно добитися скасування митних кордонів, але й «покірна» Рада ухвалила, обговорити це питання після відновлення сесії. Однак наступного дня ця група вирвала у Ради таку постанову: «Визнати принципово бажаним скасування кордонів і митних застав на кордонах Кубанського Краю; опрацювання цього питання в спішному порядку доручити Кубанському Крайовому Урядові».

Керівники-лінійці висунули питання про З'їзд Законодавчих Органів Донщини, Кубанщини й Терщини. Це внесено під впливом незадоволення працею Південно-російської конференції, хоч це перечило новоприйнятій конституції проф. Соколова. В ній Кубань задовольнилася скромною автономією і найтіснішим зв'язком з Добрармією, а з цього З'їзду викидається Добрармія. Остання мусила загнuzдати тепер уже три війська, бо ініціатива цього новаторства ніби належала Донові, якого підтримував Терек. Всім було ясно, що досягти згоди з Добрармією не пощастить. Через те знову прийшли до «козачого заліза», до порозуміння між самими козаками, але не через конференцію, а через з'їзд законодавчих органів. Рада майже одноголосно (три утрималося) ухвалила: «Кубанська Крайова Рада, обміркувавши питання про з'їзд кругів Донщини і Терщини та Кубанської Ради

і маючи на увазі, що в момент найбільш напруженої боротьби за цілість батьківщини вороги козацтва і вільної Великої Росії роблять все, щоб роз'єднати козацькі сили в їх стремлінні до здійснення прав народу на засадах народоправства і в цілях устанавлення однакового розуміння козацької програми й тактики в боротьбі з большевиками та відбудови вільної демократичної Росії і скоршої організації Південно-російської влади, постановила:

1. Визнати за потрібне скликати найближчим часом Загальний З'їзд Кругів Донщини і Терщини та Кубанської Ради.

2. Доручити Президії Ради разом з представниками Донського Кругу розробити питання про з'їзд.

3. Просити Терський Військовий Круг приєднатися до цієї резолюції і взяти участь в опрацюванні питання про З'їзд.

Обрати комісії: 1) У справах самоврядування, 2) Фінансово-економічну, 3) Військову і 4) Правничо-судову, відсунувши вибори крайового контролера (замість І. Макаренка, що сховався) до відновлення сесії, Рада 14. листопада припинила працю з наміром відновити її не раніше 10. січня 1920 р., надавши Президії право, в разі потреби, скликати Раду й раніше. Проспівавши гімн Кубані, Рада розійшлася». (Протокол засідання Крайової Ради з 14. листопада 1919 р., ч. 72).

Цікава для тодішніх настроїв така риса: Скобцов, закриваючи останнє засідання, закликав вигукнути «ура» на честь «Фронту Кубанщини й Крайової Ради», а про Добрармію і навіть про Росію — ні словечка.

39. Доля приречених членів Ради.

Слухняність Ради урятувала життя її членів, що їх арештував Покровський. Денікін повідомив цього ката, що він «милує» членів Ради: віддачу під військово-польовий суд заміняє видаленням за межі Росії до кінця громадянської війни. Покровський тоді повідомив Отамана М. Успенського, що він передає арештованих в його (Успенського) розпорядження і сам виїхав з Катеринодару. Через декілька днів всіх арештованих, крім недужого на плямистий тиф полк. К. Ф. Гончарова, перевезли під охороною офіцерів Добрармії, дарма, що арештовані були ніби під охороною Військового Отамана, до Новоросійська. Звідтіль англійський військовий транспорт відвіз кубанських депутатів до Царгороду, де вивантажив на берег без права кудинебуду виїхати.

Цікаві перші кроки Військового Отамана ген. М. Успенського. Новообрані отамани, для годиться, обов'язково робили візити ген. Денікіну. Отаман Успенський до Таганрогу

(осідок ставки головнокомандувача) не поїхав і візити не склав. Коли В. Іванис вийшов із складу Уряду, до нього на другий день ген. Попов прислав поважного добрармійського урядовця з ордером на реквізицію кімнати. В. Іванис цього пана в хату не пустив, зазначивши, що йому видали ордер не на ту адресу. Повідомили, що у В. Іваниса відберуть телефон, але цього не зробили. Сам Отаман Успенський жив на приватному мешканні, а в палаці перебував у службовий час. Філімонова він не виселяв з отаманського мешкання.

Цікава постала справа з забезпеченням арештованих. На пропозицію В. Іваниса, уряд Курганського рішив видати кожному арештованому щось до 1 000 фунтів стерлінгів, але видати грошей не встиг. У Новоросійськ до арештованих поїхав Д. Скобцов і видав мізерну допомогу. Про це він повідомив Отамана Успенського, що дістав трохи валюти від д-ра Долгополова і видав вигнанцям, а через те нема чого ними більше опікуватися. Отаман Успенський телефонічно попросив В. Іваниса зайти до нього. При зустрічі Отаман вибачився, що В. Іванису зробили прикrostі на помешканні і запевнив, що цього більше не повториться. А тепер він хотів би довідатися, як забезпечені арештовані члени Ради, яких він назвав героями Краю. Потім запитав, що він думає про вільну торгівлю. В. Іванис сказав про постанову уряду Курганського, яку не встигли реалізувати. Після запиту, чи є така валюта, і після відповіді, що є значно більше ніж потрібно, Успенський попросив, щоб міністер Щупляк передав йому потрібну суму, а він пошле її за призначенням. Далі коротенько була з'ясована справа мита, яке вже Отаман наказав Щуплякові не змінювати. Трохи розмовившись, В. Іванис запитав Отамана, коли він поїде до Таганрогу. Отаман відповів, що він не поїде до людини, яка так скривдила нашу Кубань. Отаман знав, що В. Іванис обраний головою фінансово-економічної комісії і жартома підкреслив, що міністер торгівлі й промисловости (Щупляк) без рішення цієї комісії нічого не робитиме. Після цієї дружньої розмови Отаман не раз телефонував до В. Іваниса в справах різних економічних «заковик», яких було аж занадто багато.

40. Фінансово-економічна Комісія.

Ця комісія була дуже численна, мала щось понад 40 членів Ради. Це було більше, ніж половина членів кол. Законодавчої Ради. Головою її одноголосно обрали В. Іваниса. Плянувалося скласти якийсь бюджет, але курс отих «дзвінків» та «Єрмаків» (рисунок на паперових грошах)

так блискавично падав, що не можна було за щось ухопитися. До цього ж до комісії присилалось дуже багато дрібніших справ, на які треба було щось відповідати. Зокрема з піднесеною головою приходили і говорили про рогатки різні неділимці та спекулянти. Вони були підбадьорені резолюцією Ради і повели атаку на фінансово-економічну комісію. Перед вів «Совет об'єднаної торгівлі й промисловости». Він подав до Комісії цілий меморандум під назвою: «До чого довела економічна політика Кубанщини». В ньому, критикуючи економічну політику попереднього уряду (фактично В. Іваниса), совет вимагав повної свободи торгівлі. В. Іванис не брав у цій справі слова, але в Комісії лише незначна меншість висловилась за скасування рогаток. Переважна ж більшість дуже енергійно висловилась, що заводити зміни при сучасних умовах не можна. Як фаховий до радник (правник), до комісії був закликаний молодий хорунжий, ранений в ногу — Лях (ходив з палицею). Це був дуже розсудливий кубанський патріот. Він так спокійно, ділово розібрав отой меморандум, що ніхто більше його не посмів боронити. Цей виступ паралізував пропагаторів отієї «свободи торгівлі».

Спостерігач цих подій Г. Покровський (Г. Покровський. «Деникинщина». Берлін. 1923, ст. 251-252) так занотував мотивацію більшості фінансово-економічної Комісії:

»На думку цієї більшості, не можна говорити про повну свободу торгівлі, коли є товарний голод, зниження продуктивності праці й недостача робочих рук. Вільний торг не дасть товарів з неба. Товарів немає і взяти їх нізвідкіль. Можливо, що донебудь товари знайдуться, їх привезуть, але товари не ті, які потрібні в даний момент широким верствам населення, а ті, на яких можна зрвати лихварські бар'яші. Хабарництво, яке спостерігається при системі дозволу, є наслідком не самої системи і не вона його породжує, а розруха транспорту. Поки ж розруха транспорту й інші неладності існуватимуть, доти будуть хабарі. Наша фінансова система, що, на жаль, побудована на праці друкарського варстату, ще збільшує економічну розруху і веде край до економічного краху. Розвал економічного життя краю — явище не місцеве і не російське, а світове і, звичайно, не є наслідком втручання урядової влади в економічні відносини населення. Існуючі обмеження промисловости й торгу треба розглядати, як повинність, яку виконує населення з справи постачання армії всього їй потрібного. Ніхто не твердить, що Кубань мусить бути економічно самостійною. Ми, кубанці, завжди захищали й захищаємо економічну єдність півдня Росії. Необхідно створити умови, при яких можна ослабити систему заборони вивозу. Армія, якій треба постачати харчі, фактично харчується продуктами Кубанщини. Не можна відокремлювати економіку від політики, а політика, яку створило «Особое Совецаніє», є згубною не тільки для Кубанщини, а й для всієї Росії. Кордони можна відкрити й вільний вивіз товарів дозволити, але тільки тоді, коли в «Особому Совецанії» сидітимуть люди, яким нарід довіряє і які своїми розпорядженнями і своєю політикою не будуть породжувати банд Махна і йому подібних. В Ставропільсь-

кій губернії була вільна торгівля і вільний вивіз, а все ж таки Кубанщина при системі заборони ввезла продуктів споживання більше в 10-20 разів, ніж Ставропільщина, Донщина і при існуючих рогахках вивезла з Кубанщини товарів більше, ніж ввезла, на 70 мільйонів рублів. А тому безумовно відкриття кордонів призведе до того, що всі товари, в тому числі і ті, які лежать по кубанських склепах, лідуть геть, а Кубанщина натомість нічого не одержить, крім грошових папірців, які з кожним днем дешевшають і ведуть край до безсумнівного краху.»

За наведеними міркуваннями очевидно стояли й люди, що теоретично й практично були ознайомлені з ситуацією в деталях. Голова фінансово-економічної комісії, В. Іванис, слухав, усміхаючись у свої великі вуса, бо більшість промовців належала до течії, що ще вчора якраз через те саме йшла проти нього й цілого уряду Курганського. Це ж ті самі, що прийняли поблажливу резолюцію в Раді відносно відкриття кордонів. Життя, вимоги станиць й напевно Отаман перемогли безглузду політику чи політиканство. Особливо ж цікаво було чути й бачити, як новий міністер торгівлі й промисловости, Я. Щупляк, прибув з десятками прерізних діаграм, виготовлених В. Іванисом, і намагався захистити основні тези політики свого попередника, хоч і не цілком опанувавши цей доказовий матеріал.

Найбільше ж здивовання зробив фендриковсько-скобцовський «Кубанский Путь». Дружина В. М. не витримала й подзвонила йому до Комісії, щоб прочитав «Куб. Путь», в якому не тільки, як звичайно, не лають В. М., а доводять, що політика В. Іваниса була правильною, що й надалі її треба дотримуватися. Та новий уряд так далеко «засамостійнився», що на підставі 57 статті конституції (досоколовської) конфіскував сейфи по банках в Катеринодарі. Уряд просив апробати в Фінансово-економічній комісії, але вона була проти таких заходів, які нічого не давали, а викликали порівняння з заходами большевиків. В комісії з'ясувалося, що більші спекулянти покладали великі надії на замах Денікіна на Кубанщину, сподіваючись, що «Особое Совецаніє» цілком опанує і Кубанський Край. Щоб не прогавити вигод з цього замаху, всілякі Дуднікови, Молдавські та інші кинулися скуповувати кубанську сировину й півсировину. Найбільше ж зібралось запасів збіжжя, олії, масла, поташу, вовни, а самого тютюну було ще близько 2 мільйонів пудів. Велика кількість цього добра була потаємно куплена і чекала лише на відкриття кордонів, щоб поплисти до Європи, залишаючи населенню скирти «дзвоників» та «Єрмаків».

Який же настав переляк, коли побачили, що Отаман не їде на поклін до Денікіна, Щупляк «повчає» В. Іваниса з його комісією, що рогатки не сміють ослаблятися і т. д. Але

й «Совет Торгу й Промисловости», побачивши, як з його рук північні «акули» викупувають все, змінив попередню свою позицію і навіть зробив заяву за збереження митного кордону і охорону економічних ресурсів краю. Це т-во пропонувало створити урядовий апарат, що контролював би правильність оподаткування товарів, що привозяться і вивозяться. Член же уряду Щупляк приспішено проводив закон про високе оподаткування тютюну і то твердою закордонною валютою. Тепер особливо придався статистичний відділ з його бюлетенями цін. Фінансово-економічна комісія після тритижневої праці ухвалила:

- »1) визнати за неможливе заведення безумовного вільного торгу;
- 2) визнати за потрібне лишити в силі втручання Крайової Ради в господарсько-економічні відносини населення;
- 3) визнати бажаним об'єднання економічної політики півдня Росії;
- 4) визнати за потрібне реформувати систему дозволів вивозу і довозу товарів в напрямі послаблення, в інтересах хліборобства, реєстраційних формальностей». (Покровський. «Деникинщина», Берлін, 1923 г., ст. 254).

По суті в ділянці економічної політики залишився попередній стан. Вплив недавніх трагічних подій відбився лише в змісті арт. 3-го резолюції, який є одним з тих добрих намірів, якими вимощено пекло. Фінансово-економічна комісія систематично опрацьовувала Статут Крайового Контроля, над яким з правного боку багато й сумлінно попрацював уже згадуваний хорунжий правник Лях. Цей статут був прийнятий і пізніше переданий до розгляду Законодавчій Раді. Особливо в тому Статуті докладно розроблено питання попереднього контролю.

41. Зміна настроїв серед населення Кубанщини.

Члени Фінансово-економічної комісії Крайової Ради, розглядаючи цифри діаграм і слухаючи доповідей, скоро зорієнтувалися, що економічна політика Кубанщини му- сить стати самостійницькою, цебто в той момент протидені- кінською. Вони переконалися і то дуже швидко, що це не є штучний витвір купки самостійників, а єдиний рятунок ста- ниць від розграбування та збереження продовольства для козаків на фронті. Отой виступ Денікіна проти «самостій- ників» в Катеринодарі підштовхнув широкі верстви насе- лення Кубанщини придивитись і прислухатись, що робить- ся. Кожний не сліпий і не глухий відчув, що кубанська са- мостійність склалася як konieczність їхнього власного ряту- нуку від росіян і Росії, а не в наслідок вигадки якоїсь купки ворохобників чи честолюбців. Маса кубанського населення раптово гостро відчули свою ворожість до зайд і насильни- ків і тулилися до свого уряду й Ради. Чутки про події в

Катеринодарі блискавично облетіли станиці, хутори й села Кубанщини. І всі, як на Чорномор'ї, так і на Лнії, спохватилися і заговорили про приховану зброю проти Добрармії, яка вмить утратила не тільки пошачу, а й розцінювалась не краще за большевицьких насильників. Почулося голосне, що ті й другі — москалі, однакові недруги кубанців. Почали складати приговори проти Добрармії і . . . зашептали.

Іван Макаренко не дарма сховався від арешту! Поголоски про нього творили легенди. З «певних джерел» переказували, що І. Макаренко організує козацькі відділи і піднімає повстання проти Добрармії. Другі запевняли, що цей «герой» з відділом козаків подався в Таманські станиці, але не стрінув співчуття і козаки покинули його, перед тим навіть побивши і т. д. А в дійсності «герой» тремтів тихесенько в Катеринодарі під самим носом денікінської контррозвідки. Ніхто й нічого проти Добрармії й Денікіна не організовував. І. Макаренко найбільше був заклопотаний власною безпекою й недоторканністю. Багаторазово сидів у помешканні арештованого К. Безкровного по вулиці Катляревського. Але ці легенди, очевидно, спиняли Скобцова й Сушкова від звільнення Макаренка з посади крайового контролера, яка доповінювалась міністрові крайового уряду. Одного дня до В. Іваниса з'явився член Ради Пилюк від Єлисаветинської станиці. Попросив говорити таємно. Це був бравий вахмістер одної з кубанських кінних батарей. Він заявив, що станиця Єлисаветинська готова підняти повстання проти Добрармії. «Чи маєте якесь порозуміння з іншими станицями?» — Ніякісінького. «Скільки вас?» — кілька сот. «Як багато патронів, скорострілів, гармат і набоїв до них?» — По декілька десятків патронів, ні одного скоростріла, не згадуючи гармат.

Погодився він з В. Іванисом, що всю таку армаду зімнуть. Попрошались.

Але І. Макаренко на якийсь час став центральною фігурою протидобровольчих настроїв. Народні поголоски готували йому роллю провідника повстання і якби він виступив месником за глум і насильство зайд над Кубанщиною, за ним маса могла піти. Звичайно, тут треба було мати хитрість змія й відвагу лева. Це ж була пересічна людина, яка запустила бороду, наділа темні окуляри та, уявляючи собі, що вся ненависть Добрармії, вся її увага скеровані на нього, боялася поворухнутися. Йому ввижались замахи, в кожному офіцерові він вбачав свого майбутнього убивцю і лише вночі міняв своє лігво.

Так нікого, хто очолив би повстання за покривджену Кубань, не знайшлося. Занадто була скомплікована ситуація. Одні просто боялися, а інші міркували, що таким кроком

вони полегшать большевикам скоріше захопити Кубанщину. Большевики ще слабо помічали зміни в настроях мас населення. А в очах мас почала губитися різниця між білими й червоними. Поводження останніх уже трохи забулося, а добровольці саме дошкуляли і відбивали охоту бути з ними разом. Червоні, що прикавурилися на Кубанщині, також ще боялися відкрито виступати.

Очевидно, вихід був ризиковний, але, мабуть, і єдиний — визволення від білих. Цього в тодішніх обставинах можна було досягти. Але цього не зробили, а тому і конати довелося разом з ними. У цей час через Кубань на Новоросійськ почали утікати перші «паці»... Вони везли від «благодарного» населення забране: п'яніно, дорогі меблі, килими, самовари, а іноді й відра та дерев'яні вагани, якесь ганчір'я. Така вже психологія втікача — якнайбільше набрати собі всякого майна і з ним утекти якнайдалі. Оці утікачі дуже швидко забивали залізниці, перешкоджали нормальному функціонуванню санітарних і військових потягів. Напочатку ніхто на це не звертав уваги, бо добровольська адміністрація сприяла «своїм людям» та ще й з «високого світу». До того ж з'явилися втікачі і на ґрунтових дорогах, що більше перешкоджали місцевому рухові. Оці перші мандрівники все більше дратували господарне населення Кубанщини. Воно на початку співчувало й шкодувало утікачів, а коли потік все зростав і багато появилось серед них вибагливих і брутальних, які пробували пожитися й на Кубані, то ставлення до них холоднішало, переходячи іноді в ненависть.

42. Захитання й розвал фронту

Десь у другій половині жовтня 1919 р. Добрармія все далі сунулася до Москви, не закріплюючи позицій, і зупинилася під м. Орлом. Зупинилася, захиталася і... покотилася геть назад, швидко деморалізуючись, перетворюючись на юрбу озброєних і напівозброєних людей. В такому стані треба було десь зупинитися бодай на короткий час, і спробувати відбиватись від червоних, що також не були дуже бадьорі. Для цього треба було більше уваги приділити армії, прибути до неї головнокомандувачеві, а не сидіти за 1 000 км. в Таганрозі. Діялося ж якраз навпаки. Ген. Денікін у цей час усю свою увагу присвятив боротьбі з «самостійниками» на Кубані. Ставка не звернула уваги на те, що з фронту самовільно відійшли козацькі частини, переважно кубанські. Перед кіннотою Будьонного й Думенка не було більше славних кубанських вершників ген. Улагая, Бабієва та інших, яких кілька місяців тому советські полководці не були в стані зупинити ні на Маничі, ні на Донці, ні

під Царицином. Забуті добровольчі гусари, драгуни й улани для будьонних не були сграшні. Про їхні діла не згадувалось у фронтових повідомленнях.

Втома, занепад дисципліни, мародерство, хронічні недуги Добрармії, поширилися й на козачі частини. Однак козаки на фронті трималися, як і після 1-ї світової війни, довше солдатських. Коли ж надійшли відомості про події в Катеринодарі, кубанці демонстративно відмовлялися від виконання бойових наказів і без попередження відходили в запілля. Слід зазначити, що поведінка Добрармії на Кубанщині давно вже козакам на фронті не подобалась, але приводу для рішучої дії все ще не було. Коли ж дійшли чутки про вбивство Рябовола в Ростові, а через три місяці про повішення Кулабухова в Катеринодарі й про розправу з Радою, — то це все заговорило: «Як, ми будемо битися за Росію, за руських, що тим часом отак порядкують в нашій хаті — стріляють і вішають найкращих наших людей? Цього досить і нам нема чого класти свої голови, гайда, хлопці, додому!» Ще вчора прекрасні бойові частини, залишали бойові лави, шукаючи потягів, на які можна б було повантажитись. Поширенню чуток на фронті сприяла сама Добрармія. Таманський дивізіон, охорону Крайової Ради, розформовано й відправлено на фронт по різних частинах і відтинках. Ці живі свідки насильства москалів відіграли поважну роль. Зрозуміло, що такі події в Катеринодарі використали й большевицькі агітатори.

Та все ж кубанці не були першими, що покидали фронти. За декілька місяців перед тим північні донські округи почали розбігатися з фронту. Їх тоді заступили бригади ген. Шкуро й Покровського. Коли ж наблизилися до Орла, Курської, Воронізької, Тамбовської й Саратовської губерній, то добровольці й деякі частини донців якимось раптово втрачали боєздатність. Фронт тримали козаки і мобілізовані українці (вони були головним контингентом). Увійшовши в чисто московські села, почали їх мобілізувати і ними поповнювати поріділі частини на фронті. Однак при першій нагоді ці мобілізовані вмить розбігалися. Козаки на власні очі побачили, як руський народ прагне звільнення від панування большевиків...

Залишення бойової лінії кубанськими частинами було тим небезпечніше, що вони були вкраплені між добровольчими, були цементом, що зв'язував добровольців. Як тільки отой цемент зникав, цілі відтинки втрачали боєздатність. Відійти й спинитися на якійсь лінії, припинити дальший розвал армії також без кубанців не щастило. Оцей дедалі хаотичніший відхід яскраво показав, яку роль відігравали кубанці. Навіть кращі добровольчі частини, якими дуже

хвалилися, без кубанських козаків не в силі не тільки зупинитися, а дедалі більше розгублювалися. Траплялося, що на коротших відтинках фронту славетні корніловці, марковці, дроздовці не були настільки дисципліновані, щоб відступити ті не перетворити на хаотичну вгечу.

До провалу фронту спричинялася і сама стратегія та політика самого Денікіна. Він своєю національною й політичною нетерпимістю та задирикуватістю типового москаля-імперіяліста натворив відразу занадто багато фронтів для сил Добрармії, а це його ослабляло й на головному фронті. На останньому також частини були розкидані через жадобу скоріше й якнайбільше «возз'єднати зрадою відірваних споконвічних руських земель». Це ж перешкоджало мати навіть на найголовнішому відтинку, Московському, численнішу та міцнішу військову групу. Через те при першій зустрічі з свіжими та трохи численнішими частинами ворога добровольчі частини відходили та ще й у паніці. Оцей відступ відбувався без ніяких наперед приготованих позицій. Посилити ж його новими військами також було неможливо, бо таких не було. Фронт довгий, а війська, що мусили його тримати, розтяглися в тонюсіньку павутину. Катастрофічний стан Добрармії дуже швидко відчув Махно і його партизани зростали, як на добрих дріжджах тісто. Він мав багато тачанок з скорострілами і налітав на Добрармію в різних прерізних місцях. Для боротьби з отими хаотичними формаціями доводилось знімати з фронту цілі корпуси. Мобілізовані цією армією українці, зустрічаючи на кожному кроці прояви дикого російського шовінізму, нетерпимості самого Денікіна й Добрармії до всього українського, боялися відновлення старого дореволюційного ладу, повернення панів, інгушів, стражників, станових, земських начальників, справників. І взагалі, не маючи бажання відновляти «єдину неділиму» своєю кров'ю й життям, при кожній нагоді утікали з Добрармії. Як уже згадувалося, і мобілізовані росіяни-селяни Курської, Воронізької, Орловської, Тамбовської та Саратовської губерній ніяк не раділи поверненню старого дореволюційного ладу. Від останнього вони сподівалися помсти за все те, що вони накоїли з часу вибуху революції.

Отже, в чисто добровольських частинах залишилися, головним чином, недобитки ще отих, що прийшли з Північного Кавказу, де вони зазнали ідейних походів. В кінці листопада в Добрармії між Дніпром і Дінцем було лише 3 600 багнетів і 4 700 шабель, проти яких діяла 51 000 багнетів і 7 000 шабель червоних. Бригади кінноти (одна бриг. і одна дивізія) в 146 шабель і піші дивізії в 300 багнетів. Корпуси зводилися в бригади, полки — в батальйони, а іноді й цілі

дивізії — в роти (Дроздовська дивізія — в 3 роти). Та й оті північно-кавказькі ветерани, з одного боку, були вже стомлені та виснажені постійними боями, а з другого — розбещені сваволею, насильствами й грабіжами, втратили стійкість і боездатність (не треба забувати, що вони без резервів і відпочинку воювали 3-й рік). Такий компетентний свідок, як ген. П. Врангель, що саме перебрав від п'яного ген. Май-Маєвського Добровольчу армію, говорить, що «армії, як бойової сили, немає», що «за свідченням командирів корпусів і начальників дивізій боездатність більшості частин цілком втрачена» (Лист П. Врангеля з 9. XII. 1919 р. ч. 010464) (В. фон Дрейер. «Крестный путь во имя родины». Берлін, 1921 р., стор. 61).

Втратили боездатність і донці. Ген. Улагай, якого призначено командиром усієї добровольчої кінноти Добрармії, писав Врангелю (6. XII. 1919 р., ч. 0530) про них:

»Розбагатівши награбованим майном, особливо багато здобиччю після кіннотного рейду (корпус ген. Мамонтова — авт.), розхитана невпинними невдачами, кіннота цілковито не хоче битися і часто декілька ескадронів жене цілу дивізію... Донські частини хоч і великі особовим складом, але зовсім не хочуть і не можуть витримати найлегшого натиску ворога, вчетверо меншого кількісно. Вчора донські дивізії тікали від декількох ескадронів, за якими в колонах посувалася кіннота ворога... Вся група, яка переправилася через Дінець, цілковито не здатна ні до якого активного діяння.

...Розклад частин такий великий, що навіть лікувати його шляхем поновлень і впливань в рештки наряд чи можливо» (В. фон Дрейер. «Крестный путь во имя родины». Берлін, 1921 р. ст. 56-58).

А ген. Науменко, що тимчасово командував донським Мамонтовським корпусом, вцент деморалізованим рейдом по глибоких тилах, де відбувався безоглядний грабіж, до церковної утварі включно, доносив Улагасві:

»10 Дондивізія біля 13-ї години подалася геть під враженням бативи (великої колони самоходів), кінноти, яка посувалася великим шляхом із Сватова йна Кременку. Втечу не можна навіть описати. Батова донців тікала від одного полку, який ішов лавою попереду бативи. Всі мої спроби, а також старшин штабу зупинити втікачів, не дали позитивних наслідків; лише невелика купка донців і мій конвою затримувалися на попутніх кордонах; решта нестримно тікала на південь, кидаючи обози, скоростріли й артилерію. Покищо з'ясовано, що кинуті гармати: 12, 8 і 20-ї батареї. Начальників частин і офіцерів майже не бачив. Чути було вижикли козаків, що начальників не видно, і що вони поскакали наперед» (В. фон Дрейер. «Крест. путь во имя род.» 1921, Берл., ст. 57).

На цьому відтинку донців було в декілька разів більше, ніж добровольців, але вони втратили вигляд війська так, що коли добровольці почали були відступати до Криму, то Донський командувач ген. Сидорін, боячись залишитися без підпори армійських частин з відкритим лівим флангом, доклав всіх зусиль, щоб добитися зміни попереднього пля-

ну і відступу їх на Донщину, а далі, очевидно, й на Кубань. Та добровольців лишилося так мало, що незабаром вони перестали братися на увагу, як армія. 20. XII. 1919 р. всі ці частини зведені в один добровольчий корпус, який очолив першопоходник ген. Кутепов, увійшовши під командування Сидоріна. Цей останній тепер став головнокомандувачем цілої армії, а ген. Врангель лишився «безробітним».

Варто згадати, що всі «герої» (Врангель, Науменко й спілка) насильства над беззбройною і в більшості старою віком Радою, тепер не вміли змусити найменшу частину деморалізованих донців піти в бій. Головнокомандувач метушився, хапався за різні пал'ятиви, щоб зміцнити свої війська, побільшити їх склад, вигадав учити сивоголових чинуш військової справи, осмішуючи себе і т. д. При такому критичному стані армії Денікін зуздром втопився в політичних комбінаціях, боячись лишитись без козаків. Фронт ішов далі самопасом, утікаючи, як французи в 1812 році без Наполеона. Всі запасові тори донських і кубанських залізниць були забиті північними втікачами з собачками, котами та награбованими візочками, роялями, килимами і до золотих церковних чаш включно. Почали рухатися й калмики на своїх триколесних тягалках, запряжених верблюдами, з нап'ятими юртами, дерев'яними будами тощо. Вони мисили польові дороги, беручи напрям на Чорне море й заповнюючи вулиці всіх більших станиць.

43. Діяльність Кубанського Отамана і уряду

Кубанські частини і далі покидали фронт, який ніби в наслідок цього хутко наближався до Кубанщини. Фронтові козаки самовільно розходилися по станицях, не здаючи зброї. Такий стан дуже турбував владу і вона пробувала щось проти цього діяти, але по-старому карала поодиноких дезертирів. А як приходили більші загони, то їх боялися зачіпати. Відчувалося, що серйозних наслідків це не дасть, а про щось інше урядові чинники боялися говорити.

Гасла Сушкова й Скобцова — «На Москву!», «За відродження єдиної неділимої!», «За всеросійські установчі збори!» — набридли, нікого вони не зворушували, а в тих, що власними ногами проміряли простір до Орла, це викликало злобу й глузування. Це ж була думка більшости населення, не числитися з яким могли лише безнадійно хворі на... русофільство. Менше було козаків, байдужих до закликів уряду. Козаки замітингували й часто говорили: «З якої речі самим боротися за ці гасла? І не під силу це самій Кубанщині. Треба відповідних союзників, а не самим козакам вовтузитись. Добрармія добре показала, що вона

за «союзник». Донці?.. Та їх же весною кубанські полки гнали плітьми в бій захищати від большевиків свої станиці, а тепер вони знову не хочуть битися й розлазяться по домах. Та і яка там в бісового батька Москва, коли червоні вже під Таганрогом, коли три чверти Донщини в їх руках, коли установи Дону й Добрармії тікають на старі квартири на Кубанщину? Які установчі Збори можуть скликати Денікін, Врангелъ, Покровський? Хто їм повірить?»... Так міркували козаки, які не хворіли на самостійність, а про решту нема чого й казати.

При таких настроях та думках потрібні були дійсно героїчні рішення та вчинки, героїчні проводирі, а їх так бракувало... Отаман Успенський був порядний патріот Кубанщини, любив козаків, відвідував їх по тифозних бараках, поки й сам не захворів і не помер. Він би був добрим отаманом за спокійних часів, а не за революції! Він був і патріот Росії, тому про повну самостійність Кубані поважно не думав. Єдиним же виходом для Кубанщини була реалізація цілковитої самостійности: наказом Отамана вमितь створити Кубанську Армію й дислокацію її по стратегічних кордонах Кубанського Краю; закриття всіх кордонів від Добрармії й її біженців, як рівно ж від донців, калмиків тощо; негайна висилка до Азербайджана й Грузії делегацій для укладення військових умов і забезпечення відступу до них, вивіз хліба до закавказьких республік. Одне слово, рятувати весь Кавказ, забути цілковито про Москву. Цю ідею швидко підтримали б і англійці, що користалися з Азербайджанської нафти й грузинського мангану. При такій зміні відхід міг бути для кубанців і до Туреччини і повної орієнтації на самостійний Кавказ. Але для цього потрібна була відвага й негайне діяння. На жаль, Отаман Успенський сперся на студента-недоука Скобцова, якому дуже імпонував пост голови Крайової Ради і мрія прислужитися Росії, а правою рукою взяв гімназійного вчителя Сушкова, що ретельно виписував дрібні розпорядження — так само, як недавно правив шкільні зошити. Всі ці провідники хапалися за вже перепробовані засоби єднання з самими козаками, які в часи насильства над Радою не подали руки помічч. Успенський був глибоко вражений насильством над Радою і дикунським свавіллям п'яного зайди ген. Покровського. Все це дошкульно било по почуттях особистої гідности ген. Успенського та по самолюбству козаків. А щодо тих, що насміялися з Кубанщини, з чийого наказу це було зроблено, він з самого початку повівся з великою гідністю. Після обрання отаманом не поїхав на поклін до Денікіна і вжив усіх можливих заходів, щоб спекатись Покровського. Але Кубанським самостійником Успенський не був. До

розуміння, що лише в рішучому, швидкому здійсненні програми самостійної Кубанщини лежить шлях до її врятування, він не піднявся. Він залишився просто козацьким генералом російської орієнтації і то скорше в культурному відношенні, але особисто людиною порядною і досить самостійною. Про відокремлення від Росії він не думав, але й не розумів претензії Денікіна репрезентувати її та не бачив підстав до того, щоб Кубанщина підлягала йому. На себе він дивився не як на президента новоствореної держави, а скорше як на генерал-губернатора, який мав не менше прав, ніж Денікін, бо його, Успенського, обрали Військовим Отаманом представники населення цілого краю, а Денікін сам себе назвав Головнокомандувачем.

Щождо переможених членів Ради Успенський виявив повну коректність і лицарство, але належної пошани не діждався навіть від своїх. Коли помер, то не Кубанський уряд оповістив про це, а комендант штабу Денікіна полк. Малишенко. Про це з обуренням на Красній вулиці поінформував В. Іваниса ген. Л. М. Болховітінов. В. Іванис запропонував Д. Скобцову поховати Отам. Успенського поруч з могилами визначних людей — Бардіжів, Рябовола. Скобцов і Сушков поховали цього Отамана в склепі Катеринівського собору, де добровольці ховали своїх генералів. Зроблено це з ясною метою: щоб про історичну площу не нагадувати, не нагадувати про емблему колишніх запорожців. Таким Сушковим і Скобцовим це кололо очі. При похороні Військового Отамана багато людей не зійшлося, бо оповіщення про це було слабке. Промовляв на похороні найстаріший член Ради проф. Ф. А. Шґербина, який підкреслив:.. «Ти був першим Кубанським Військовим Отаманом, котрий до певної міри об'єднав кубанців». Така оцінка подекуди наближалася до правди.

Очевидно, що Військовий Отаман і уряд вживали заходів до організації сил і засобів, щоб захистити Край від ворога, але лише червоного, продовжуючи вважати білого — союзником. Через це не всі заходи були доцільні і не всі вони давали належні наслідки. Наприклад, з метою реорганізації «пропаганди» закривається не добровольчий «Осваг», який паплюжив усе кубанське, а «КОП» — кубанський. Слідом за сміхотворним розпорядженням Добрармії притягати до військової муштри всіх цивільних урядовців, Кубанський уряд наказує також це робити. І от старі судді, товариші прокурорів, акцизні, банківські та інші урядовці почали місити багно по площах і вулицях Катеринодару з рушницями за плечима і в руках на потіху мешканців і глум ситих і здорових офіцерів, що заповнювали ресторани й кав'ярні. Фінансово-економічну політику

попереднього уряду ганьбили, називаючи її соціалістичною й самостійницькою, а новий міністер фінансів кадет Літовкін на підставі арт. 57 Кубанської старої Конституції проводить через Раду закон про конфіскацію того, що поверх норми переховується в сейфах банків. Накази про мобілізацію не виконувалися, заступати вибулих козаків не було ким. Іти битися проти большевиків поруч з Добрармією не хотіли. Однак були не від того, щоб дома бити добровольців, які стали аж такі озброєні, тому всіма можливими шляхами утікали на Кубанщину. Коли б у цей момент уряд проголосив мобілізацію проти Добрармії, вся Кубанщина повстала б.

В такому стані, не зважаючи на всю свою лояльність до Добрармії, уряд Сушкова під впливом ставлення мас до неї, коли постало питання про евакуацію її установ з Донщини, мусив заявити, що Кубанщина не може прийняти на свою територію «Особое Совецаніє» з його установами, підсолодивши цю пілюлю додатком, що ставку й штаб Денікіна приймає охоче. Таку сміливість найлояльнішого Сушкова Денікін проковтнув мовчки і не послався на «Положение о полевом управлении войск». «Особое Совецаніє» почимчикувало на «добровольчу, руську» територію — до Новоросійська.

Денікін і його генерали були дуже певні, що козацька маса їх любить. Всілякі непорозуміння з Кубанню вони пояснювали собі лише інтригами козацьких провідників. На їхню думку, треба лише звернутися до маси з відозвою та відповідним закликком — і вона піде за ними. Під кінець грудня, після переформування Добрармії в корпус, Денікін доручає Врангелю, як безробітному, їхати на Кубань і формувати кінноту. Сам Врангель був певний у своїй великій популярності й припускав, що через 4-6 тижнів матиме тисяч 15 кінноти. Але як тільки він з'явився в Катеринодарі, тут йому вчорашні друзі дали зрозуміти, що з його «популярністю» найкраще й найбезпечніше негайно ж покинути Кубанщину. Присікались кубанці до того, що Денікін, почавши тратити голову і хапатися за соломину, дав таке саме доручення і генералові Шкуро. Останнього ж за місяць перед тим Врангель, ставши на чолі Добрармії, позбавив командування корпусом. Покладаючись на славу Шкуро, як партизана, Врангель, ніби цим ображений, поїхав до Новоросійська укріплювати його, але з таким же дорученням там був уже ген. Лукомський. Те ж самісіньке, але ще в енергійнішій і виразнішій формі уряд сказав ген. Покровському, коли й цей з'явився в Катеринодарі з метою підняти козаків.

Популярність Шкуро, хоч його уряд і підтримував,

майже ніяких наслідків не давала, і уряд, не маючи в своєму розпорядженні відданої реальної сили, повис у повітрі. Було ясно, що цей уряд — уряд Покровського, як його козаки охрестили — довго не втримається. І дійсно, через який-небудь місяць після свого зформування він разом із старим роком пішов за ген. Врангелем і Покровським в небуття.

А фронт розлазився. Денікін же сушив голову, як перешкодити чи собі підкорити оту нову витівку козаків — З'їзду парламентаристів Дону, Кубані й Тереку, на який Добармію не покликано.

44. Перші корчі ген. А. Денікіна

Невдачі на фронті, покидання його кубанськими частинами, нелад в запллі, обурення громадянства проти реакційної політики «Особого Совецанія» нарешті подіяли на впертого Денікіна і він розпочав робити поступки, але не щиро й запізно.

Напередодні залишення Таганрогу, 14. XII. 1919 р., він наказує «Особому Совецанію», яке давно треба було ліквідувати або реорганізувати, здійснити цілу програму. Серед бундючних та гучних вигуків знайомої вже генеральсько-патріотичної фанфари: «Єдина, Велика, Неподільна Росія. Охорона віри... Військова диктатура. Всілякий тиск політичних партій відкидається. Всіляке діяння проти влади справа й зліва каратиметься»... Забрєніли і нові слова: «Єднання з народом... Якнайкорше об'єднання з козацтвом шляхом створення Південно-російської влади, однак не розтрачуючи при цьому прав загальнодержавної влади. Притягання до руської державности Закавказзя». Водночас говорилось й про заходи, що їх давно треба було вжити: «Карати непощадно за безплатні реквізиції і присвоювання військової здобичі. Прискорити й упростити порядок реабілітації не цілковито вияснених по большевизму, петлюрівщині і т. д. Добре почистити контррозвідку і уголовний розшук»... Та «риба продовжувала смердіти з голови»!..

Обставини одначе наглили і ніколи було чекати, поки «Особое Совецаніє» здійснить ці директиви. Через 3 дні, 17. XII. 1919 р., Денікін оголошує надзвичайно радикальний наказ: «Сучасна обстановка вимагає реорганізації цивільного управління, а тому наказую: I. Особое Совецаніє скасувати... II. Утворити при мені й уряді, що при мені знаходиться »Совецаніє в справах законодавчих проєктів«, яке мусить обміркувати всі законопроєкти»... Все це мало б значення, коли б робилось рік або півтора тому, а тепер уже було пізно.

Поважно підходячи до справи, якогось кроку вперед і в цій реформі не видно, але й це Денікін зіпсував складом отого нового Уряду. Головою його призначив всім відомого покровителя всіх спекулянтів — ген. Лукомського, а членами таких персон з «Особого Совещанія», як Челінцева, Бернацького (необмеженого опортуніста), Тіхменева.

Таку «реформу» навіть росіяни стрінули негативно, а козацтво просто з глумом і через пару днів Денікін звільнив Лукомського, а на його місце призначив безробітного — Донського Отамана ген. А. П. Богаєвського (знову таке сполучення ніяк не в'язалося з самостійним Військом Донським — суверена Донської Землі призначає Денікін). Цим же наказом ввести до складу уряду членів у справах Донщини, Кубанщини й Терщини. Це вже викликало регіт з цього здитинілого самодура, якого негайно треба було дослідити психіатрові.

Це ж саме Денікін проробив і з Кубанщиною, яка далі, ще й тепер, немала своєї армії, хоч козаки стали індиферентними. Денікін опам'ятався, що коверзувати над кубанцями далі не можна. Після того, як організовані кубанські частини покинули фронт він погодився на утворення з кубанців суто кубанських корпусів, формувати які посилав Покровського та Врангеля. Невдаха-диктатор все ще був переконаний, що просте козацтво його любить і шанує, що в непорозуміннях винна купка ворохобників. Останніх ніби не стало і все піде на лад. Катів Кубані, Врангеля й Покровського, Денікін не перестав вважати найпопулярнішими людьми на Кубанщині, які можуть підняти й повести за собою на смерть і подвиг. До зарозумілого диктатора не доходило, що вчинками цих кондотьєрів він плюнув кубанцям в обличчя і з своїми солдатськими чобітьми заліз їм у душу. Цим Денікін виявив себе не тільки ніяким психологом і типовою людиною своєї касты, брутальним бурбоном і москалем, який в глибині своєї душі ненавидів вільного козака.

Після гостро-ворожої зустрічі, що її влаштувала Кубанщина «популярним вождям», коли по всіх станицях і селах покотилася хвиля обурення, коли навіть найлояльніші Скобцов і Сушков зауважили й порадили «вождям» не тільки не виступати на Кубанщині, а якнайскорше утікати. На відозви цих зайд ні єдиного відгуку не було. Денікін, уже прогнаний на цей бік Дону, нарешті рішив вимовити ненависні йому два слова: «Кубанська Армія». Однак усе зробив так, що з самого початку зіпсував справу.

Замість того, щоб щиро й чесно визнати свої помилки, сказати кубанцям: ви хотіли мати свою армію — творіть її, але негайно, часу мало, час дорогий; я прикрию вас, поки

ви проведете мобілізацію, утворите апарат командування і вступите в лави фронту; в ім'я нашого спільного інтересу — розбити й відкинути ворога — я помагатиму вам всім, що є у мене і чого вам бракує і що так потрібне вам. Замість цього, Денікін, як такий, що ніби має над Кубанщиною верховну владу, видав наказ про формування Кубанської Армії й призначив командувачем ген. Шкуро, який уже втратив серед козаків пошану — цілковито. На фронті його частинами фактично командував начштабу ген. Шіфнер-Маркович, один з найталановитіших генералів усієї армії. Шкуро ж збивав собі мародерством масток, роз'їжджаючи в розкішнім вагоні. Денікін, надавши рангу генерала Шкуро, тримав його в своєму оточенні й пропустив мимо вух «діяння» шкуринських вовків, що складалися з інтернаціональних пройдисвітів. Серед кубанців Шкуро тоді не мав найменшої популярності. Це призначення кубанські старшини й політичні діячі прийняли як глум Денікіна.

45. Підготовка протесту-перевороту на Кубанщині

Таке поводження Денікіна лише дратувало кубанців і зміцнювало позиції ворожої йому течії. Розправа в листопаді з Крайовою Радою не вбила самостійництва серед кубанських мас і зокрема між членами Ради. Не стало афішування самостійництва федералістами-демократами, що були сильно обезголовлені, зате серед населення й депутатів Ради незабаром знову почали говорити про... незалежність. Пригнічення депутатів насильством Добрармії досить швидко проходило, раптово наступала психологічна реакція. Дикунська розправа денікінських церберів стрінула серед населення Кубанщини, як козацького, так і некозацького, немилосердний і суворий осуд; поодинокі інші голоси, головним чином мешканці міст, глушилися в морі обурення.

Члени Ради, що роз'їхалися по станицях, стали, з одного боку, свідками й інформаторами про те, як зайди-москалі поглумилися над вибранцями Краю, а з другого — вони відбивали настрої мас з найдальших провінцій.

Сіра маса членів ради перша опам'яталася від протрації, значно скоріше, ніж нечисленні проводирі. Вона перша почала говорити, що треба щось та якимось робити, треба знайти вихід із становища, яке утворилося. Вона підштовхувала до активних виступів свої нечисленні інтелігентські сили, які залишилися в Катеринодарі, працюючи в комісіях Ради. Ще до смерті Отам. Успенського до В. Іваниса прийшов член Ради полк. Бідаков (ст. Таманської) та приїхали: Крамар (ст. Троїцької), Перебийніс (ст. Вареникової),

Ільченко (ст. Гостагаєвської) і, звичайно, приїхав П. П. Іванис та Ф. К. Погорілий з Настасівської. Всі ці люди зразу заявили, що все діється конспіративно, що балачки ведуться суто таємно і цього дотримали. В. Іванис ніколи ніде не чув, щоб хтось з учасників проговорився. Уже у цих балачках відчулося, що стане́гся вибух, який треба втримати в певних межах. Гарячіші пропонували говорити з Отаманом, який був уже недужий. Ці декілька нарад змусили якось готуватися до засідань Ради, що мала відбутися в січні 1920 року. Після цього В. Іванис щодня конферувал з полк. Бідаковим, що був твердим, спокійним і вирозумілим самостійником. Робив він все, що йому доручалося. До цієї двійки згодом пристав Г. А. Білий — конспіратор, хоч дуже полохливий. Приїздили члени Ради також з Єйського, Кавказького, Майкопського відділів. Вони приходили до фінансово-економічної комісії, де умовлялися про зустрічі з полк. Бідаковим. Всі стояли за те, щоб ліквідувати президію Покровського, як вони говорили. Мали на увазі звичайно Скобцова, якого без лайки не згадувалося. Коли ж Отаман помер, то турбот стало ще більше, бо ж треба було шукати кандидатури в Отамани. З наказом Денікіна про Кубанську Армію й призначення ген. Шкуро треба було й цю ситуацію підготувати до спокійного розв'язання. Головне ж було в тому, щоб усе в Кр. Раді провести при найменших або без ніяких дискусій і пропозиції внести несподівано для голови Ради Д. Скобцова. Не було добре відомо, чи останній знає про таку підготовку. Пізніше виявилось, що козаченьки втримали таємницю розмов, хоч знало про це більше десятка людей.

У цей приблизно час до Катеринодару прибули делегації від Донського й Терського Кругів, щоб обговорити питання про скликання Верховного Кругу Дону, Кубані й Тереку. До цієї комбінації В. Іванис мав свою гадку, а саме, що це зайва річ, особливо ще й через те, що Дон і Терек вже втратили території, а радити на чужій землі якось не випадало. Кубань з своїми клопотами могла сама справлятися, а то тим більше, що обидва оті «брати» в критичний мент лишали Кубанщину саму. Прибулі делегації мали наради з урядом Кубані й президією Ради, які (наради) були законспіровані. Чорноморці почували, що ті наради приведуть до нового аркану на кубанські шії. Делегати Дону й Терка відчули, що становище уряду й президії Ради не таке вже й сильне. Через те видатніші члени делегації — ген. Янов, полк. Гнилорібов та інші від Донщини і Фальчиков від Терщини (всі з виразним протиденікінським настроєм) не були вдоволені вірнопідданством офіційної Кубані. За лаштунками офіційної наради названі депутати

шукали розмов з кубанською опозицією. З боку Кубанщини переговорювали В. Іванис, Г. Білий і полк. Відаков. Кубанці не дуже втішили їх — фактично вже біженців. На запевнення полк. Гнилорибова й Фальчикова, що вони, донці й терці, прямують до розриву з Денікіним, В. Іванис відповів: Донський Отаман уже відмовився фактично від отаманства і є головою уряду Денікіна, а Донкругом заправляє В. А. Харламов. Про що буде радити Верховний Круг? Хіба що як не буде слухняний Круг, то його розжене, а декого повішає донський ген. Сидорін (був у той час командувачем всієї армії)? На ці неприємні запити полк. Гнилорібов запевнив категорично, що того ж дня, як тільки збереться Великий Військовий Круг, вони всі полетять геть. На настирливе запигання, що буде на Кубанщині, В. Іванис з нехиттю сказав, що коли відкриється Крайова Рада, то ні Скобцов, ні Сушков не лишаться при владі, а Отаманом буде той, хто піде проти Денікіна. Досі Денікін вгамовував Кубанщину за допомогою вас, старший і молодший брати, та цьому, мабуть, таки прийшов край. Кубанський Край муситиме шукати власного шляху.

Все ж ці розмови залишили в кубанців враження, що в протиденікінській політиці вони не будуть осамітнені. Треба було діяльно готуватися до захоплення політичних позицій або утікати з Краю, а кубанці звикли останніми залишати позиції . . .

46. Нова сесія Крайової Ради та її діяльність

Відкриття Крайової Ради призначено на 28. грудня 1919 року, і члени її з'їхалися. Але Сушков і Скобцов, відчувши несприятливий настрій депутатів, хотіли їх трохи обробити і тому відволікали відкриття сесії. Під натиском же численної опозиції, в яку пересунулося аж 6 Відділів, Раду таки відкрили 31. грудня 1919 року.

Опозиційна частина була підготована так, щоб не дати багато розмовляти, а голосувати за пропозиції своїх представників. Головний же клопіт був з кандидатом в Отамани. Хоч за конституцією отаманом міг бути кожний козак, але козаченьки хотіли б мати на цьому посту військового та ще й із вищим чином. Таких же осіб (генералів) не єдиноділимців було дуже мало. Полк. Відаков і дехто з пластунів назвали генерал-майора Миколу Адріяновича Букретова, що ще до 1-ї світової війни служив у пластунах, під час війни командував пластунською бригадою і одержав за хоробрість орден св. Юрія. Члени Ради — офіцери, які були під його командою в часи війни також хвалили його. Головне ж — у ньому вбачали противника Денікіна,

який його образив при зустрічі на вокзалі щойно звільненого Катеринодару. Людина ця стояла близько до Бича, за що його переслідував Денікін. Як уже подано раніше, Букретова арештовував Філімонов. Близьче його ніхто не знав, але інші кандидати були ще менше відповідні.

Довелось спробувати поговорити з ген. Букретовим. Трійка — В. Іванис, Г. Білий і полк. Бідаков одного вечора зайшли на помешкання генерала. В розмові повели думку про найближчу політику для Кубанського Краю. Він поділив їх думку, що за всяку ціну треба розійтися з Добармією, що тягне до загибелі, а з нею може в прірву впасти й Кубанщина. Що боротьбу проти большевиків слід обмежити обороною Кубанщини на її стратегічних кордонах, генерал також поділив. Згодився, що негайно треба розпочати переговори з Закавказзям (Азербайджаном і Грузією), щоб укласти умову. Помогти їм харчами, яких на Закавказзі бракує, а на Кубані комори тріщать. Наприкінці запитали, чи не згодився б він виставити свою кандидатуру в Кубанській Військовій Отамани. Це для нього було приємною несподіванкою, але просив дати пару днів, щоб подумати. Вдруге зайшли знову В. Іванис з полк. Бідаковим до генерала. Він погодився, але дуже багато говорив, що за це його можуть добровольці забити ще до виборів. Довелось обіцяти охорону його мешкання, а ввечорі під час виборів його перевезти до Офіцерського Зібрання, дати й там охорону. Обидва відвідувачі не були захоплені таким переляком Букретова та ніяково було відмовлятися. Обговорили про деталі виборів і що він зараз же після присяги проголосить себе начальником гарнізону в м. Катеринодарі.

Головним актом цієї сесії було обрання Військового Отамана, а щоб провести бажану кандидатуру, треба було мати президію з опозиції, з колишньої чорноморської більшості. Провідники останньої порадили своїм членам Ради при відкритті засідання відразу голосно з місць заявити, що президія Покровського не може далі залишитися, її місце поза Радою. Це була б і проба настроїв для вибору отамана. Як скинуть великою більшістю Скобцова, то виберуть і отамана, якого захочуть. На заступника голови намічено І. П. Тимошенка, що погодився з політикою опозиції, яку запропонували ген. Букретову.

Перед відкриттям Ради попередили Скобцова, що він мусить тихенько димісіонувати і не наражатися на образи, але він з іронією це відкинув, мовляв, чорноморці — барани й на організованій виступ не здатні. Іванис же глибоко вірив, що його чорноморці будуть горою. Він, прийшовши з першої панахиди по Успенському, сказав дружині, що

лінійці будуть биті, отаман буде обраний на бажання чорноморців і все, що накоїв Покровський, полетить...

31. грудня відкрилася Рада під викрики, керовані Ільченком і Перебийносом: «Геть президію, це президія ката Покровського!» — почулося на цілу залю та ще й по-українськи. Самозакоханий і самовпевнений Скобцов отетерів, не знайшовся, як боронитися. Він лише промимрив, «ну, як так, я відходжу». Принишкли й лінійці. На запит про кандидата виразно почулось — «Тимошенка, Тимошенка» і як ліс піднялися руки за нього. Дехто голосував із лінійців, вважаючи Тимошенка лінійцем з походження. Однак така більшість підбадьорила чорноморців, вони стали сміливіші. Настрій вмить змінився. Русофіли замовкли й слова не брали. Їх лідери — Горбушин, Іваненко, Сушков (виконував обов'язки Отамана) — зацікавилися.

Підбадьорена першим успіхом нова більшість, не даючи опам'ятатися русофілам, зразу по обранні Тимошенка зажадала негайно обрання Військового Отамана. Скобцово-сушковський гурток пробував намовити не поспішати з цими виборами, але більшість розійшлася й вимагала перерви, щоб обговорити кандидатуру по відділах. Поки все йшло за наперед визначеним пляном. Можливо, що трохи й задирикувано поводитися нова більшість. Сам В. Іванис сидів у самому кутку залі й спостерігав. Полк. Бідаков, як видно, досить добре підготував пластунів до охорони Ради. Перед самим початком засідання до В. Іваниса підійшов молодий сотник-пластун і представився, що він призначений зв'язковим, що Рада охороняється півсотнею пластунів. Здається, сотник прозивався Журавель. В. Іванис відповів, що така охорона зайва, бо на Раду ніхто не збирається нападати. Сотник сказав, що таке розпорядження начальства і на цьому розмова закінчилася. Шість відділів висунули кандидатуру ген. Букретова, яку, мабуть, протегувала якась таємнича чорноморська група. У ейчан дехто назвав І. Макаренка, але його забракували зараз же, як боягуза. Рішуче проти Букретова виступили лабинці, зокрема Скобцов, який заявив, що за кого завгодно голосуватиме, крім Букретова. Лабинці висунули кандидатуру ген. Ткачова. Це був міністер внутрішніх справ в останньому кабінеті Сушкова. Служив він у російських частинах і вважався відданим Добрармії. За фахом це був славний літун (льотчик) російської армії, але ніяк не кубанський патріот. Ввечорі на пленумі Ради дехто назвав ім'я Шкуро в кандидати на отамана, але ці голоси потонули у вибухах обурення. Згадка ж про Філімонова покотила по залі таке «геть», що ще раз вимовляти це прізвище ніхто не намілювався. Але лінійці, власне лабинці, легко своїх позицій не здавали, вони відкидали кандидатуру Букретова до кінця.

Горбушин виступив з пропозицією обговорювати кандидатури, а зала з обуренням зустріла це вигуками: «досить лінія вже наобговорювалася з Покровським!» Все ж Тимошенко ставить пропозицію на голосування. Дві третини присутніх членів Ради, яких було повнісінько, підняли руки проти обговорення кандидатур. Представники лінійців виступили з заявою, що за конституцією отаманом може бути кубанський козак, а Букретов ним не є — він приписний лише. По Раді прокотилося, що тоді треба змінити конституцію. Скобцов несміливо почав доводити, що з конституцією треба поводитися обережно і не можна її змінювати при кожному випадку, коли щось не можна допасувати до її приписів. Та всю його аргументацію розбили вигуки з місць: «А для Покровського так сам «сочиняв» конституцію!?» І Рада негайно ухвалює відповідну зміну в конституції. В. Іванис, сидючи в залі, не був певний, що цей кандидат, якого він пропонував, відповідав всім вимогам. Його (кандидата) ж не-козацтво таки непокоїло... У цей час до В. Іваниса підсів його приятель полк. ген. штабу Морозов. Він сказав, що «бачить, хто керує Радою, але як виберуть Букретова, то дуже добре його держить, бо він дуже гнучкий і слизький»... Ці слова В. Іванис не раз пригадував пізніше... Голосування проходило таємно. Букретова вибрано великою більшістю.

Один сотник підійшов до Іваниса і потихеньку поінформував, що Букретов під охороною перевезений до Старшинського Кубанського Зібрання і за ним уже вислано самохід, священик уже за кулісами. Тільки оголосили висліди голосування, як внизу почулося «ура!» То зустріли пластуни прибулого ген. Букретова. Священик Воскресенський тут же, на естраді, при стоячій Раді провів отаманську присягу, а найстарший член Ради проф. Ф. А. Щербина посіпав голову землею зі словами: «земля всіх рівняє». Була 12 година ночі. Головуючий Тимошенко вітає Раду з Новим 1920 роком і Новим отаманом! Отаман схвильовано переказує своє коротке експозе, що він перебирає з цього моменту пост начальника гарнізону м. Катеринодару. Багатьох катеринодарців вразило повідомлення Отамана Букретова, що комендантом він визначає генерала Ледовського, широко відомого денікінця й філімонівця. Найголовніше ж було те, що Букретов сказав промову невиразно, не як свою думку, а як чужу, ним лише вивчену тезу. В заяві, що він не дозволить, щоб на Кубанщині розпоряджався хтонебудь чужий, не відчувалося тої солідності й певності, які були у вислові ген. Успенського півтора місяця тому.

Швидко все робилося тому, що були деякі побоювання, що Добармія та її прихильники могли б перешкодити

обранню Букретова. Щоправда, чутки ці ніби пускалися з палацу Отамана, де ще «господарив» Філімонов. Останній, почувши про обрання Букретова, — разом з головою Військового Суду, боячись помсти за торішню історію з арештом Букретова, потайки негайно втік до Новоросійська, а звідтам до Царгорода й Югославії.

47. Отаман М. Букретов формує уряд

Після урочистого молебня на Соборній площі й паради Отаман закликав голів відділів Крайової Ради і просив назвати кандидатів на голову Уряду (Законодавчої Ради ще не було). 6 Відділів назвали інж. В. Іваниса, а лабинці поставилися проти. Ген. М. Букретов волів би мати на цьому посту ген. Л. М. Болховітінова, але ніхто цієї кандидатури не підтримав. Генерал-лейтенант Л. М. Болховітінов був лектором Академії Генерального Штабу, у світову війну — начальник штабу Кавказького фронту. По революції опинився без праці в Москві і був у близьких стосунках з генералітетом, що стояв за співпрацю з більшовиками. Прибув до білих на південь з диверсійними намірами (значно пізніше виявилосся). На Півдні Добрармія засудила Болховітінова до розстрілу, але він мав англійський орден і на клопотання представників цієї держави ген. Денікін замінив кару смерти на розжалування в салдати. Салдатом він тримав себе на фронті зразково — і йому скоро повернули чини й ордени. Він служив у кубанських установах та працював як фахівець у Військовій комісії Ради. В. Іванис знав про три випадки, по яких переконався, що Болховітінов співпрацював з агентами більшовиків, але даних цих не вистачало, щоб виступити публічно.

Коли От. Букретов запропонував писемно В. Іванисові прем'єрство, то він з І. Тимошенком, Ф. Аспидовим і Л. Білашовим прибув до палацу й докладно виклав свої міркування щодо зовнішньої й внутрішньої політики Кубанщини, а зокрема щодо Добрармії. Лінець Ф. Т. Аспидов з усім погодився. Отаман слухав байдуже, не задавши, хоч би для годиться, жодного питання. У військовій справі всі погодились боронити лише Кубанщину, не встрявати в завоювання Росії. Прийнято було порвати з Добрармією, але якнайскорше й найтісніше зійтися з усіма іншими сусідами, що поділяють позиції Кубані. У внутрішньому житті Краю рішено боротися з усякого роду єдиноділимськими течіями будь-якого політичного забарвлення. В. Іванис відчув, що Отаман слухає лише формально і тому поспішив кінчити розмову. Під кінець Отаман запитав, кого б В. Іванис хотів мати військовим міністром? Відповідь була — ген. Н. А. Морозова. На це Отаман сказав, що хотів би мати ген. Л. М. Болхові-

тінова, як свого вчителя і соліднішу людину. В. Іванис цього сподівався і хотів окремо поговорити з паном Отаманом. На цьому авдіенція закінчилася. Отаман на все погодився, опріч кандидатури ген. Морозова.

Коли вийшовши з палацу Отамана, Ф. Аспидов сказав: «Не заздрю Вам, Василю Миколайовичу. Отаман цілком байдужий до Вашої тиради. Він ще до ген. Денікіна поїде...» Обидва інші компаньони почали заперечувати Аспидову, посилаючись на бойовість і образу від Денікіна. Так і розійшлися.

В. Іванис зайшов до своєї хати, що на віддалі одного кварталу була від палацу.

Тільки вийшов із хати, як назустріч, розмахуючи червоною підкладкою шинелі — велетень ген. Л. Болховітінов; «Ну, як, були в Отамана?» — «Та був.» — «Він і мені пропонував пост військового міністра.» Почувши «знаю», генерал просив 1-2 дні підождати, щоб він міг порадитися з дружиною, яка є начальницею жіночої гімназії в Ставрополі, а це, мовляв, єдина у нього людина, порада якої для нього — закон. На цьому розійшлися.

Підходячи до театру, побачив, що Рада розходиться на обід, чи може й до вечора. Більшість вітається, скидають шапки. Видно, що Тимошенко проговорився про візиту до Отамана. Між іншими, підходить і радісно вітає Білоус (з кавказького відділу), здається, із станиці Тихорецької. Іванис з ним, як і з Крамарем, давно приятелював, бо це тип ханьківських політиків... (Ханьків — хутір, на якому мешкав батько В. Іваниса з родиною.) «Чого це, козаче, Ви наче смутній невеселі?» В. Іванис розповів йому про розмову з Отаманом. «Мені це не дивина. То чужа нам людина. На пластунах зробив кар'єру. Тепер моститься на кубанцях заробити. То чистісінький егоїст. Вам треба самому все робити. Та що поробиш, Рябовола стратили, Бич утік, декого путнього вивезли, лишилися сиротами...» На думку, чи не відмовитися, Білоус вдарився в поли черкески... «Що Ви, Бог з Вами, та хіба ж личить таке робити Іванисові? Хіба Рада не знає, хто всі оті денікінські витівки ліквідував, ми ж уже всі соколовські конституції та інші нісенітниці скасували і то... одноголосно. І Скобцов був за це. Завтра щось робитимемо з отим Верховним Кругом? Мені видається, що то якийсь клопіт. Чи Ви не поговорили б з Тимошенком? А відмовлятися Вам не можна.» Так дійшли до хати Василя Миколайовича. Зайшли разом пообідати. У хаті відбувся цілий диспут і старий переконав дружину, що «немає ради, треба шанувати Раду», як він доводив. По обіді разом вийшли до Відділових Рад. І знову зустріч з ген. Болховітіновим, який твердо заявив, що він згоджується бути війсь-

ковим міністром, чим ще більше упевнив, що він радився не з дружиною в Ставрополі (з тим містом уже не було телеграфного сполучення), а з . . . кудлатим большевиком. Про це Іванис довідався випадково. Коли напочатку міністерство торгівлі містилося разом з Трусовським у банку, то там мав кімнату й ген. Болховітінов. І от вечорами, довго працюючи, Іванис декілька разів бачив, як кудлатий, нехлюйний чоловік сміливо заходив до помешкання генерала. Це не було випадково. Зустрічав з цим кудлаєм Болховітінова й на вулиці. Запитав про це знайомство доц. Мерхальова. Почув, що там щось большевизмом пахне. Почав придивлятися й прислухатися до інших фактів. Всі сходилися. Рішив поважно поговорити з Отаманом. Цей вислухав, щоправда з перервами на телефонні розмови, а потім почав все заперечувати, «базуючись» переважно на тому, що Болховітінов — професор, начальник штабу, а найголовніше — його учитель, тому він не пропустив, щоб така постать могла бавитись з брудними типами. Умовились, що Букретов бере його на свою відповідальність, а Морозов стане заступником міністра. Пізніше про свої спостереження розповів і Морозову, але й той не міг цього зрозуміти, хоч і правдивості спостережень не заперечував.

Формувати уряд довелося за апробатою відділів Крайової Ради, бо Законодавча ще не відкривалася. Треба було вважати на бажання відділів, але не пропускаючи дуже негативних осіб. Між іншим, Кавказький відділ настоював на кандидатурі члена Ради П. О. Савицького на пост міністра внутрішніх справ. Цей кандидат, коли був ще студентом Новоросійського університету в Одесі, грав видатну роль в місцевій студентській чорносотенній організації. Його ім'я зв'язувалося з убивством студента жида Іглицького, що було голосним у ту добу. Пройшовши стаж кандидата на судові посади при Новоросійській судовій палаті, Савицький був призначений виконуючим обов'язки судового слідчого в хуторі Романовському на Кубанщині. Тут він також близько стояв до монархічних організацій через свого особистого приятеля — місцевого мирового суддю Васильєва. При перших чутках про повалення царського режиму Савицький начепив собі великий червоний бант і арештував свого приятеля Васильєва, як небезпечного контрреволюціонера. І від цього часу Савицький виступав на місцевій громадській арені, як представник лівих революційно-демократичних течій і поволі все «лівів», намагаючися стати популярним неприхованою демагогією. А він був непоганим промовцем. А таких «скакунів» автор (В. Іванис) не міг витримати і через те вжив усіх заходів, щоб позбутися такого кандидата. Замість нього був призначений Л. В. Білашов —

козак ст. Курчанської, учитель і молодший старшина, пла-стун військового часу. Міністром фінансів призначено дов-голітнього голову Центральбанку І. Івасюк. Він закінчив учительський інститут, мав учительський стаж, походив з Хотина, що на Дністрі; міністром шляхів лишився з двох попередніх урядів козак С. С. Ланко, фахівець (чорномор-ець); на міністра хліборобства запрошено козака-лінійця Д. О. Філімонова, людину з університетською освітою; Мі-ністерство Торгівлі й Промисловости доручено козакові-лі-нійцеві Г. С. Голубові, доцентві якоїсь вищої технічної шко-ли на Україні. В. доборі членів уряду незамінним дорадни-ком був помічник царського наказного отамана дійсний стат-ський радник Лях. Він знав чи не всю кубанську інтеліген-цію, хто яких батьків, з ким одружений тощо. Він при всіх революційних урядах незмінно лишився товаришом міністра внутрішніх справ. На продовольчім відомстві залишив-ся городовик українець М. М. Копійковський, надзвичайно полохливий чолов'яга. Голові ніколи не признався, що він українець. Міністром народньої освіти був призначений П. М. Колотинський, городовик-росіянин, але дуже толе-рантна людина. Щодо міністерства охорони здоров'я, то ста-лося так, що на початку був залишений В. М. Привалов, а потім п. Лях так розхвалив д-ра В. Г. Ледомського (а При-валов просився на працю до шпиталу), що Іванис попросив цього кандидата знайти. Володимир Гнатович Ледомський з'явився в старому мундурі і тримався по-військовому. Він скінчив Військово-медичну академію в Петербурзі. Мав річне відрядження за кордон від Академії, а пізніше рік-річно їздив до Європи на місяць. Був головним хірургом у Військовому шпиталі в Катеринодарі і як діагностик був відомий на цілий Кавказ. Всі станиці знали ім'я д-ра Ле-домського. Дуже визначним був і на фронті. Іванис з ним бачився перший раз і намовляв пів дня. Розмова обох дуже цікавила і нарешті Ледомський випросив день на роздуму-вання. На другий день він згодився і потім на все життя заприятелювали, хоч у віці років на 15 різнилися. Міні-стерство гірських справ зайняв незмінний К. Натирбов. Мі-ністром юстиції, на пораду Ляха, запрошено П. М. Суляти-цького, який походив з Полтавщини. У Катеринодарі він був мировим суддею і невідмінним членом Катеринодарсь-кого З'їзду мирових суддів. У вересні 1919 р. його призна-чено членом Катеринодарської судової палати. Був заступ-ником голови Катеринодарської «Просвіти» і членом Ку-банської національної української ради. При запрошенні увійти до складу уряду, він (єдиний) поставив вимогу, щоб Кубанщина не воювала з Україною. На це Іванис відповів, що до цього треба прагнути, а хто й проти кого воює в Ук-

раїні, нема мудреця, який відповів би. Було ще клопотання якоїсь українки, щоб на пост освіти взяти Г. А. Білого. По Таманській Раді Іванис його спостерігав довгий час: козакоман, вічно скаржився, що в нього «пузо» болить, а з хворими шлунками добрих адміністраторів не буває; за царсь-

П. М. Сулятицький

ких часів — недруг українців і дуже слабенький учитель математики реальної школи в початкових класах; під час походу на його днювальстві якийсь добровольський пройдисвіт забрав його коня з сідлом; він потім з плачем випросив у Бича другого коня. Цю подію часто зі сміхом розповідав С. Ф. Манжула. Під час подій у Раді Білий втік з Катеринодару.

Отак 4. січня 1920 року Кубанський Уряд В. Іваниса був зформований, представлений Отаманові й Крайовій Раді, яка його прийняла оплесками. Законодавчої Ради ще не встигли скликати.

48. Відновлення конституції і скасування нав'язаних насильно постанов

Поки формувався уряд, Крайова Рада без найменшого спротиву й навіть без дебатів ліквідувала «законодавство» генералів та їх помічників. Відновили попередню конституцію, воскресили Законодавчу Раду, відновили повновласті висланим членам Ради, Паризькій Делегації, хоч проти того ще були Скобцов і Сушков. Слід, однак, зазначити, що особливої мужности для таких дій і не вимагалось, бо ген. Денікін і його генерали «впали в нірвану»... Добровольче ж військо утікало й примочувалося до біженців. Населення смілішало й доходило чутки про окремі напади на таборах, навіть збройні. Запасні частини ще трималися по таборах, але дисципліна слабла. Пелюк в Єлисаветинській панував цілковито і навіть пароплавчики по Кубані часом спиняв і... «ревізував, шукав добровольців»... Помітно було, що там діяли і большевики.

Наспих Рада винесла постанову про Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку — по 50 депутатів від кожного війська, хоч Терек був всемеро менший за Кубань, Дон був більший, але ж не під большевиками лишалася сама Кубанщина. Донського Кругу очікували в Катеринодарі, а Терський невідомо де був, але делегати від нього прибули й між ними ген. Караулов, брат забитого отамана. І отим 50 людям Скобцов і Сушков зуміли надати необмежене право рішати всі питання остаточно. Іванис жажнувся від такої постанови, а Тимошенко... «ну його к бісу!»...

Отак метушливо Тимошенко закінчив сесію Ради, лишивши Законодавчу Раду без прав, бо оті 50 чоловік значили більше цілої Законодавчої Ради. Головою останньої обрали розсудливого полковника К. Гончарова, таманця й сусіда Іваниса (ст. Курчанської). З ним у тяжкі моменти доводилось радитися. Рішили натискати на те, щоб уряд формувала Крайова Рада, щоб уряд перед нею, а не Законодавчою, і відповідав. Це не було цілком правильно, але це трохи збивало б пиху отим 50, які здебільшого були з членів Законодавчої Ради, уже трохи вправлені й кубанські патріоти.

49. Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини

І знову, ідею Верховного Кругу вигадали самостійники ще до листопадових подій. Вони пробували повернутись на позиції, з яких їх вибив Харламов, використавши смерть Рябовола. Вони хотіли почати з об'єднання козаків, а тоді вже звертатися до інших державних формувань і Добрармії. Теоретично умови ніби були сприятливі: перестала існувати «Південно-російська конференція» і крах фронту знизив престиж та вплив Добрармії й Денікіна та ще й зміцнилися ворожі Денікінові настрої. Але фактично втрачалася щодня територія і членами цього Кругу ставали все більше емігранти, які ще не звиклись із своїм новим становищем. Народжувалася мертва установа, що не мала об'єкту праці. Можна було зайнятися Кубанщиною, але вона ще не забула того, як вони її покинули свого часу в лихомому становищі, з якого вона ще не цілком оклигала, тому нехтї до донців ще була помітна. А саме їхній загін за адміністрації Сушкова пробував «пошукати» в Таманському відділові большевиків і забив члена Ради Щербака.

Очевидно завдання Верховного Кругу не всі навіть прихильники його розуміли однаково. Були й такі, переважно донці, що спрощено дивилися на це. Вони дивилися так, що Дону не стало, а є ще Кубань, якою гуртом можна пожититися. Такі думки були не тільки у простаків, а й у деякого з кваліфікованих донських політиків. Більшість же кубанців і терців мріяла про створення Кругом Федеративної держави, до складу якої увійшли б Донщина, Кубань, Терщина, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Гірська Республіка і нарешті Добрармія. Усіх засліпила якась фантастична ідея, а майже ніхто не зважав на те, що большевики під носом, що їх ніхто не стримує. Треба було спинити й погнати назад большевиків, а тоді братися за Круги... А навіть Денікін тільки про те й думав, як підпорядкувати собі той круг, як зробити слухняною Кубань, яка ніби глузувала якось із нього. Букретов бавився в «грозного» начальника гарнізону, їздив по нічних трактирах арештовувати п'яних деморалізованих офіцерів. Скобцов, Сушков, Тимошенко поважно готувалися до виборів президії Верховного Кругу, а Іванис сказав Тимошенкові й ген. Караулову, що як не виберуть головою Тимошенка, то він сам розжене Верховний Круг, який нічого не означає тиме собою, якщо не сплять большевиків. Шепотіли, що Денікін навмисне пускає большевиків через Дон, щоб налякати кубанців, та насправді було інакше. Кубанці агонізували й десятикувалися в плямистому тифі, донці розпановувалися і на Кубані, добровольці юрбами, обороняючись, утікали, а Денікін без армії «робив політику правими руками, посуваючись ліворуч»... Його прихильни-

ки розгублено чекали, що з того вийде, втрачаючи віру у мудрість свого вождя... Були й такі наївняки, що вбачали рятуюнок у самому об'єднанні Донщини, Кубанщини й Терщини, які мусіли взяти в свої руки справу боротьби проти большевиків на південному фронті. Але одностайної думки щодо цієї боротьби не було. Дехто окреслював межі боротьби територією федерації, а були й охочі заступити Денікіна в ролі «спасителів Росії». В усякому разі одверті прихильники Денікіна ніби втратили вплив і значення в майбутній праці Круга. Добрармія догравала свою роллю, агонізуючи по розмоклих стежках Кубанщини.

І коли вже 5 січня з'їхалися депутати Верховного Кругу, проводирі кубанських «самостійників» ходили з піднятими головами. Вони були певні своєї переваги на цьому зібранні. Новий Круг скоро виявився пасткою для всякої Кубанщини, як і попередні загальнокозацькі об'єднання. Головні донські провідники, як Харламов і Богаєвський, очолювали далі найважливіші установи, не зважаючи на запевнення Гнилорібова, Янова і Ко. Щоправда, деякі простіші донці й терці тинялися по просторах кулуарах Ради — злякано й непевно. Харламов же відразу відчув себе «господарем» і почав за допомогою деяких терців втягати й нестійких кубанців в загальнокозацьку політику. Коло кубанських «самостійників» меншало, а русофіли зі Скобцовим та Сушковим на чолі множилися. Опинившись же в меншості, «самостійники» мимоволі попадали в лоно єдиної-неділимої, до якої весь час прямували всі донські політики, хоч і різними шляхами. Цікаво, що у донців завше і на кожний стан і всяку політичну комбінацію були відповідні персонажі: для альянсу з Денікіним — Богаєвський та Харламов, на проправі протиденікінські комбінації — ген. Янов, з демократичною інтелігенцією чемненсько розмовляв Мельников, співробітник безсумнівних демократів М. Богаєвського й Каледіна, революційну демократію «втішають» — Агеев, Гнилорібов, Дудаков. Всі ж разом тягли, аж комір тріщав, під єдину-неділиму.

В таку безодню кубанці ніби навмисно самі лізли. В день формування уряду, не порозумівшись із ним (урядом), Крайова Рада обирає делегацію до Верховного Кругу, наділяючи її необмеженими правами, а собі не застерегла остаточного затвердження винесених рішень. Звідси — найважливіші для Кубанщини питання розв'язує Верховний Круг. Це ж витворило дуже невигідне й тяжке становище для Кубанського уряду.

Верховний Круг відразу проголошує себе верховною владою Донщини, Кубанщини й Терщини. Цим заплутано взаємовідносини політичних чинників, особливо кубансь-

ких. Досі верховна влада на Кубанщині належала, згідно з декларацією, кубанському народові в особі його установчих зборів — Крайової Ради. Добрармія весь час намагалася підкорити владу Кубанщини і стати для неї верховною владою. Проти цього кубанці боролися і здавалося, що дійшли до останньої фази отієї борні. Ще коротке зусилля — і Кубанщина стане цілком вільною. А тут тобі раптом нова установа з'явилася, що оголосила претензію на верховну владу і над Кубанщиною. Щоправда, в цій установі були й кубанці, але вони становили меншість, їх там лише третина. Несподівано, по суті, Кубанщина придбала собі нового пана і то добровільно. Взаємовідносини з цим «паном» непевні й віщують тільки хаотизацію. Досі виконавча влада Кубанщини відповідала перед Крайовою (Військовий Отаман) і Законодавчою (Уряд) Радами. Виконавча влада Кубанщини виконувала ухвали тільки цих двох установ. А тепер? Якби ж нова верховна влада зазначила, що до часу прийняття нової федеративної чи якої іншої конституції, крайові уряди продовжують працювати на підставі своїх власних конституцій. Але нова влада не тільки не проголосила цього, а навіть намагалася ці уряди (фактично Кубанський) підпорядкувати собі. Не слухати Верховного Кругу означало протиставитися Крайовій Раді, яка санкціонувала його існування з безмежною компетенцією. Якщо ж слухати Верхкруг, означало свідомо порушувати свою конституцію і знову звернути на старий денікінський шлях, бо Круг лише напочатку протиставив себе Денікіну. Дуже ж швидко він радикально змінив свою позицію і пішов з Денікіним, втягаючи в це й Кубанщину.

Сподівання кубанців, що «самостійники» поведуть свою тропою донців і терців не збулося, на кубанців накинув свій аркан «старший брат». Хитруючи, довірливо ставлячись до балакучих донців з палкими виступами Агеева, Гнилорибова й інших, кубанці ще раз повірили в непримиренне ставлення донців і терців до Денікіна й Добрармії. На Крузі кубанська меншість, при згадуваних уже поваженнях, не мала жадних перспектив, бо у всіх рішеннях і про долю Кубанщини донці й терці були в більшості, а хто б з них поважно боронив кубанську самостійність? Слід пригадати, що й кубанська делегація мала своїх брутів на чолі з Скобцовим і Сушковим, які були розбиті на кубанському терені і тим енергійніше помагали недругам Кубанщини — донцям і терцям.

Звичайно, туманні ілюзії про «самостійність старшого й молодшого братів» та жвавої підтримки ними Денікіна у деяких кубанців не розвіялись до кінця існування Верхкруга. А це було яскраво продемонстровано першого ж дня

на засіданні цієї проденікінської установи. При виборі голови Верхкруга виставлено дві кубанські кандидатури: Тимошенка і... Скобцова. Обидва козаки-лінійці, але перший «замурзаний» співпрацює з Іванисом (тоді ще його співробітник). Тимошенко одержав на один голос більше. Постала меушня. Зробили перерву. Тимошенко до Іваниса «Що робити, з одним голосом — скандал?» А Іванис йому: «У такій ситуації і на півголоса треба погоджуватися, ідіть і давайте згоду.» Послухався, висловив кислу подяку за вибори і розпочав головувати, спочатку під пильним доглядом патрона. Наслідки цього голосування, власне, для кубанців були скандальною демонстрацією протисамостійницьких настроїв значної кількості членів Верхкругу. Донці в «поганій грі робили гарну міну!» Далі легковірних кубанців запевняли в своїй непримиренності до Денікіна і його армії, що нею тепер командував донський генерал Сидорін. Донці демонстрували самостійницькі настрої членів Донського Кругу тим, що вони не обрали перший раз Харламова до Верхкругу, приховуючи те, що при перебалотуванні таки вибрали і «соглашателя» з Денікіним і Добрармією. Оцієї «дрібниці», що Харламов важно засідав у Верхкрузі, кубанці чомусь не помічали. В дійсності донці поза лаштунками пертрактували з Денікіним, домовились навіть про портфелі, і йшли крок за кроком, наближаючись до порозуміння з ним.

12. січня 1920 р. Верхкруг ухвалив:

«Ми, обранці Донського Військового Кругу, Кубанської Крайової Ради і Терського Великого Військового Кругу, у важкий історичний момент, коли куплений потоками крові свободі і самому існуванню всього населення загрожує загибель, зібралися в Катеринодарі для організації рішучої боротьби проти большевиків і вичищення від них наших територій, для захисту від руйнування наших вогнищ, встановлення внутрішнього спокою й забезпечення свободи та права, беремо в свої руки Верховну Владу в спільних справах для Донщини, Кубанщини й Терщини та пропонуємо такий статут про Верховний Круг:

1. Верховний Круг є повноважним представництвом державних формувань Донщини, Кубанщини й Терщини і ставить за своє завдання: а) утворити союзну державу, складену з визначених територій, з можливістю поширення меж союзної держави шляхом включення нових країв на підставах союзної конституції та вільного виявлення волі населення тих країв і б) створити союзну владу.

2. Союзна конституція і союзна влада устанавлюються на час до утворення загальнодержавної влади Всеросійськими Установчими Зборами.»

Очевидно, це дуже загальникова, поверховна, навіть демагогічна декларація з якимись обіцянками на майбутнє. Ніяких конкретних наказів у ній нема. До Росії ця держава приєднується через Всеросійські установчі збори. Саму державу ніби складено з трьох військ, а реально існуючої лише Кубанщини. Річ ясна, що кубанські патріоти аж ніяк

не захоплювалися появою нового «чиряка» на тілі Кубанщини і шукали способу, як позбутись цієї нової халепи.

50. Кубанщина поза Верхкругом.

Після обрання Отам. Букретова, зформування нового уряду треба було, як колись казали, «засукувати рукава». Отаман же з якогось дива законспірувався, спробував поїхати по відділах, нічого не сказавши урядові. Особливо ж ганебний для себе й Кубанщини він зробив такий «дипломатичний» крок. Він, насамперед, поїхав у Єйський відділ і, пов'язавшись з командувачем тоді цілої армії ген. Сидоріним, пробував скласти візиту ще й Денікіну в Таганрозі, а той його не прийняв. Крім цієї ганьби, Отам. Букретов дав Денікіну великий атут. До цієї спроби Денікін коливався, чи відходити через Кубань, чи вибрати ближчу дорогу в Крим. Він мав сумнів, чи Букретов не виявить великої ініціативи й твердості. Коли ж побачив, що Букретов не є Отаман Краснов, погодився з ген. Сидоріним і дав наказ відходити на Кубань. Це Денікіну дало змогу ще поговорити з «козачками». Використав він і справу формування Кубанської Армії, бо був уже переконаний, що без цього обійтись не можна буде. Знову ж виникало питання, чи не проголосить це сам Букретов. Коли ж Букретов «простяг руку», Денікін залишив її висіти в повітрі і негайно видав наказ про Кубанську Армію, але занагащуючи її, як побачимо пізніше, призначенням командувача цієї армії.

Коли повернувся з цієї подорожі Букретов, то хотів зайти свій провал. Однак Іванис йому сказав, що про це вже «на всіх тинах горобці цвірінькають» і просив без відомо уряду такого не робити, бо зовнішні зносини належать до прерогатив уряду. Отаман образився, що це применшує його компетенції. На таку заввагу Іванис зазначив: кому що належить, написано в конституції, а що він хоче діяти всупереч конституції, то може прийти зречення з головства в уряді. Це перелякало Отамана і враз зм'якшило його тон; він сказав, що то він лише пожартував. Іванис тоді додав, що для нього уряд тяжкий і дуже відповідальний обов'язок, що він хотів би зняти з себе цей тягар, але як до цього поставляться козаки?

Під час відвідин ст. Слав'янської в Отамана також сталися неприємні розходження з козаками й відділовою адміністрацією, яка була чи не найкращою на цілій Кубані. А найгірше повівся Отаман з пилюківцями в ст. Єлисаветинській, про що треба розповісти докладніше.

51. Пилюківщина

Пилюківщина завдала багато клопоту і відібрала чимало часу в уряді. Виникла ця справа серед козаків ст. Єлисаветинської і її сусідів. Головна причина — душевна втома та ненависть до тих, що гнали їх на далекі фронти, розпоряджаючись на Кубанщині, як у власній хаті. Очевидно це була ненависть до Добрармії й відданої їй козачої інтелігенції, як Філімонов, Фендріков, Сушков, Скобцов, Тищенко і спілки. Зрозуміло, що до цього примазалися й «кудлаті» большевики, про що були пізніші підтвердження в спогадах комуністичного професора Чорного — козака ст. Троїцької, тоді ще гімназиста. Цих людей спантеличила думка, що коли б влада належала своїм кубанцям чи їхнім прихильникам, то її можна б було так наставити, що большевики не мали б підстав воювати. Кубань була б самостійною без кровопролиття. А для цього треба боронити Раду й викинути Денікіна з тими, що його підтримують, цебто з Сушковим, Скобцовим і т. д. Зрозуміло, що ці думки були до смаку насамперед дезертирам, які в першу чергу стали їх гарячими прихильниками й апостолами. Агенти большевиків уміло обдурювали й ідейніших козаків. Вони їм доводили, що большевики вже не ті, що не будь на Кубані реакціонера Денікіна, то якби большевики прийшли на демократичну Кубань, вони нічого б їй не зробили.

Цей «рух» очолив член Ради Пилюк елисаветинський козак-сотник (з вахмістрів). Це не була якась особлива людина, яка б привернула до себе увагу. Під час насильства над Радою він утік до станиці (18 верстов) і, відлежавшись у теплому ліжку, рішив рятувати Раду, створити загін для охорони Ради. Насамперед він закликав не йти на фронт, відмовитись від мобілізації. Це була перша відповідь на події в Катеринодарі. Уряд Сушкова, замість здушити цей прояв відразу, намагався придушити чутки про нього. Сам Пилюк не користався впливом, а був керований іншою рукою. Єлисаветинці почали посилати своїх емісарів до Катеринодару, Слав'янської, щоб добути більше зброї. Та то їм не вдавалося. А уряд боявся про те голосно говорити. Пилюківці декілька разів пробували спинити й пограбувати пароплавчики на Кубані і то іменем комітету Ради, а уряд проти того не діяв. Коли захворів Отаман Успенський і до Іваниса з'явилися козаки з Федорівки, які були свідками обшуку на пароплаві і показали квитки — дозволи їхати далі. Добровольців же з пароплаву забрали. Така діяльність на смерть перелякала добровольців, які не тільки пароплавом, а й тройками в той бік боялися їздити. Пилюк наскакував і на дезертирів-добровольців, що тікали на Новоросійськ. Він забирав зброю, а людей відпускав, радячи

якнайскорше утікати з Кубані. Щоб виправдати своє боягузство, ті обеззброєні оповідали про «великі» сили Пилюка. Так творилася легенда навколо купки дезертирів.

По смерті От. Успенського, коли готували зібрання членів Ради, Пилюк з'явився в Катеринодарі до Іваниса з пропозицією захищати своїми козаками Раду. Іванис відкинув це, зазначивши, що Раду охороняють учбові частини Катеринодару, а він своїх козаків мусить випроводити на фронт, а сам же мусить їхати в Раду та їй розповісти про свої діла, як його ватага стягала перстені й краці хустки з наших же козачок. На заяву Пилюка, що йому все це радив зробити І. Макаренко, Іванис відповів, що й той такий же дезертир з посту Крайового Контролера й члена Ради і що з ним не варто переговорювати. Чому полк. К. Ф. Гончаров, засуджений до вивозу, відкрито ходить і його ніхто не чіпає? Така була перша зустріч з Пилюком. А на другий вечір Іванис уже знайшов бородатого, в темних окулярах конспіратора І. Макаренка. Розмова була коротка: «Чому не легалізуєтесь і не йдете на роботу в Крайовий Контроль?» — Я голодний, не одержую жадного утримання і тому нічогосінько не можу робити, відповів І. Макаренко. — «Сором таке говорити. Якщо Ви не легалізуєтесь і не з'явитесь у Раді, де можете кандидувати знову на заступника голови, не почнете працю в Крайовому Контролі, то сам радитиму Фінансово-економічній комісії звільнити Вас з посту Крайового Контролера». На це ще тоншим тенорком І. Макаренко відповів: «Хто Ви, що поводитесь зо мною по-диктаторськи? Хочите мене тероризувати? Я боюся вдень появитися на вулиці, а Ви випихаєте мене на відкрити роботу». — Я такий же член Ради, як і ви, знаю про нашу приреченість, не сьогодні, то завтра... Слимаками ж козаки не бували, руки вам не даю і не раджу «конспірувати» з Пелюком та іншими, я все знаю..? Прощайте».

Зустрів Іванис ще раз І. Макаренка на другій розмові з Букретовим, але лише зауважив, що «державні переговори мусять робитися відверто, а не коспіративно». Букретов пізніше скаржився Іванисові, що йому вечорами докучає своїми повчаннями І. Макаренко. «Не приймайте!»... відповів Іванис. Дивно було, що уряд Сушкова толерував і матеріально допомагав І. Макаренкові, лишаючи Крайовий Контроль без керівника. Хіба що довга борода й чорні окуляри лякали?..

Коли в грудні Крайова Рада зібралася, то здавалося, що існування пилюківців її морально підтримувало, підбадьорювало малодухих. На зносини ж з Пилюком уповноважили старенького проф. Ф. А. Щербину. Він після виборів отамана з'їздив до станиці Єлисаветинської і повернувся з

обіцянку Пилюка — на другий день прибути з козаками до Катеринодару, просив зробити пилюківцям урочисту зустріч. Та Пилюк прибув пізно ввечорі і спершу розташувався в казармах Гарматного Дивізіону. Зустрів пилюківців В. Іванис. Пізніше цих козаків примістили в місті. Скоро однак виникло самособою питання, для чого існує така велика ватага озброєних людей, які не підлягають звичайній військовій владі, а мають якогось свого провідника. Останній удавав, що вів якусь свою політику, а фактично ним керували большевицькі агенти та інтригани типу І. Макаренка. Існування цієї частини вулична легенда наділяла ще якимсь ніби героїзмом і приваблювала інші честолюбні неврівноважені натури «спробувати» й собі сили. З'явилися Савицький, Малиновський, Мартин, брати Рябоволи, що намірялися утворити свої відділи. Але елементи ладу ще були такі міцні, що всі спроби кінчалися нічим, а їх ініціатори потайки приходять до Іваниса з «покаянням і обіцянкою більше цього не робити». Пізніше й вони приставали до Пилюка. Можливо, що тут діяла й рука Болховітінова, військового міністра, але дуже обережно.

Уряд вважав далі існування пилюківського відділу проявом анархії, яка лише гальмує й руйнує всяку пляномірну працю, перешкоджає організації сил для боротьби проти ворога, який щодня наближався. Слід ще згадати, що невдала візита От. Букретова Денікіну привела до його розмови з ген. В. І. Сидоріним, командувачем військ і його начальником штабу ген. Кільчевським, професором Академії Ген. Штабу (обидва космополіти). Вони нібито пропонували Букретову стати на місце Денікіна. Тому переказові Іванис не надав значення, і то, мабуть, був такий жарт талановитого балакуна Кільчевського. Однак, коли дійшло до ліквідації пилюківщини, що можна було зробити лише через Військового Отамана, то виявилось, що для згаданих фантазій Букретову «потрібний» Пилюк. Ним він покищо лякав добровольців. А можливо, що ширити анархію наказували Болховітінову «патлаті» большевики. У всякому разі, військовий міністер ухилявся від конкретних заходів проти пилюківщини.

На початку її легко було ліквідувати мирним способом. Але пізніше треба було б ужити силу і то кубанську, а такої важко було знайти. Все ж стріляти своїх не-большевиків кубанці й тоді ще не могли. Уживати ж для цього донські, а тим більше добровольські частини, було дуже небезпечно, бо це б збільшило анархію. Треба було зважати в тодішніх обставинах на кличі пилюківців: за Раду й Уряд проти Денікіна, Добрармії і взагалі чужих. Ніяких виступів проти Ради чи Кубуряду пилюківці не робили. Не тіль-

ки Добрармія вважала пилюківщину штучним утвором уряду, а їй більшість населення засвоїла собі думку, що то є підпора й захист уряду. В наслідок такого непорозуміння, дезертири й шкурники-пилюківці стали патріотами краю. Тому кожний протипилюківський крок, спертий на чужі, не на кубанські частини, був би пояснений, як зрада Кубанщини, а це в тодішній запальній атмосфері потягло б стихійний вибух проти уряду і прискорило б катастрофу загальну.

А тим часом перебування пилюківців у Катеринодарі призвело до частих виступів проти уряду з боку єдиноне-ділимських елементів. За це чіплялися часто-густо донці й Добрармія.

Ніяковість свого становища відчував і сам Пилюк, приходив частенько до Іваниса, Тимошенка і Гончарова та питав, що йому робити? Всі говорили, що козаки мусять розійтися по своїх частинах, а сам Пилюк має повернутися до Ради, як її член. З цим Пилюк годився, але І. Макаренко малював йому ролю вождя, яку мабуть мріяв якось хитро-мудро сам захопити від цього сіренького, порядного, репрезентативного гармаша. Нарешті, От. Букретов, якому Іванис, Тимошенко й Гончаров радили з самого початку, використовуючи свій Отаманський авторитет, розпустити пилюківський відділ, — таки захитався в своїх намірах «ліквідувати» Денікіна і видав наказа цілому пилюківському відділову виступити на фронт. Пилюк востаннє з'являється до Іваниса і знову: що робити? «Виконати наказа козакам, а вам зайнятися справами Ради», — відповідає той. Пилюк згодився і з тим попрощався. Нічною ж порою перебрався з козаками в ст. Єлисаветинську. Козакам якісь агенти вбили в голови, що як вони з'являться на фронті, їх перестріляють добровольці, а без них уряд перелякається Денікіна й зрадить Кубанщину... І в таку нісенітницю вірять, бо ...«хочуть утопитися, та вода холодна»...

З Єлисаветинської пропаганда швидше пішла по інших станицях-сусідах на два боки Кубані та почалися частіші сутички з добровольськими частинами, які інколи й здачі давали. Денікін вважав це викликом йому, звертався безпосередньо до Військового Отамана декілька разів і нацикав ще й на донців. Ці дуже часто за пилюківців бомбардували Верховний Круг. Іванис мовчав, вважаючи що справу прерогативою лише Військового Отамана.

Несподівано Букретов змінив тактику і післав проти Єлисаветинської цілу військову експедицію під командою полк. Захарова. Він обступив станицю, притиснув її до р. Кубані, а вона мовчить. Заходити в станицю — страшнувато, не маючи розвідки. Викликав Отамана. Букретов зра-

зу ж поїхав, вважаючи, що він переконає козаків, щоб слухалися своєї влади. Прибувши, наказав мертву тищу порушити чергами стрілів з кулеметів понад дахами. Показалась делегація з білим прапором. Букретов відразу накрив її мокрим рядном, вилаявши майже матюком. Поважні дідусі з делегації поскаржились, що вони б самі хотіли позбутись «отієї революції», а ще сказали, що вночі всі молодші козаки вибралися за Кубань. Хіба що пащекуватих бабів можете забрати. Далі ті дідусі додали, що козаки вночі можуть прийти назад до теплих жінок, якщо прибуле військо відійде. Розлючений Букретов не заїхав в станицю, майнув до Катеринодару, не знявши облоги. Дорогою ж адъютант пригадав йому, що козаки не мають кухонь і легко одягнені. Грізний Отаман видав наказа з Катеринодару повернути експедицію в казарми. Але сердечні Єлисаветинські Параски скоро довідалися, що козаки голодні і хутко появилися двадцятифунтові запащні паляниці, сало, масло, навіть борщ і чарчина самогону. У такій дружбі, хто ж би утримався, щоб не сказати Гапці, що ввечорі вони покинуть станицю.

Наступного дня Отаман скликав засідання уряду, але від головування на ньому відмовився. Головував Іванис. Букретов злобно переповів про свій «похід», не згадуючи про частування, і зазначив, що дідусі йому казали, щоб прислали Іваниса. Його й Пилюк, мовляв, дуже шанує й козаки кажуть, що він свій — першопоходник... Отже треба цю «інтригу» висвітлити, щоб голова уряду сам поїхав, а після таких слів Отаман по-військовому зробив «наліву кругом» і до виходу. Іванис спинив Отамана заявою, що йому нічого не лишається, як піти у відставку, але він це зробить після поїздки в Єлисаветинську, в якій з'ясує, хто це так «любить першопоходника з шерог Добрармії»?

Ранком Іванис з Тимошенком, Гончаровим і адъютантом трьома добрими тачанками в чотири коні кожна відїхав до Єлисаветинської. Увечорі повідомив Отамана станиці, що прибуде туди. Падав лапатий кубанський сніг, покриття землею по коліна. Місячи густе болото, добралися до Єлисаветинської коло 10-ї, а люди чекали з самого ранку. Великі два двори заповнені самими хустками. Де-не-де з'явиться літній мужчина. Бабське море ходило, голосно і невдоволено гумоніло... Троє прибулих із станичним отаманом стали на крилечку головного будинку станичного управління. Отаман булавою дав знак, щоб затихли і схвилювано почав говорити, а його було чути лише першим рядом. Тоді Іванис своїм баритоном наказав так голосно, що найдавші почули (а було їх понад 3 000) і замовкли. Все принишкло. Потім сталася гістерія з якоюсь жінкою,

яка кричала, що приїхали всі повдягнені, а її Мирон пішов у порваному бешметі і десь мерзне на снігу. Юрба жінок заворушилась і не без хвилювання повільно наближалася до прибулих. Іванис на весь голос закликав підійти ближче, щоб ліпше було чути. Гамір зменшився і лиця почали набувати доброго-предоброго вигляду, якими звичайно були колись кубанки, ці нащадки амазонок, що про них Щербина в своїй історії написав. У цей момент Іванис підніс руку, закликаючи до послуху. Всі довірливо обступили крильце і замімили. Тоді на весь голос, усміхаючись з-під великих вусів, почав: «І на старуху буває пророха! Ваші чоловіки й ви помилилися, забуваючи, що миршава вівця цілу отару псує. Де ж таки може статися, щоб тисячі станиць і хуторів кубанських лили кров, гинули від тифу за спільну дорогу Кубань, а елисаветинці стали осторонь і казна чим займалися? Хіба не ви, елисаветинці, перші переправили до себе великого козака-генерала Корнілова, добровільно мобілізувалися і як один рушили на Катеринодар? Хіба не на стінах ваших шкіл закипіла кров перших розстріляних ранених большевиками? Отже забудемо все й поклянемося, що перекажемо нашим чоловікам, щоб поспішили на поміч у свої частини до своїх кубанських орлів! Їхнє місце тільки разом з усіма!» У цей час молода гарна молодиця нестримно заголосила: «Сестри! Та це ж офіцер мого Миші! Він (Миша) у нього був на Дону і два походи по цілісінській Кубані зробив, а тепер, ранений, у шпиталі лежить. Я, я жінка Пархоменка» — і кинулася до Іваниса. Цим лід був зламаний. В один голос почулося могутнє «ура!». Всі стали й проспівали: «Ти Кубань, ти наша родина!». Говорити більше не було потреби. Полк. К. Ф. Гончаров потиху сказав Іванисові: «У мене в самого — сльози і комашня поза спиною»...

Три трійки, що їх вітали з усіх боків, рушили до Катеринодару. На другий день масово почали з'являтися пилюківці до Катеринодару, щоб звідти рушити до своїх частин. Іванис із полк. Гончаровим і Тимошенком наступного дня попросилися на авдієнцію до Отамана. Той з радістю зустрів прибулих. Полк. Гончаров переказав, уже прикрашуючи від себе, як усе відбулося, а Отаман урочисто заявив, що багато пилюківців уже прибуло до міста. Так ліквідовано Пилюківщину. Іванис подав тут же заяву про відставку, а Букретов: «Та облиште, Василю Миколайовичу...» І податливий Іванис скорився долі. Поінформував потім про подію в Елисаветинській (скромніше) уряд і про відхилення відставки Отаманом. І сьогодні ще не знає, чи розумно зробив, що ще залишився.

Збольшевичені ж пилюківці пішли в зелені, але кубанців вони не займали, проти уряду не виступали. Добровольців же, донців і всіляких біженців роззброювали й відбирали награбоване. . .

Звичайно, тяжко було з таким політично наївним Отаманом, як Букретов, який прирікає, що нікому чужому розпоряджатися на Кубані не дозволить, а сам їде до Денікіна і перед ним плазує. Наприклад, Катеринодарська група с.-д. меншовиків надрукувала в місцевому часописі «Утро Юга» резолюцію з закликом припинити громадянську війну укладенням миру. Денікін телеграмою вимагає негайної віддачі під польовий суд «як керівників організації, так і газетярів, що поширюють цей заклик». Букретов висилає своїх адъютантів, щоб відбирали у продавців часопис і вимагає рішення від міністерства юстиції. А замість цього треба було дати відсіч Денікіну, який не розумів становища, в якому перебував. На цю неконституційну поведінку Отамана уряд реагував заявою про відставку, яка, звичайно, не була прийнята. Отаман не наслідився сам усунути Шкуро з командування, а треба було вживати дипломатичних заходів.

52. Кубанська Армія нарешті визнана

Організація Кубанської Армії було найболючішим й найневідкладнішим питанням. Після подій 6 листопада кубанських військових частин на фронті майже не лишилося. Як уже згадувалося, цю прогалину Денікін рішив був поправити відрядженням на Кубанщину «популярних» генералів — Покровського, Врангеля і Шкуро — з дорученням підняти козацтво, але з цього нічого не вийшло. Козацтво за такими «любимими вождями» не пішло. Навіть хопри, з якими Шкуро починав кар'єру у визвольній війні, не послухали його закликів. Не допомогли й вагони награбованого цукру й мануфактури, що Шкуро прислав хопрам як подарунок. Аж після цього Денікін рішив доторкнутись до найболючішого місця Кубанщини і видав наказа про зформування Кубанської Армії. Але зробив це «по-салдатськи», не порадившись ні з Отаманом, ні з урядом, а ніби на зло призначив командувачем Кубанської Армії генерал-лейтенанта Андрія Григоровича Шкуро, який за свою необмежену слухняність Добрармії, хоч він ні в одній протикубанській дії не брав участі, втратив прихильність козаків. Крім того, своїми військовими знаннями (не був генштабістом) і талантом на ролі командувача армії не надавався. Це дуже добре знав Денікін. Розрахунок Денікіна був ясний: хай собі кубанці тішаються, що мають свою армію, свого командувача, а при допомозі начальника штабу, очевидно своєї

людини, ця армія буде слухняним зряддям Добрармії. У тому, що був призначений Шкуро командувачем Кубанської армії, був ще один бік справи, бік дуже образливий для Кубанщини: сталося воно (призначення) без усякої згоди Кубанського Отамана, Голови всіх збройних сил Краю. Командувача Кубанської армії накинено Кубанщині ззовні. Брутальний москаль не вважав за потрібне вжити для Кубанщини, чий хліб роками їв і чиєї крові стільки пролив, заходів елементарної ввічливости. Так стався ще один конфуз і прояв нетакту Денікіна.

Генерал Улагай

Шкуро в той період занадто обважнів. Спосіб пересування в сідлі на чолі козацьких лав його не цікавив. Вигуків «ура» не слухав, все передавши прекрасному талановитому начштабу — молодому генштабісту ген. Шіфнер-Маркевичу, одному з найталановитіших у південній армії, до того ж — несамовито скромному. Сам Шкуро їздив в найліпшому в цілій армії салон-вагоні з прекрасними чучелами вовків, з румунською оркестрою і куплетистом Вертінським. Як півтора року тому большевики, так Шкуро тепер

ні на крок не міг відірватися від залізниці. Крутився, як божевільний у своєму потязі між Новомінською, Кавказською і Катеринодаром з найрізноманітнішими, несерйозними, часом один одного виключаючими плянами.

Рада стрінула першого командувача Кубанської армії впрост вороже (почулося: «Геть! Хто тебе призначив!»). Стримано поставився і Верховний Круг. Донці ж, які мали досить офіцерів генерального штабу, підсміювалися з Кубанського Командарма. Найприкріше ж було те, що сам ген. Шкуро сміявся з себе, як з командувача. Він не гнівався, коли до нього так гостро поставилась Рада. Ніяких наказів по армії не давав, а був тільки якимось зв'язковим у Денікіна, якого також не шанував. При зустрічі з Іванисом (називав його дідунею) скалив зуби й все закликав до себе у вагон. Така його поведінка компромітувала й тих, що його призначили, а тому, нарешті, Денікін рішає задовольнити бажання широких кіл кубанського козацтва. Генерала Шкуро він замінив ген. С. Улагаєм. Улагай — по батьковій лінії — кубанський черкес і курський поміщик — по матері, зрусифікований цілковито, але особисто був дуже порядний. Вищої військової освіти він також не мав, але вважався одним із кращих кіннотчиків, незвичайно хоробрий і добрий начальник в бою (сівши на коня, він веде дивізію залізною рукою), але слабуватий організатор. Улагай не заплямував себе пристрастю до військової здобичі, від політичного життя сторонився, завше сумлінно виконуючи свої військові обов'язки. В тодішніх обставинах він був кращий за Шкуро і багатьох інших, був маломовний і мало знаний. Чомусь кубанці сподівалися, що на посту командувача армії він мав триматися незалежно від ставки Головного Командування. Це була якась самосугестія козачої інтелігенції, бо ген. Улагай був найвірніший денікінець і єдиною неділимець, далекий також і від кубанських черкесів.

У момент призначення ген. Улагай видужував від тифу, але всі сподівалися, що він незабаром, ось-ось, стане на чолі Кубанської Армії і сотворить чудо, розіб'є большевицьку кінноту, серед якої його вважали (починаючи від Будьонного) за страшного ворога, який не раз потріпав маси будьонівців. При цьому призначенні і Денікін поспішив продемонструвати свою «вищість» і на Кубанщині. Першим видав наказ про призначення командувачем Улагая, зігнорувачи Отам. Букретова, а це була непогана зброя в руках большевицьких агітаторів. За відсутністю інших кандидатур Куб. От. Букретов своїм наказом ствердив призначення Улагая. Начальником штабу при Улагасві призначено генштабу ген. Стогова, особистого приятеля Болховіті-

нова, можливо і його однодумця. Аж тепер Кубанщина на-решті приступила до організації власної армії. Однак Добрармія доклала всіх зусиль, щоб виправдати своє твердження, що Кубанщина не може мати своєї армії.

У місцевостях, де не було агентів Добрармії або де їх діяльність вдавалося паралізувати, справа організації армії проходила добре, а там, де ці люди мали якийсь вплив, мобілізація гальмувалася, поставала плутанина, всяка праця зривалася. Уряд видавав наказ про мобілізацію, великі маси людей вирушають із станиць і сіл на збірні пункти, але залізниця в руках Добрармії, ними віддав геній хаосу Тіхменев... Безупинно через Кубанщину котилися до Новоросійська потяги, що везли хмари біженців із собачками, возиками, жовто-шкіряними куфрами, меблями і всім, що вдалось награвувати під час «вторичного воссоединения» України з Росією. В Новоросійську вагони не розвантажувалися, а ставилися на запасні тори, де їх збиралися тисячі, а на Кубань не поверталися. Ці вагони ставали пристановищем «лицарів білої дати...» Вони виглядали пароплавів, які б могли їх відвести найдалі від проклятої Кубанщини і «тупих неслухняних хахлов». Пробивалися, звичайно, й потяги з кубанською сировиною, що Добрармія силоміць виривала й везла за кордон, до Криму, а для перевозу отих мобілізованих — вагонів не було.

На збірних пунктах люди по декілька днів (часом тижнів) ждали в переповнених, забруднених, неопалюваних приміщеннях станцій, часто без води до пиття, без їжі. Надивившись на потяги, що день і ніч пробігали та на зложених штабелями померлих від тифу (санітарні потяги полк. Шереметьєва сотнями викидали трупів майже на кожній станції) мобілізовані починали розходитися по домах. Траплялося й таке, що стійкіші елементи утворювали ядра й пішки мандрували на більші збірні пункти. Уряд допомогти цій справі не міг, бо скрізь по станціях були добровольчі коменданти, що найменше хотіли виконувати розпорядження Кубанського Військового відомства, заявляючи, що вони знають лише накази Головного Командування. В розпорядженнях Кубанського відомства не було підтвердження ставки Добрармії, а тому коменданти ніби не мали права щось робити. Траплялося й таке, що навантажений потяг мобілізованими везли в протилежному напрямі. Тут, можливо, вже діяла й большевицька агенгура...

Організуючи штаби та весь військовий апарат, неможливо було раптом профільтрувати командний склад від агентів Добрармії, які старанно й непомітно паралізували працю кубанців, руйнували те, чого ті досягали. Були, наприклад, такі випадки (в Майкопському відділі), коли мобілізованих, які зібралися, розпускали по домах.

Такі умови формування часто гальмували працю, яка проходила не так швидко, як могла й повинна була пройти на Кубанщині, де козацьке населення так міцно й щільно зжилося з своєю військовою організацією. Його можна було за 2-3 дні перетворити в полки, батареї, батальйони і т. д. А добровольці, користуючись різними невдачами, пускали чутки, що кубанці ухилилися від явки в свою Кубанську Армію, що вони не хочуть боронитися від большевиків, знову захворівши на примиренство.

Та люди все ж таки йшли і треба було формувати частини й озброювати їх. А тут якраз Денікін, не довіряючи Кубанщині, ще влітку 1919 року повивозив з неї всі військові склади на Україну, на Донщину, де їх згодом захопили Махно й большевики. Частину військового майна при відступі Добрармія встигла евакуювати за Дін де й почали знову кидати большевикам, замість віддати кубанцям. Великі склади військового майна були ще в Новоросійську, куди привезли його з Англії. Кубанці просили дати частину цього майна для Кубармії і... одержали крихти та ще як на сміх, таке озброєння, яке не вживалося вже — наприклад, французькі палаші (шаблі).

Справа з куб. армією була тяжка. Денікін вважав своєю прерогативою призначати командувача Кубармії, розпоряджатися нею по-своєму, а належно озброїти її не хотів. Своїх запасів військового майна Кубанщина не мала. Її попередні військові міністри (ген. Савицький, Науменко й Звягінцев) занедбали, як то видно було з попереднього, справу творення Кубанської армії. Купувати зброю, якби й знайшли її десь, Кубуряд не міг, бо й грошових знаків той же Денікін давав вобріз. Через те ж, що ця організація не була йому по душі, він був особливо скупий та причепливий. На Чорному й Озівському морях мала фльота Денікіна все ж домінувала і вона б не допустила, щоб кубанці безпосередньо з грузинських запасів чи інших самозабезпечувалися. Порти на згаданих морях контролювалися також Денікіним.

У цю пору формування Кубармії уряд на підставі 57 статті кубанської конституції ухвалив закон, з якого треба було починати організацію військових сил Кубанщини ще на півтора року раніше, закон про призов до Кубанської Армії навгородніх. На схвалення того закону витрачено багато часу. На пропозицію члена уряду Д. А. Філімонова цей закон, на жаль, передбачав покликання й усіх тих, що на 1 лютого 1920 р. перебували на території краю і не були в шерегах Добрармії. В такій неfortunній редакції був прийнятий закон під впливом обурення проти нечисленних здорових біженців, які ховалися на Кубанщині, її чомусь лаяли та

ще на кожному кроці їй шкодили. Практичний ефект цього рішення невеликий, а нарікань від «істинно рускіх» було стільки, що треба визнати таку редакцію закону помилковою.

При всіх перешкодах частини Кубармії формувалися й висувалися на фронт. Перша зустріч цих формувань з ворогом не була щасливою. Ген. В. Науменко вийшов на фронт на чолі новозформованого корпусу кінноти, що був чи не в найкращому стані і... повів його в атаку по глибокому снігу. Атака не вдалася і закінчилася великими втратами. Але моральне відповідальність за це поніс, звичайно, командир — ген. Науменко. По цій першій невдачі він «втратив серце», скрізь говорячи, що його козаки «втратили серце»... Після цього Науменко почав панічно відходити через Кавказьку, Армавір, Білорічинську аж на Чорноморщину, обмежуючись лише ар'єргардними сутичками. Ця невдача оголила фланг корпусу ген. Крижанівського, який тримав позицію проти Великокняжицької. Цей корпус, не закінчивши як слід організації, на настирливі накази ген. Денікіна висунули дуже далеко на центральній частині. «Необстріляний», як кажуть, він в перших же боях не виявив належної стійкості. Слабенько організована служба зв'язку й розвідки в бою під Білою Глиною (Ставропольщина) дала хибну орієнтацію і призвела до тяжкої поразки. Тут стратили штаб корпусу й командира, який застрелився, щоб не попадатися в полон большевиків. Єдиний «Коль» Бабіїв уперто й з успіхом бився під Ставрополем, не прислухаючись чи... «тратиться його серце». Він вихром носився на своїй сивій, завжди попереду корпусу, залишаючи останнім поле битви, рубаючи лівою рукою (правицю мав скалічену) ворогів. А рубака він був страшний. Це був другий отаман Сірко на Запорожжі! Та він лишався вовком серед все зростаючої зграї собак, крутився серед навали большевиків, огризаючись на всі боки й дошкульно кусаючи ворога. Однак, кинутий ген. Науменком і меншими загонами, мусив почати відступ. Це він робив, як справжній герой, не поспішаючи, з гумором, піснями й танками на кожній зупинці. Матеріально, крім доброго коня, чудової в срібному наборі зброї з білими сиром'ятими поводами, завжди з великим смаком по-козацькому одягнений, він нічогосінько не мав. Мародерство йому було огидним.

Хопри, що не захотіли йти за ген. Шкуро, тепер виступили, піднялися й таманці, хоч і з дуже сумною пригодою. В таборі ст. Слав'янської зібралися мобілізовані козаки призову 1889-1899 років. Не були це молодики, але трохи відвиклі від військової дисципліни люди, батьки уже великих родин, яких сини вже були на фронті. Це були поважні господарі, пригнічені невдачами на фронті і запаморочені про-

тиурядовою агітацією. Після листопадових подій і деякі члени Ради впадали в крайність — вони радили, що не треба йти на фронт, бо це підтримувало б Денікіна, ворога Кубанщини. Тепер ці ж члени Ради кликали спасати той фронт, боронити Кубанщину; а по ній ще вешталися добровольці й ген. Денікін видавав свої накази з Тихорецької (на Кубані). Коли при цій ситуації кубанські козаки сплять большевиків, то Денікін знову сяде чиряком на кубанському тілі, і тому мобілізовані шукали всіляких приводів, щоб не виступати на фронт. Вони виставляли різні вимоги: зажадали коней — і їм дали, тоді забажали сідла й вуздечки (свої залишивши дома) — і також одержали; далі потреби прийшли на скоростріли, одяг, ковдри, набої не менше, як по 500 штук на кожного козака і т. д. і т. д. Таке замішання, єдинонеділимські явні й таємні елементи, що особливо ненавиділи Таманський відділ, це гніздо самостійників, використали. Вони з цього приводу почали розпускати легенди і нацьковувати на Куботамана й Кубуряд донців, Верховний Круг, який щойно народився.

Роздратований, нестриманий, самовпевнений Отам. Букретов, не інформуючи уряд, сам поїхав до ст. Слав'янської. Представники місцевого козацтва з великою пошаною й урочистістю стрінули свого Військового Отамана і на його честь влаштували вечерю.

Після вечері в тісному колі Отаман радився з метою вяснити питання, на які реальні сили можна б було розраховувати, скинувши Денікіна. Ця думка Букретова не покидала, її він підносив у деяких колах Катеринодару. Очевидно про це добре був поінформований і Іванис, який вважав це за генеральську несерйозну примху, про яку не слід інформувати уряд. Часом же виникало припущення, чи не є це робота Болховітінова з наказу «кудлатого»?.. Кубанці-самостійники також не могли бути захоплені Денікіним, але коли б його не стало, то другого «спасителя Росії» вони б не потерпіли на Кубанщині. А Отаман Букретов мріяв саме про ролю отого «спасителя»... Кубанці мали на думці ліквідацію доброволії природну, тиху, — переїхали б до Криму і там зникли, як військова політична організація. Припускалося, що рештки добровольців, що залишилися б на Кубанщині, ввійдуть до її рядів як військові фахівці і ніякою політикою не займатимуться. Не згідні з такою ролею могли виїхати до Криму, чи й за кордон. Ген. Букретову роля Отамана була замалою і він мітив у російські — Наполеони..

Під час інтимної наради отаман станиці Слав'янської Климченко висловив думку, що козаки не можуть вірити Букретову, бо його діяльність нічим не відрізняється від

діяльності Філімонова. Добре підпитий Військовий Отаман скипів і наказав негайно заарештувати Климченка. Отаман відділу полк. К. Т. Бережний звернувся до Букретова з проханням зняти цей наказ, але Букретов категорично відмовився. Тоді в справу вступив Полтавський станичний отаман сотник С. Г. Крикун (член Ради) і ледве не дійшло в нього до бійки з Військовим Отаманом. Нарешті, Букретов запитав Бережного, як же бути, на його думку, з Климченком. Той повторив свою першу відповідь. Тоді Військовий Отаман скасував свій наказ. Оцей випадок скоро передався до козаків у таборі. Отож виступ у ньому Військового Отамана на другий день не мав жадного успіху. Престиж і авторитет Букретова, як Військового Отамана, був страчений назавше.

Повернувшись до Катеринодару, Букретов випросив у ген. Сидоріна донську кінну дивізію під командою ген. Дякова. Не повідомивши ні уряд, ні Отамана Таманського відділу, Букретов вислав дивізію з надзвичайними повноваженнями «усмирити» козаків у таборі. Оточивши табір, донці розстріляли кожного 60-го і випороли нагаями кожного 30-го, арештували Климченка і нарobili багато іншого бешкету по станицях, вишукуючи й викорінюючи самостійництво. У цій же експедиції один з офіцерів дивізії в ст. Троїцькій власноручно застрелив без усякого приводу члена Ради Щербака із ст. Слав'янської, якого єдинонеділимці, за його симпатії до українства, оголосили большевиком. Климченка привезли до Катеринодару і тут конвоїри, вже свої кубанці, застрелили при спробі утекти. Коли взяти на увагу всі обставини, то, як показало слідство, ця спроба втекти є дуже і дуже малоімовірною. Уряд, як тільки дізнався про цю подію, негайно домігся відкликання дивізії. Та мертвих не оживити! Найправдоподібніше, що тут діяли й большевицькі провокатори.

Треба ще згадати про військові формування черкесів на Кубанщині. За царату черкесів не мобілізували. Лише в I-у світову війну вони добровільно ввійшли до т. зв. «дикої дивізії», якою командував брат царя, Михайло Олександрович. У революцію черкеси виявилися з самого початку антибольшевицкими. Вони створили кіннотну групу під назвою «Черкеський полк», яким майже весь час командував полковник, потім генерал, Султан Келеч Гирей. Він був і членом Крайової Ради. Людина надзвичайно порядна, політично, як і більшість російських старшин, наївна. Високої військової школи не скінчив. Він та інші члени Ради настояли, щоб з черкесів зформувати окрему дивізію. Це формування протяглося біля року з розташуванням по таборах Закубанських станиць. Муштра затягнулася: черке-

си дуже слабо володіли мовою й важко піддавалися дисциплінуванню, як люди, залишені столітньому здичавінню. В місцях розташувань цих формувань черкеської дивізії виникало багато непорозумінь з місцевим населенням, особливо з жіноцтвом. Цей клопіт доходив аж до Крайового уряду. А в козачих таборах не було ні одного випадку насильств. Вихід цієї дивізії на фронт відкладався декільки разів і стався при самому відступі. Це формування не відзначалося якоюсь помітнішою військовою акцією. Дивізія опинилася на Чорноморському побережжі без «бойового хрещення».

Кубанський уряд з самого початку вважав, що йому з армією доведеться знову виходити в Закубання, на Майкоп, Чорноморщину, а не плентатися за Добрармією на Новоросійськ, де їх Денікін, «за браком кораблів», лишив би большевикам. У Іваниса була думка про відхід до Грузії, а про довше інтернування маячила Туреччина. Пригадувалося: «Та хоч турок і не-віра, а він правду має, як проб'ється козаченько, його привітає». В першу чергу Кубанський уряд вислав свого представника до Грузії, щоб він підготовив ґрунт для прийняття недобитків Кубанської Армії, в якому вигляді вони опиняться на кордоні Грузії. А в Ахтарях єдиний Кубанський корабель був навантажений мукою й пшеницею і відправлений в Батум, щоб, коли виникне потреба, подати допомогу Кубармії на Чорноморському узбережжі, а частину віддати грузинам, де свого хліба не вистачало. З делегатами було дуже тяжко, бо треба було пройти зони, що кишіли большевиками, — чи то через Владикавказ, чи через Чорноморщину (в останній рядили т. зв. зелені). Для цієї місії обрано було двох людей (один член Ради), яких не називається, щоб їм не пошкодити. Пізніше довідались, що обидва по довгих мандрах опинилися в Тбілісі. Другий напрям був Майкоп під горами й непрохідними лісами, з яких можна було відбиватися. Та район Майкопу біднуватий на хліб та інші продовольчі продукти, а тому треба було заздалегідь, поки Армавір вільний від ворога, створити біля Майкопу продовольчі бази. Вириваючи з труднощами вагони від добровольців, навантажували їх мукою, консервами, м'ясними, рибними й іншими виробами і котили через Армавір на Майкоп. В ньому робили склади, а частину тримали на колесах, щоб, у випадку небезпеки, перевезти через міст на р. Білій і дати поміч відходячій Кубармії й біженцям на Чорноморське побережжя. Все це робилося, очевидно, потайки від добровольців. Денікін і його оточення намагалися перешкодити всякій роботі чи плянам Кубуряду. Пароплав «Полковник Галаєв» з вантажем 30 000 пуд. харчів добровольці за-

топили ще в порту в Ахтарях, як «большевицький» (був під Кубанським прапором). 80 вагонів з продовольчими продуктами підсунуті до ст. Білоріченської, щоб з неї вмить перекотити через міст на р. Білій. І ці всі вагони відходячий «зі страченим серцем» корпус ген. Науменка і ціла група кубаножера донського ген. Писарева залишили большевикам за Білою, щоб лише помститись кубанським самостійникам. Не перевезли й одного вагона через міст!

Зрозуміло, що такі умови формування Кубармії під вогнем ворога і з ненавидячим її ген. Денікіним, який і далі сподівався підкорити собі Кубань, не могли привести до стійкої організації. Денікін вишукував способів «провчити кубанських самостійників», довести, що без Добрармії кубанці ніщо і зайшов так далеко, що був за те, щоб віддати цілу Кубанщину червоним. Мовляв, коли кубанці ще раз покуштують большевицького «раю», то згадають Добрармію, яка вже раз «визволила» їх з червоного пекла. Розрахунок провідництва Добрармії був такий, щоб змусити населення Кубанщини відмовитись від свого отамана, уряду, а шукати порятунку лише в них, що свято додержуються «благословенного царського режиму», хоч всі вже знали, що помазаник цієї кліки застрелений і спалений. Такі думки висловлювалися добровольцями відкрито, без вагання і відчуття найменшого сорому. Порівняно легке перше вигнання большевиків з Кубанщини й цілого Півн. Кавказу манило Денікіна й його дорадників надією на новий успіх такої спроби, але без самостійників. Несамовиті невдачі останнього місяця денікінська кліка вважала тимчасовими, які можна легко усунути, коли направляться кубанці. Поки ж що кожний забезпечував себе, як міг коштом Кубанщини.

Ген. Ерделі (гарно їздив верхи, а ще краще грав на роялі), командуючи групою військ на Терщині, перед тим як залишити цю територію вимагав від Кубанського уряду доставити йому харчів на 200 000 армію. Командувач Донської й цілої Армії ген. Сидорін свавільно захоплює в Єйському відділі на складах міністерства продовольства 700 000 пудів хліба. Коли ж представник Кубанської Влади зажадав повернути ці запаси або зплатити за них, він оголосив захоплене «військовою здобиччю». Кубуряд вимушений був загрозити висилкою кубанської частини — і хліб був повернений за призначенням, а мародер в генеральських еполетах навіть не вибачився. В. Я. Харламов, Голова Донського Кругу, тероризує кубанського члена уряду Копійковського, вимагаючи відпустити йому для «особистих потреб» вагон муки, декілька сот пудів ковбас, шинки, мила, крупів, картоплі, тютюну. Переляканий Копій-

ковський з'явився з цією вимогою до Іваниса, а той написав: «Видати в півтора рази більшу порцію, як звичайному біженцю». Інші донці, підлабузнюючись до залізничників Добрармії та керівників портів, вивозили нелегально багато кубанської сировини. Не відставав у мародерстві й сам Денікін. Наприклад, він довідався, що в розпорядженні уповноваженого Кубанського уряду по заготівлі зерна було в станицях Таманській, Фанталовській, Охтанізівській, Старотитарівській, Курчанській і в м. Темрюці 5 000 пуд. пшениці та 154 928 пуд. ячменю й вівса, він написав резолюцію: «Всі ці вантажі передати в розпорядження інтенданта Збройних сил Півдня Росії».

Як виконував цей «чесний салдат», Денікін, свої зобов'язання, може служити такий факт: «В березні 1920 р. в Новоросійську член Південно-Російського Уряду Ф. С. Леонтович повідомив про необхідність негайно одержати з Грузії паливо для пароплавів (рідке), а проте ще не виконано обіцянки передати Грузії зерно з Новоросійських запасів. «Скільки їм обіцяно?» — запитав Денікін — «200 000 пудів». — «Дайте їм 20 000 пудів.» — «Але ж запаси все одно загинуть, якщо пароплави будуть в бездіяльності». — «Дайте їм 25 000 пудів.»⁵⁹⁾

Отакі були обставини при творенні Кубанської Армії.

53. Нарада в ст. Тихорецькій

В день прийняття основних тез Верховного Кругу, 12-го січня 1920 року, з ініціативи донців на станції Тихорецькій при ставці Денікіна відбулася нарада Командування Добрармії з представниками Донщини, Кубанщини й Терщини. В раді брали участь найвищі керівники, отже це була зустріч, як тепер кажуть, «на найвищому рівні». Зі-халися ввечері. Була відлига. Сніг розстав й сіяв холодний дрібний дощ. Зі станції до школи на хуторі Тихорецькому, місце відбуття наради, брели по болоті. В просторому клясі розставлені провізоричні столи, приправлена походна вечеря з убогою сервіровкою, але багато було горілки. Нарада ніби була в цілях вияснення питання про роллю кубанців на фронті і при формуванні ними своєї армії.

У нараді участь взяли: генерали Денікін і Романовський; Військові Отамани: Богаєвський, Букретов і Вдовенко; голови урядів: Донського — Мельников, Кубанського — Іванис, Терського — Абрамов; генерали — Покровський, Кутепов; Голова Верховного Кругу Тимошенко, заступник голови Крайової Ради Курганський. Голова Донського Кру-

⁵⁹⁾ В. М. Краснов. «Из воспоминаний о 1917-1920 гг.» «Архив Русской Революции», т. XI, ст. 161. Берлин. 1923 г.

гу Харламов, Терського — Губарьов, командувач Донської армії ген. Сидорін з його начальником штабу ген. Кільчевським і командувачем Кубанської армії ген. Шкуро. В дорозі до Тихорецької Іванис попередив Тимошенка й Курганського (Отаман їхав в окремому вагоні), що це буде черговий «рознос» кубанців, на який найдоцільніше не відповідати, а зігнувати мовчанкою, а Тимошенкові треба взяти язик «на припон» і не красномовствувати — і це буде «во спасення». За столи сіли, де хто хотів. Вечеря тривала коротко. Іванис перевернув чарку й не торкнувся горілки. Обслуга за столами — старшинська; за вечерею відчулось, що кубанці будуть підсудні, а решта — судді.

Після вечері ген. Кільчевський дав шаблонний огляд фронту, який і без нього присутні добре знали. Головку ж частину цей краснобай присвятив обвинуваченню у всіх гріхах самостійників і «громоздкість». За ним коротше і виключно шаблонне, непоклонливе обвинувачення ізрік командарм Сидорін. Покровський, невідомо в якій ролі, також накинувся на самостійників, говорив, що він «ще знайде шлях на Катеринодар»... Всі дивились на цього промовця, як на дикого примітива, а Денікін побачив, що тим не лякаєш, і швиденько його скоротив. У Сидоріна вирвалася фраза про те, що кубанці зрадили донців, які сходили кров'ю, хоч більшість бачила корпус ген. Мамонтова, у якому лише 10-й мав рушницю, а решта була юрбою грабіжників. Харламов, Мельников і Абрамов пробували кинути делікатніше мотивоване обвинувачення — взагалі на громадськість, обходячи спеціально кубанців.⁶⁰⁾

Від кубанців перейшли до обвинувачування Верховного Кругу. Сидорін, Мельников, Харламов договорювалися до того, що в лоні круга нібито визріває плян переговорів з большевиками (круг проіснував лише тиждень) та що ці чутки доходять до фронту й дезорганізують військові частини. Богаєвський же, обзиваючи Верх. Круг «Совдепом», одверто заговорив про «зраду». При цім не відчувалося ні щирости промовців, ні переконливости їх «доводів». Донці позували на «прокурорів», а кубанці, хоч усі ніби в рот води набрали (часом Тимошенко огризався репліками), не почували себе диткнутими, бо сказане на їх адресу мало занадто загальниковий і вульгарний характер, відповідати на що не випадало. Навіть Шкуро промовчав. Пари з уст не випустив і Терський Отаман ген. Вдовенко. Це зрозумів ген. Денікін і прискорив закінчення отієї «зіркової наради»...

Під час цієї наради надзвичайно яскраво виявилася та подвійна гра, яку завжди вели донці відносно Кубанщини:

⁶⁰⁾ Г. Н. Раковський. «В стане белых». Константинополь, 1920 г. ст. 80.

ліві представники їх ніби підпирають кубанців, а праві — Денікіна. В слухну ж хвилину вони об'єднуються, при чім ліві йдуть за правими та тягнуть за собою й кубанців.

Коли закінчилося це зібрання, всі розійшлися по купках і продовжували балачки. Шкуро підійшов до Іваниса й каже: «Дідуню» (мав 32 роки), ходімте до мого вагона з цього брудного хліва, я хочу вас почастувати». Захопили ще Курганського. У препишному сальон-вагоні з двома опудалами вовків, з прекрасним накриттям стіл — з багатьма овочами на вазах і пляшка шампанського. Іванис подякував ген. Шкуро за те, що той не брав слова на нараді і почув у відповідь: «Я дивився на Вас, з кацапами у мене дороги розійшлися»... На закид Іваниса, чому він себе не шанує, якось опустився і перестав бути охайним? Шкуро відповів: «Що ж поробиш, в Наполеони вже кандидатура знята, вовки розбігаються... Картузники ж, самі бачите, нічого не навчилися... Співають «Боже, царя... до хрипоти»...

Скоро повідомили про відхід потяга на Катеринодар. Іванис з Курганським попрощалися з Шкуро й перейшли до свого вагону.

В основу Верховного Кругу поклали принцип творення федеративної держави, до складу якої, на думку одних (самостійників), повинні увійти не тільки Донщина, Кубанщина й Терщина, а й Грузія, Крим, Азербайджан, Вірменія, Гірська республіка та як рівноправний член і територія Добрармії; на думку ж інших (донців і кубанців-москвофілів) — Донщина, Кубанщина, Терщина й Добрармії. Ніби потреба поспішити з об'єднанням з уваги на події на фронті, з одного боку, та настирливе домагання донського й терського кругів обмежитися покищо об'єднанням Донщини, Кубанщини, Терщини та Добрармії, схилияли й багатьох кубанців до того, щоб трохи поступитись у цій справі. Систематичні ж поразки Добрармії й донців на фронті, перехід їх уже на територію Кубанщини і велика перемога самостійників у Крайовій Раді змусили й донців та терців поступитися кубанцям і погодитися на об'єднання лише козацьких країв, лишаючи Добрармію на боці. Добрармію дедалі більше брали під сумнів, не вірили, щоб вона ще грала роллю в майбутньому. Повертаючись до Катеринодару, Тимошенко змінив свій погляд. Він доводив, що Денікін змінився і його досвід, як командарма, треба використати. Коли ж йому сказали, що «горбатого лише могила виправить», Іван Петрович гарячково почав виправдувати Денікіна тим, як він мудро спланивав дебати на засіданні й нічогісінько не зробив кубанцям. Знати було добру, харламовську «обробку». Іванис же лише сказав: «Найбільші полководці, програвши головну битву, покидають поле бою, як Наполеон після в Ватерлоо»...

Частина донців, під враженням швидкого відходу армії з Донщини, спочатку у Верховному Крузі тулилася до протиденікінських настроїв кубанців, а більшість все ж не вбачала в цьому ознак небезпеки. Ці донці були певні, що з тихими писарями-терцями вони матимуть більшість у Верхкрузі, бо кубанці не однастайні і засуджені на опозиційну меншість. Через те перше враження від засідань Верхкругу було таке, що він антиденікінський і може з ним (Денікіним) таки розірвати.

Однак досвідчені денікінські прихильники — Харламов, Мельников, Богаєвський та інші відразу взялися до лікування опозиційної гарячки донської фракції, а водночас (через Абрамова) і терської. При кожній зручній нагоді ці пропагатори твердили донцям з Верхкругу, що донські козаки-фронтовики на розрив з Денікіним не підуть, а будуть твердо стояти за ідею єдиної Росії та що козацтво було завжди і лишиться оборонцем не тільки місцевих, а й загально-державних ідеалів. Богаєвський же авторитетно говорив про загрозу, що як тільки Верхкруг відмовиться йти з Денікіним, то добровольчий корпус, який ніби прикриває шлях на Катеринодар, відкриє фронт большевикам. Він же доводив, що без Денікіна не можна продовжувати боротьбу, бо Антанта визнає лише його, а не козаці уряди і помагатиме лише йому, а не їм.

В першій половині січня фронт, здавалося, зміцнився, настрій у Ставці повеселішав. Денікін знову вирішив 'продемонструвати перед кубанськими самостійниками твердість і непохитність Добрармії та її прихильників, а для цього й скликалася нарада в Тихорецькій. На ній робилися відповідні кроки, щоб вплинути на деяких кубанців, у тому й на Тимошенка. 10-го січня Денікін обмінявся з Верхкругом телеграмами, а на другий день, напередодні наради, прехитрий донець Мельников виступив на засіданні Верхкругу від імени Донського Отамана й уряду з закликком не загострювати відносини з Денікіним і не шукати нових союзників. Таку ж агітацію провадило і донське командування, що мало постійний безпосередній зв'язок з членами круга по прямому дроту. Кубармію ж у цей час, хоч без злої волі, паралізував ген. Шкуро, прийнявши Командування й нічого не роблячи.

Тихорецька нарада мала переконати когось у неможливості творення на південному сході 'Росії козацької держави без зв'язку з Головним командуванням. Найповажнішим аргументом висувалося твердження, що в разі рішення творити свою державу без Добрармії Денікін зніме добровольчі частини з фронту, а це неминуче викличе катастрофу. А в цей час разом з Добрармією ще можна продовжувати боротьбу з большевиками. Сам Денікін, говорячи про

політичну ситуацію і становище на фронті, запевняв, що дальша боротьба цілком можлива, якщо всі зусилля скеруються на зміцнення й збільшення збройних сил.

Після ліквідації «Особого Совецання» агітація почала вестися проти Денікіна особисто. Однак навіть самі самостійники ні разу не поставили питання про відокремлення від Росії й розрив з Добрармією, як такою. На нараді ж було фактично поставлене таке питання: З Росією чи проти Росії будуть іти козаки? Враження лишилося таке, що проти Денікіна уже діє якась інша сила, і він хоче спертися й на козаків. Кубанці-самостійники, як уже зазначено, не виявили своєї дійсної політичної лінії. Про те, що просте кубанське козацтво уже усвідомило, про те, що воно скрізь відверто говорило, що завдання боротьби проти большевиків воно обмежує кордонами свого краю, що іти в Росію та скидати там советську владу ні з Денікіним, ні з ким іншим воно не збирається, — ніхто на нараді в Тихорецькій нічого не сказав. Провідники ж Добрармії про такі настрої кубанських козаків добре знали. Вони дошукувалися агітаторів... а й не припускали, що до всього цього вони самі довели через убивство Рябовола й повішення Кулабухова.

При таких настроях мас ні про яку згоду з Добрармією, ні про яке утворення Південної Російської Держави, як інструменту в руках Добрармії, щоб скинути большевиків у Росії, не могло бути й мови. І дивно було слухати Тимошенка про можливість порозуміння Верхкругу з Денікіним. Умову цю він (Тимошенко) зводив до утворення Законодавчого Органу, якому б належала вся влада на захоплених і очищених від большевиків територіях, перед яким би Денікін був відповідальним. Ідеєю-фікс же Денікіна була диктатура і то пропонована Добрармією. Такий перелом Тимошенка в Тихорецькій був великим досягненням неділимців.

54. I-й виступ ген. Денікіна на Верховному Крузі

16-го січня Верхкруг приймає свій статут. У цей же день на Верхкруг з'явився ген. Денікін. Публіка заповнила галерії, але попереджена, щоб ніяких оплесків не робила. А взагалі настрої був якийсь піднесений. Тимошенко, відкриваючи засідання, проголосив:

«Панове депутати Верховного Кругу! Сьогодні, згідно з Вашим бажанням, нас відвідав Головнокомандувач Півдня Росії генерал Денікін.

При надзвичайно тяжких умовах Головнокомандувачеві довелося вести наші війська до перемоги і досягнення великих цілей визволення нашої дорогої батьківщини від насильників. Ця ідея заповіджена йому великими людьми Росії ген. Корніловим і Алексеєвим. Цілий ряд обставин, що склалися шкідливо в останній час, довели

наші війська від перемоги до поразки. Наші війська відійшли на вихідне становище. Не будемо зараз обмірковувати причини поразки, а в усякому разі, ми віримо, що в цьому не був винен наш Головнокомандувач. Останні успіхи на фронті, останні бої, де невеликі горстки хоробрих стримують натиск великих мас ворога, свідчать про те, що талант нашого Головнокомандувача, його воля й бажання в інтересах народу відбити ворога допоможуть нам одержати ще багато великих і блискучих перемог над насильниками. Я пропоную членам Верх. Кругу привітати нашого Головнокомандувача тут, в стінах Верховного Кругу».

Всі встали і почулись стримані оплески.

Ген. Денікін підійшов до трибуни й почав читати написану промову (з її змістом були ознайомлені ген. Сидорін, Кільчевський — виконуючий обов'язки ген.-квартирмейстра Донського штабу— і виправлена та промова за їх вказівками):

«У дні наших невдач всі шукають причин, які захитали фронт. Праві бачать їх в недостатньо твердому проєдненню їхніх програм, ліві — в реакційному урядові; одні в самостійцких прямуваннях нових державних утворів, треті в головному командуванні, і всі бачать в грабунках, сваволі військових частин, навіть ті, що штовхали їх на цю зраду. І тепер, коли все горить й безупинно спалахує в огні політичних пристрастей, я відкидаю всілякі особи, всякі помилки, всі соціальні й політичні нетерпимості. Навчені сумним досвідом минулого, ми повинні напружити всі сили, щоб виправдати свої великі й малі, вільні й невільні провини перед батьківщиною, що в безмежних стражданнях сподівається порятунку».

Що сталася на фронті? Якщо на Воронізькому напрямку ми мали перед собою величезні сили ворога, які були стягнуті з усіх боків, під тиском яких наш фронт відсувався, то під Ростовом і Новочеркаськом, на наш сором, ми мали перевагу над противником і в техніці, і в силі, але дух був підірваний. Ми відступали в наслідок безупинної пропаганди, яка підживляла авторитет командування і заперечувала мету боротьби. І ось на початку грудня південніше Куп'янська розсипалися сильні козацькі кінні групи, які мусили рішити долю цілої армії. Гарячі бої відбувалися під Ростовом, а я бачив під Батайськом цілі колони веселих, здорових кіннотчиків на добрих конях. Ще більше боліло серце за поляглих добровольців, які мали можливість безболісно пройти в Крим, а замість цього пішли до Дону, щоб разом з козацтвом своєю грудиною прикрити Дон. Боліло серце за тисячі козацьких життів, що впали безрадісно, не побачивши переможного кінця. Але це в минулому. Фронт виправився й зміцнів. На Донському фронті навіть чисельна перевага ворога незначна. Кінні частини розбили недавно Будьонного і потрпали кінноту Думенка, а вчора повідомили, що славетні донці здобули перемогу й відкинули кінноту Думенка, яка покинула більшу частину своєї артилерії. Добровольчі корпуси протягом двох тижнів відбивали запеклі атаки величезної маси противника далеко за Кизляром. Киримі Новоросійськ охороняються добровольцями. Можливі ще невдачі, але дальший натиск не страшний, і при зміні настрою нашого фронту та при обов'язковій умові негайного виходу на фронт Кубанських частин для наступу і прикриття деяких напрямків, цілком відкритих і zagrożених можна мати успіх. Справді бо, чи не здається Вам дивним, що в час грізної небезпеки з усього козачого Кубанського війська на бойовому фронті б'ються лише три з половиною кінних дивізії, три пластунських бригади (силою в дві з половиною тисячі шабель і шість тисяч багнетів) (мало!) На

жаль, злісна пропаганда продовжує робити свою шкідливу роботу. Небажання хоперських полків йти на фронт, велике утікання з інших частин. Все це — відгомін нездорової Катеринодарської атмосфери.

Якою силою є нині большевизм? Я не буду висловлювати своєї думки, а обмежусь оцінкою, яку зробив Троцький на засіданні Револуційного Комітету Південного фронту. Він сказав: «Брак продовольчих продуктів, розруха транспорту, голод, холод, глухе й відкрите незадоволення нами народніх мас — все це загрожує нам розладом, що його до кінця напруження влада не в стані ліквідувати. Противник цілковито видихався, і все питання в тому, хто з нас в стані витримати цю зиму. Ми не в стані витримати, а вони також, а через те треба за всяку ціну наступати.» Так говорить Троцький. І невже Ви не розумієте, що не зважаючи на зовнішні успіхи большевиків, цей галас відчаю вимагає від нас лише останнього напруження сил. Якщо ми не понатужимось з усіх сил, щоб скинути противника, то виявимося такою квашею, яка не буде варта тих свобод і народоправства, про яке так багато, палко й красиво говорять репрезентативні установи, бо рабам належить ярмо, а не свобода.

Що робить запілля для піднесення духу борців? Катеринодар відкинув Росію, створив козачу державу, формує самостійну армію і готується взяти на себе всю повноту військової й цивільної влади на Південному Сході. Одно лише лишено без уваги, що Добармія і Головнокомандувач служать Росії, а не Верховному Кругові. Проте катеринодарські промови зробили своє діло. На фронті з'явилась непевність в можливості продовжувати при таких умовах боротьбу. Весь командний склад працює. Робота важка на зовнішньому фронті, доводиться оглядатися на фронт внутрішній, що відтягає від боротьби. Спочатку пошепки, а далі голосніше кидаются в армію кличі, які руйнують всю ідею боротьби, за яку тисячі людей не вагаючись склали свої голови. Вся наша боротьба провадилась під прапором єдності Росії і єдності армії. Корнілов, Алексєєв, Марков, Калєдін та інші великі й малі руські люди умирали за цю ідею. Лише ця ідея могла згуртувати малий загін першого Кубанського походу, тільки вона могла дати нам можливість об'єднати буйні народи Північного Кавказу, і тільки забуття цієї ідеї могло довести до такого, як виключення самої назви **Росія** із офіційного акту. Єдність Росії — тільки цим єдинством, хитаємим, зоперечуємим, можливо фантазійним, але мені пощастило змусити шанувати повагу руського імені і одержати величезну допомогу і охорону від нападу зовні, від нападу, якому доля готує занепад всім малим державам. Цю політику вважають нетерпимістю, а хіба може жити наша велика країна без Балтійського й Чорного морів, хіба вона може допустити до переходу у стан своїх ворогів тих окраїн, за які пролито стільки руської крові, особливо козачої крові, в які вкладено стільки руського труду і народного майна? На пропозицію союзників визначити наше ставлення до окраїн, які ведуть свою боротьбу, я дав певну і ясну відповідь: 1) я визнаю самостійність фактичного існування окраїн, що ведуть боротьбу з большевиками; 2) встановлення майбутніх відношень окраїн до Росії відбудеться шляхом договору загальноросійського уряду з окраїнними урядами, при цьому можуть бути посередництва союзних держав; 3) через те, що проголошене 1-го травня конференцією ставлення до Азербайджану і Грузії викликало там думку, що це є проголошення незалежності цих нових утворів, я звернувся з протестом, але сьогодні я одержав офіційне роз'яснення, що держави визнали його в тому розумінні, в якому я пропонував.

✓ Це не є нетерпимість, а лише збереження інтересів Російської держави і відповідь така цілком не виключає встановлення добросусідських відносин на таких основах. Це питання, порушене 12. січня на зібранні всіх старших воєначальників Армії, з'ясувало яскраву картину стану і настрою фронту. Всі одностайно заявили: 1) продовження боротьби можливе і кінечне і общєє успіх; 2) потрібно негайно виступити на фронт кубанськими частинам для наступу і прикриття оголених напрямків; 3) Донська й Кубанська армії мають право на існування на підставі своїх історичних заслуг, але вони становлять собою частину руської армії під керівництвом руської влади, яка використає армію на тих фронтах, де вимагають стратегічні обставини. Без такої єдності армії, без єдності Росії продовжувати боротьбу неможливо. Тяжке й нелепне становище, в якому перебуває армія, продовжуватись далі не може. 4) Треба негайно розв'язати питання про владу, бо російське добровольче офіцерство готове скласти свої голови за Росію, а за благополуччя самого лише козацтва умирати не буде. Це твердження висловлено твердо не тільки добровольчими начальниками, а й Командувачем Донської й Кубанської армії. 5. Добровольча Армія, добровольчі частини, що входять до складу козачих армій і російське офіцерство місцевій владі не підлягають. 6) Гірські народи Північного Кавказу влади Верховного Кругу не визнають.

Якщо Верховний Круг все ж визнає за можливе прийняти ризиковане рішення і відмовитись від організації загальноросійської влади і створить козачу державу, окрему армію і поставити їй завдання тільки самозахисту, то мені й Добрармії тут не місце. Треба шукати інших шляхів для визволення Росії. Я спробую намалювати Вам картину ближчого майбутнього, основу на яскраво образних доповідях всіх козачих і добровольчих воєначальників. Я з Добрармією піду геть. Російське офіцерство і добровольці, що заповнюють майже всі технічні козачі частини, відійдуть, а за ними піде значна частина козачих начальників і тих козаків, які не в силах піти під большевиків або не жде від них помилування. Подумайте, що нема тої сили, що могла б перешкодити єднанню сил при загальній небезпеці, загальній цілі, загрози крахом для всіх надій. В цей же день розвалиться фронт. Большевики заллють Задоння і Кубань, не забудуть і надзвичайних судів та побоїв. Пощади не буде. Для Європи всни недавно скасували смертну кару, а самі заливають кров'ю Ростов, Новочеркаськ і Донські станції. Через два, три місяці козаки, ограбовані дочиста, не дораховуючись багатьох замучених, повстануть і знову почнуть боротьбу, згадуючи не добрими словами тих, хто їх підбив на це. Не приховую й того, що коли мені доведеться відходити, зроблю я це з глибоким сумом, з дошкульним болем за пропачі надії і за втрачений ідеал того чесного козацтва, з яким я так довго ділив радість і горе. Для чого руйнувати життя? Яке непримиренне протиріччя постало між козацтвом і головним командуванням? Чому народжена в таких довгих муках конференція в справі загальнодержавної влади на Півдні Росії тепер стала непринятною? Пощо розчленовувати Південь Росії на непевні держави, які не мають сили й голосу в міжнародній політиці? Я проваджу війну за Росію, а не за владу, але, на жаль, боротьба за Росію неможлива без повної влади головнокомандувача. Ця влада, звичайно, не може бути компромісом. Тепер можливе таке становище: 1) Єдина, Велика, Неділимна Росія. 2) Донська й Кубанська Армії становлять нероздільну частину одної руської армії, керуваної одними законами і одною владою. 3) Боротьба з большевиками до кінця. 4) Автономія окраїнам і широка автономія козачих військ, історично заслужена і виправдана. Широке самоуправління губерній і областей. 5) Уряд, що відає загальнодерж-

жаними справами, складається з осіб чесних і не приналежних до крайніх переконань, з цілковитим забезпеченням інтересів козацьких військ з ухваленням козацьких представників. 6) Представнича установа законодавчого характеру. 7) Земля селянам і трудовому козацтву. 8) Широке забезпечення професійних інтересів робітників. 9) **Всеросійські Установчі Збори, що встановлять форму правління в державі.**

Нарешті тим, хто хоче читати в душах, можу полегшити працю і цілком одверто висловити цілковито щиро свій погляд на найболючіше, найінтимніше місце нашого політичного становища. Щастя батьківщини я ставлю на перший плян. Я працюю над визволенням Росії. Форма правління для мене питання другорядне. Якщо боротьба буде вестись за форми правління, я в ній участі не візьму. Це говорю, ні стільки не насилуючи свого сумління. Вважаю однаково чесному чоловікові жити в Росії при монархії і при республіці, аби певно знати, що руський нарід у своїй масі бажає тої чи іншої влади. І, вірте, всі ваші передрішення марні. Народ сам скаже, чого він хоче і скаже з такою силою, такою однодушністю, що всім нам, великим і малим законодавцям, доведеться тільки поклонитися перед його державною волею. Це ті думки, які з повною щирістю я вважав потрібним вам сказати. Якщо можливо буде йти далі рука в руку з козацтвом — піду з радістю й глибокою вірою в кінцевий успіх. Коли не можна — розійдемося, і хай Бог і Росія розсудять нас.⁶¹⁾

Мовчки, без жадного оплеску й вигуку стрінув Верховний Круг це читання ген. Денікіна. Ні змістом, ні формою воно не справило великого враження. Це була промова-ультимат з застрашуванням. Промова для самовиправдання й набуття бодай зовнішнього підкріплення своєї правоти. Промова не чесна, однобічно тенденційно-брехлива з прихованням дійсних фактів, кожному з присутніх відомих, і вся вона направлена проти кубанців і з промовчуванням вад донців і терців. Це був ще один крок хитрого нахаби москаля, щоб розколоти козаків і тим досягти своєї мети.

Говорячи про перший відступ кубанців, ганьблячи їх, Денікін ні словечком не згадав, що перед тим більше двох років він рішуче не хотів дозволити Кубанської Армії, яку тепер вважав «історично заслуженою»... Проминув цей вождь і боротьбу за диктатуру та проти Кубанської конституції, твердячи тепер, що йому байдуже, яка буде форма правління в Росії, не згадав і про розстріл двох кооператорів ст. Пашковської за те, що в них знайдено «Кобзар», для нього не існував і труп Рябовола, через якого він переступив, щоб тільки добитися «Південно-російської Конференції», за яку він тепер так уболіває, «не пам'ятав» і про труп Кулабухова, якого не тільки він повісив, а й над мертвим глумився, наказавши викинути на смітник. А розстріли в ст. Слав'янській, члена Ради Щербака в Троїцькій, Клименка в Катеринодарі. За все це кубанські ге-

⁶¹⁾ Стенографический отчет заседания Верховного Круга Дона, Кубани и Терека 16 января 1920 года в Екатеринодаре.

рої мали право вимагати заплати від отієї московської креатури. Шпурляючи грудки в сторону кубанців, Денікін ні словечком не згадав того, як донці, хоч над ними й не було розправ, лишили дві північні округи Донщини, а кубанці під командуванням ген. Шкуро вигнали большевиків і напутили донців на дальшу боротьбу. А хіба серед кубанців був такий кінний корпус, як корпус ген. Мамонтова, що пройшов по глибоких тилах, грабуючи всіх, до церков включно. Промовчав москаль і про терців, яких до останнього часу рятували від горців кубанські пластуни. Вся надія читача промови була на кубанців, над якими він ще тиждень тому поглузував, призначаючи командувачем їх «історично-заслуженої» армією розмагніченого ген. Шкуро, зведеного в найменше популярного генерала-паяца. Апелювання головнокомандувача до думки воєначальників, нікчемність більшості яких всі добре знали, також треба вважати великим нахабством, бо ж Сидорін і Кільчевський — його підлабузники, яких він тримав у Новоросійську проти Отамана Краснова, а тепер конфіскатори в Єйську харчових складів Кубанського уряду, Шкуро й кат Покровський відомі «партизани», а ще п'яниця Май-Маєвський, наркоман Слащов і тільки пара чесних генералів. Уболівання за «Південно-російську Конференцію» було найбільшим цинізмом, бо по-чесному, без убивства Рябовола її б ніколи не створили. Згадка про великих дійсно вождів Корнілова й Каледіна — це безчесна гра, бо ж обидва вони були справжні демократи, перший пропонував відновити Українську Державу, а другий аж ніяк не дозволяв Добрармії господарювати на Донщині. І якщо для цих двох Всеросійські Установчі Збори були наріжним каменем, то для Алексеєва й Денікіна це був політичний м'яч, що його підкидали, коли гіршала ситуація.

За зневажання Кубанщини, за мучеників Рябовола, Кулабухова, Щербака, Климченка, 60-ох розстріляних в ст. Слав'янській та інших слід було на засіданні Денікіна арештувати й передати до воєнно-польового суду, який і мусив розібрати злочинні діяння цього самозакоханого московського пройдисвіта. Цим би припинилася легенда про великого Головнокомандувача, що наробив стільки безглуздя і понищив дійсно чесних і ідейних провідників свого народу. На жаль, цього не сталося, хоч в ложі були отамани й уряди окраїн. Натомість виступив з відповіддю голова Верхкругу І. Тимошенко. Він сказав:

»Ваша Вельможносте і пп. депутати Верховного Кругу!

Триста літ жила Росія під тяжким невимовним гнітом. Триста літ створювалася потуга й величність Росії кістками, потом і кров'ю руського народу. Триста літ в ім'я Великої Росії гине руський народ і добре на Русі жилося небагатом, а якщо кому й жилося хо-

роше, то у всякому разі не руському народові. Сколихнувся руський народ, вибухла велика російська революція, і народ скинув ланцюги рабства. Руський народ побажав мати велич і міць своєї батьківщини не для купки насильників, а для всього народу. Всі ми з радістю зустріли воскресіння руського народу, але цілий ряд обставин, які всі нам відомі, привели до того, що руському народові не довелося використати триста літ очікуваної свободи, не довелося будувати своє життя так, як бажалося йому, великому руському народові.

На зміну одним насильникам, з'явилися інші і замість миру, свободи й доброго життя опинився руський народ під сапрапами, комісарами, черезвичайками, які залили кров'ю згнаньблену й обезцещену батьківщину. І ось на далеких окраїнах Росії великі російські патріоти піднялися й рішили визволити руський народ від нових насильників і дати можливість руському народові мати велич і могутність своєї батьківщини для себе, для народу.

Два роки тривала вперга громадянська боротьба й у цій боротьбі козацтво зайняло одно з перших місць. У цій боротьбі Козацтво Дону, Кубані і Терека було тим фундаментом, на якому Добармійя укріпила своє знам'я з кличем «Великої Єдиної», а ми додаємо — «вільної Росії». Великі руські патріоти Корнілов, Алексеев і наш Головнокомандувач ген. Денікін в ім'я батьківщини борються пліч-о-пліч з козаками. Ми під проводом головнокомандувача швидкими кроками просунулись і були недалеко від Москви. І що ж? Не зважаючи на плеяду блискучих полководців, якісь там вахмістри — Будьонний і Думенко швидко відкинули наші війська на вихідне становище до Дону. В Советській Росії, де одноособової влади нема, де кожний комісар диктатор, де совдепи, совдепська Росія, вона відкинула наші війська, вона змусила нас знову стати перед питанням нового походу на Росію.

Не прислухаймося до того, що говорять праві, що говорять ліві, але зважаймо на той знаменний факт, факт нашої поразки, факт нашого відступу. Зважмо на це і скажимо, що ідея Росії, ідея відродження нашої Батьківщини — велика ідея, але що ідею можна здійснити, можна принести, як дорогоцінний посуд, до серця Росії, до Москви, тільки спираючись на народ і тільки через народ. Ми глибоко цінимо талант свого вождя, нашого головнокомандувача, ми глибоко цінимо героїзм і самовідданість його хоробрих соратників, але в громадянській війні доводиться урахувувати не тільки стратегію, а й політику і доводиться сказати, що громадянська війна — це не війна, яка розпалюється інстинктами життєвими, расовими, національними; це братовбивча війна, де борються ідеї, де борються політичні класи і де борються за форми правління, бо за форми правління провадимо ми боротьбу з совєтською Росією, бо від того, що 150 мільйонів руського народу перебуває під кермою насильників Леніна і Троцького, руський народ не перестав бути руським народом і Росія там — за рубезем. Руський народ там. Ми тут частка руського народу і нам відновити Росію можна, лише провадячи таку політику, проголошуючи такі кличі, які були б близькі і зрозумілі для народу. Треба створити такі умови життя звільнених областей, щоб руський народ, тепер звільнюваний, почував і знав, що відродження батьківщини, єдиної Росії, це ідея, написана не тільки на нашому прапорі, що глибоко в наших серцях, ця ідея проходить в кожне наше дійство, в кожний наш крок. Ми так до цього часу, широко кажучи, не робили. Ми вітаємо заяву головнокомандувача про те, що земля мусить належати трудовому народові й козакам. Ми віримо, що ці кличі мали бути написані на нашому прапорі за Відродження Росії на самому початку боротьби. Ми віта-

емо кличі про Всеросійські Установчі Збори, але радили б, щоб цей клич був написаний з моменту першого виходу, з моменту виходу з Катеринодари. Ми переконані, що врятувати Росію не можна ні диктатурою справа, ні її лівою відміною. Перемогти Росію, навіть совдепську Росію, як засвідчила історія останніх місяців, не так легко. Для цього треба здобути симпатію мас населення, для цього треба розбудити в душах бійців гаряче стремління не тільки до того, що написано на прапорі, але до того, що щодня й кожночасно робиться і втілюється в життя.

Тут головнокомандувач підкреслив, що кубанські частини зараз дуже малочисельні, що Кубань в рішучий історичний момент опинилася позаду інших в справі спасіння Батьківщини. Мені тяжко згадувати, але мушу сказати, що Кубань одна з перших, які створили ядро, що з ним Добармія і Головне Командування пішли на північ до Москви. Мені тяжко нагадувати, але я повинен сказати, що всього два місяці тому над Кубанню була вчинена тяжка насильна операція — виривання частини з рядів її політичних діячів. Панове, Кубань принесла багато жертв на вівтар великої вільної Росії і багато жертв вона ще дасть. Але Кубань і інші козачі області не вірять, що Росію відновити, що Росію спасти можна шляхом диктатури, способом насильства, шляхом створення таких умов, коли народ німе, а хтось за нього щось там робить. Та не в нас тільки, в Росії, а в цілому світі відбувається широкий світовий рух. Народи світу вийшли із стану застиглості, вони рвуться самі будувати свою долю, самі улаштовують своє життя. Наша Росія, наш політичний народний рух є маленькою величиною того світового руху, але розглядаючи це явище постаровинному як смуту, таєрувати, як зраду і бажання народу вирішувати свою долю своїми силами й засобами — це велика й тяжка помилка. Треба визнати, що лише народ сам і тільки через народ і з народом можна перемогти всякого ворога, а не лише большевицького комісара. Треба визнати, що відродити Росію можна не збройною силою і не великими талантами полководців, а відновити Росію можна тсю землею, яка віддається трудовому народові і тими порядками, при яких трудовий народ почуватиме, буде відчувати оту велику ідею Єдиної Вільної Росії, а не тоді, коли цей великий клич «Єдина Росія» напишеться на прапорі, а в щоденному житті, в повсякчасних обставинах народ почуватиме себе рабом. Рабам свобода не потрібна. Коли б у нас на Дону, Кубані і Тереку були раби, вони не піднесли б свого голосу і не сказали б у хвилину невдач, що підемо на фронт до одного і будемо битися з насильниками, але ми підемо, як вільний народ, не підлеглий ніякій диктатурі, нічому одноособовому пануванню, бо який би великий не був диктатор, який би він не був талановитий, але з нашими кличами, з нашою ідеєю він не в стані впоратися, з важким і великим завданням управління.

Так говорить історія. Навколо нього гуртується купка людей, чужих народові, людей, що нищать свій народ і ця купка стає ширмою поміж диктатором і народом, і ідея народу лишається лише на прапорі, а в житті її нема. Верховний Круг Дону, Кубані і Тереку сголосивши себе верховною владою на Дону, Кубані й Тереку, не може себе розуміти цілковито окремою, відрізаною від Росії державою. Ідея Великої Вільної Росії Верховному Кругу близька й дорога. Верховний Круг боротиметься також за цю ідею, але розуміє цю боротьбу інакше, і якщо між Верховним Кругом Дону, Кубані і Тереку і Головним Командуванням виторилася незгода, вона може бути усунена, бо ця незгода не з призвуду ідеї, — у нас ідея спільна, у нас ціль і завдання спільні з Головним Командуванням. Ці несподоження є в будові влади, незгода є в розбудові апарату управ-

лінія для частин Росії, що скинули з себе большевицьке лихо; і тут згода між Головним Командуванням і Верховним Кругом цілком можлива, вона потрібна в спільних інтересах. Щоб дійти до такої згоди, щоб козацтво і Головне Командування, подавши один одному руки, разом пішли до спільних ідей і цілей, для цього не треба підходити з раніше виробленим поняттям один до другого. Не треба говорити, і ми ніколи не говорили, що провина всіх невдач на фронті тільки Головнокомандувача. Ми Головнокомандувача і його талант завжди високо підносили й дуже цінили, але не треба говорити і про нас, що ми тут зібралися змовниками, що ми зібралися як зрадники нашої Батьківщини. Це не вірно. Це — неправда. Тут зішлись наболілі душою за наші спільні невдачі, за кров руського народу, так щедро пролиту, за ті трупи, якими усіяна уже раз дорога від Кубані до Орла й Курська і можливо буде усіяна ще раз. Наболілі душою, мучені проклятими питаннями, як улаштувати наше життя далі не в особистих інтересах, не в інтересах групових, не в класових інтересах, не в інтересах тої чи іншої політичної партії, бож такі політичні партії, треба признатися, не існують. Зібралися люди, які корінням уросли в маси населення і тисячі невидимих ниток тягнуться з цієї залі у всі закутки Дону, Кубані й Тереку. Це повноправний представничий орган Дону, Кубані й Тереку. І кому ж, як не йому, рішати долю Дону, Кубані й Тереку. Кому, як не йому, встановляти з Головним Командуванням ті відносини, при яких було б неможливе повторення походу на Курськ, Орел і назад. Верховний Круг розуміє і знає, що відхід головнокомандувача ген. Денікіна, відхід добровольчих частин — це загубить козацтво, але це не буде спасінням і невеликих частин добровольців. Але не в цьому справа, не ця справа наганяє на нас сум, нас смутить інше, що наше розходження знищить ідею Великої Вільної Росії і здійсниться мрія не наша, не великих патріотів Корнілова, Каледіна, Алексеєва — бачити Єдину, Велику, Вільну Росію, а здійсниться мрія Троцького — створиться єдина велика Соведепія. Це той жах, це та загроза, яка повисла в цей історичний час над нами. Так будьмо мужні, станьмо твердими, відкиньмо на бік сумніви, відкиньмо особисті, групові, класові інтереси в ім'я інтересів Великої Єдиної Вільної Росії, домовсь чесно про те, куди й якими шляхами ми підемо далі. Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку свято береже в своїх серцях ідею Великої Єдиної Вільної Росії. В ім'я тої ідеї він буде прагнути всіма силами своєї не рвати, а домовлятися з Головним Командуванням. Сподіваємось, що ми договоримось, що ідея вільної Росії, вільної від насильників, що ця ідея змусить замовчати в наших серцях всі інші міркування і всі інші думки й стремління».⁶² (Оплески в центрі й зліва).

Така була несподівана, негідна та ще й демагогією підбита промова кубанського «самостійника» І. Тимошенка, що кілька тижнів перед тим ще був слухняним послідовником чесних кубанців. У своєму підлабузництві до Денікіна він дійшов до того, що побоявся вимовити імена мучеників Рябовола, Кулабухова й вигнаних за Турецький Босфор депутатів Кубанщини, яких Крайова Рада наказала повернути, а він ще — її голова. Тимошенко змінив віхи на 180° і треба було думати, що робити далі. Кубанські депутати

⁶²) Стенографический отчет заседаний Верховного Круга Дону, Кубани и Терек 16 января 1920 года в Екатеринодаре.

поглядали, чи хто підніметься й скаже одверто, чому так змінилися кубанці, ці вроджені воїни; питає, де Рябовол, де Кулабухов, чи були допущені подібні експерименти на Дону й Тереку? Та засідання без ніяких дебатів закрилося.

Вбога промова Денікіна зайвий раз засвідчила нещирість його щодо козацтва та що катастрофічні події протягом двох місяців нічого його не навчили. У нього в усьому винні козаки, Катеринодар, пропаганда, добровольські корпуси він зніме з фронту, а вони самовільно давно вже утекли до Новоросійська! Козаки покинули фронт у вирішальний момент та веселі й здорові потягли додому, коли добровольці замість того, щоб безболісно відійти до Криму, пішли на Донщину, щоб захистити козацтво, — каже Денікін, але не так було в дійсності і це мав з'ясувати Тимошенко.

Фронт затріщав і почав котитися назад значно раніше, ніж козаки покинули його. І фронт большевики прорвали на відтинку добровольчих частин. Останні були переобтяжені «військовою здобиччю», бажали її рятувати, а не фронт тримати й десь зупинитися. Бойові операції добровольці покладали на козаків, щоб і їхні відтинки зайняли. Козаки ж не могли бути більшими патріотами від добровольців. А вони розуміли, що несуть більші втрати життям і майном, приходять на своїх конях у своїй одежі і хто годує фронт? А хіба ген. Май-Маєвський, що зі своїми співробітниками розклав Добрармію, був козаком? Тимошенко мусив з'ясувати легенду про відхід на Крим, що було б радістю для козаків, за яких, як воша кожуха, тримався сам Денікін, бо це була його єдина база. Та і шлях на Крим не був тоді такий легкий, бо проти добровольців повстали селяни вже тоді, пожвавив свої операції й Махно. Що ж до награваної «військової здобичі», то її легше було й безпечніше перевезти через Кубань і Новоросійськ, ніж безпосередньо на Крим.

Пропаганда проти Добрармії, проти Денікіна дійсно велася, але для цього був занадто пригожий ґрунт й приводи. Все це створював сам Денікін своїм ставленням до козаків, до національного питання, до нових держав і особливо працею «Особого Совецання» з його реакційним законодавством. Катеринодар був винен, але лише в тому, що не дав Денікіну стати диктатором. За це він (Денікін) люто помстився на Катеринодарі, немезида тут же і його наздогнала. Шибениця Кулабухова відділила Денікіна від Кубанського козацтва, яке роздивилося, з ким має справу, і замість пошани, відчуло брутальну зневагу.

Про лицарство добровольців можна говорити лише за часів ген. Корнілова, Маркова, а пізніше все заступлено зайчими скоками і ...«військовою здобиччю». Останньої ні

Корнілов, ні Марков не стерпіли б. Денікін же хапається за лицарство своїх часів, чого в дійсності не було за його панування, яке почалося ганебним панічним утіканням і передачею на знуцання тіла Корнілова та жалюгідним домаганням диктатури, на що не мав ніяких даних.

Відходів на Крим перешкоджали ще й інші обставини. Йти туди означало відмовлятися від продовження боротьби. Крим не мав ні людських, ні матеріальних ресурсів і там важко було розмістити огарки Добрармії та численних претензійних біженців. В Криму не можна було уникнути дискусій, хто винен? «Кольорові (корніловці, марковці й дроздовці)» війська так деморалізувалися, що зажадали б звіту і від невдалого диктатора. Першопоходники вже давно гостро висловлювалися про правління Денікіна ще в Катеринодарі. У добровольчих старшин ген. Денікін уже мав велику опозицію в особі ген. Врангеля і в його оточенні. Козаче ж офіцерство не мало кандидатів у вожді і схильне було плентатись за Денікіним, що був особисто чесним і не дуже притискав. При участі козачого старшинства Денікін міг сподіватися певної більшості, що не допустить до гострої критики. Якби ж і пощастило в Криму вкоськати військову опозицію, то, сидячи там, були б утрачені козаки, якщо б і втрималися проти большевиків. Козаки перестали б, особливо кубанці, рахуватися з претензіями на провідне становище Добрармії. Козачі ж території були багатющим резервуаром для боротьби і дуже вигідним та ще й випробованим плацдармом для переформування і розгорнення своїх сил при новій спробі посунути на північ. Цього ж Денікін сподівався до самої катастрофи в Новоросійську, напередодні якої цей політичний сліпець казав, що Добрармія ближче до Москви, ніж колинебудь.

Очевидно, говорити тут про чуття лицарства вождя не доводиться. Він з жахом думав про можливість відокремлення й цього багатющого краю, перлини, як москалі казали, від Росії. Добре розумів Денікін, що козаки з України в Крим не захотять відходити, а кубанські ешелони вже котилися в золотосяйний свій Край. Вислів Денікіна, що добровольці не вмиратимуть за Донщину й Кубанщину, ще раз підкреслив, що відхід до козачих країв був лише простісінький політичний розрахунок, а не сантиментальне побратимство по зброї тощо... У своєму ж шовіністичному засліпленні він вважав натуральним, щоб кубанці, нащадки запорожців, умирали за Росію. Несерйозности цієї претензії він не помічав: коли патріот-доброволець не хотів битися за Кубанщину з мотивів ідейного характеру, то чому б кубанці, предки яких фактично кров'ю своєю зайняли цей край, поривався б битися за Росію, що вигнала його з утульних хат на Дніпрі? Дореволюційне минуле козаків,

особливо кубанців, полягало в русифікаторстві й інших знуцаннях. По вибуху революції панування червоних росіян позначилося несамовитим грабуванням, мордуванням, глузуванням, насильним заганнянням на фронт і т. інш. Коли дали притулок добровольцям, білим ізгоям, то вони ху-тенько засвоїли також методи панівних гостей. А ті й другі діяли в ім'я Росії, якої широкі верстви кубанських козаків фактично не знали. З погляду Денікіна, коли б Кубанщина стала самостійною, то вона, як маленька держава, не відігравала б жадної ролі в політиці і з нею не рахувались би великі держави. Але чому це швайцарські німці, французи, італійці не приєднуються до великодержав — Німеччини, Франції й Італії? Чому це бельгійські французи не поспішають до матірнього лона сусідньої Франції? І т. д. і т. д. Коли Кубань була «областю» Росії, то на цілий Кавказ не було єдиної вищої школи, а мала Кубанщина, Грузія, Азербайджан, Вірменія по революції заснували по дві й більше вищих шкіл. Кубанщина для заснування реальної школи в ст. Іванівській чекала на дозвіл з Росії 10 років! Політична ж роля Кубанщини в Росії була така «велика», що на дозвіл будови двох козачих залізниць їх коштом довелося клопотатися десятки років. Це декілька фрагментів. А скільки кубанці витратили енергії, щоб перемогти перешкоди Денікіна на утворення Кубанської військової школи? А вона ж була не гірша від ліпших російських. Неділимська карта Денікіна була бита, а російському народові большевики були миліші, ніж здебільшого паразитарні поміщики та збанкрутоване дворянство.

Лихо ж було в тім, що без кубанських козаків не можна було обійтися. Кількість їх на фронті останнім часом була така: дві з половиною тисячі шабель і шість тисяч багнетів, цебто більше, ніж було добровольців у Добровольчому корпусі. Донців ще їздило багато, але вони воювати не хотіли. Денікін не тому чіплявся за кубанців і домагався збільшення їх збройних сил, що ворог був численний. Проти 49 тисяч большевиків він мав 54 тисячі, не враховуючи терців, що відходили на Закавказзя. Проти 20 тисяч кінноти Будьонного й Думенка Денікін мав однієї козацької кінноти понад 30 тисяч. Перевагою для нього було й зручне розташування залізниць, які уможливлювали перекидання й зосереджування в кожному пункті основних сил і паралізувати спроби ворога прорвати фронт. Але лишенько було в тому, що боездатність добровольців і донців обнизилась, як ніколи. Вони обзивали кубанців «шкурниками», а самі битися не хотіли. Раніше кубанці, розкидані по цілому фронті були його цемснтом і зараз вони були потрібні для такої ролі. Про це звичайно не говорилося, щоб кубанці «не зазнавалися». Їх уживали для «прикриття тяжчих відтин-

ків фронту». Та чи не найголовнішою причиною утікання треба вважати, що Денікін і в такій ситуації не командував, а політикував — сідлав Верховний Круг. Він договоровався до дурниць, про які мріяв. Наприклад, його вислів, що ідея «Єдиної-неділимої» дала «можливість об'єднати буйні народи Північного Кавказу».

Під натиском союзників Денікін визнав «самостійність фактичного існування окраїн, що вели боротьбу з більшовиками», але Кубанщина до числа тих окраїн не належала в очах Денікіна. Як звичайнісінький російський шовініст, він твердить, що Росія не може жити без Чорного моря, хоч в дійсності їй без України й Кавказу воно не потрібне, бо великоруські вантажі вигідніше до світу відправляти біломорськими та Балтійськими портами. Ще більше заялозена й забріхана думка часто повторювалася Денікіним, що окраїни утворені кров'ю, працею й майном російського народу. А скільки пролили крові ті, що боронилися він росіян, а про труд незначного відсотка руських говорити смішно. Що ж до майна росіян, то його на Кавказі не було, бо вся промисловість нафтова, цементна, манганова, олійна створена й провадилася: англійцями, американцями, французами, шведами, персами, татарами, лише не росіянами. Погрожуючи розвалом фронту в наслідок зменшення його добровольців, що здебільшого утікали, Денікін за всяку ціну хоче втримати у своєму розпорядженні кубанців, хоча б у формі окремої армії, але ще сподівався вийти на широкий Московський шлях, хоч він був заметений снігами назавжди. Спрутом охоплював Денікін Кубанщину, яка пручалася вирватися з облудних обіймів.

На допомогу Денікінові поспішив не хто інший, як тільки свій, з шеревів самостійників, близький співробітник Іваниса — Тимошенко. Для нього вмить «руський, Росія» стали ляскотіти в вухах як найбільші святощі, а сам Денікін — талант, великий російський патріот. Розриву з ним цей перевертень лякається не через Кубанщину, що могла б зазнати шкоди, а через те, що може згинути ідея «великої вільної Росії». Він пропагує згоду, вважає її конечною і не бачить великих перешкод до того. Він уже вважає «ідеї, завдання й цілі» спільними з Добрармією, а лише бачить розходження в будові апарату управління. Та це в ім'я «Великої Вільної Росії» можна усунути, бо «Верховний Круг Дону, Кубані й Терека свято береже у своїх серцях ідею Великої Єдиної вільної Росії і він буде прагнути всіма силами, щоб домовитися з Головним Командуванням».

Порівнюючи промову «самостійника» Тимошенка з тезами ген. Денікіна, можна констатувати, що він розходить-ся лише в невизнанні диктатури Головнокомандувача. Все

інше не викликало ніяких заперечень. Людина ця (Тимошенко) раптом почала відхрещуватися від усіх «гріхів» самостійництва і набралася сміливості обіцяти, що Кубанщина ще не мало принесе жертв на користь великої й єдиної Росії. Щоправда, Тимошенко не вживає слова «неділіма», яким переплетені всі тези Денікіна, але при тих високопатріотичних інших епітетах цьому можна було й не надавати такого великого значення, особливо коли до цього прикласти, як тактичний крок, яким промовець хотів трохи згладжувати суперечність позиції. Позицій, що він їх прийняв, вступаючи на пост заступника голови Крайової Ради та Голови Верхкругу.

Отак напутив Голова Верховного Кругу Донщини, Кубанщини й Терщини після виступу ген. Денікіна!

55. Порозуміння Кругу з Денікіним

Після такого виступу Тимошенко з запалом працює для порозуміння з Денікіним. Зустрічей з Іванисом Тимошенко уникав. Іванис же зайнявся урядовими справами, відвідуванням таборів тифозних при вокзалах і обладнанням нових та поширенням старих шпиталів, випрошуючи в англійців ліжка й медикаменти; він прибирає всіляких «усмирителів», що де-не-де пробували шукати «дезертирів» серед кубанців, а головне, треба було розвантажувати Катеринодар від нових і нових біженців, спрямовуючи їх геть поза містом на Новоросійськ. На одному з засідань уряду до Іваниса звернувся ген. Болховітінов з проханням від Отамана рятувати його від митрополита Антонія Храповицького, що втік з Києва і сидить у палаці Отамана. Іванис порадив почекати, аж скінчиться засідання уряду. По 12-й ночі поїхав з Болховітіновим до Отамана (він там і мешкав). Дорогою Б-ов хотів повчити Іваниса, як під благословенство підійти, а той: Яке таке благословенство! Якби то був наш єпископ, а то отому чумазому україножерові з «Союза Русского народа?» Увійшовши до вітальні, побачили Отамана. Іванис підійшов і, здороваючись, просив представити. Піднялась розчервоніла розгодована, у фіялковій довжелезній мантії фігура, з якою Іванис привітався за руку. Сіли. Отаман почав інформацію, що Владика хотів би на Кубані організувати митрополію і потребує помешкання й кредитів. Іванис зазначив, що уряд рішив нікого не приймати до Катеринодара не тільки з установ, а навіть поодиноких осіб, бо помешкань бракує для ранених, що митрополії ніякої Кубанщина не потребує, бо вона має свого архиєрея і їй вистачає. Митр. Антоній почав у ніс щось говорити, а Іванис його перебив, що вже перша ночі добігає, а він не обідав і не вечеряв ще,

а рано о 8-й починає урядування. Поклонився і вийшов. Уже в Канаді проф. В. Іванис про цю діяльність митр. Антонія прочитав таке: ...«священик Жевахов з митрополитом Пітіримом переїхали до Катеринодару і замешкали у митрополита Антонія (Храповицького), тоді керувавшого Кубанською Єпархією»... «Про устанавлені головою Кубанського Правительства, п. Іванисом, за мною слідкування мене секретно попередив один адвокат, член Кубанської Ради»...^{а)} І одне й друге не відповідає правді, бо Кубанщина належала до Ставропольського Архиепископа Агафадора, який прислав до Катеринодару свого вікарного єпископа, який ні одного разу він не відправив Богослужби для Кубанців, що обходились в найурочистіших випадках священиком-українцем.

Слідкувати за Шавельським міг наказати лише член уряду по внутрішніх справах, яким тоді був Л. В. Білашов, але можна ручитися, що він цього не робив, бо був переобтяжений складнішими й важнішими справами. Церковним справам у ті часи надавалося найменше уваги.

Були й приємні зустрічі. Рано о 9-й телефон від П. М. Сулятицького. «Чи Ви маєте хвилину часу, я хотів Вас з проф. Богданом Кістяковським познайомити.» «За годину, коли перегляну пошту».

В умовлений час у своєму кабінеті Іванис мав щастя привітати одного з найбільших науковців Києва, уже літнього, високого, трохи похилого Богдана Кістяковського, який тихо, трохи сипло говорив гарною українською мовою. Голова уряду зазначив, що слухав у Москві Ігоря, який говорив, звичайно, по-російському якимось задихаючись. Гість був здивований, що кубанці так рано урядують. Розповів він дещо про Київ. Тут же домовилися про те, що він і кубанцям трохи допоможе. Що з ним сталося пізніше, очевидно син його, Юрко, що в Білому Домі, знає.

Бували й досить екстравагантні «візити». Ад'ютант, сотник Цись, переказав голові уряду, що до нього просить-ся на довшу розмову член Ради Савицький. В умовлену годину той з'явився. Нехлюбно одягнений, неголений. Таємничо каже: його група хотіла б ліквідувати ген. Денікіна, але вона хотіла, щоб Кубанський уряд їх не переслідував! Іванис подзвонив. З'явився ад'ютант сотн. Фендриков. «Прошу цього пана вивести за двері!» — «Прошу честю!» — голосно сказав сотн. Фендриков, і Савицький покинув кабінет. Що то була за провокація і пізніше не з'ясувалося. Савицького Іванис більше не бачив. Були чутки, що він опинився в зелених.

а) Георгій Шавельский. «Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота.» т. II, ст. 72 і 397; видання ім. Чехова, Нью-Йорк. 1954 рік.

✓ За подіями в Верхкрузі Іванис слідкував через полк. К. Гончарова. Було ясно, що порозуміння станеться і що його (порозуміння) і самий Круг треба буде ліквідувати, а для цього слід було палець на живчику тримати. Торги між Денікіним і Кругом розпочалися відразу. Обговорювали деталі порозуміння. Денікін, підбадьорений Тимошенком, що Круг поступиться, почав уперто боронити свої позицію за позицією. Насамперед постало питання, яка установа підтримуватиме Денікіна — законодавча, чи законодавча. Круг стояв за першу, Денікін, для ока посперечавшись, поступився. Почалось сперечання за міністрів: Круг вимагає парламентарної відповідальності, а Денікін боїться вотуму як вогню. Суперечки були за кожний портфель (а большевики все ближче й ближче підсувалися до Катеринодару). Іноді здавалося, що ось-ось зірветься, але нарешті погодилися, що більшість міністрів — відповідальні перед парламентом, а міністри військовий і постачання відповідають лише перед Денікіним.

В порозумівачій Комісії сперечалися також, злісно, чіпляючись за кожне слово, за кожную літеру. Але більшість Верхкругу виразно стояла за порозуміння. Цьому досить допоміг і представник В. Британії ген. Голман. В одному з катеринодарських часописів у цей час було надруковано, що ніби ген. Голман заявив От. Букретову, що Англія може безпосередньо допомогти Кубанщині в боротьбі проти большевиків. Це наробило в колах Добрармії великого переполоху. Денікін негайно відвідав Голмана, провів з ним двогодинну розмову і той з'явився після цього на засідання Верховного Кругу і заявив, що допомога призначена лише для ген. Денікіна. На запитання, що буде, якби козаки розірвали з ген. Денікіним, Голман відповів: «Тоді я запитаю свого короля». Тоді цю стереотипну фразу більшість Верхкругу стала тлумачити, як відмову козакам, хоч з тим же успіхом її можна було розуміти і як можливу зміну в напрямі допомоги. Слід, однак, зауважити, що Голман був оточений дуже пильною увагою добровольців і повною байдужістю козаків.

Так Кубанська фракція Верхкругу опинилася в ускладненому становищі. Більшість її була безперечно проти порозуміння, але в загальній масі Кругу ця більшість була меншістю. Намічена згода її не могла задовольнити. Неясним було питання, яке відношення буде мати Кубанщина до нового державного формування, що творитиметься після цього порозуміння. Було ніби ясно, що більшу частину функцій кубанських установ перебере уряд нового формування. Поставала загроза, що кубанці не матимуть змоги захищати інтереси свого Краю. Обставини склалися так, що провід нового Уряду мали б скласти донці, а це

цілком не гарантувало інтересів Кубанщини, особливо після зазіхань представників Донщини, про що уже сказано раніше (Конфіскація ген. Сидоріна й домагання Харламова). Кубанці брали участь в порозумівачій комісії, частіше бували проти порозуміння з Денікіним, але їх переголосувували. До цього поводження підштовхували відомості із станиць, настрої населення яких було рішуче проти будь-якої згоди з Денікіним. Цілий ряд станиць реагував на це приговорами. Дивно було, що проти було багато не «самостійницьких» (чорноморських), а лінійських станиць (Воздвиженська, Петропавлівська, Темиргоївська й інші), які виносили приговори про видалення Денікіна з Кубанщини. Зрозуміло було, що надзвичайно важко, коли не неможливо, підняти населення проти большевиків, створити атмосферу, коли на чолі буде Денікін.

Кубуряд також був проти порозуміння не тільки з мотивів чисто принципового характеру, а й з практичних міркувань. В обставинах того часу, коли нове державне формування, яке виникало в наслідок порозуміння, мусило обмежуватися майже виключно територією Кубанщини. Коли особливо була потрібна точна виразна праця урядового апарату, не менш утворювалось би двовладдя, мішанина влад і постійні, особливо на початку, колізії компетенцій. Самі клопоти з раненими й тифозними та продовольчими справами ніяк не можна було стримувати чи змінювати якимись новими способами. Ще більше ускладнень давала евакуація, яка загрожувала забити всі комунікації залізничні й гужові, дороги й мости, порони потребували точних, чітких наказів і виконань.

Але Тимошенко виразно прагнув згоди, не рахуючись з кубанською частиною, власне з її бажаннями, а втягаючи її все глибше й далі. За день до засідання, на якому мали схвалити проект угоди-порозуміння, більшість кубанської фракції рішуче висловила за голосування проти неї. У день засідання Кругу Тимошенко скликає нараду кубанської фракції й добивається цілком протилежної ухвали.

22-го січня 1920 року Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини ухвалив:

»1. Південно-Російська влада установає на основах угоди між Головним Командуванням збройних сил Півдня Росії і Верховним Кругом Дону, Кубані й Терека аж до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

2. Першим Головою Південно-Російської влади за угодою Верховного Кругу Дону, Кубані й Терека, з одного боку, і Головного Командування збройних сил Півдня Росії, з другого, призначається ген.-лейт. А. Денікін.

3. Закон про спадкоємність влади Голови Держави виробиться Законодавчою Палатою на загальній основі.

4. Законодавча влада на Півдні Росії здійснюватиметься Законодавчою Палатою.

Примітка: Проведення виборчого закону в прискішеному порядку, а також поточне законодавство покладається на Законодавчу Комісію, яка скличеться за згодою з Головним Командуванням із представників козаких військ і місцевостей, які перебувають під управлінням Головнокомандувача.

5. Функції виконавчої влади, крім голови Південно-Російської влади, бере на себе Рада міністрів, відповідальна перед Законодавчою Палатою, крім міністрів військово-морського і шляхів.

Примітка: Воєнне постачання бере на себе воєнне міністерство. Міністер продовольства виконує доручення воєнного відомства щодо постачання армії.

6. Голову Ради Міністрів призначає особа, що очолює Південно-Російську владу, а члени Ради Міністрів затверджуються ним же за поданням голови Ради Міністрів.

7. Особі, що очолює Південно-Російську владу, належить право розпуску Законодавчої Палати і право відносного «вета». Крім того, до другого розгляду відхиленого закону Палата може приступити не раніше, ніж через 4 місяці після його відхилення, і закон набуває сили лише по прийнятті його більшістю двох третин складу Палати.»⁶³⁾

Перед голосуванням від кожного Краю виступило по одному оратору. Представник Терека заявив коротко, що «терці будуть голосувати за угоду». Від Дону промовляв Гнилорібов, який сказав, що «фракція змушена голосувати за угоду силою обставин і що допускає відступлення від чистоти демократичних принципів з болем душі для врятування рідного Краю». Від кубанців Рябцев сказав:

»Хоч фракція після обговорення поданих ген. Денікіним положень визнала їх далекими від скромних побажань фракції, а тим більше від ідеалів останньої, але, беручи до уваги, що метою праці в справі організації Південно-Російської влади є скликання Установчих Зборів і об'єднання сил для боротьби проти большевиків, — висловила за прийняття вищезгаданих положень повнотою.»

(Покровський. Деникінщина. ст. 273).

При голосуванні лише два члени Верховного Кругу підняли руки проти угоди: Голова Кубанського уряду В. М. Іванис і член Рад і президії Верховного Кругу Ф. Т. Аспидов.

Хори залі засідання Кругу були переповнені переважно козацтвом з військових частин, і воно перше тут же висловило свій присуд: «продали Кубань».

Так козаки замість віддати ген. Денікіна під суд за вчинені злочини й занпащення армії та більшості Країв, признали його диктатором. Якби то був свій, то до стовпа б припнули й киями б били, а перед москалем з ганьбою голови схиляли і самі себе звинуватили. Денікін підніс голову, хоч і не на довго.

⁶³⁾ Покровський. Деникінщина, ст. 271-273.

Другого дня Верховний Круг звернувся до народу з відозвою, в якій казав:

»Ми, Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини, вживали всіх заходів для того, щоб помилки, які спричинилися до недавньої катастрофи на фронті, не повторювалися, визнали за потрібне для блага народу та успіху боротьби проти большевизму установити у повній згоді з Головнокомандувачем збройних сил на Півдні Росії спільну владу для всього Півдня Росії і єдність командування для всіх армій, щоб спільними зусиллями козацтва, добровольців і горців зломити ворога й розгорнути наші успіхи.«⁶⁴⁾

Відозва була б на місці для єпархіяльної ради, а не для революційного трибуналу. Що нового вона обіцяла Кубані і взагалі Кавказові? Хіба що московських «правителів», які застрелили Рябовола, повісили Кулабухова?

Отже утворено, тим часом на папері, Південно-Східну Державу з несталою територією. Не знайшлося людини, що розігнала б цілу ту зграю запаморочених політиків. Спроба зробити щось реальне з цієї держави могла бути лише за рахунок Кубанщини. Донщина вже була вся втрачена, в Терщині рештки військ відходили на Петровськ і по Воєнно-Грузинському шляху. Вся Україна була в руках большевиків. Крим під вождівством ген. наркомана Слацова, що вішав щодня десятки «большевиків», загально хаотизуючи Край. Чорноморська губ. мало не до Новоросійська захоплена зеленими. Ситуація була ясна, яку ніякою конституцією не поправити. Потрібні були негайні рішучі заходи диктатора, але не щойно призначеного. Денікін, як конституційний голова нового державного формування, зробив знову все, щоб відштовхнути від себе тих, хто весь час лив воду на млин згоди Кубанщини з ним. Головою уряду Денікін призначив голову Донського уряду члена Новочеркаської Судової Палати Н. М. Мельникова (Головою уряду Донщини він залишався надалі). Коли ж почалося формування кабінету, то кубанці, особливо ті, хто в подіях останніх двох місяців стояв на чолі, хто вважав, що він веде за собою якщо не всю Кубанщину, то принаймні її більшість, опинилися на боці. Тимошенко, що мріяв про прем'єрство (і було не вигідно протиставити його Іванисові), не одержав позиції й на заваляще міністерство. А він аж горів за угоду. Ще в середині лютого на запитання ставропольського прокурора В. М. Краснова, якому було запропоновано портфель міністра юстиції, якщо козацтво прийме нову владу, Тимошенко відповів: «Не роздумуйте й не відкладайте свій вступ до кабінету. Будемо разом працювати». (В. М. Краснов. «Из воспом. о 1917-1920 гг.» «Архив Русск. Рев.» ст. 153). П. С. Сушкова призначили міністром Освіти, лікаря

⁶⁴⁾ В. М. Краснов. «Из воспоминаний о 1917-1920 гг.» «Архив Русской Революции», т. XI. Берлін, 1923., ст. 147.

М. С. Долгополова, до якого з презирством ставились всі більш-менш самостійницького напрямку особи, призначено міністром Здоров'я, Я. К. Щупляк, що по-китайському дивився на міністерство («твоя платить — моя стріляє»), прийняв пост міністра Продовольчих справ, міністерство шляхів прийняв невідомий кубанець Л. В. Зверев, якого власне кубанські громадські й політичні діячі не знали. Решту портфельів так поділили: Внутрішніх справ — В. Ф. Зеелер (донець), Хліборобства — П. М. Агеев (донець), Військових справ — ген. А. К. Кільчевський (хоч не донець, але начштабу Донської армії, на якій посаді залишався й далі), Юстиції — В. М. Краснов (ставрополец), фінансів — незмінний М. Є. Бернадський (росіянин), Закордонних справ — Н. Н. Баратов (терець), Торгівлі й Промисловости — Ф. С. Леонтович (чорноморець), Політичного виховання — Н. В. Чайковський (старий народоволец), який, провалившись на суто російській території в Архангельській губ., де був членом Архангельського Уряду, приїхав рятувати Росію з другого боку.

На другий же день Тимошенко зайшов до Іваниса й запитав, що він скаже про денікінський уряд, а той цілком поважно сказав: «Нічого іншого не могло бути!» «Що ж тоді, валити і Південно-Російський уряд?» — «Пощо, — була відповідь, — коли він за пару тижнів розвалиться сам, а за місяць і Денікіна не стане». — «Ваша справа, а я буду валити», — закінчив Тимошенко, а Іванис тільки знизав плечима.

В цей же день Мельников склав візиту Іванисові. Порушив питання про діяльність нового уряду в Катеринодарі і про приміщення для нього. Іванис лагідно роз'яснив, що те неможливе через переповнення міста, а потім жартома зауважив, що «два ведмеді в однім барлогу не миряться, а сидіти тут лишилося тижні, найбільше місяці — і навіщо псувати кров? Переселяйтеся в Новоросійськ. Окремі члени, що мають приміщення в Катеринодарі, можуть тут перебувати й далі». Завітав і міністер Закордонних справ Микола Миколайович Баратов, генерал від кавалерії, кол. командувач Кінної армії на Кавказькому фронті. Мав ампутовану ногу, але не на війні, а в Азербайджані, коли добивався миру цієї республіки з Денікіним. Це милий балакун — терець. Він багато й щиро розповів Іванисові про свої балачки на Кавказі з азійським гумором і приказками. Конкретно побажав бути приятелями, як менший брат.

Верховний Круг, схваливши угоду з Денікіним, «втрапив працю», бо для підготовчих заходів по скликанню Законодавчої Палати створили Законодавчу комісію, яка мусила розробляти законопроекти, та в неї ввійшло менше

десятка людей. Але Круг засідав, виголошував промови, а нарешті рішив спробувати свої сили в реальній активній праці. Для цього на увагу прийшла надзвичайно безглузда й жорстока діяльність санітарних органів Добрармії.

Проти цієї безглуздої діяльності Кубанське міністерство здоров'я провадило тиху, без зайвих фраз роботу, уперто й не без успіху, добиваючись від англійців деяких приділів медикаментів тощо, користаючись з того, що д-р В. Г. Ледомський володів англійською мовою і імпував великим авторитетом. Ця праця в очах лідерів Верховного Кругу не відповідала громадським вимогам і через те вони створили Санітарну комісію з надзвичайними повноваженнями. Комісія трохи накоїла шелесту, але не тільки не сприяла поліпшенню справи, а навпаки — претенсійно й безграмотно втручалася на кожному кроці в діяльність не добровольчих, а кубанських установ, збільшила безладдя й хаос. Д-р В. Ледомський прийшов за порадою до Іваниса. Останній поради не виконувати постанов Санкомісії, а навіть заборонити цій комісії вступати до кубанських установ. Д-р попросив дозволу виступити на Верховному Крузі, бо то ж таки виборці народні. Іванис охоче згодився, щоб той пішов на «шпаківницю», — так він називав катедри в парламентах і дуже їх не любив. У Верховному Крузі д-р Ледомський оповів про діяльність Санітарної комісії, яка часом могла бути анекдотом, і просив, щоб ця комісія була ліквідована або підпорядкована йому. Круг погодився на останнє. Однак начальник санітарної частини Добрармії полк. Шереметьєв і начальник шляхів сполучення ген. Тихменев розвели такий хаос і антисанітарність в Добрармії, що кубанців з їх «опіки» при першій нагоді відбирали.

На одній малій нараді з участю Денікіна ще перед засіданням Іванис порушив справу антисанітарного стану в добровольському управлінні і просив Головнокомандувача якось і щось зробити. Денікін скипів і заявив: «Це недовір'я до мого Уряду і якщо хотіли б це обговорювати, то я вийду». Це один з прикладів співпраці з «демократично призначеним диктатором».

Круг далі засідав, бо його трибуна більше подобалась, ніж трибуни власних парламентів, якого терці вже не мали. Отож Круг говорив...

«Ідеолог» згоди з Денікіним І. Тимошенко, ошпарившись на одержанні портфеля, почав завзято агітувати проти неї. Цю агітацію прихильно вітали в політичних колах, які побачили, що порозуміння з Денікіним викликає негативні наслідки. Терці, сподіваючись, що їхній Отаман і Уряд в демократичній Грузії, яка ніяк не могла зговоритися з Добрармією, спохватилися і уважніше прислухалися до противників Єдиної. Тимошенко далі намацував сприят-

ливий ґрунт. Іванис, очевидно, ідею цю вважав за найбажанішу, але вона була не цілком задовільна: для нього й симбіоз з Доном та Терекком були зайвими, він хотів мати вільні руки для Кубані при відході з Катеринодари. Не хотів він в'язатися із скомпромітованим Тимошенком, хоч ніколи ніде ще не говорив про свій погляд на пропаганду Тимошенка. Ця агітація не була секретом і для Добрармії, і для її численних прихильників серед біженців, які залили Кубанщину, як також для донських політичних кіл, що також пильнували кубанців, вишукуючи серед них «большевицьких агентів». Та все те не давало ніякого позитивного поладження справ, а тільки ускладняло працю Кубанського уряду. Вживати терору навіть оті «терористичні організації» боялися, а певніше вони вже «орудували» — продавали місця на кораблі в Новоросійському. Денікін ще розгулював по вулицях Катеринодари пішки, ніби напрошуючись на смерть, як дехто казав із спостерігачів. Та, мабуть, ніхто не цікавився цією опецькуватою грубою тушею...

Робота уряду підривалася безліччю найдрібніших запитів, яких ніколи було переслухувати, не то що перечитувати. А до цього безліч було запитів від членів нового уряду. Донці весь час снували проти Кубуряду інтригу, яка часом набирала огидної форми. Наприклад, П. М. Агеев на таємній конференції кубанської групи с.-д. меншовиків, що до Іваниса ставились позитивно, називав членів Кубанського уряду самостійниками, «зрадниками й запроданцями» і закликав «не рахуватися і не цяцькатися з Кубанським урядом». На другий же день чл. кубуряду внутрішніх справ Л. В. Білашов попросив до себе в кабінет Агеева й прочитав точний рапорт вчорашнього засідання. Агеев спалахнув і розгублено сам себе видав, сказавши: «Це ж було таємне засідання». Білашов на це відповів: «Всім ніби вашим с.-д. уряд Іваниса ближчий, ніж всі ви донці з Денікіним. Хто нап'ється Кубанської води, стає самостійником і невинником Москви. Прощайте!»

56. Спроба завести лад

Спроби Кубуряду усунути хаос, який панував на залізницях, не мали успіху. Всі повідомлення, всі вказівки на неможливий стан речей, залишалися «гласом вопіючого в пустині». Денікін читав чи вислухував відповідні повідомлення, обіцяв поговорити, вжити відповідних заходів, і на тім справа й кінчалася, а на залізницях бував руйнінський дух ген. Тихменева. Сотні потягів з тифозними не доходили до станцій призначення, козаки умирали і їх викидали по шляху з вагонів.

За весь час існування Кубанщини, як самостійного дер-

жавного організму, уряд не мав вільного зв'язку зі своїми провінційними відділами, містами, станицями тощо. Інформації спізнювалися, частіше переказувалися і не були точні. Коменданти ж диктаторствували більше самого Денікіна. Ще за часів кабінету Бича Добрармія захопила в свої руки кубанську телефонно-телеграфну мережу і робила з ними, що хотіла, покликаючись на військові потреби. Останній уряд почав майже силою виганяти геть засиділих на телеграфі добровольців, а ті, залишаючи насидженні тепленькі місця, часто знімали апарати і пробували забирати їх із собою ніби своє власне майно.

Постійна внутрішня боротьба проти діяльності Добрармії взагалі не сприяла зміцненню апарату керування Краєм, бо перегинання палки і з боку кубанців бували, а особливо після подій 6. листопада. В персональному складі провінційної адміністрації внутрішніх справ чимало було агентів Добрармії, або її прихильників, що саботували кожне те розпорядження уряду, яке, на їх думку, не відповідало інтересам Добрармії. Інші урядовці не почували себе певно, а через те їх діяльність не була рішучою й певною. Пропагандивних органів, таких потрібних у цих умовах, не було: їх зруйнував ще в листопаді минулого року Сушков. Уряд спробував відновити їх, але член уряду Л. Білашов доручив це осавулу Федоренкові, який, як пізніше виявилось, ще тоді, мабуть, вирішив перейти до большевиків. Через це справа пропаганди до самої евакуації не поснулась далі обговорення схеми органів пропаганди.

Велике зниження курсу карбованця, спинення будівництва, переповнення міст біженцями й евакуйованими установами, вакханалія хабарництва й сваволі, що панувала в реквізиційнім відділі, — все це створило несамопитий хаос в мешкальному питанні та страшну плутанину у взаємовідносинах домовласників і кватирантів. Міське господарство, при порожній касі й хаосі в міських фінансах, швидким темпом наближалось до повного краху. Уряд виніс нову постанову, що регулювала мешкальне питання (евакуація перешкодила запровадити його в життя). Почали були переглядати правила реквізиції помешкань і ставили за своє завдання ліквідувати клоаку, що звалася «Управлінням начальника інженерів Кубанського Козачого Війська», а впершу чергу його реквізиційного відділу.

Судовий апарат увесь час працював в умовах, абсолютно ненормальних. З одного боку, зростання злочинності в наслідок перевантаження Краю різними елементами, а з другого — повільність, неточність, а то й уникання деяких органів виконувати доручення судової влади, утворювали перевантаженість працею слідчого персоналу й повільність в рухові справ, що викликало хоч справедливі,

але не на належну адресу нарікання. В'язниці були переповнені до неможливості. Мешканцями їх були переважно політичні в'язні: з одного боку, жертви наказу ч. 10, цебто засуджені Кубанським військово-окружним судом, а з другого — клієнти правосуддя Добрармії та її контррозвідки. В кінці 1919 року в'язниці були в катастрофічному становищі: харчових продуктів, що їх давала казна, не вистачало, люди голодували, а на ґрунті недоїдання й тісноти спалахнула пошесть тифу.

Уряд запровадив у життя раніше (в 1919 р.) видані закони про судову палату в Катеринодарі, висунувши на чергу питання про організацію свого Кубанського Сенату. Ще за часів Потьомкіна розроблено законопроект про перегляд вироків тимчасових військових судів (наказ ч. 10) в цілях звільнення несправедливо засуджених, але в кабінеті Сушкова цей законопроект не був обговорений, бо не було виглядів, що він буде схвалений. Тепер він став законом з деякими змінами в сторону поширення можливостей для перегляду й прискорення руху справ. Крім того, ухвалили амністію політичним в'язням. Введено нові норми харчування в'язнів. Ухвалили ряд законів, які поширюють компетенцію судової влади, ставлячи її в належні відносини до органів влади виконавчої. Приступлено до вироблення закону про реформу Мирового й Станичного Суду (матеріали були зібрані ще за часів Потьомкіна). Закон про новий порядок видавання зобов'язуючих адміністративних постанов і кари за порушення їх також приготований. Згідно з цим законом судовій владі надавалося широке право контролю законності цих постанов, а право адміністрації накладати кари значно зменшено. Видано закон про політичні злочини проти Кубанщини з усуненням попереднього стану — безкарності їх для добровольців і росіян. Крім того, було вжито ряд заходів до прискорення руху карних розправ і розвантаження судово-слідчого апарату.

Весь час фінансове становище Кубанщини було дуже ненормальним: Кубанщина була багатою сіромахою. Маючи колосальні багатства, завше була без грошей, перебуваючи щодо цього в залежності від Донщини й Добрармії. Доки ще Донська експедиція працювала в Ростові, потреби Кубанщини в грошових знаках сяк чи так задовольнялися. Після ж евакуації Донщини становище Кубанщини в грошовому відношенні стало катастрофічним. Повсякденне життя, військові видатки, які дуже збільшилися з початком організації Кубанської армії, вимагали великої кількості грошей, а Добрармія з кожним разом дає їх все менше й менше. З одного боку, вона сама відчувала брак Ростовської експедиції, а, з другого, хотіла дати відчуті самотійницькому урядові залежність від неї.

Свято виконуючи заповіт Бича, триматися «єдиного грошового знака», Кубанщина й досі друкувала лише бони в 50 копійок та недавно почала, за згодою Донщини, друкувати ще білети по 50 карбованців донського зразка. Уряд рішив покінчити з цією прикрою безпідставною залежністю і приступити до друку банкнотів в 500 карбованців — також донського зразка, а також підготувати випуск коротко-термінових власних облігацій. Заходи ці вживалися як тимчасові — на час переходу до випуску власних грошей. Але така велика була сила спротиву навіть таким скромним проявам «самостійности», як друк донських грошей в Катеринодарі, сила, виплекана великодержавною політикою Скобцова, Сушкова. Пустити в рух друкарський станок пощастило лише за декілька днів до залишення Катеринодару.

Водночас із спробами здобути потрібну кількість грошових знаків уряд намагався створити фонд твердої закордонної валюти шляхом вивозу кубанської сировини й оподаткування в такій же валюті тих, що вивозитимуть щось із Кубанщини, — приватних осіб і установ, тобто продовжити розпочате Іванисом і перерване подіями 6-го листопада. Тільки й тут довелося зустрінутись з тією ж перешкодою, що й на інших шляхах — з Добрармією, яка вважала за краще самій гандлювати кубанською сировиною, вважаючи, що кожна зайва копійчина в руках кубанських самостійників лише збільшить їхню нехіть коритися. І тому дістати наряд для урядових вантажів, добитися їх перевозу до Новоросійська й дозволу повантажити їх на пароплав вимагало надзвичайних зусиль. Чимало пошкодили справі й особисті властивості члена уряду Торгівлі й Промисловости Г. С. Голуба, що стали відомі значно пізніше. З усієї сировини, що була призначена на вивіз, експортовано лише 3,358 шкір, реалізація яких була доручена помічникові Голуба — інженерові С. О. Багенському.

57. Двовлада

Праця Кубанського уряду на кожному кроці мала перешкоди. Довелося працювати серед рештків вкрай деморалізованої Добрармії, що всією своєю масою валилася на Кубанщину. Для сякого такого успіху треба було вичистити місто Катеринодар та створити атмосферу одного господаря. Для цього треба було встановити ясність і виразність відносин з Добрармією та твердо дотримуватись прийнятих рішень, цілком ясних і виразних. А таких рішень ні з ким було робити. Власне, наступив момент в тих обставинах, коли треба було піти за прикладом Естонії: проголосити безумовну самостійність Кубанщини і роззброїти й інтер-

нувати Добрармію. Якби на це згодився Верховний Круг, то це можна було зробити й поза Кубанщиною, по цілому Північному Кавказі. Але знаючи, що донці не підуть на відокремлення від Росії, таких надій не можна було мати, а тому й створено було опудало, назване Верховним Кругом Дону, Кубані й Тереку. Потребу крутого повороту мало хто розумів. Хто ж розумів, не був приготований до дуже революційних заходів, починаючи з арешту Денікіна. Панувала менш рішуча й менш виразна ідея — розриву з Денікіним. А навіть і цю ідею тяжко було реалізувати так, щоб вона дала успіх. З одного боку, це майже неможливо було зробити з таким Отаманом, яким був Букретов, що мріяв лише про те (як пізніше виявилось), як себе спасти; з другого, цьому не відповідав склад уряду: він не був одностайним, монолітним і аж ніяк революційним, хоч як цього вимагав момент, — переважно це були слабодухі чесні люди; не було в уряді і якогось ядра для революційних кроків. Та нарешті мусила бути іншою й політика Ради, а більшість лідерів Ради цього не розуміла. Тут мав з'явитися диктатор, але Кубанський — розумний месник проти Росії і її чорносотенного охвістя, що так познущалося з Кубані при допомозі Денікіна й його розбишак.

Уряд, щоденно стикаючись з установами Добрармії, ясно бачив безнадійність у спробах рятувати ситуацію угодою з Денікіним. Нещирість останнього почувалась на кожному кроці. Про все це уряд інформував Раду і свою фракцію Верховного Кругу в особах лідерів, а вони почували себе також ніби безрадними і в отарний спосіб йшли за гуртом. Значення Законодавчої Ради також змаліло, бо покладались на фракцію Верхкругу.

Щойно ухвалене відновлення зміненої наказом Денікіна конституції, відновлення в правах паризької делегації, дозвіл повернутися на Кубань членам Ради, яких вислали до Царгороду — треба було відразу реалізувати. Уряд декілька разів сам писав Денікіну про скасування наказу про віддачу під воєнно-польовий суд Паризької делегації, про дозвіл повернутися додому членам Ради з Царгороду. Денікін — ні слова у відповідь. (Пізніше він дав згоду «Південно-Російському» урядові дати «амнестію» і паризькій делегації, і вивезеним до Царгороду, але в останню хвилину взяв назад, сказавши, що «передумав»). Провідні кола про все це знали, але не діяли. Тимошенко з цього робив претекст до агітації в обороні «товаришів»...

Чимало плутанини вніс своєю поведінкою І. Л. Макаренко. В той час як полк. К. Ф. Гончаров, якого навіть без відома Добрармії звільнили з-під арешту, спокійно, не ховаючись, працював і прийняв головування в Законодавчій Раді, — І. Макаренко продовжував сидіти в «льоуху», сну-

ючи з нього павутиння. Свого часу він навчав Пилюка, потім якось ніби таємно зустрічався з Букретовим і навчав його, водночас плянуючи, як самому вискочити в отамани: шушукався з своїми прихильниками, здебільшого членами Ради ейчанами, шукаючи в них підтримки для винагороди собі ж — за пережиті «страждання» і т. д. і т. д. Про нього по місті ходили різні байки, а між ними й про зносини з зеленими. Іванис попросив його до себе в кабінет офіційно, а він не з'явився, посилаючись на свою конспірацію. Після цього Іванис випадково зустрів І. Макаренка в ресторані за вечерею. І. Макаренко розіграв голодного, плачучи крокодиловими слізьми. Іванис зажадав від нього, щоб він в часописах спростував свою причетність до зелених, вийшов на світ Божий, перестав бавитися в конспірацію та почав працювати, як крайовий контролер. Макаренко пообіцяв подумати, а потім ніякого спростування не дав, з конспірацією не порвав і працювати крайовим контролером не розпочав. Слід сказати, що серед можливих спасателів ситуації було й ім'я І. Макаренка. Якби він мав мужність, то міг би спробувати стати диктатором, але хто в небезпеці шукає мишачої нори, навряд чи надається в революціонери. Своїм прихильникам він почав скаржитись, що його самозберігання не оцінили й не вручили йому отаманської булави. Найменшої мужности він не виявив. Був він військового часу хорунжим, але мабуть пороху й не нюхнув...

Свою попередню популярність і офіційну посаду Крайового Контролера І. Макаренко старався для себе використати. Уникаючи праці, він готувався до завчасного від'їзду за кордон з якнайбільшим матеріальним забезпеченням. Спочатку він запропонував урядові, щоб той командировав його до Америки (Північної). Мотиви такого відрядження були явно пройдисвітські. Уряд визнав віїзд політичного діяча в такий час за дезертирство і через те відмовив. Тоді він в листі до Іваниса заявив, що **назавжди й цілковито зрікається політичної праці**, а через члена уряду Г. С. Голуба **попросив допомоги на віїзд за кордон з родиною**. Через те, що присутність Макаренка при його небажанні працювати вносила лише ускладнення і могла викликати ексцеси деяких старшин (протисамостійницьких), уряд ухвалив: видати йому 8 000 фр. франків. Так І. Макаренко одержав гроші від уряду, а від Добрармії пашпорт (з своїм, кубанським пашпортом цей «самостійник» не захотів віїхати). Як пізніше довідались, **Макаренко одержав ще охоронну грамоту від Добрармії й супровід ген. Вязьмятінова**. Зрікшись обов'язків Крайового Контролера, цей діяч виїхав з Кубані. На його місце Кр. контролером Рада обрала П. І. Курганського, кол. прем'єра. Інколи згадувалось ім'я Л. Л. Бича, бу-

ли поголоски, що він в Грузії чи іншому недалекому місці, звідки він лаштувався рятувати Кубанщину. Насправді ж він спокійнісінько відсиджувався в Парижі, час від часу подаючи різні меморандуми. Від нього ще менше можна було сподіватися героїства, коли він ще за першого походу дерзнув шукати захисту в ген. Денікіна від кубанських офіцерів. Тепер же він ще й постарішав.

Особливо ж заплутались справи й утруднювалось управління Краєм отією угодою Верхкругу Дону, Кубані й Тереку з Денікіним і створенням Південно-російського уряду. При відсутності будь-яких норм, які б відмежували його компетенції від завдань крайових урядів. При його ставленні до Кубанщини — цей уряд був не від того, щоб відразу ж прибрати до рук Кубанщину. Це тим більше приваблювало новонароджений уряд, що в нього не було ніякого апарату центрального управління. Установи «Особого Совещанія» майже цілковито вже ліквідувалися, а Кубанщина мала апарат готовий. Треба було лише викинути геть кубанських членів уряду, перепровадити деякі зміни в персональному складі — і готове знаряддя, з яким Денікін може знову розпочати рятування Росії коштом Кубанщини.

Не встиг іще Південноросійський уряд зформуватися, як почав уже говорити з Кубанським урядом владним тоном, дарма що Іванис на першій офіційній зустрічі з прем'єром Мельниковим заборонив тому урядові урядувати на Кубанщині і навіть засідати в Катеринодарі. Узагалі ж Кубанський уряд рішуче поставився проти будь-яких зазіхань на його компетенції і проти намірів Денікіна ще раз поглумитися з кубанців. Було відомо, що Денікін вирішив прикривати свою втечу кубанцями, ба навіть більше — він мав намір підставити кубанців большевикам на те, щоб ті їх (кубанців) «провчили». Денікін, отже, плянував прорідити кадри запеклих самостійників, щоб потім спертися на аморфні і слухняні кадри з кубанців та їх коштом далі рятувати Росію. Уряд же Іваниса мав своє рішення: ні в якому разі не прикривати добровольців трупами кубанців, а відходити, якщо до того дійде, нарізно і при тій нагоді цілком відірватися від росіян. Так наскочила коса на камінь. Південноросійський уряд вимагав оповістити населенню про його народження. Іванис звелів надрукувати про це в хроніці. Міністерство освіти Південнорос. уряду вимагало відповідного помешкання, а Іванис наказав жадного приміщення не давати. Сушков (міністер освіти) втрутився особисто, вказуючи на інститут, де він був директором. Іванис коротко відповів, що міністри, як приватні особи, можуть перебувати в Катеринодарі й сходитися собі хоч і в інституті, якщо там є де, але як урядові ніякого приміщення давати

не може, бо про це є постанова ще Сушковського уряду, коли він був кубанцем, і вдруге затверджено урядом Іваниса. За Кубанською Конституцією новий Південноросійський уряд на території Кубанщини не може підпорядкувати собі Кубанський уряд. Розмежування компетенцій двох урядів на території Кубанщини вимагало б зміни конституції Кубані. Це могла зробити тільки Кубанська Крайова Рада, яку скликати при тих обставинах не було як. Через це конкретна одноголосна постанова Кубанського уряду говорила: «на Кубанщині може діяти лише один її уряд; розпорядження установ Південноросійського уряду на Кубанщині не дійсні.»

Щоб не викликати зайвих хвилювань, що постанову рішено не публікувати, тільки довести до відома Військового Отамана ген. Букретова й голів обох Рад, цебто І. Тимошенка і полк. Гончарова. Зрозуміло, що ця ухвала стала відома членам Верховного Кругу і серед донців, а почасти й терців, викликала величезне обурення. Кубанці ж, як курчата під квочку, ховалися за широкую спину Іваниса. Куботаман Букретов також відхрещувався, як Петро від Христа. У Верховному Крузі негайно внесли інтерпеляцію до голови Кубанського уряду й почали її обговорювати завзято і пристрасно. Іванис мав інші пильні справи й на цьому обговоренні не був (йому треба було й подумати, як відповісти). Наступного дня В. Іванис з'явився на засідання Верхкругу, де продовжували обговорювати інтерпеляцію, «перучи брудну білизну» . . . Кубанці, навіть русофіли, в обговоренні участі не взяли. Коли один із інтерпелянтів назвав Іваниса диктатором, той встав і вийшов, попрямувавши до своєї праці, а ад'ютантові наказав сказати голові, що він «проковтнув муху» і на так ведених зборах не може бути присутнім. Це викликало метушню. Зробили перерву. Тимошенко кличе до телефона: чому, Василю Миколайовичу, Ви вийшли? Кінчилося приїздом Тимошенка в супроводі донця й терця до Іваниса. Останній заявив, що таке обговорення вважає базарною лайкою, слухати яку вважає не пристойним. Після вибачення членів Верхкругу Іванис офіційно відмовився говорити у Верхкрузі, а приватно згодився увечорі поінформувати, як справа з ухвалою і чому її не опублікували. То був «великий вечір» — миша породила слона. . .

Як переказала добровольча преса, близько 7-ї години вечора у Верхкрузі був великий рух: всі лави зайняті, в ложі — Отамани ген. А. Богаєвський і М. Букретов, М. Мельніков, голова Південнорос. уряду, ген. М. Баратов, майже всі члени інших урядів, забиті всі місця для публіки, серед якої переважають черкески кубанців. Коли ввійшов Іванис, все завмерло. Тимошенко відкрив Верхкруг і відразу надав

слово голові Кубуряду. Піднялася кремезна, широкоплеча постать, а стан чотирма пальцями можна охопити, в темно-синій черкесці і бежовому бешметі без єдиної складочки, голомоза (стрижена найнижчою машинкою) фігура, як із криці. Повільно, безшумно сковзнула через залю і стала біля трибуни. Як по команді, сильним голосом без жадного папірця почав:

»Панове! Після обрання Голови Південноросійського уряду, зформування ним уряду й обрання Законодавчої комісії Верхкрут формально перестав існувати. Кожна інституція, а тим більше уряд діють на підставі якогось статуту, чи конституції. Кубанський уряд створено і діє він на підставі Кубанської конституції, відповідаючи тільки перед Радами, а не перед Верхкрутом. З останнім Кубуряд не має нічого спільного. Через це голова Кубуряду не в праві давати будь-які звіти перед вашою установою. (Муркотіння на залі і оваційні оплески козаків, за що їм загрозив Тимошенко видаленням). Кубуряд можуть інтерпелювати лише Кубанські Крайова й Законодавча Ради, а через те голова його формально не сміє відповідати на зроблену Верхкрутом інтерпеляцію. Він може, в приватному порядку, лише поінформувати, як є справа, якою ви, вибранці різних козачих військ, поцікавилися. Щоб уникнути багатовладдя і підлягаючи Кубконституції, Кубанський уряд і ухвалив, що на Кубанщині виконавчої Влади, крім нього, не може існувати другої, у тому числі й Південноросійської. Уряд Кубанського Краю є єдино управлений провадити всі справи цього Краю й не потерпить втручання до його компетенції будь-кого. Ця постанова не публікувалася, щоб не викликати зайвої полеміки».

По закінченні й безшелесному сході з трибуни Іваниса всі на лавах оніміли, а козаки на гальорці оплескували і чути було виклики «ура».

Ніхто після такої інформації слова не взяв. Кубанська фракція сиділа також «неутрально». Отаман Букретов теж мовчав. Іванис зараз же попросив усіх своїх членів на засідання уряду. На засіданні всі згодилися подати колективну демісію, бо не мають жадної підтримки як з боку Законодавчої Ради, так і від Військотамана Букретова. Отаман відмовився прийняти демісію, запевняючи, що між ним і урядом ніяких розходжень нема. Скликана Законодавча Рада також одностайно винесла довір'я урядові з проханням не демісіювати. Для Кубуряду створилося несамолюбне становище. Він був проти угоди з Денікіним, вів свою цілком самостійну політику, не підкоряючись Південноросійському урядові. Все це добре відомо як Законодавчій Раді, так і Військовому Отаманові. Коли ж уряд попросився піти у відставку, на це згоди не давали, а коли треба було бодай моральної підтримки, більшість, як говорили на Кубані тоді, «ховалася в кущі»... Окремі люди трималися пристійно й відважно, але більшість впадала в протрацію, бо уже був переляк зостатися під большевиками, або утікати з Денікіним, але не знали куди й не бу-

ліи певні, чи пропусають в Новоросійську, де у всіх найтяжчих гріхах обвинувачували кубанців, приписуючи їм всі лиха й ліком для них вважали віддачу большевикам, щоб ще раз скошгували призабутої системи правління кримінальних злочинців.

Спробував був кубанський уряд використати вплив членів Ради на місцях. Президія Законодавчої Ради з охотою допомогла в цій справі. Виробили були плян пїздок членів Ради по станицях з пропагандивними виступами. Розїхалися — і вийшов з того розгардіяш. Мало виявилось членів Ради, що розуміли своє завдання і вміли його виконати. Багато ж вели «свою політику — кубанську-хитромудру»... Не виступаючи відверто проти уряду, деякі з цих пропагандистів підтримували й роздмухували ідею пилюківщини. Були ж і такі, що закликали підтримувати Добрармію. Заклики ж їх підніматися та йти обороняти свій Край від большевиків часто викликали недовір'я до Ради й уряду, а це був добрий матеріал для большевицьких агентів, якими кишіла тодішня Кубань. Нарешті виявилися поміж членами Ради угодовці. Вони не були большевиками, але були переконані, що з ними можна договоритися і тому доводили, що треба кінчати війну миром. Для цього ж треба спекатися Добрармії, отже — слід лише тихо сидіти дома. Про все це здебільшого знали військові кола, вбачали в цьому зраду, з нею змішували окремих членів Ради, а через них і Раду, як таку, часто трактували як пробольшевицьку. Військові часто гостро виступали, позбавляючи уряд можливості провадити боротьбу проти окремих шкідливих членів Ради. При такій поведінці військових кожен крок уряду пояснився б, як замах проти самої Ради. Уряд мусив лавірувати, щоб не зразити маси, не відштовхнути їх, бо досі вони слухали уряд і досить дружно відгукувались на мобілізацію тощо.

Взагалі молода козацька демократія на той час не витримала іспиту. Вона не вела маси, а сама пленталась у хвості юрби, яка ніде не бувала державнотворчою. Яскравим прикладом цього був зїзд відділу у самому Катеринодарі під головуванням осавула Федоренка. На зїзді Маршини, Маніковські, замість організаційної праці, вчитували всі кривди й утиски Добрармії, яка ніби ще й тепер перешкоджає кубанцям бити большевиків, що було тільки наклепом. Член Ради сотник С. Крикун, розхріставши груди, вимагав, щоб уряд не евакуювався, а йшов перед військами на зустріч большевикам, щоб довести свою непричетність до контрреволюції. Не чути було й одної промови, яка б свідчила про розуміння моменту та вказувала б якийсь певний шлях до рятування Краю. Забагато було самонасу: дехто простилав собі шлях до большевиків, які

«тепер інакші стали», дехто котився по пилюківській дорозі. Закінчуючи її в зелених, були й такі, що підлабузнювалися до Добрармії, щоб якось вискочити з Новоросійська. а ще були й такі, які не знали, що робити, одначе чужої поради слухати не хотіли.

Не тільки по станицях, а й по містах з боку робітничих організацій ніяких ворожих виступів не було. Навпаки, до останнього моменту представники робітництва при кожній нагоді висловлювали урядові свої симпатії. Серед робітництва Краснодару чутка про можливий вихід уряду з міста викликала жалю і побоювання за долю всього населення. Про «робітничо-селянську» владу, яка насувалася, вони казали: то йде влада не наша, не кубанська, а чужа. Представникові уряду, поінформованому про той або інший виступ робітників, досить було запросити організаторів і провідників та пояснити, що саме в наміченому виступі може ускладнитися становище уряду, — і легко можна було дійти до певного порозуміння й усунення всього, що могло б потягти за собою небажані наслідки. В такому наставленні до уряду серед робітництва, настроєного непримиренно до Добрармії, відіграла свою роль не тільки виразна позиція уряду цього складу, але й загальна політика Кубанського уряду в робітничому питанні — робітництву дано найбільше того, що знало найпередовіше робітниче законодавство.

Відносини дедалі ставали гостріші поміж Кубанським і Південноросійським урядами, а це неминуче вело до конфлікту. Загострення йшло не тільки по лінії безпосереднього стику, а і по лінії загально козацькій у Верхньому через Тимошенка, що за «портфель» мстився, ставши надзвичайним прихильником Кубуряду. Іванис сторонився далі Тимошенка, а цей демонстративно афішував себе послідовником Іваниса. Через це виступи Тимошенка загалом сприймалися, як рупор Кубанського уряду.

Південноросійський уряд рішив виступити на засіданні Верхнього з урядовою декларацією. 26. лютого 1920 р. Тимошенко, відкриваючи засідання, повідомив формально членів цього зібрання, що є заява Південноросійського уряду виступити з декларацією перед Верхнім і додав: «Але з цим урядом ми ні в якому органічному зв'язку не перебуваємо та до того ж і не відомо, де цей уряд буде розвивати свою діяльність, — може в теплих краях?.. Тимув будемо вважати цю декларацію просто за інформацію».⁶⁵⁾ Після цього передав головування своєму заступникові, а сам залізав залу засідання.

Цей вибух Тимошенка був цілком несподіваним для Кубуряду, як і для кожного члена цієї установи, але його

⁶⁵⁾ В. М. Краснов. «Из воспоминан. о 1917-1920 гг.» «Арх. Русск. Револ.» т. XI, ст. 153.

приписали на рахунок «кубанської політики» Невідомо, в які форми вилився б конфлікт між двома урядами, якби події скоро не розвели їх у різні сторони. За такий виступ мусив би нормально статися якийсь акт з боку Денікіна, який ще сидів у Катеринодарі з кольоровою охороною, але часи змінилися. Тепер образи сипалися на голову Денікіна, як листя восени, і привчали не реагувати на них.

Про дальші відносини поміж обома урядами свідчать такі факти: Кубанський уряд зажадав від Чорноморського управління державних маєтків передачі справ, що торкалися Кубанщини. Коли про це довідався Н. М. Агеєв, міністер хліборобства Південноросійського уряду, то заборонив це робити, зазначаючи, що йому інтереси цілого дорожчі інтересів частини, і що таке якась Кубанщина в порівнянні з Росією. Довелося на допомогу урядовцям послати загін козаків і тоді лише справи були перебрані. Кубуряд лише прагнув, щоб усі архіви про Кубанщину лишалися на її території, а не помандрували за її межі й не загубилися. Комітет Визволення Чорноморської губ. почав шукати стикку з Радою й Кубанським урядом. Щоб запобігти перешкодам з боку Південноросійського уряду, Іванис звернувся з проханням не втручатися у цю справу. Мельников пообіцяв, а потім послав до комітету для переговорів Н. М. Агеєва.

58. Зникнення Південноросійського уряду і конання Денікіна

Потроху, але невпинно фронт зближався до Катеринодару. Місто було переповнене біженцями та запіллям Добрармії. Все це мандрувало на Новоросійськ. Денікін видав наказа, щоб усі військові частини прямували на Новоросійськ і туди ж евакуювалися всі цивільні установи. Безглуздя такого наказу було ясне. На втримання у своїх руках Новоросійська і його району не було жадної надії при тому стані розкладу, до якого дійшли кращі добровольчі частини, не згадуючи донців, які перетворилися в загони грабіжників. (Уже й сам Денікін не počував себе безпечним; його потяг пильно охороняли добірні добровольчі частини — два бронепотяги та делька панцерних самоходів). Вивезти всю масу утікаючих не вистачало транспорту, на пароплави могли проскочити винахідливіші і сильніші та брутальніші. Для багатьох, зокрема для тих, кого Добрармія недолюблювала, Новоросійськ був пасткою. Серед командування Добрармії чулися голоси, щоб ненависні кубанці, як зрадники руської справи, попали в руки большевикам. За пляном евакуації Катеринодару, який виконували органи Добрармії, один потяг призначався Кубанському урядові. Останній ним не скористався, бо він вийшов разом з Ку-

банською армією. В цьому потязі розташувалися урядовці кубанських военно-судових установ, що вирішили евакуюватися через Новоросійськ до Криму. Потяг цей дійшов до станції Кримської, а далі його комендант-доброволець станції не пустив. Коли большевики наблизилися, стурбовані пасажери кинулися до коменданта з запитанням, чому не везуть їх далі. Той відповів, що має розпорядження Денікіна не пустити потягу Кубанського уряду далі, а при евакуації станції залишити його. З великими труднощами пощастило переконати коменданта, що в потязі нікого з уряду нема і таким чином добитися дозволу їхати далі. Це один з прикладів готентотської моралі союзника, призначеного диктатора Денікіна.

Відомості про настрої на місцях, що їх мав Кубуряд у своєму розпорядженні, вказували на те, що дальша боротьба проти большевиків не є безнадійною. Населення від мобілізації не ухиялося, місцями навіть добровільно формувало цілі частини, як, наприклад, в Таманському відділі. Щоб провести мобілізацію й утримати в повіті лад, з ініціативи Отамана Таманського відділу полк. К. Бережного приступили до формування «відділів порядку» з козаків, відомих своєю чесністю й дисциплінованістю, але приймалися й охотники. Скласти такий відділ доручено й Отаманові ст. Полтавської С. Г. Крикуну (членові Ради, сотникові). Крикун поїхав по станицях з закликом записуватися в його відділ, додаючи, що на Добрармію покладатися нічого, бо вона через декілька днів покине Кубанщину, а через те треба самим боронити свої хати від большевиків. Населення дуже приязно поставилося до цього і першого ж дня в Полтавську зібралось до 1 000 людей, серед яких було й досить станичної інтелігенції — учителів тощо. З кожним днем відділ зростає. Тоді Крикун став прохати дозволу переформувати його в полк. Отаман відділу дозволив таке формування і одного дня Крикун, сидючи на білому коні, оголосив відділові наказ, що він уже не звичайний відділ, а полк, що називатиметься «Гайдамацьким». Командиром Гайдамацького полку призначили військового старшину Чорного. Приплив охотників незабаром дозволив цей полк розвернути в дивізію, бо ще діяв романтизм. Останній же свідчив про ще певну бадьорість населення, до якого треба уміти підійти. Якраз Крикун був добрий пропагандист. Дивізію назвали також «Гайдамацькою», а Крикун при ній опинився в ролі якогось козацького комісара. Але це військо не хотіло разом з Денікіним битися за Росію (не хотіло воно, oprіч задиркуватих, і зводити зараз порахунки й боротися проти Добрармії). Більшість тримається стагих кубанських засад — «лежачого не б'ють», нехай собі з Богом відходить

із своїми добровольцями. Про московський шлях, очевидно, ці люди слухати не хотіли. Не вірили вони, що й Денікіну ще раз вдасться обдурити якихось на півдні громадян, щоб билися за... малиновий дзвін у Москві. Оті козаці добровольці хотіли боронити свій край та помагати ближчим і дальшим сусідам — Донові, Тереківі, горцям, грузинам, татарам Азербайджану і т. д. До уряду в ту пору населення ще ставилося цілком зичливо, чекаючи від нього вказівок і дисципліновано виконуючи його розпорядження.

Наприкінці січня Денікінів плян відступу на Новоросійськ став відомий і Кубурядові, який не хотів покидати Кубанщину і вважав, що при вищезгаданих настрях населення можна було організувати оборону Краю. Для цього слід було вирятуватися з-під руїн Добрармії й здобути свободу діяння. Уряд рішає перенести столицю з Катеринодара до Майкопу, де зосередити Кубанську армію, спираючись на безпечний лісовий та гористий тил. Відповідно до цього приступлено до розробки пляну евакуації незалежно від Денікіна, з утворенням ядра апарату центрального управління. На жаль це рішення не було здійснене негайно, поки ще фронт був за Ставрополем. Тоді б це уможливило більш-менш пляномірно перебраться до Майкопу й там налагодити організаційну працю. Все оце плянування загальмувало військове відомство на чолі з Болховітиновим, якому доручено організацію переїзду. Л. М. Болховітинов намічав декілька шляхів і плянів переїзду і кожного разу, як уряд погоджувався на запропонований плян, відмовлявся від нього, з уваги нібито на зміни фронту. Пізніше, коли виявилось «чорним-по-білому» аж на еміграції, що Л. Болховітинов і осавул Федоренко були большевицькими агентами, — зрозуміло стало, що вони на все йшли, щоб допомогти большевикам, а не Кубанщині. Іванис так і розцінював прояви Болховітинова, але конкретних доказів не мав, щоб виступити з цим відкрито. Отаманові Букретові ще декілька разів про це говорив, але він вважав це маніяцтвом.

Та до певної міри зв'язували уряд і обставини політичні. Донці якимсь способом довідались про наміри кубанців і намагалися затримати їх в Катеринодарі, для чого їхні проводирі не зупинилися перед брехнею. Наприклад, на початку лютого Донський Отаман ген. А. Богаєвський на засіданні Верхкругу заявив, що евакуація Кубанщини стає непотрібною. З 15-го лютого почнеться десант на Крим болгарських військ, що примусила зробити Антанта на допомогу Добрармії. Є всі підстави сподіватися, що фронт зміцниться і Добрармія матиме можливість знову почати успішний наступ. Перешкоджав і Верхкруг. Вчорашні угодовці йшли тепер за тим же Тимошенком до розриву, але ніяк не могли

на нього відважитися, вичікуючи слушного моменту. Була ще одна причина. Вирішено скликати Крайову Раду, зроблено відповідні розпорядження, а тому до дня її відкриття якось ніяково було залишити Катеринодар. Нарешті частина Ради зібралася. Відкрили приватну нараду, бо не було кворуму. З уваги на надзвичайні обставини, вона постановила вважати себе правосильною Крайовою Радою.

2-го березня 1920 р. Денікін, нікого не повідомивши й не давши будь-яких розпоряджень, виїхав до Новоросійська. Це справило враження, ніби головнокомандувач утік. Тимошенко, звичайно, цей момент використав і носився з розривом із Денікіним, намовляючи на це й Іваниса. Цей же міркував, як би вирвати Кубанщину не тільки від Денікіна і його мертворожденного уряду, а й від Верхкругу, за який чіплявся хамелеонистий голова Верхкругу. Щоправда, не було сумніву, що члени Верхкругу розлетяться на всі боки і ця установа самоліквідується, але може залишитися президент, найгірше — голова Верхкругу, що мав невичерпну енергію. У зв'язку з цим Іванис рішив перетягти коли не всіх, то більшість терців на свій бік. З цією метою він відбув дві наради з ген. Карауловим, доводячи, що його Отаман Вдовенко й Терський уряд уже напевно в Грузії, де панують соціал-демократи (меншевики) й чиста демократія. Добре було б, якби фракція Тереку трохи також посунулася лівіше й обтрусилася від чорносотенства, як доводив Іванис. Караулов виявився майже одностумцем Іваниса й пообіцяв підготувати свою фракцію.

В день від'їзду ген. Денікіна (2 березня) зібрався Верхкруг Дону, Кубані й Тереку і без дискусії увалив таку резолюцію:

»Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку, обміркувавши сучасний політичний момент у зв'язку з подіями на фронті й беручи на увагу, що боротьбу проти більшевизму вели сили в соціально-політичному відношенні занадто різномодні і об'єднання їх мало примусовий характер, що остання спроба вищого представницького органу Країв — Донщини, Кубанщини й Терщини — Верховного Кругу згладить дефект об'єднання, не дали бажаних наслідків, а також констатуючи тяжке воєнне положення, що утворилося на фронті, ухвалив:

1. Вважати, що порозуміння з ген. Денікіним в справі організації Південноросійської влади не відбулося;

2. Звільнити отаманів й уряди від усіх обов'язків, пов'язаних із згаданим порозумінням;

3. Вилучити негайно війська Дону, Кубані й Тереку з підлеглої ген. Денікіну в оперативному відношенні;

4. Негайно приступити разом з отаманами й урядами до організації оборони наших Країв — Дону, Кубані й Тереку і сумежних країв;

5. Негайно приступити до організації союзної влади на підставах ухвали Верховного Кругу від 12. січня 1920 року» (тобто на принципах парламентаризму й широкого народоправства).«

Ця резолюція розривала угоду Верхкругу Дону, Кубані й Тереку з ген. Денікіним, але вона не зачепила актів, якими були зв'язані поодиночі і Донщина, і Кубанщина, і Терщина; власне відновлено *status quo ante*. Не зважаючи на пункт 3, підлеглість Денікіну кубанських військових частин залишалася, бо впливала вона не з цього пункту, а з інших актів Кубанської влади, яких Верхкруг скасувати не міг.

Власне ця резолюція дуже збільшувала плутанину в тих умовах, особливо військових, серед яких не знати було, кого ж слухатися — чи свого Військового Отамана, чи Денікіна, чи Верхкругу?

Точка 4 тхнула чистою риторикою. Треба було дивуватися, як могли ухвалювати її люди, які не знали, що отамани й уряди роз'їздяться в протилежні боки. Та і сам Круг не був однотайним і одноцільним: терців майже зовсім не було, частина донців завчасно евакуювалася з своїм Військовим Кругом і урядом до Новоросійська, де їх ждав власний пароплав.

Якийсь час до прийняття цієї резолюції ген. Сидорін поводив себе ніби як незадоволений Денікіним і взагалі добровольцями. Близьчі до донців кубанці стали промацувати ґрунт, чи не з'єднатися Кубанській армії з Донською і взяти одного командувача, цебто ген. Сидоріна. Лихо було в тому ще, що призначений Командувачем Кубанської армії ген. Улагай видужував з тифу й в командування не вступав, а його начштабу ген. Стогов також невідомо чим займався. Ні Кубармія, ні отаман, ні уряд не знали, хто власне керує різними формаціями кубанців, що все прибували новомобілізованими зі станиць. Начальник Кубанського штабу ген. Лещенко також був немовлям у цілій справі. Отож шукали Командарма. Зважаючи на професійно задовільний склад Донської армії і на певну популярність в ній ген. Сидоріна, група кубанців звернулася до нього із запитом, чи не погодився б він на командування доно-кубанцями. Сидорін уникнув прямої відповіді, але донці, що знали про намір отих кубанців, запевняли їх, що в слушну хвилину він погодиться. Коли ж, після залишення Денікіним Катеринодару, кубанці цілком одверто запропонували Сидоріну прийняти командування, то він рішучо відмовився. Начальник його штабу ген. А. Кільчевський також відмовився, додаючи до цього: «Ніколи цього не буде! Це бунт, а на бунт як чесний салдат, я ніколи не піду!» Цей «чесний салдат» за часів Отамана П. Краснова сидів з Сидоріним у Новоросійську і провадив інтригу проти цього Отамана, поки його не скинули, а після катастрофи (див. далі) хутко перекинувся до большевиків, які його потім отруїли в Бер-

ліні. Це була ще одна лекція довірливим кубанцям, що донці в слухну хвилю пригадують, що вони російські патріоти, що їх місце з «руськими людьми», а не із зрадника-самостійниками кубанцями.

Такі обставини змушували кубанців діяти самим. Здавалося, що настав мент, коли логічним кроком мусив бути наказ Кубанського Отамана, який би касував усі розпорядження попередніх отаманів, які ставили кубанські частини в залежність від Денікіна, і за яким би він перебрав на себе головне командування. Але Букретов з Болховітиновим, не зважаючи на пораду Іваниса це учинити, обмежилися наказом відходити на Майкоп, а не на Новоросійськ. (Між іншим, такий же самий наказ майже одночасно видав і Денікін, чи то з політичних міркувань, чи з військових, чи для більшої плутанини.) Взагалі Військове відомство продовжувало дивовижно поводитися. З його наказів випливало, що похід потрібний на те, щоб спасати кадри старшин, а не боротися за свій Край. Все робилося дуже таємничо навіть перед урядом, до засідань якого все рідше й рідше заходив член його ген. Болховітинов.

Готуючись до залишення столиці Краю, Катеринодару, уряд заздалегідь по всіх відомствах попередив урядовців, що в похід вони можуть іти лише добровільно та що це не є прогулянка, а тяжкі обов'язки з ризиком для життя. В похід ніхто з уряду й його інституцій не сміє брати жінок і родин. Жінки можуть бути лише милосердними сестрами при військових частинах. За таких суворох вимог ніхто з членів уряду, включно з головою його, дружин не взяв. Лише Військовий Отаман Букретов відправив свою дружину через Новоросійськ до Тифлісу. Не всі й члени уряду вийшли в похід, але тільки один Колотинський з'явився до голови, щоб щиросердно попросити вибачення, що через стан здоров'я не може йти в похід. Голова уряду слабшим і старшим сам не радив виходити з Катеринодару, бо в поході вони б мучилися і заважали іншим. Колотинському голова подякував за щирість і просив «не згадувати лихом...» Про будь-який примус, хоч би й моральний, з боку уряду не було мови.

Родинам висланих до Царгороду уряд асигнував значну суму в чужоземній валюті завчасно (див. далі) і допоміг виїхати до Новоросійська й далі.

Вихід з Катеринодару призначили на 4 години 4-го березня (за ст. стилем). Вже за декілька днів перед тим військова влада в місті була передана донському генералові Гвандуріну, а цивільна тимчасовому міському виконавчому комітетові, який утворили з членів міської Ради (Балкевич, Сироша, Тохадзе, Самійленко, Безходарин-Івченко). В цьому комітеті ні єдиного большевика, як твердить В. М. Кра-

снов (В. М. Краснов. «Из воспом. о 1917-1920 гг.» «Арх. Русск. Револ.», т. XI, ст. 159) не було. Уряд видав Комітетові потрібні кошти й конечну для організації міліції зброю. Йому ж передав і в'язницю, у якій задовго до залишення Катеринодару утворився неспокій. Більшість доглядачів утекла і лише завдяки енергії й тактові начальника в'язниці з 9 доглядачами, що залишилися, почастило утримати лад у в'язниці, де було близько 1 000 в'язнів. Згодом недотачу дозорців поповнили з власної ініціативи робітники, а перші два дні доглядачі стерегли політичних, а політичні — карних. (Політичні самі запропонували таку комбінацію). Та все ж таки в'язниця хвилювалася. Непокоїлися й деякі шари міського населення, бо дійшли чутки про масові розстріли під час евакуації місцевих в'язнів у Ставрополі. Можливість такого вчинку не була виключна і в Катеринодарі після передачі влади до військових рук. Єдиним виходом було звільнення політичних в'язнів. Кубанський уряд виробив плян такого звільнення, але його порушив Південноросійський уряд, який несподівано 28. лютого випустив 29 місцевих большевиків на волю, які рахувалися за Головним командуванням, цебто випустив мозок місцевої большевицької організації, а на другий день покинув Катеринодар. В'язниця знову занепокоїлась, припускаючи, що решта буде розстріляна. Нічого не лишилося, як звільнити в'язнів дотерміново. У зв'язку з цією історією В. М. Краснов, кол. міністер Юстиції Південноросійського уряду у своїх спогадах — «Архив Русск. Револ.» т. XI, ст. 156, — говорить неправду, що він, звільняючи з в'язниці большевиків, знайшов там 169 в'язнів, які рахувалися за Кубанським урядом в порядку, що суперечив вимогам закону, про що він і повідомив відповідного члена Кубанського Уряду. Скільки рахувалося за урядом, міністром якого він був, Краснов не каже. В дійсності ж, якщо тоді й були в'язні, то майже всі вони рахувалися за установами Добрармії. Що інакше й не могло бути, це ясно кожному тов. прокурора, який доглядав в'язницю. Висловлене Красновим треба пояснити дилетантизмом в прокурорській справі. Не відповідало правді й те, що він (Краснов) про цих в'язнів повідомив члена Кубанського уряду. Він повідомив про випущення 29 большевиків, а про 169 — ні слова не було сказано. Взагалі треба дивуватися більше ніж сміливості, з якою Краснов заліз до катеринодарської в'язниці, не попередивши, бодай з чемности, якщо не члена Кубуряду по справах юстиції, то бодай прокуратуру. Це була парубоцька вихватка, а не вчинок поважного інтелігента. Неправдиво Краснов оповів і про те, що ніби випущеним большевикам він під загрозою нового арешту запропонував гарантувати недотор-

каність родин членів уряду й Ради, які залишилися в Катеринодарі.

Ще 3. III. вранці ніхто не припускав, що до Катеринодару вже наступного дня вйдуть большевики. Припускалося, що донці ще бодай з 4 дні триматимуть місто. 4. III мусили вийти з міста отаман, уряд, рештки Веркругу, урядові обози й війська і посуватися в напрямку на Майкоп. Голова куб. уряду залишався в місті до остаточного виходу з нього козачих військ, бо треба було видрукувати банкноти в 500 карбованців, закінчення яких саботувалося. Увечорі 3. III. всі обози вишикувалися в напрямку до залізничного мосту через Кубань — єдиної тут переправи. Вони мусили вночі чи на світанку почати рух через міст. Увечорі ж у палаці Військ. Отамана стало відомо, що донці покинули фронт і без спротиву, навіть втративши зв'язок з ворогом, швидким темпом наближаються до Катеринодару. Треба було сподіватися, що наступного дня большевики будуть у місті. Здавалося, треба було негайно почати переправу обозів за Кубань, щоб скористатись з відносно вільного ще залізничного мосту. В невеликому колі осіб, що одержали цю вістку у палаці Отамана, почувлися резонні голоси про негайне вирушення обозу. Та проти цього рішуче запротестував сам Військовий Отаман, а особливо Болховітінов, доводячи, що вночі рух через греблю й міст неможливий та що всі обози загинуть. Отже наказано чекати до ранку. Але перед одинадцятью годинами ночі Букретов, не повідомивши уряд, а лише з членами уряду Болховітіновим і Ледомським із своїм окремим обозом, що був значно більший урядового, покинув Катеринодар, перейшов міст і дійшов до аулу Шенджій, де й заночував. Так почався цей жахливий, останній похід.

59. Жахливий похід

До помешкання голови уряду адьютант підвів батьківського жеребця красуня з сідлом у срібному наборі, якого за два дні до того з Ханькова, разом з конем для брата, який був у батареї, привела Ліна. Стрибнув на коня й поїхав до півсотні юнкерів, що ждали з командиром-полковником. Прийняв рапорт, поздоровкався з юнкерами, коротко сказав, яке мають виконати завдання. Слід кілька слів сказати про полковника. Ще з вечора, коло 10 години, перед тим як привели коней до дивізіону, Іванис заскочив до канцелярії командира, щоб попросити перетримати коней. Красунь командир, полковник Півньов, попросив голову уряду поінформувати, з ким же вийдемо в цей похід, який може бути найжахливішим, — чи знову з Денікіним? Це питання голові уряду було несподіване, бо

Півньова він бачив у житті 3-й раз. Однак, глянувши на відкрите мужнє обличчя з трохи мрійливими блакитними очима, він щиро відповів: з Денікіним не підемо, плянуємо відійти на Майкоп, а не на Новоросійськ. Верхкруг розірвав умову з Денікіним, але Кубанщині не потрібний і Круг; мабуть скоро і з ним попрощаємось. Полковник подякував і додав, що трохи мало були інформовані військові кубанські начальники про діяльність свого уряду. Може в поході це виправиться. Полковник провів голову до самоходу і вони по-приятельському попрощалися. Ця коротка розмова виявила непоправну помилку тих кубанців, які куйовдилися в політиці — члени Рад та нечисленні журналісти — і не мали зв'язку з старшими військовими начальниками. Багато їх приятелювало з молодшими старшинами — з хорунжими, сотниками, а з осавулами, військстаршинами, полковниками й вище рідко зустрічалися на офіційних прийняттях. А треба сказати, що якраз старші військові начальники з кубанців найменше розуміли, що творилося навколо них. Серед них же було багато й кубанських патріотів, мабуть твердіших самостійників, ніж багато членів Ради. Це була одна з найголовніших причин багатьох невдач кубанців.

Поруч з полковником голова уряду з юнкерами попрямували до літографії, де мусили друкуватися банкноти. За ними йшов віз, запряжений добрими кіньми. В літографії було темно, на дверях замок. Знайшли сторожа, він відімкнув і відчинив двері, трясучись і сподіваючись кари. Голова розпитав, коли й куди подівалися робітники. Виявилось, що за дня ще вони утекли, бо своєю поліційну охорону осав. Федоренко відкликав. Банкноти лежали стосами у незакінченому вигляді. Всю цю макулатуру, два камені навантажили на підводу і почали обшукувати ціле підприємство. Знайшли досить паперу, фарби й різні інструменти. Частину взяли на віз, а решту попалили й понищили. Так провозилися пару годин, коли на сході смужка забіліла й потроху починала невиразно червоніти. Світало. Подякувавши сторожеві за допомогу все познаходити, рушили на переправу.

По дорозі голова уряду післав ад'ютанта до свого помешкання довідатися, чи не було якихось вісток. В урядовому кабінеті також усі ще спали. День був похмурий. Сонце ніяк не мгло пробитися через хмари. Коли наблизилися до площі отаманського палацу, побачили урядовий обоз, що в безладді повільно посувався, бо між нього влізли хмари донських вояків з прерізними біженцями. Козаки ці мусили боронити Катеринодар, а вони фронт кинули. Урядовий обоз розірвали на декілька частин. Голова про-

бував навести лад, але для цього треба було вжити зброю, а на це не було кому рішитися. Все хаотично посувалося, хвилями поспішаючи й випереджаючи, штовхаючи інших на бік. На мосту часто творилася затичка й рух спинявся. До всього цього донці в Катеринодарі розбили горілчаний склад і багато було п'яних, вони грабували магазини й багатші помешкання. Все оте «благодобуте» п'яні «воїни» волокли з собою. Опам'ятати їх можна було хіба скорострілами. Пробували знайти начальство цих п'яних базік, які втратили людський образ, але ніхто не признався. Донських старшин видно не було, бо вже тоді багато з них познімали погони й їхали «пасажирами». Між цією кашею людей посувалися частини урядового обозу й групами сумні кубанці. Як пізніше виявилось, через міст перейшли тільки обози канцелярії уряду й Ради, відомства внутрішніх справ, фінансів, хліборобства, а решта загинула. Деякі підводи донці перекинули з греблі набік і... пограбували. Особливо ж болюча була втрата обозу (17 підвід) відомства здоров'я з його запасами ліків і матеріялів для перев'язування раних. Варто згадати, що найкращою перешкодою для переправи мостом було виявлення причетности до Кубанського уряду. Не тільки донці, а й офіцери відділу, що його зформував член уряду ген. Болховітінов і який утримувався з урядової скарбниці, косо дивилися на Уряд. Ніби таємна рука перешкоджала евакуюватися урядові та вивести свої обози. За це большевики мусили б пребагато віддячити ген. Болховітінову. Останній фахово «обробив» Отамана Букретова і купу старшин біля себе, які сліпо вірили цьому своєрідному пробольшевицькому Азефові. Таку звичайнісіньку річ, як наведення понтонного мосту через мілку тоді Кубань начальник штабу цілого Кавказького фронту, ген. Болховітінов «забув». А приклад для цього можна було мати з большевиків, які в 1918 р., утікаючи з Катеринодара, наводили понтонний міст і не залишили одної людини. Морально, без сумніву, за це відповідає і ген. Денікін, що продовжував вважати себе Головнокомандувачем і Кубанської армії.

Слід відмітити, що діяльність військового відомства ставала все більше загадковою й подвійною. З одного боку, ген. Морозов, помічник ген. Болховітінова, формував Кубанський відділ, що мусив бути підпорою уряду, а з другого, з ініціативи його шефа творяться офіцерські відділи — ніби для борстби проти виступів місцевих большевиків. З большевиками вони, звичайно, не боролися, а Кубанський уряд вони раді були хоч в ложці води утопити. (Цікаво також нагадати, що недоторканість членів уряду була так організована, що коли офіцери з добровольського автопанцерника «Юрій Милославский» вирішили були роз-

правитися з деким з уряду, то їм нічого не лишалося, як не ночувати дома, бо сподіватися захисту від відомства внутрішніх, як і військових, справ було безнадійним). Дивні були, щоб не сказати більше, і деякі призначення. Наприклад, інтендантом призначили ген. Білоусова, який покинув Кубанську армію і з грішми утік до Криму; на чолі евакуації поставили ген. Мадритова, який набув собі сумну славу в Кореї під час Японської війни, а влітку 1918 р. на кавказьких водах закликав офіцерство до замирення з большевиками й співпраці з ними).

В багатьох заходах військового відомства помічалось не організацію до дальшої боротьби за Край, а врятування певних кіл офіцерства й намагання захопити все в свої руки, позбавивши уряд всякої сили. Уряд не зрозумів такого становища і сам до певної міри допоміг цьому. Незадовго до залишення Катеринодару ген. Болховітінов на засіданні уряду запропонував передати на час походу всі крайові кошти в польову військову касу відділу Морозова, мотивуючи це тим, що там вони будуть краще збережені. Член уряду по справах фінансів не заперечив і пропозиція була спішно ухвалена. Наслідки цього уряд зрозумів лише під час походу, коли опинився без копійки грошей у своєму розпорядженні, а Отаман, витрачаючи їх безконтрольно, не даючи жадних звідомлень, заявив, що це гроші для військових, а урядові він не дасть нічого. (Між іншим, про намагання Отамана скупити всі гроші в своїх руках свідчить такий факт. 27. II. Денікін, на підставі попередніх розмов з членом уряду по справах фінансів, повідомляє Букретова, що на підсилення Катеринодарського відділу державного банку буде видано аванс на 300 мільйонів карбованців, і Букретов написав резолюцію: «Ці гроші виключно для армії і будуть увесь час під моїм контролем». Правда, одержати цих грошей не довелося. Коли за ними поїхали урядовці банку, то міністер фінансів Денікіна заявив їм: «Гроші вам видані не будуть, можете їхати назад»). Ці кошти при відділі Морозова були для уряду втрачені. Офіцерська охорона не врятувала їх від того, бо частина була розкрадена на мості, частина покинута.

Лишаючи Катеринодар, Крайова й Законодавча Рада, Отаман і уряд звернулися до населення з такою відозвою:

»Громадяни! Ми, Крайова й Законодавча Рада, Військовий Отаман і Крайовий уряд, знову, як і два роки перед цим, разом з Кубанською армією тимчасово залишаємо столицю рідної Кубані, місто Катеринодар. Ми йдемо для того, щоб далі виконувати волю, покладену на нас населенням Кубанського Краю. Ми продовжуємо захищати свободу Кубанщини і порядок, встановлений волею кубанського народу, і допомагати братам Дону й Тереку визволити їх Краї. Ми нікому не хочемо накидати наших порядків, але й самі не хочемо, щоб нам накидали їх силою. Ви будете ненавидити ті

порядки, які установлюють большевики проти бажання народу. Вас знову обеззброять, і ви знову повстанете, але тільки принижені, сплюндровані, і з новою силою розгориться жорстока братовбивча війна. Ми йдемо за Кубань, щоб організувати грізну силу і вас кличемо в лави Кубанської армії. Ідіть до нас гуртками і поодиноці за Кубань. Ставайте дружно коло вибраних вами людей і тоді лише можуть бути виконані наші бажання. Так злітайтеся ж до нас, сини вільної Кубанщини, і ми швидко знову повернемося у нашу столицю та створимо умови для мирного життя й вільної праці.»

Останніми вийшли з Катеринодару не донці, як то мало бути, а частини відділу ген. Морозова, який особисто в перших лавах стрінув ворога, прикриваючи переправу через міст до самого вечора. Лише наступного дня ввійшли в місто червоні війська в кількості 1 500 вояків і зараз же почали спроби переправлятися на другий берег Кубані. Обхідна ж колона, що йшла правіше, поспішала на Слав'янську, Троїцьку й Кримську, щоб перерізати відхід на Новоросійськ. Було ясно, що невеликою кількісною перевагою перемогли під Катеринодаром большевики, а лише використанням безладу і хаосу створеного самим ген. Денікіним і Верх-кругом. Треба безумовно визнати, що большевикам не безпосередньо допомогли й представники Вел. Британії, що зі своїх складів безпосередньо козакам не дали ні одного патрона, ні одного набоя для гармат, ні одного пакета для перев'язування ранених. Все це лишилося на катеринодарських «інтернаціональних» складах британців для... большевиків. Останні за цей «дарунок» могли подякувати ген. Голману, а може його патронові, Ллойд Джорджові — прем'єру в Лондоні, що Денікіна в Палаті назвав «Харковим», виявляючи велику «поінформованість» в східніх справах! Ген. Морозов міг і довше затримати Катеринодар, але він мусив ощаджувати амуніцію й оглядатися, чи хто стримує обхідну колону.

60. Знову на Закубанні

Вирвавшись через міст голова уряду з юнкерами опинився на довгій греблі до півстанції Ейнем. На греблі багато вже було вибоїн і болота, нанесеного з усіх напрямків. Вздовж греблі невеликими групами йшли й верхи їхали військові частини, якісь підводи до найкращих колясок, запряжених прекрасними кіньми, калмики триколесними тягалками, що їх тягли верблюди. Верблюди сковзалися по мокрім камінні і жалібно ревли. У де яких з лап текла кров. По боках уже втоптали стежки цивільні піші, переважно старші люди, здебільшого поважні господарі. Ішли вони з вузликами, іноді з торбами за плечима, найбільше з костюрами, сумні, сумні... По боках греблі тяглися, особли-

во ліворуч, плавні, заросли грубим висохлим очеретом, кугою, рогозою, пожовклою осокою, з рідкими плесами води, на яких плавало латаття, що ще не прокинулося від зими й не показало своїх білих, чистеньких квітів. Все це посилювало тугу, а перед очима слалась далека, далека невідома путь. Всі оті старенькі сиво- й білоголові дідусі йшли... спастися від розбишак большевиків, щоб не переносити й не бачити знущань з найближчих, не чути сороміцької лайки в Бога й Богородицю. Куди йшли, вони не думали, за гуртом переставляти ноги і не мали найменшої уяви, що їх чекає попереду, де вони знайдуть притулок. Більшість цих мандрівників була з багатой Чорноморії, які не знали того, що за Кубанню багато людей харчувалося сухими грушками, кислицями, терном, кизилом, шипшиною та іншими лісовими овочами, заощаджуючи хліб на неділю... Все сунулось за урядом, не розуміючи, яким тягарем вони ставатимуть. І все то звалиться в першу чергу на бідні черкеські аули, що самі звилилися кукурудзою, якою на чорноморії виходували лише худобу.

Довгий шлях, до 12 верстов, до Ейному все ж був брукований, колеса не вгрузали по ступиці, а з пішоходів липка глина не стягала чобіт. Коли ж звернули з греблі на аул Тахтамукай, то зразу опинилися на вузькій польовій доріжці мочарів, по яких проїхали тисячі коліс, місячи цей суглинок все глибше й глибше. До того сипав дрібний ще зимовий дощ. Від'язувати до привалу з тороків бурку не хотілося. Підвода почала відставати від вершників, вона була перевантажена, а колеса врзалися й стрибали по мочарових купинах. Перед очима слалася рівнина, по якій видно було окремі кущі терну, ожини, групи високих осик. Де-не-де стояли невеликі сгіжки сіна чи соломи з торішнього врожаю. До одної такої скирточки підїхали й юнкери, щоб зробити короткий привал і трохи розправитися, бо хоч і молоді були, а безсонна ніч і нервове напруження відбилося й на них. При підїзді побачили, як з-під скирти вийшли дві купки старших мандрівників з ціпками. Вони поспішали відійти. На привалі відпустили попруги, розгнуздали коней, призначивши коноводів. Коні зголодніли. Почали висмикувати смачні стеблини й хрумкати. Юнкера розсілися навколо соломи. Дехто з них дістав бутерброд і жував. Підїхала підвода, добрі коні — парували. Голова уряду наказав зняти з воза макулатури, залишити з десяток зразків, а решту спалити, щоб зменшити тягар. Всі одягли бурки й різнотипові дощовики. Потроху всі розташувалися й тихо задрімали, стулив очі й голова, але сон відганяли безконечні думки про ситуацію. Трохи гризло моментами, що виїхав, не побувши на Ханькові й не попрощавшись з підтоптаними батьками, що не вивіз двох се-

стёр з Ростова та й інші родинні сантименти. Та ось він почув за скритою шепіт. Якийсь молодик гаряче доводив, що сам читав, що Рада порвала з Денікіним і куди, мовляв, ми тепер ідемо? За самостійників битися він не буде. Другий йому спокійно відповідає, що може він помилився, бо він також читав, але порвав стосунки з Денікіним Верховний Круг, а не Рада. — Мені все одно, як той совдеп називається, відповідає перший, а без Денікіна все пропаде. Втрутився третій і заявив, що може з російського боку й так, але що почувують кубанці, для яких найближчими є їхня земля та їхній уряд? Вслухуючись у цю дискусію, голова спершу хотів втрутитися, але далі відчув, що хлопці-кубанці самі дадуть раду.

За дві години відпочили, знайшли криницю, напоїли коней, дали трохи й вівса похрумати, якого захопили з собою в суми. Тут голова приглянувся ближче до отих юнкерів. Більшість була добре одягнена, з пригнаною зброєю на конях, щоправда, без білих сиром'ятих «бабіївських» поводів. Далі рушили на аул Тохтамукай, бо не мали певної орієнтації, де отаборилися отаман і уряд.

Далі шлях ішов по піскуватішій смузі і на колеса не налипала глеяка, як на Кубані називали дуже липкі ґрунти. Їхалося легше, перестав сипати дощ і моментами із-за хмар виглядало сонечко. Підвода не відставала від вершників, які їхали кроком, розглядаючи по боках, де видно було рух військових і цивільних груп і поодиноких пішоходів. Дозорів і особливих передсторг не робили, бо були переконані, що через Кубань червоні ще не ступили. Найбільше серед цього людського моря було колишніх військовиків, які то обминали юнкерів, то від них відставали. Їхали вони групами сотень і більше, але між ними не видко було старшин, бо всі були в однакових шинелях з своєрідними «хватськими» чубами з-під картузів, чи шапок. Друге, що кинулось у вічі, що у цих «воїнів» мало в якого була ґвинтівка, а щодо списів, якими ці козаки так гордилися, то їх не було й на показ. Розговорившись з командиром, голова довідався, що то були рештки корпусу ген. Мамонтова (помер від хвороби на тиф в Катеринодарі), які ходили в глибокий рейд по запілля. З цього рейду корпус повернувся з багатою військовою «здобиччю», але як бойова одиниця цілком розклався. При уважнішому огляданні й рахуванні голова уряду констатував, що це воїнство має не більше одної рушниці на 10 козаків. Це був страшний непотрібний тягар у поході. Ці війська й калмики часто перешкоджали рухові, особливо на вузьких шляхах лісами. Так за дві години добилися до аулу Тохтамукай, зробивши ще з 8 верстов.

В Тохтамукаї знайшли кубанські резервові частини, від яких довідалися, що ставка Отамана перебуває в аулі

Шенджій. В цьому аулі відпочили довше, але не розсідлюючи коней. По цім привалі рушили на аул Шенджій, аул, в якому 2 роки тому ж в березні ставку ген. Корнілова, командувача Добрармії, відвідав новоспечений генерал Л. Покровський (пізніший кат кубанських козаків). Знову в похід з того ж самісінького аула. До аула Шенджій їхали близько 10 верстов — з об'їздом розливів гірських річок. По дорозі траплялося більше чагарників, але попадалися й солідніше оброблені поля. Культивування нагадувало гірські станиці, які тут для черкесів були зприкладом. Хоч їзда не була тяжка, але коні вже таки зморилися й треба було зробити ще один привал, поки добралися до аула Шенджійдесь аж над вечір. Скоро знайшли квартиру уряду з просторим двором. Голова уряду подякував полковникові й юнкерам за службу й відпустив їх. Уряд був у тому складі, який намітився ще в Катеринодарі на випадок походу. Дехто з членів уряду втратив сідло і треба було його здобути.

В Шенджії ще того ж вечора відбули засідання уряду запросивши до нього всіх членів. Болховітінов не з'явився, не подавши навіть причини. Взагалі цей генерал снував свої справи навколо отамана, міцно його тримаючи під своїм впливом і ігноруючи уряд (за весь похід ні разу не з'явився на засідання). Видно було, що він хотів якось здихатися уряду. Іванис декілька разів домагався від Букретова замінити Болховітінова, а він боронив його, вважаючи його незаступним начальником штабу при отамані. З кожним днем Болховітінов у поході ставав ворожішим, але він, мабуть, не догадувався, що його ролю в уряді оцінюють як негативну. На цьому ж засіданні уряду виявилось, що обоз отамана складається з таких товарів, як спирт, горілка, килими тощо. Робити з цього якийсь висновок не було доцільно при нез'ясованості справи з Командуванням Кубанської армії і взагалі при хаосі, в якому опинилися військові частини в Закубанні.

На другий день, 5-го березня, Іваниса й Тимошенка знаенацьки і досить рано запросив до себе отаман Букретов. Коли ж вони підійшли до саклі, де спинився отаман, то почули дуже крикливий голос. Двері — напіввідкриті. Війшовши до саклі, прибулі побачили таке: за столом сидів от. Букретов, злякано й розгублено слухаючи пискливий крик людини в генеральських погонах, середнього росту, непомірно товстої, з роздутим животом, на якому теліпався кинджал, як у шашличників у Тифлісі, з остриженою по-московські головою («під котюлок»); коло нього стояв щуплий, малий, в англійському мундурі і теж з генеральськими погонями чоловічок. Перший був командир 3-го Корпусу, ген. Топорков, з сибірських козаків, недавній ще

вахмістер, але в Денікіна вислужився до генерал-лейтенанта, — це й другий його начштабу, ген. Муравйов, ніби з кубанців. За Іванисом і Тимошенком увійшло ще декілька кубанських офіцерів. Букретов, побачивши їх, зразу з піднесенням сказав: «Я з Денікіним не поривав, то зробили вони, спитайте у них», — і вказав на голів Ради й Уряду. Монгольське лице Топоркова перекошилось і генерал зі слиною почав кричати: «Як ви сміли обманути Раду і розірвати з Головнокомандувачем ген. Денікіним!» Тимошенко короткими репліками перебивав Топоркова і спростовував, що Рада в розриві участі не брала та що це зробив Верховний Круг. Генерал намагався перекричати Тимошенка, заявляючи, що йому байдуже, який «совдеп» це зробив, але без ген. Денікіна він командувати 3-м корпусом не буде. Таку ж заяву несміливо повторив і начальник штабу, ген. Муравйов. Топорков репетував далі, викрикуючи: «Без зброї, без набоїв воювати не можна, а Ви дасте мені це?» Іванис, який досі мовчав, приступив ближче до Топоркова й сказав: «Ми не глухі і для нас вистачить говорити нормальним голосом. З набоями й амуніцією від Кубані до Абинської стоять потяги, наповнені військовим майном і мусите їх звідти вибрати, бо до Новоросійська вони не докотяться і лишаться большевикам, як ми нічого конкретного не робитимемо». На це вже без крику Топорков відповів питанням же: «А де я візьму підводи?» — «Це вже інша справа», — сказав Іванис. — «за годину уряд видасть вам дозвіл мобілізувати коні й підводи з найближчих станиць, Георге-Афіпська, Сіверська, Ільська, Холмська, Ахтирська й Абинська; ці станиці можуть постачити потрібні перевізні засоби. а нам слід лише швидше діяти. а не митінгувати. До речі, з Денікіним порвала не сама Кубанщина, а й Дон і Терек». Топорков зм'як і вже несміливо заявив від імени офіцерства корпусу, що з уваги на розрив Кубанської влади з ген. Денікіним вони відмовляються командувати Кубанськими частинами. Тут несподівано один із старшин, що ввійшли до саклі, сказав, що заява генерала не відповідає правді й думкам та настроям кубанського офіцерства, яке вважає, що уряд і Рада зробили добре, що відокремилися від Добрармії. Обидва генерали після цього зняковіли і взяли назад свою заяву.

Та лихо було в тому, що в цей дуже відповідальний момент, коли треба було дати лад розрідженим кубанським частинам і організувати захист можливих переправ через ріку Кубань, — в ролі найстаршого начальника цього району був отой ген. Топорков. Це була людина хоробра, але він абсолютно не надавався на ролю організатора і командира цілого корпусу. Напівграмотний в справах військової адміністрації й керування, Топорков на пам'ять знав статут

муштрованої служби, як може його знати старий досвідчений вахмістер; все ж, що було поза цим статутом, для нього було китайською абеткою. До того ж він стабілізувався на обожнюванні ген. Денікіна, який і його так високо підніс в ранзі. З такої особи міг щонайбільше виробитися командир полку при добрих старшинах. На посаді начальника штабу корпусу він мав ген. Муравйова, цілковитого бездару з обмеженою освітою

Командувач Кубанської армії ген. Улагай, відірвавшись від частин своєї армії, перебував із своїм штабом у потязі на станції Георгієво-Афіпській і апатично ставився до налагодження зв'язку з армією, з отаманом і урядом. Він не виявив жадної ініціативи, не поворухнув пальцем у такий відповідальний момент, щоб дати лад своїй Армії. Пояснювали цей стан ніби тим, що ген. Улагай не мав засобів пересування по ґрунтових шляхах. Однак важко повірити, щоб Командувач Кубанської армії не спромігся знайти декілька осідланих коней, щоб верхи доїхати від Георгієво-Афіпської до аула Шенджія (яких 30 верств). Під боком же були станція і донці та свій власний конвой, а по шляху скрізь були розташовані частини 3-го кубанського корпусу. До самого Шенджія дорога була відкрита й безпечна. Генерал же Улагай замість цього покотився до Новоросійська і далі в Крим, ставши дезертиром Кубанської армії. Але ген. Денікін цього дезертира не тільки не віддав під військовий суд, а ще й вивіз його в Крим, де він міг бути лише в старшинській резерві. Все це витворило на радість ворогів Кубанщини (не лише большевиків, а й не менш запеклих добровольців) ганебне, до сліз прикре для кубанців становище. Командувач Кубанської армії в один з найвирішальніших моментів її життя покинув її на призволяще й подався до її недруга — Денікіна. А ще ніколи так гостро не відчувалася потреба об'єднуючого, організуючого військового управління, як у той час. За Кубанню опинилося чимало Кубанських частин. Всі вони, за винятком відділу ген. Морозова, були розпорошені, розріджені, але кількість людей не зменшилась, а, навпаки, зросла за рахунок новомобілізованих і тих, що прийшли напередодні залишення Катеринодару із станиць добровільно боронити столицю. З'явилися навіть нові частини — згадувана Гайдамацька дивізія в складі 3 000 козаків на свіжих добрих конях. Оці лави патріотичних людей треба було привести до якогось ладу, утворити зв'язок між ними, створити апарат командування ними, постачання та харчування їх. Цього нікому було зробити, бо Командувач армії із своїм штабом й інтендантом ухилився від виконання своїх обов'язків.

Отож наступив момент логічного діяння Кубанського Отамана, а саме, обставини вимагали негайного усунення

ген. Улагая і призначення іншого командувача. Це мусив от. Букретов зробити негайно і може багато дечого не сталося б, як воно скоїлося. Одначе Букретов цього не зробив, хоч Іванис просив його про це. Можна припускати, що Болховітінов вплинув на Букретова, щоб він при такому хаосі не продовжував боротьби за звільнення Кубанщини. Пізніше виявилось, що Букретов виходив з Катеринодару не для продовження боротьби, а для організованої евакуації його особи за кордон. Зрозуміло, що між отам. Букретовим і урядом утворилася прірва. Перший ні про які політичні завдання Кубанщини не думав і підозривав усіх у зраді, навіть у можливій видачі його й генералів большевикам, хоч такого за всю революційну боротьбу кубанські козаки ніде не зробили. Уряд же, за винятком Болховітінова, все робив, щоб боротьбу за звільнення Кубанщини продовжити, і був переконаний, що успіх можливий, бо большевики не були такі численні, як переконував Болховітінов. Останній так тероризував отамана, що той став страшним панікером.

Уряд після розмови з ген. Топорковим того ж таки дня ухвалив: **«Надати право військовій владі реквізувати підводи для військових вантажів і в першу чергу під набої для гармат і рушниць на підставі «Положення про польове управління військ».** Надати військовим начальникам, не нижче командира корпусу, право накладати грошові й натуральні контрибуції за збройний спротив розпорядженням уряду».

Топорков одначе навіть не спробував вивезти із станції набої й амуніцію. Видимо цей генерал з'явився до Військотамана з наведеними претенсіями за чиймсь наказом.

Опинившись за Кубанню, військові й уряд втратили джерела інформації і докладних відомостей не мали навіть про стан фронту. Були лише чутки. Говорили, що під Усть Лабою ще тримається старий Гулига, а лівіше його, вже по той бік Кубані, стоїть 4-й донський корпус (мамонтовський), з якого окремі групи прорвалися і через Катеринодар. Про Бабієва й Науменка чути було, що вони ще під Армавіром. Ця ж ситуація давала надію виконати плян відходу на Майкоп. Вирішено, що туди вирушать Військовий Отаман, Рада й уряд з відділом ген. Морозова, а інші військчастини, які були в цьому районі, розташуються вповдовж Кубані і залишаться там, доки буде продовжуватися її оборона. Та вже наступного дня дійсність внесла свої поправки і в це рішення. Переправу під Катеринодаром доручено оборонити донським частинам, стійкість яких виявилася дуже малою. Міст був зруйнований після переправи ген. Морозовим ще першої ночі і не допустити переправу червоних не було тяжко, але донські частини одійшли самовільно і цілком несподівано большевики тут перехопилися че-

рез ріку. А ще раніше невеликі загони червоної армії перейшли Кубань коло ст. Слав'янської, через яку відходили добровольці, що не захотіли ставити жадного спротиву. 4-й Донський Корпус також покинув позиції вище Катеринодару без натиску большевиків, відкривши правий фланг кубанських головних сил, що вийшли з Катеринодару за Кубань. Цей корпус (донців) хаотично з поспіхом відходив у район ст. Новодмитрівської.

При так витвореній ситуації кубанці цілою масою (армія й цивільне управління) мусили відходити в напрямі Армавір-Туапсинської залізниці, замість відходити на Майкоп. Становище погіршилось ще й тому, що ген. Топорков, що номінально вважався найстаршим начальником серед кубанських частин утік. Він за Кубанню з самого початку зіпсував свої відносини з козаками, своїм ставленням до Гайдамацької дивізії. В гострій формі генерал відмовився її так називати і наказав усім полкам прийняти старі назви таманців. Тих козаків, що добровільно прибули боронити свій рідний край, він лаяв і називав бандитами та розбійниками. Коли ж гайдамаки його наказу не виконали, а таманці-офіцери дали зрозуміти генералові, що не слід йому далі настоювати на своєму, він почав ставитися до дивізії дуже брутально, ставлячи її у всіх відношеннях у гірші умови, ніж інші частини. Це ж викликало обурення проти Топоркова не тільки серед гайдамаків, а й серед козаків інших формацій. І от, коли большевики, переправившись через Кубань, прислали до Топоркова свого парламентаря, то Топорков, не вислухавши його, наказав зарубати того парламентаря, і козаки ледве не зарубали самого генерала Топоркова. Рятуючи себе, він утік до донців і з конвоем проскочив на Тамань, а звідти переплив баркасом через пролив до Керчі в Крим. Слід зазначити, що подібне наставлення до Гайдамацької дивізії було в більшості старших начальників. Чи не єдиним, хто, не заплющуючи очей на їх хиби, визнавав і добрі прикмети дивізії, був ген. Морозов, який вважав кожного вояка добрим, як що він виконує накази і б'є большевиків. Більшість же лаяла ту дивізію, хоч вона не раз захищала фланги й запілля та рятувала й тих, хто з неї глузував.

При таких обставинах 6 березня отаман, Рада й уряд вийшли з аулу Шенджія, прямуючи на ст. Пензенську, що була заселена чорноморцями (українськими козаками). Тут уже доводилося іти лісовою вузьенькою дорогою, яку швидко змісили і було важко рухатися. Чагарники й ліси перешкоджали об'їздити ковтєоби й важчі місця. Та й погода не сприяла. Більшу частину днів падав дощ, переходячи часом у зливу. Через це віддаль до 20 верстов забирала цілий

ден, бо треба було робити часті зупинки. Технічні частини, до яких долучилася й Рада, під командою ген. Попова вирушали в дорогу раніше, щоб полагодити дорогу. Вони мали завдання дійти до ст. Саратовської, заселеної також вихідцями з Чорномор'ї. Так похід наблизився до району Ключової, що за даними розвідки був центром небезпечних большевицьких зелених. Щоб запобігти нападові зелених на кубанські частини під час переходу, на Ключову вислано заслону з невеликої швидко рухомої частини під командою полк. Щегловського. Зелені ж, рятуючись, прорвалися до ст. Саратовської, де вже була Рада з технічними частинами. Зелені несподівано напали, підняли рясну стрілянину і викликали паніку, при якій захопили в полон декілька членів Ради й козаків, а також дві гармати, які тут же під станицею й покинули. Оцей випадок довів, що далеко не всі зелені були своїми людьми, як багато хто думали й говорили. Входили в райони, де з кожного куща й переліска можна було сподіватися нападу. Через це військові деморалізовані частини, маса біженців горнулися до переобтяженого шляху відходу. Спроба направити пасажирів-донців іншим шляхом нічого не давала. Ці «воїни» так панікували, що через верству, дві знову влазили в головний шлях.

Збільшення зелених і їх ворожість найбільше виявилися тоді, коли Рада спробувала переговорами з зеленими виручити з полону своїх членів. Парляментарі, що побували в зелених, переконалися, що вони складаються з різноманітних зайшлих елементів — мешканців Закавказзя, росіян і людей невиразної національності, а найменше було поміж ними козаків, до яких зелені ставилися не як до рівних, а як до полонених. Закубанські станиці були бідні на харчі й фураж. Зелені від них добивалися мізерних харчів просто терором. Тому лагідні заходи кубанського уряду дістати там харчі й фураж майже не мали успіху. В ст. Пензенській до уряду несподівано прилетів літаком з Новоросійська ген. Шкуро. Він привіз для ген. Науменка наказ вирушити на Новоросійськ. Військовий Отаман скликав з цього приводу нараду. Безглуздя цього наказу визнали всі присутні, не виключаючи й Шкуро. Коли Букретов заявив, що він накаже Науменкові й іншим генералам — Бабієву, Писареву, Шіфнер-Маркевичеві зібратися в районі ст. Білоріченської й звітлія прикривати Майкоп, — ніхто цьому не перечив, а Шкуро навіть взявся цей наказ доставити генералам. Отже, наказ Денікіна був цілком зігнорований. У той час червона армія правим крилом посувалася без затримки і була вже під ст. Кримською, себо всі Кубанські частини й те, що з ними лишилося, були обійдені й притиснуті до залізниці Армавір-Туапсинської, кінець якої з містом-портом Туапсе був опанований зеленими. Це ж

означало оточення з усіх боків, крім півдня, вкритого непрохідними лісами і величними горами, з єдиним проходом Клухорським на Закавказзя.

З ст. Пензенської маршрут слався по яругах до ст. Саратовської (12 верстов, і там були переселенці з Чорноморії). В цій станиці зупинилися 8. березня, і уряд рішив за всяку ціну добитися звільнення членів Ради з рук зелених, бо цього вимагав і престиж влади. Тому ухвалено: «1. Взяти як закладників дорослих членів родин найвидатніших зеленоармійців з попередженням, що з цими закладниками буде зроблено те, що зроблять зелені з членами Ради та іншими полоненими. 2. Секвеструвати все наявне майно осіб, що були активними учасниками нападу».

Одначе, брати закладників не довелося, бо членів Ради й невійськових полонених зелені відпустили, як тільки довідалися про постанову уряду. Взято як «закладника» лише господаря хати, де перебував уряд і то на його ж прохання — щоб уникнути можливої помсти з боку' большевиків за гостювання в нього уряду. Він намагався удавати потерпілого від уряду. Як йому вдалося таке хитрування, невідомо. Декого ж із військових полонених зелені пізніше розстріляли. За зносини ж із зеленими й допомогу їм Військовий суд засудив на розстріл одного станичного отамана. Чим далі посувалися від Кубані, тим багатша й чарівніша своєю дикістю була природа, гіршали шляхи та все убогіше було населення. Воно було захоплене зеленими й керувалося інформаторами большевицьких агентів про уряд, який чомусь «проти робітників і селян». А все ж активного спротиву урядові оці «зеленкуваті» станички не робили. Молодші ховалися від мобілізації і всі поприкали урядові за підлеглість Денікіну. Поінформованість не лише цього населення, а військових та уряду дедалі ставала менша. Коли передні частини цієї мішанини війська й біженців наближалися, то більшість молодших чоловіків утікала в ліс, густий і непроглядний, де лише вони знали стежки й криївки, «багатирські» хати тощо. Лише рідкі одиниці діяли агресивно проти уряду. Решта ж вбиралася в «зелений колір», сподіваючись цим захиститися від насильства і помсти червоних.

Траплялися й такі чудасії, що станиці, не знаючи, що між ними й червоними військами є ще й урядові війська, поміняли на станичних управліннях вивіски, переіменувуючи управління станиць, на «ісполком», а станичних отаманів на комісарів, не змінюючи персонального складу управління. Це не перешкоджало новоявленим комісарам точно виконувати всі вимоги начальників кубанських відділів, а в деяких випадках і приєднуватися до них. Ворожости з боку маси й найбільшого населення не було. Воно співчу-

вало і боялося, як би не довелось постраждати від большевиків за прийняття урядових відділів. Та дедалі ставало голодніше, днями лили дощі, війська й біженці місили з ранку до пізнього вечора глеювату по лісових стежках землю. Ночувати також не вмщалися в теплих хатах, щоб хоч обсушитися, а доводилося лізти на горіща в клуні й стайні. Натурально, що при такому стані родилися всілякі чутки. Військовий Отаман не хотів показуватися населенню. Все діялось загадково-таємничо. Після випадку з ген. Топорковим, що звелів зарубати большевицького парламентаря, серед членів Ради пішов шепіт — чи не спробувати поговорити з большевиками? Душею таких настроїв був адвокат Д. Філімонов, що з такою ж пропозицією виступав і в першому поході. Ці настрої й балачки між членами Ради були добре відомі Військотаманові Букретову й урядові, але їм уваги не приділялося, бо президії Ради були в контакті з урядом і ніякої небезпеки не вбачалося. Отаман же цим нервувався більше і декілька разів розмовляв з Іванисом про те, щоб не сталося видачі старшин большевикам. Іванис рішуче відкину цю думку, підкреслюючи, що кубанці зрадниками ніколи не були і не стануть, навіть коли заризикують своїми головами.

61. Спроба змінювiхiвства

Із ст. Саратовської до Кутаїської було 11 верстов, але це були самі байраки і треба було перевалити високу й круту гору, а тут ще дощ, — холодний, зимовий — періщив цілісінський день. Всі промокли до нитки. Настрій у слабодухих — пораженьський. У ст. Кутаїській спинилися на днівку. До цієї станиці прилетів з Білоріченської ген. А. Шкуро від ген. Бабієва й Науменка. Отаман скликав інформаційні збори, запросивши на них уряд, президію Ради й старших військових начальників. Військові твердили, що серед козаків багато схильних до спроби замирення з большевиками. Ген. Шкуро поінформував про те, що генерали в Білоріченській не виконають наказу Отамана про затримання в цій станиці, а скорше, використовуючи директиву ген. Денікіна, поспішатимуть на Новоросійськ через Туансе й Геленджик. Обговоривши ситуацію, всі учасники наради висловились за продовження боротьби. Єдиний член уряду й Ради Д. О. Філімонов виступив з проектом резолюції про потребу розпочати мирові переговори з большевиками. Ця людина була маніяком-руссофілом з лінійської інтелігенції і непримиренним ворогом всього українського. Серед лінійців він був найлівіший і давно вже прихильно ставився до розриву з Денікінім та угоди з большевиками, в можливість якої для Кубанщини щиро вірив. На його думку, між

кубанським устроєм і советським ладом великої різниці не було, а через це большевики мусили згодитись на мир і федерування Кубанщини з Советською Росією. Одначе виступ Філімонова ні один з присутніх серйозно не потрактував, ніхто не захотів навіть сперечатись. Він же, як член Ради, напевно знав настрої більшості членів Ради і цілком можливо, що його виступ був попередженням того, що ті члени Ради вчинили трохи згодом.

Зараз же, після наради в отамана, в помешканні школи зійшлися на нараду всі присутні члени Крайової Ради й уповноважені від станиць, а також дехто з біженців і напевно були серед них агенти большевиків. Оця нарада ухвалила просити уряд розпочати мирові переговори з большевиками. Слід зазначити, що І. Тимошенко й ціла президія Ради не були приготовані до такого рішення, воно їх захопило несподівано. Більшість членів Ради висмикнулася з-під керівництва своєї президії, яка їхала разом з урядом, залишивши членів Ради місити грязюку здебільшого пішки і самопасом. Не виключене, що не обійшлося і без підказувань червоних про те, як творити свої «концепції рятування Кубанщини».

Уряд стрів таку ухвалу спокійно. Обговорив її і одноголосно ухвалив, що мирові переговори зараз неможливі й передчасні. Треба насамперед досягти значного успіху Кубанської армії або коли б большевики покинули Кубанщину. Але Військового Отамана М. Букретова, його дорадника Болховітінова і ціле оточення ця ухвала приломили. Серед них вправна рука створила легенду про видачу Отамана й старшин большевикам. Ця фантазія була дуже штучною, безпідставною, бо ж за весь час визвольної війни не було випадку, щоб кубанці видали ворогові бодай одного з свого командного складу. Голова уряду В. Іванис по винесенні ухвали зараз же пішов до школи, де були члени Ради, зачитав ухвалу уряду і дав ширші пояснення. Рада спокійно прийняла постанову уряду, погоджуючись з нею без жадних дискусій. Загалом ставлення Ради до уряду було цілком толерантним, а авторитет уряду після інциденту з ген. Топорковим зростав. Здебільшого так було, що Рада виносила рішення наперед, порадившись з урядом. Та не встиг Іванис закінчити свої інформації, як на засідання прийшов от. Букретов, ген. Болховітінов і з 5 інших старшин. Увійшовши, Букретов почав кричати на зібраних, що вони хочуть його й старшин видати большевикам і для цього прийняли рішення про переговори з червоними. Іванис відповів, інформуючи про рішення уряду, яке він щойно переказав членам Ради і що вони також свою постанову скасували. Таким чином, той нерозважний крок уже справлено і слід до цього ставитися спокійно, без кри-

ку й образ. На це ще голосніше почав репетувати по-базарному ген. Болховітінов, повторюючи: «Ми знаємо ваші заповнення, ми не хлопчики, щоб нас, як баранів, видали на заріз» і т. інш. З таким незадоволенням і погрозою прийшовші раптово, як і прибули, відійшли. Іванис сказав до зібраних декілька заспокоюючих фраз, переконував, що все перемелеться та що треба готуватися до нового переходу, який почнеться на зорі — і вийшов, попрямувавши до приміщення уряду. Більшість членів уряду була в школі під час того «не парламентарного» інциденту і тому голова не потребував інформувати своїх колег.

В. Іванис рішив не йти до от. Букретова з заспокоюванням і взагалі не виявляти ініціативи до якогось узгодження. Він почував себе, як і весь Уряд і Рада, ображеним — і знову прибудними людьми... І одна думка наганяла другу, і знову поставало прокляте питання: де вихід?

А отаман почав діяти — «вживати своїх заходів», підготовляючи дальшу мандрівку лише свого оточення — до кордонів Грузії. Про свої заходи отаман урядові не говорив нічого. Між собою й урядом він весь час витворював глибоку прірву. Букретов мав погляд на уряд, як на установу, що перешкождала його плянам і намірам. Він же міркував, як би швидше дістатися до Грузії, що була його ближчою ціллю, тим часом як уряд вбачав у Грузії останній засіб, до якого доведеться вдатися аж тоді, як все буде випробовано для визволення Кубанщини. Часто міняючи настрої, отаман іноді вважав уряд за якихось півбольшевиків, що мріють про мир з большевиками за всяку ціну. Він готов був спекатися уряду при кожній зручній нагоді. Ставляння його самого і його оточення до уряду під час походу часами ставало непристійним. Звертався він лише до голови уряду, В. Іваниса, якого, як першопоходника, шанував у рідких випадках — як сам не міг знайти виходу радився. Але в якихось своїх цілях отаман намагався тримати голову біля себе. Той же весь час уперто відмовлявся від отаманської ласки і завжди бував з усіма членами уряду. Згоден був Букретов робити виняток для члена уряду Ледомського, з яким у нього була стара дружба з часів спільної служби в кубанських пластунах на Кавказькому фронті, але Ледомський, починаючи від Шенджія, тримався уряду. Єдиний Болховітінов не тільки ігнорував уряд, а й під'юджував отамана проти нього. Відчувалося, що уряд був Болховітінову у чомусь на перешкоді; всі його пляни, як начштабу отамана, уряд (точніше — Іванис іменем уряду) ліквідував. Ніяких інформацій Болховітінов урядові не давав, але Іванис від ген. Морозова, з яким приятелював, від ген. Шкуро й багатьох інших військових про стан фронту все знав сам і нічого не затаював від уряду.

Із тверджень ген. Шкуро виходило, що на Армавірсько-Білоріченському фронті великих сил ворог не мав. Генерали ж відступали через якесь недбальство і виконуючи безглузду директиву ген. Денікіна про відхід на Новоросійськ. Вони не хотіли стримувати большевиків і охоче діяли ніби на зло «самостійникові» Букретову. Науменко ж особливо хотів перебороти ідею самостійної Кубанської армії. Так чи інакше, треба було якнайскорше вийти на лінію залізничці Армавір-Туапсе, щоб мати вільний відхід і до Чорного моря. В цій обстановці Букретов запропонував генералові Шкуро перебрати командування над військами, що відходили з Катеринодару. Він погодився і за виробленим планом мусив з 3-м Кубанським корпусом, гайдамаками й донцями почати наступ на схід в район станиць: Імеретинської, Гурійської, Чорноморської, Тверської — клином на Білоріченську. Про стан у названих станицях точних відомостей не було. Люди ж, що звідти приходили, переказували, що в станицях червоних військ ще нема, а трохи ворушаться зелені. Великою перешкодою у цьому плані стали донці, які в кількості 17 000 (корпус Мамонтова) відходили з Катеринодару в безладі. Вони за наказом Денікіна мали із ст. Новодмитрівської відійти до ст. Таманської, щоб з неї перепливати Керченську протоку до Криму. Добровольці ж, що відходили лівим флангом, мусили затримати большевиків на правому березі Кубані і дати змогу відійти донцям на Тамань. На жаль, добровольці панічно й без ладу тікали на Новоросійськ, не затримавшись на рубежі Кубані. Цим був відрізаний відхід донцям. Останні могли через незначні перевали вийти на берег Чорного моря біля Джугби, а звідти посунутись до Новоросійська чи Туапсе. В лісах на перевалах тоді були незначні групи зелених. Одначе деморалізовані донські воїни не захотіли порозганяти навіть зелених і цілою своєю безладною масою повернули за відходячою армією і опинилися в районі ст. Кутаїської. Це була дуже велика перешкода не тільки військовим операціям, а й самому рухові відходячих обозів і біженців.

При цім рішенні отаман запропонував урядові й Раді відділитися від його напрямку на ст. Абхазьку й Лінійну, а обійти з меншими перевалами за військами, що мусили наступати на схід через ст. Гурійську. Мотивом до такого рішення отаман висунув слабкість коней, на яких їхав уряд і Рада, а перевал на Абхазьку був дуже крутий. На свій же захист отаман брав і війська ген. Морозова. Враження від цієї пропозиції було таке, що отаман посилав уряд і Раду в пащу большевикам, хоч їх можливо там і не було. В Раді трохи «зашелтали», але уряд прийняв такий розпорядок без натяку на протест. Останній виступ отамана в школі так вразив більшість членів уряду, що його накази поваж-

но вже не трактувались. Та по півночі до Іваниса прийшов начальник канцелярії отамана полк. Зеленський з вибаченням і проханням, щоб уряд і Рада далі їхали разом з ним. Іванис жартівливо висловив жаль, що отаман не дозволив урядові й Раді самим поразганяти зелених і з флангу захопити ст. Білоріченську, якщо її залишить ген. Науменко. Щоб якось злагіднити відносини після виступів отамана, про які вже говорили й козаки, офіцерство та біженці, уряд (власне Іванис) вирішив і далі продовжувати марш разом з отаманом. Можливо, що якби уряд відірвався від отамана й почав рухатися на схід, то Білоріченський плацдарм був би відновлений.

62. Найтяжчий перевал і долина Лінійної

Сіріло і сіяв дрібний закубанський дощ, баюри були повні води і глеювата земля прилипала, як вишневий клей. Дороги лісові, вузькі, з глибокими вибоїнами, часто перетинаються коріннями великих дерев, а треба було двічі перейти кручі, в деяких місцях з проваллям гори. І цими шляхами рухалося з 15 тисяч люду, три батарії, кіннота, піхота, цивільні вершники й піші, калмики з верблюдами, що сковзаються своїми лапами й жалібно ревуть, горби їх давно звисають на боки. По всіх бічних тропях ідуть сумні, сумні з безнадією в очах біженці. Більшість з них голодні з парою сухарів у торбах. Отаман, уряд, Рада їдуть головнішою дорогою, за ними шкрябаються гармати учбового дивізіону; Іванис зупиняє приватні коляски, лінійки з ліпшими кіньми і наказує підпрягти до гармат і зарядних скринь коней, поки витягнуть на гору. При спуску з гір нема гальм, дуже легко перекинутися й звалитися в яруги. Великим лихом у цілому русі був 4-й Донський корпус, що не пішов воювати з 3-м корпусом і гайдамаками на схід, як умовлено в ст. Кутаїській, а самовільно рушив за частиною полк. Щегловського, що в авангарді розчищував шлях від зелених. Це була цілковито деморалізована маса, без карабінів і без пік (багнетів), без офіцерів, бо ті переважно поскидали погони і їхали рядовиками. Сам командир цього корпусу, ген. Стариков, на пропозицію Букретова взяти людей в руки і зробити з ними якийсь лад, одверто заявив, що нічого не може зробити, бо ніхто і його не слухає.

Вся ця маса здорових козаків юрбою спішила за авангардом, грабуючи все, що їм попадалось на очі. Приходячи слідом за цими донцями на місце їхнього відпочинку, кубанці попадали в край, зруйнований дощенту: дахи на хатах, повітках, коморах розібрані, все з'їдено, а чого не встигли з'їсти чи захопити з собою, понівечено; все забирався, зви-

чайно, в населення — і харчі, і фураж безплатно та ще й з погрозами. Не було станиці, де б з плачем не приходили до уряду люди скаржитися на донців. А не можна сказати, щоб у донців не було харчів і фуражу. Вони ще тягли за собою чималий обоз, де було все, навіть горілка з розбитих склепів у Катеринодарі (п'яний донець — це звичайнісінька фігура під час цього походу). На сідлах кожний з цих вояків віз також з собою як не муку, то зерно. Це все було недоторканими запасами на чорний день, а поки що донці харчувалися безплатно, за рахунок місцевого населення. В малих же гірських станицях не вистачало ні квартир, ні харчу, ні фуражу. Декілька разів пробували скерувати донців іншими, бічними, шляхами, але з цього нічого не виходило: через пару годин бічними лісними стежками донці з'являлися на головний шлях і втискалися між авангардом та головними силами.

Не було в цьому переході і якихось нормалізованих відпочинків (привалів), а їхалося від більшої перешкоди до іншої. У цих найтяжчих умовах 6 верстов до ст. Абхазької йшли до полудня. Зробили короткий перепочинок і рушили до ст. Лінійної. Скоро увійшли в мальовничу рівну долину з піскуватим ґрунтом. Дорога польова, але без глеюки, за колесами не тягнеться і після двох зупинок пройшли ще 7 верстов і в'їхали в більшу та багатшу станицю Лінійну. В ній зупинилися на нічліг і днівку. Доць перестав падати. Мандрівники цього походу вже звикли до байдужої, а то й ворожої зустрічі місцевого населення, що боялося відповідальності перед новими окупантами — червоними, а часом боронилося від грабунку отого мандрівного психічно надломленого люду. При цих обставинах уряд в станиці Лінійній зустрів надзвичайну гостинність. Коли прибули на головну площу цієї станиці і очікували, поки знайдуть приміщення; до члена уряду Ледомського підійшла поважна молодиця й стала просити, щоб заїхав до неї з усіма своїми приятелями. До цього випадку уряд найчастіше замешкував у декількох різних хатах. Цю молодицю з десятків років перед тим д-р Ледомський врятував від смерті надзвичайно складною операцією. Тепер вона захотіла віддячити своєму спасителеві, як вона говорила. Отже всі члени уряду заїхали в просторе дворище, де два робітники й господар забрали коней. Члени уряду зайшли до гарної просторої хати, критої поцинкованою бляхою. Появилась хутко тепла вода до вмивання й зашкварчали кури, качки й індики, заграв великий нікльований самовар. Пир був, як на якомусь весіллі, включно до різних наливков. Це була свідомо українська родина. Господар інформував широко Іваниса про життя й обставини широкої округи, до Туапсе включно. Він висловив здивовання, що така сила війська і взяла напрям на

голодне Чорномор'я, не витання з Кубані оту червону нахабну нечисть.

Попрощавшись з милими господарями з Лінійної рушили рівною безлісною долиною на ст. Кабардинську. Донці пішли наперед, бо весь терен до ст. Хадижинської був очищений ген. Шіфнер-Марковичем, який висланий був з ст. Білоріченської пробити шлях до Туапсе. Цей генерал генштабу не знав поразок і його поява багато обіцяла. Надвечір показалася ст. Хадиженська, від якої до Туапсе проходила залізниця з Армавіру і брукована до цього міста дорога. Починав крапати дощ і мандрівники почули вибухи шрапнелей високо в повітрі з боку Білоріченської. Вибухи не були небезпечні, але вони вказували, що Науменко й Бабієв уже на лівому березі р. Білої. Темніло, коли в'їздили в ст. Хадижинську. Тут майже всі дахи були розкриті й поруйновані — доказ, що тут побували донці, фахівці руїники. Цілу ніч і ранком лив дощ, як з відра.

63. Зустрічі в Хадиженській

Ранком під дощем почулася гра двох духових оркестр. Десь коло 10-ї отаман покликав до себе Іваниса. Підходячи до хати отамана, Іванис побачив, як на конях дві духові оркестри по черзі грали нескладні мелодії. Увійшовши до кімнати, Іванис побачив розчервонілого Букретова, Науменка, Бабієва і пару якихось інших чинів. Він поздоровкався й зауважив: «Що це — пир під час чуми?» Науменко, Бабієв і якісь чужі зняковіли й зникли, припинивши й музику. Отаман зразу став скаржитися на згаданих генералів і заявив, що вони не визнають його отаманом. Іванис запитав Букретова: «А як же ви на це реагували — частували їх горілкою?» — «А що ж було робити?» — почув відповідь. «Вони зневажили не вас, а Раду. Слід було обох арештувати і призначити військовий суд, а там би і дисципліна появилася», — сказав Іванис. Потім отаман поінформував голову уряду, що ген. Писарев кличе його до себе на станцію Хадижинську, а сам він боїться їхати, бо ж то командувач цілої Армавірської групи і просив поїхати з ним, щоб бути свідком при розмові. На другий день ранком отаман з великим своїм конвоем, Іванис з одним адьютантом, сотником Цисем, виїхали на ст. Хадиженську. В повітрі почулась сирість, хоч дощ не падав. Їхали змінними алюрами по гладенькому шосе. Потягу ген. Писарева не застали, він переїхав на станцію Гойт, залишивши телефон, щоб можна було викликати. На станції ж були ген. Шкуро й Бабієв. Отаман запропонував генералові Шкуро повернути назад і наступати на Білоріченську. Він це прийняв. Бабієв спочат-

їку хотів доганяти Писарева й Науменка на Гойті, а згадавши, що він кубанський козак, залишився і став під команду Шкуро. Тим часом надїхав паротяг з Гойта і отаман з Іванисом поїхали до ген. Писарева, який командував 4-м Кубанським корпусом і як найстарший, за наказом Денікіна й Улагая, об'єднав усі війська по лінії Армавір-Туапсе. Це був високий і худий, з походження донський козак, з переконанням — доброволець, тож про розпорядження Кубанського Отамана чи ген. Шкуро не хотів і слухати. Але підлегли йому кубанські генерали також мало його слухали. Пропозицію Букретова наступати на Білоріченську Писарев вважав доцільною, але кинув на стіл шапку-кубанку, надів англійського картуза й сказав, що він уже на добровольській території і послухається лише команди ген. Денікіна. Він мріє добратися до Туапсе і сісти на пароплави, щоб плисти в Крим. Науменко, що тут тинявся, заявив Букретову, що його козаки «страшили серце» й він наступати не може.

А при цім Писарев заявив, що ген. Шіфнер-Маркевич його повідомив, що в Туапсе, яке він щойно зайняв, застав представника Грузії і хотів з ним говорити. Той же відповів, що може говорити лише з Кубанським Урядом чи його уповноваженим. Писарев просив голову Кубанського Уряду поїхати з ним до Туапсе. Отаман також за це ухопився і просив Іваниса зїздити до Туапсе. Тоді Іванис ще зїздив до станції Хадиженської, щоб дати інструкцію адьютантові Цисеві їхати й вести коня з урядом до Туапсе, а урядові передав короткого листа, бо не був певен, що отаман точно поінформує. Після цього повернув на ст. Гойт. Застав ген. Писарева в картузі і в філософсько-Раскольніковському настрої. Його штабовий вагон був бруднючий і з бідними меблями, в куті стояв апарат Морзе, біля якого дрімав молодий вартовий донець, на стіні на цвяху теліпався з надщербленою слухавкою телефон, декільки твердих лавок, вкритих пиллюогою, вікна з пів року не милися й не витиралися, більший стіл з розстеленою «двохверстовою мапою» на ньому, 2-3 стільці, на підлозі засохле болото. Заходили якісь молоді офіцери, розмовляли верхньодонською говіркою. Ніде не було видно якоїсь книжки або газети. В другій половині були переділи, в яких жили штабовики й ледачі прибиральники. У сусідньому вагоні кухня й їдальня, знову переділи для персоналу. Після привітання Писарев запросив Іваниса на вечерю, яка була «суворовська», як її він сам назвав — гречана каша з салом і сурогат, що звався чаєм. Вечеряли й ще деякі офіцери, яких Писарев Іванисові не представив.

По вечері сіли в переділі. Писарев заговорив про обставини, які можуть змінити дотеперішні звичаї. Говорив він,

що ненавидить «скубентів» і революціонерів і мусив би його, Іваниса, як зрадника, повісити на першій гілляці, а тут ось змушений возити в своєму вагоні, як поважну особу. І то на вимогу кукурудзників грузин, про яких ще Лермонтов написав: «бежали робкие грузины». . . На таку щирю заяву Іванис відповів, що він би людей з такими думками уміщував у «жовті дома» (лічниці для розумово хворих). Там би їх виліковували, або пристосовували жити до смерги в цих закладах. «Значить, ви вважаєте мене божевільним»,— відповів Писарев, — «а Ваші стремління до самостійности 4-мільйонної Кубані, 5-тимільйонного Дону, по 2 мільйони грузині татар тощо — не є божевіллям?» — «А як же живуть швайцарці, бельгійці, голляндці, фіни в такій же малій кількості і не бажають приєднуватися до єдинокровних французів, німців, італійців?» — зазначив Іванис. Крім того, Кубань, Грузія і Азербайджан та інші легко б створили конфедеративні чи федеративні штати Кавказу і при прийнятті цієї концепції напевно стала б незалежною Україна, що була б прикриттям від «холоду» з півночі і для штатів Кавказу. Згадка про Україну розсердила генерала і він голосніше вже вигукнув: «Невже серйозно можна думати про відокремлення Малоросії від Великоросії? А з чого б остання жила, де б вона брала вугілля» і т. д. Іванис з усмішкою сказав: «Руські мають невичерпні лісові багатства, вугілля під Москвою і черноземну широку смугу, що з Поволжям легко прогудує всю Великоросію, не забуваймо й про величезні скарби на Уралі й в Сибіру». Це несподівано заспокоїло генерала, який щиро признався, що він про багатства росіян на їхній території вперше чує.

Зайшов офіцер і запитав, чи можна їхати, бо путь розчищена. Генерал згодився рушитись. Свиснув паротяг, відбившись луною по лісових масивах і проваллях і вагони з погашеними вогнями застугоніли. За якусь годину тихенько підїхали до плятформи станції Туапсе. Генерал бадьоро, в кубанці знову, вийшов і прийняв почесну варту, а Іванис ще залишався у вагоні декілька хвилин, поки увійшов ген. Шіфнер-Маркевич і попросив і його прийняти варту. Так по 12-й годині ночі Іванис уперше побачив портове місто Туапсе. Ген. Шіфнер-Маркевич відвіз його самоходом на приготоване пристойне помешкання.

64. В Туапсе

Комендантом Туапсе був ген.-лейт. І. О. Гулига, член Ради і старий Іванисів знайомий. Він запросив на сніданок Іваниса разом з ген. Шіфнер-Маркевичем, який тримав у своїх руках лад на Чорноморському узбережжі. Гулига докладно й щиро інформував Іваниса, підкреслюючи, що зе-

лені не мають сили, бо вони слабенько організовані, бідно озброєні і майже необучені партизани. Вони без особливої охоти лишають хати й беруться за рушниці. Боротьба з ними легка і він за 2-3 тижні очистить Чорномор'я і дійде до кордону Грузії, але коли б пощастило цих одурманених людей заспокоїти без війни, то це було б вигідніше, але берегову смугу треба всю очистити. Про представника Грузії генерал сказав, що це є п. Чиніджієв, який має завдання вивезти з побережжя товари, що закупила Грузія. Мабуть він сподівається, що краще виконає свою місію при сприянні кубанців.

Слід зазначити, що боротьба в нашому загіллі не вгавала з моменту виходу на пляцдарм в районі ст. Хадиженської. Ця боротьба прикрила відхід всієї маси кубанських дрібних частин, біженців, деморалізованого 4-го донського корпусу й науменковського корпусу, які спішили до Туапсе, де всі ці маси сподівалися сісти на пароплави, якими — з ласки Денікіна — їх відвезуть у Крим. Мало хто замислювався над можливостями й намірами Денікіна. Всю оту несамото тяжку боротьбу в лісах і по байраках станиць Ширванської, Нефтяної, Гурійської, Тверської й Апшеронської провадили урядові інструкторські частини під командою помічника військового члена уряду ген. А. Морозова, частини ген. Бабієва і Гаїдамацька дивізія. Це ще були бойові частини, що не один раз завдавали нищівних ударів ворогові. Решта ж, а в тому числі 3-й корпус ген. Топоркова, тікала безоглядно, самодемобілізувалася, заповнювала всі площі й вулиці Туапсе і ждала, ждала кораблів із Криму.

Після сніданку у ген. Гулиги В. Іванис прийняв таємничого, як казали, грузина — Чиніджієва, який насправді був тільки другорядним торговельним агентом Грузії. Він представився, що нібито був представником Грузії на Кубані за прем'єрства Л. Бича. Сказав з тих часів таку подробицю, що коли проголошували в ст. Настасівській советську владу, то він був свідком, як з управління винесли всі архіви на базарну площу й спалили. Чиніджієв заявив, що ширших уповноважень не має та що в Гаграх стало перебуває представник Грузинського уряду з широкими уповноваженнями та що звіттіля ж можна говорити прямим дротом з Тифлісом — безпосередньо з міністрами чи навіть з Головою Держави Носем Миколайовичом Джорданія. Чиніджієв запевнив, що грузини мають найбільші симпатії до кубанців і що уряд цієї держави прийде з повною допомогою, якщо до нього звернуться офіційно кубанці. Чиніджієв намовляв Іваниса замиритися з зеленими також і не проливати надаремно кров. Але й ці переговори можна відбувати лише в Гаграх, куди легко можуть прибути керівники зелених.

Евакуація Хадиженського району, що перетворилася в хаотичне пересування юрби до Туапсе, все ж не означала повного краху плянів дальшої боротьби і не робила її цілком безнадійною; вона лише ускладнялася. Маючи порт Туапсе і утримуючи в своїх руках Гойтинський перевал та станцію Індюк з тунелем, можна було дати лад всій масі військових частин, що опинилися на побережжі. Після морального й фізичного відпочинку при забезпеченні зброєю й амуніцією, що ніби можна було дістати від грузин, можна було рушити назад на Майкоп. Сили ворога й обставини боїв вказували, що Майкоп легко відібрати, коли б дивізії Морозова, Бабієва й Гайдамацьку підтримали й інші частини. Ті, що билися, легко відкидали ворога, але їх було мало, щоб розширити Хадиженський плацдарм не лише на Майкоп, а й охопити цілий Лабинський відділ. При мітингуванні ж інших генералів Хадиженській групі довелося зужити плацдарм і мати на увазі також відступ на Туапсе. Тим часом уже почали пухнути люди з голоду, ані продовольства з Криму, ні порожніх кораблів для забирання відчайдушної юрби не було. Зв'язку з грузинами не було жодного і не відомо, що конкретно може дати ця держава. Коли становище на Хадиженському фронті з'ясувалося, уряд і Рада вирушили з обозами по шосе через Гойтинський перевал до Туапсе, а отаман, вирядивши вперед свій обоз, ще на день залишався в Хадиженській.

Тому що довше доведеться перебути в Чорноморщині, Кубанський Уряд 16. березня 1920 року в Туапсе звернувся до населення з такою відозвою:

»До населення Чорноморської губернії від Кубанського Крайового Уряду.

Подається до відома населенню Чорноморської губернії, що Кубанський Крайовий Уряд вступив на територію губернії виключно в наслідок військових обставин, що утворилися. Ніяких заборчих цілей відносно Чорномор'я Уряд не має, а веде боротьбу проти большевиків за визволення Кубанщини. Ніхто не буде покривджений, якщо не підійме зброї проти армії. Кубанський Уряд вважає своїм обов'язком боротися проти всіх злоєживань, охороняючи життя і добір населення. Тому Кубанський Уряд закликає все населення губернії залишитися спокійним і мирно працювати. Голова Уряду В. Іванис.»

65. Останнє засідання Крайової Ради.

По дорозі до Туапсе на днівці в ст. Єлисаветинській була зупинка уряду й Ради та їх таборів. Загально було відомо, що голова уряду поїхав у справах до Туапсе. Сподівалися його повернення до Хадиженської. Уряд вирішив виїхати в Гойти, щоб зустріти Іваниса і поінформуватися, як справи в Туапсе, і може приєднатися до нього. З виїздом Іваниса з Хадиженської скоро попливли чутки, що він ви-

їхав до Туапсе, всіх покинув, сів на пароплав і втік у Крим. Очевидно, таку нісенітницю шпирили агенти большевиків та деморалізована юрба — жадібна на «новини надзвичайні». Від'їзд уряду, хоч із табором він лишив члена уряду Білашова, деякі панікери з Ради також потрактували як можливу ознаку якогось відокремлення отамана від уряду, думали — ану ж їх кинуть на волю Божу... І за такої балаканини мабуть вперше була пущена думка, висловлена членом президії Крайової Ради Г. Білим — ліквідувати уряд, а на його місце утворити комітет і надати йому всю повноту влади. Ця пропозиція не знайшла великої підтримки. Тоді ця ідея багатом членам Ради видалася дикою, бо всі добре розуміли свою безправність на якісь законодавчі акти (в пам'яті ще свіже було, що в Катеринодарі Рада не мала належного кворуму для нормального правного діяння).

В Єлисаветинській відбулася остання приватна нарада решти членів Ради й уповноважених від станиць. На цій нараді висловили побажання, щоб президія Ради (Заступник Голови Ради — І. П. Тимошенко, товариші голови — П. І. Курганський і полк. Посевін, заступник їх Ф. Т. Аспідов, полк. В. І. Налетов та секретар Г. А. Білий) скликала Крайову Раду, коли дозволять обставини. Також постановили, що надалі Крайова Рада перестав діяти, як установа, лишається групою приватних осіб без найменших законодавчих функцій. Кожний може при бажанні вступити до відповідної військової частини. Законодавча ж Рада, що весь час мала кворум, продовжувала далі існувати і час від часу відбувала засідання під головуванням полк. К. Гончарова. Вона тримала дисципліну й ніяких «революцій» не чинила. Однак байки про утечу вже цілого уряду в Крим уперто шпирилися в Єлисаветинській. Вони спричинили й перший організований вилам з таборів. Адьютант Іваниса сотник Цись підібрав близько сотні малодушних і вночі втік з ними в район ст. Ключевської, поповнюючи кадри «зелених». Цей слабодух забрав із собою й жеребця прем'єрового з сідлом і сумами при ньому, в яких був увесь «маєток» (білизна тощо) Іваниса. Про «одісею» Цися Іванис докладно довідався через 25 років в Ольденбурзі (Німеччина), де він, Цись, випадково зустрів свого шефа й «висповідався»... (Ці кошмари, що їх пережив Цись, будуть переказані в одній із наступних книжок).

Кубанський уряд в Гойтах довідався про евакуацію Хаджиженського району і перенесення військового й цивільного осередку в Туапсе. Через це з Гойт уряд переїхав до Туапсе, де зустрів Букретова й Іваниса. Законодавча Рада, президія Крайової Ради, й урядові обози з Єлисаветинської під керівництвом члена уряду Білашова походним поряд-

ком прибули також до Туапсе і переконалися, що ніхто в Крим не втікав і ця легенда розвіялась.

66. Військова нарада в Туапсе.

Щоб якимось розмістити табори, біженців і юрби військових, треба було якнайскорше твердо стати на цілому Чорноморському узбережжі. І в цьому напрямі успішно діяв ген. Шіфнер-Маркевич очищаючи південь. На півночі, виконуючи директиви Денікіна, мав те саме зробити і то якнайшвидше корпус ген. Науменка, посуваючись на Геленджик і Новоросійськ. Ворогом і на півночі були також — тим часом — лише зелені, але й тих корпус Науменка розганяв дуже кволо, бо в Туапсе знову утворилася генеральська анархія. Писарев свого штабу не розформував, але й нічого не робив, ніяких розпоряджень не давав, виправдуючись тим, що все одно кубанські генерали не будуть слухати його — «картузника». Шкуро після невдачі з наступом на Білоріченську впав у прострацію і бездіяльно сидів у Туапсе. По суті ж він і не мав жадного апарату для командування. Науменко, замість швидко очистити відтинок до Новоросійська і спробувати з налету захопити його (бо там уже господарили червоні), теж сидів у Туапсе і політикував та пив-гуляв. Коли ж цей генерал-боягуз довідався про зайняття Новоросійська червоною армією, то почав відходити назад до Туапсе, всім кажучи, що його козакі «втратили серце». А штаб Кубанської армії сидів у Криму, куди його завіз ген. Улагай, і не давав про себе знати. Отже лише ген. Морозов боронив Гойти та Індик, прикриваючи Туапсе, та Шіфнер-Маркевич «не втрачаючи серця» швидко посувався на південь. При такому розгардіяші в командуванні до Іваниса прибув ген. Сидоренко, командир учбового батальйону з групи Морозова. Він докладно довів, що треба, якнайскорше зайняти всю смугу Чорноморської губ., бо інакше не буде де розташувати людей, що опинилися на узбережжі. Вислухавши генерала, Іванис запитав, чому він прийшов до нього, чому не говорить про це генералам? На це була відповідь: ми, старші чесні військовики, не віримо всім отим нашим генеральським вождям, а Ви, як Голова уряду, можете їх надоумити. Іванис подякував за довір'я, але з ким же було говорити, коли отаман уже декілька разів погіркав Іваниса, що чомусь йому, а не отаманові, вірять генерали.

За таких обставин до Туапсе нарешті приплив міноносцем ген. Улагай, командувач Кубанської армії, але без начштабу і якогось апарату командування. Він 16 березня 1920 р. скликав військову нараду. До участі в ній він запросив Військового Отамана ген. Букретова, Голову Уряду В. Іва-

нуса, генералів: Писарева, Шкуро, Науменка, Бабієва, Кислого, Шіфнер-Маркевича, полк. Дрейлінга і представника Донського корпусу. Головував на нараді ген. Улагай. Він поінформував про задачу Новоросійська, відхід ген. Денікіна й заступлення його ген-лейт. П. М. Врангелем. Новини ці приголомшили багатьох присутніх. Більших подробиць із цих подій Улагай не подав — чи то з чемности, чи тому, що сам багато з того не знав. Справа в тім, що Новоросійськ залишено 13 березня і велику масу донців без зброї. Як пише Денікін,⁶⁶⁾ до 5 000 самих офіцерів залишено на пристані. За це ген. Сидорін виступив у пресі з обвинуваченням Головнокомандувача Добармії «у зраді Донського війська». По евакуації ж у Крим почалося шукання винного, називали Денікіна й його начштабу ген. Романовського. Ген. Слащов, Сидорін, єпис. Веніямін і багато інших вимагали зміни Головнокомандувача. Денікін використав цю нагоду і рішив сам зректися Командування, але він хотів, щоб вибрали йому наступника. Ця процедура затяглася до 22 березня, але Улагай очевидно знав про таку зміну.

Отже, засідання в Туапсе зразу набрало «похоронного характеру». Багато генералів покладали всю надію на Денікіна, а він їх лишив. Обговорювали, що робити далі. Всі погодилися, що можна без великих труднощів відбити наступом Білоріченську, але для цього треба підсилити Морозова. Бабієв погодився іти з своєю дивізією. Науменко ж заперечував цю альтернативу, кажучи, що його корпус не піде, бо «втратив серце». Якось дивно було слухати оте дитяче белькотання, але ніхто не висміяв його. Представник донського корпусу сидів німий. Всі були згідні з крайньою потребою на якнайдовше затримати Туапсе, а для цього Науменко мав би сильно вдарити зелених розбишак в напрямі на Новоросійськ. І тут теревені про... «втрачене серце». Водночас всі згоджувалися з конечною потребою швидко прочистити шлях до Грузії і з нею шукати порозуміння. На прохання присутніх Іванис поінформував генералів про свої переговори з Чиніджієвим, який дуже багато обіцяє. Кінчив Іванис запитом, чи варто вступати в розмови з зеленими Чорномор'я? На здивування Іваниса, всі стали просити його з'їздити морем до Гагр і переговорити як з грузинами, так і з керівництвом зелених. Які ж до цього засоби? Єдина шхуна в порті Туапсе з невідомим власником, який міг завести і в Новоросійськ і віддати зеленим. Улагай мав міноносець, яким би міг підкинути до Гагр за пів години, але він не запропонував цього. Іванис же не захотів просити. Очевидно постало зразу питання об'єднаного команду-

⁶⁶⁾ Ген. А. І. Денікін. «Очерки Русской Смуты», т. V, 348-350

вання, бодай на самому побережжі, бо Улагай знову повертався в Крим, ніби то з тим, щоб прислати харчі. Пропонували бути далі об'єднаним командувачем ген. Писарева, що мав апарат для управління, а він категорично відмовився. Тоді Улагай доручив бути за старшого ген. Шкуро, який не мав начштабу й апарату для командування. Через короткий час з Криму припливла невелика баржа з зерном.

Того ж вечора Іванис з Чиніджієвим в супроводі донця Мамонова, кол. товариша голови Верховного Кругу і одного полк. кубанця виїхав шхуною до Гагр. Лив дощ, море кидало шхуною, як тріскою, а Іванис не був «твердим моряком». Та все ж за декілька годин допливли до нових Гагр. Тут заквартирували в «Новій Гостиниці» (так звався там готель). На ранок з'явилися представники зелених Чорномор'я з відозвою Іваниса.

67. Зелені на Чорноморщині.

Раніше ніж оповісти про переговори в Гаграх, слід докладніше спинитись на явищі зелених на Чорноморщині, про яке є вже докладна суб'єктивна література.

До революції населення Чорноморщини жило суто приватно-індивідуальним способом, головню з плекання тютюну, садівництва і з недужих та відпочинкових груп населення з цілої російської імперії. В кліматичному відношенні ця смуга конкурувала з Кримом, П'ятигір'ям тощо. І по оформленню в окрему губерню ця частина була тісно пов'язана з Кубанню: вона не відділялась жадними митними кордонами, споживала хліб, м'ясо і городину безконтрольно з Кубані, Новоросійськ був головним портом і Кубанщини, величезний елеватор якого пропускав рік-річно мільйони тон кубанської пшениці, деякі продукти винарства й рибальства без перешкод вивозились і на Кубань. Чорноморське населення ще пам'ятало, що воно козачого походження і з кубанцями жило в приязні та згоді. З вибухом революції це населення швидко організувалось і тулилося до Кубанщини, закликаючи і її єднатись з Україною. Навала ж салдатщини з Турецького фронту перешкодила міцніше організуватися Чорноморщині і вона потрапила у вир большевиччини, з якими вона потроху боролась з допомогою грузин, що швидше зорганізувались. Кубанці у цей час мусили провадити в ширшому розмірі боротьбу з большевиками, не доходячи до Чорноморщини.

Коли восени 1918 р. в Новоросійську й на всій Чорноморщині почала господарити Добрармія, населенню вона не припала до смаку. Нові адміністратори поводитися тут, як у підбитій зброєю країні, по-військовому, свавільно бешке-

тували і дозволяли собі значно більші надужиття, ніж це бувало до революції. Такі «визволителі» серед населення швидко викликали гостре незадоволення і шукання способів позбутися добрармійської сваволі. Цей настрій використали большевицькі агенти, що тут шниряли, та всілякі «безробітні» зайти. Центром отого революційного большевицького руху, очевидно, була Грузія, яка, як відомо, перебувала у напруженому військовому стані з Добрармією. Під машкарою оборонців інтересів місцевого кривдженого населення всілякі «революційні» пройдисвіти почали на Чорноморщині організовувати невеличкі гуртки, притягаючи до них червоноармійців, які забрели сюди. Останні з тієї чи іншої причини залишилися на Чорноморщині в кінці літа 1918-го р. і перехувалися разом з незадоволеними місцевими елементами, до яких належали дезертири, що ухилилися від мобілізації Добрармії, та люди, що попали в неласку добровольчої адміністрації. Режим же добровольців був крутий і викликав усе більше й більше протестантів проти добровольчого режиму.

Вже на початку 1919 р. на чорноморському побережжі бували виступи проти Добрармії у формі нападів на її агентів та установи. Одверто большевики в масах чорноморського населення не могли працювати, бо воно ще пам'ятало їхнє дикунське поведження в 1918 р. Отже ці маси місцевого населення опинилися на роздоріжжі, їм було не по дорозі з добрармійськими комендантами і червоний шлях з большевиками їх не приваблював. Старе співжиття й інстинкт тягли до Кубанщини. Коли влітку 1919 року почався процес організації, то на кожному сільському сході, на кожному з'їзді, на кожній нараді приймалися резолюції про боротьбу проти Денікіна і про потребу приступити до переговорів з Кубанщиною.⁶⁷⁾ Одні мали на меті висунути питання про приєднання Чорноморської губ. до Кубанщини при умові, що остання розірве з Денікіним (постанова приватної наради селянських делегатів Сочинської округи 18. 8. 1919 р.⁶⁸⁾, другі — про утворення Кубансько-Чорноморської селянсько-козацької республіки.⁶⁹⁾

Одначе ці резолюції залишилися лише побажаннями. На Кубанщині широкі кола про дійсний стан речей на Чорноморщині знали дуже мало, почасти з тієї причини, що Добрармія докладала всіх зусиль, щоб представити справу так, що Чорноморська губ. «благоденствує». Можливо, що

^{67, 68)} Н. Воронович. «Межд у двух огней (Записки зеленого)». «Архив Русской Революции», т. VII, ст. 126

⁶⁸⁾ «Зеленая книга». Сборник материалов и документов. История крестьянского движения в Черноморской губ. Собрал Н. Воронович. Прага 1921, ст. 25

окремі проводирі Кубанщини мали належні інформації, але вони були більше заклопотані утворенням козацької держави, що врятувала всю Росію, а через це настроям в Чорноморській губ. вони не надавали значення. В усякому разі, ні про які поважніші кроки цих проводирів зблизити населення Кубанщини з Чорноморщиною не було чути.

Большевики ж, що нищпорили по організаціях зеленої армії, ці резолюції використовували для агітації проти Добрармії й провокації проти Кубанщини. Про негативне ставлення до цих резолюцій з боку місцевої й зайшлої російської інтелігенції та буржуазії нема чого й говорити. Як російські патріоти, вони, натурально, не могли співчувати тому, щоб і цей клопоть «Исконной русской земли» приєднався до ненависної Кубанщини. Таке ж саме відношення поділяла по суті й друга гілка «русских людей» — революційна й соціалістична російська демократія. Якщо представники першої гілки були зв'язані з Чорноморською губ. в минулому чи подарованими, чи за безцінь купленими приморськими земельними наділами, то представники останньої були в повному розумінні цього слова людьми сьогоднішнього дня. Для декого з них, як, наприклад, для п. Вороновича (с-р пажеського корпусу з полковників кінної гвардії), найміцнішим «зв'язком» були спомини про місяці, тижні, дні приємного перебування з цієї чи іншої причини на побережжі. У декого ж і цього не було і вони були абсолютно нічим не пов'язані з цим краєм. Серед них були втікачі від большевиків, були такі, які далекозоро на деякий час відійшли від революційних бур і під захисним кольором кооператора, який дозволяв відповідно до обставин міняти колір в той чи інший бік, чекали кращих часів. Були такі, кому загрожувала небезпека й від червоних, і від білих, як той же п. Воронович, ініціатор арешту ген. Крилова під час виступу ген. Корнілова. Воронович свою кар'єру в гвардії закінчив голосуванням в совдепі м. Луги і заснуванням продуктової кооперативи поблизу Сочі. З одного боку, денкінці могли пригадати йому його поведінку в Лузі, а з другого й «товариші» могли знайти дещо в минулому блискучого гвардійського офіцера-пажа. Отже немало було приводів закинути, що він «с-р», «пил кровушку».

Були, звичайно, й політичні гастролери: Філіповські-Самаріни, Ізмайлови, Сорокіни, Рябови, Чайкіни, головним чином члени партії с.-р. Вони активно з'являлися на різних протибольшевицьких фронтах з провокаційним проголошенням принципу самовизначення всіх народів, включно до повного відокремлення, але в дійсності мало різнилися від білих правих рухів, які чесніше зразу починали «тащити і не пущать». В партійній програмі с-ри мали також точку про

федерацію, але вони про неї промовчували, намагаючись все захоплювати і всім керувати. Це здебільша були зарозумільці, що з презирством ставилися до місцевих діячів, нехтували місцеві інтереси і мало перебирали в засобах. Де тільки виявлявся здоровий процес організації місцевої державности, с-ри намагались його скомпромітувати й розвалити в ім'я того ж самого божества — «Великої, Єдиної Росії». Це вони діяли в Сибіру, на Уралі, на Поволжі, фактично допомагаючи або червоним, або білим. Всі починання цієї партії кінчалися катастрофою. Частина гастролерів цієї партії уміла при катастрофі зникнути, інші одержували (очевидно, не дарма) помилювання від червоних, а місцева населення, що їм довірилось, розплачувалось потоками крові та життя своїх кращих людей. Один поважний кубанський політичний діяч називав с-рів дефективними лодьми від народження. Він казав, що стати с-ром не можна, треба народитися з певним фізичним чи духовим дефектом. І в цьому, мабуть, була певна рація. якщо перебрати всіх видатніших представників цієї партії в Росії. Цікаве ще й те, що с-ри існували лише на території кол. Росії. Ні в одній політично й культурно розвиненій країні такої партії не існує. Це були своєрідні політичні пройдисвіти, які намагались завжди і скрізь викликати заколот.

Північний Кавказ не міг не звернути уваги на цих недолюдків. Вони насамперед спробували проявити діяльність на Донщині, але тут уже працювала поважніша організація кадетів. Лівішим від них був донський Комітет с-демократів, який не захотів ділитися своєю популярністю й впливом з с.-рами. На Кубанській сцені пробували виступити Шрейдер і Аргунов, та спізналися. Політично тут вместилися добрармійська політика під пильною допомогою контррозвідки. До цього російська інтелігенція поклала надії на «демократа» Денікіна, задовольняючись крихтами, що кидалось їм від стола. Не-російська інтелігенція на Кубані була занадто гостра до проблеми Росії і з нею с-рам не по-дорозі. Так зійшлося все на скрайок Чорноморської губ., «мандат» на яку сам собі виробив Філіповський-Самарін, утікши з Самарського уряду.

На Чорноморщині вони спирались на найбільш затуркане населення. Ні п. Філіповський, ні його співробітники, розуміється, не спішили з реалізацією бажань населення та ще в тому, щоб у тій чи іншій формі приєднатися до Кубанщини. Такий компетентний свідок, як п. Воронович, каже: «Чорноморські міністри були певні, що, захопивши Кубанщину, червона армія не посунеться далі в межі Чорномор'я, і що большевики ніколи не насміляться вступити в боротьбу з селянською владою. Тому вони не були при-

хильниками будьяких розмов з хитрими кубанськими політиками». ⁶⁹⁾ (Варто згадати, що тоді с-ри почали, виконуючи постанову своєї Конференції, розвалювати білі фронти).

Дійсно, ще 18. XI. 1919 року на делегатському З'їзді Селян Чорноморської губ. було ухвалено, щоб негайно приступити до переговорів з Кубанською Радою. Але лише 9. 11. 1920 року, як свідчить Воронович, і то лише на підставі його заяви Комітетові визволення Чорноморської губ., звернувся по радіо до Ради з пропозицією «установити добросусідські відносини», ⁷⁰⁾ при чім це радіо на призначену адресу не дійшло — його перехопив штаб Добрармії. (69, 70 — Воронович. «Между двух огней» і т. д., ст. 126).

Пояснення такого неспіху пп. міністрів треба шукати в тому, що вони дивилися не в той бік, куди тяг «їхній» нарід.

Розходження між проводирями й масами помітне досить виразно в резолюції вищезгаданого З'їзду. Резолюція досить ясно відбиває протилежність настроїв і ближчих завдань тих і других. З одного боку, говорилося:

«Ми, делегатський З'їзд Чорноморського Селянства, для того щоб надати нашій боротьбі з реакцією організовану форму і всеросійське значення, ухвалили:

1) Постановити ближчою ціллю боротьби утворення Чорноморської демократичної республіки з установленням федеративного зв'язку з іншими державними формуваннями для спільної з ними боротьби проти реакції і за остаточні цілі — Російську федеративну республіку, котру ми уявляємо собі, як вільний союз народів, за народоправство і соціальні здобутки» ⁷¹⁾ (71. Воронович. «Зеленая книга» і т. д., ст. 47).

Такі побажання є чисто загально с.-рівські, витвори прибудних проводирів, що с'як-так пристосовувалися до місцевих обставин.

Точка 4 цієї резолюції звучить таким наказом: ⁷²⁾

»на час до надзвичайного з'їзду Комітетові пропонується: б) негайно приступити до розмов з Кубанською Радою про вступ Чорномор'я, як автономної одиниці, до складу Кубанщини, але при обов'язковій умові повного розриву Кубанщини з Добрармією і поповнення Ради вільно вибраними представниками громадян Чорноморської губернії» ⁷²⁾ Воронович. «Между двух огней» і т. д. ст. 126).

Останнє є голосом селян Чорноморської губ., які, як признається Воронович, «інстинктивно відчували, що коли большевики захоплять Кубанщину, то Чорноморській губ. не уникнути нових терпіль. — Насамперед нам треба вигнати кадетів з Чорномор'я, казали вони, а потім умовитися з козаками. Якщо Рада візьме в свої руки владу на Кубанщині, — всі козаки стіною стануть на оборону своїх станцій. А коли ми об'єднаємось з Кубанщиною, то большевики нічого не зможуть з нами зробити» ⁷²⁾).

Проводирі ж цей справжній голос народу глушили звичайною мітинговою балаканиною, як то:

«в) звернутися до всієї трудової демократії, як до третьої сили, з закличком організуватися, виявити свою волю й бажання та битися з реакцією під своїми прапорами; г) звернутися до Ради Народніх Комісарів і партії комуністів з пропозицією зректися партійної диктатури і з вимогою утворення коаліційного соціалістичного Уряду; д) звернутися до трудової демократії Європи й Америки з протестом проти допомоги, яку дають їх уряди російській реакції й проти економічної блокади, яка прирікає широкі маси на голодну смерть, хвороби й злидні». (72 — Воронович. Между двух. ст. 126).

Перемогти небажання міністрів виконати волю народу, звернутися до Кубанщини, як казав Воронович, йому пощастило лише шляхом упертих вимог, підсилених численними резолюціями селянських сходів. Треба припускати, що й упертість самого Вороновича була лише наслідком цих резолюцій⁷³⁾ (те ж, що й 72).

9. 11. 1920 року Комітет визволення Чорноморської губ. зробив таке звернення до Кубанської Ради:

»Обраний Селянським З'їздом 18. листопада Комітет Визволення Чорномор'я, який закінчив 3. III. першу частину свого завдання — очищення Сочинської округи від денікінців, звертається до Кубанської Ради з такою заявою:

1. Чорноморські селяни й робітники бажають миру й дружби з кубанською демократією.

2. Перебравши на себе всю повноту влади, Комітет Визволення Чорномор'я звертається до Кубанської Законодавчої Ради з закличком негайно відкликати свої війська з Туапсинського фронту.

3. Комітет Визволення пропонує Законодавчій Раді приступити зараз же після скасування Туапсинського фронту до укладення економічних угод з Чорномор'ям і надіслати для цього своїх представників.

4. Комітет Визволення війшов через свого повноваженого представника в безпосередні зносини з Урядом Грузії, Азербайджану й Вірменії, а також з західньо-європейськими державами і Сполученими Штатами Північної Америки.

5. Парламентерів Великобританського Уряду, який прибув на міноносці після захоплення нашими військами м. Сочі, дано всі вищенаведені пояснення й від нього одержано гарантії неутручання в дії нової влади Чорномор'я.

Голоза Комітету В. Філіповський, Тов. Голови Н. Воронович, секретар С. Тер Григор'ян.⁷⁴⁾ (74 — Воронович. «Зеленая книга» і т. д. ст. 99).

Цікаві висновки напрашуються при порівнянні цього звернення з резолюцією 18. 11. 1919 р. в тій частині, що стосується Кубанщини.

З'їзд доручив утвореному ним Комітетові «негайно приступити до переговорів з Кубанською Радою про вступ Чорномор'я, як автономної одиниці, до складу Кубанщини, але при обов'язковій умові розриву Кубанщини з Добрармією». Замість цього Комітет майже через 3 місяці, нічого-сінько про це доручення незгадуючи, по радіо Кубанський

Законодавчій пропонував відкликати свої війська з Туапсинського фронту й приступити до обговорення економічних угод, надсилаючи своїх представників. Самий тон цього звернення не міг заохотити поважну сторону взяти участь з отими, що «перебрали на себе повноту влади». Форма звернення зарозумільців. Автори листопадових резолюцій кажуть про потребу переговорів з Кубанською Радою, треба думати — з Крайовою, яка тільки й була правосильна розв'язати питання про вступ Чорноморської губ. до складу Кубанщини на автономних підставах, а звернення було адресоване до Законодавчої Ради і то з такими вимогами, яких вона формально задовольнити не могла. Ці питання насамперед мусили бути розглянуті урядом як виконавчою владою, компетентною зробити той чи інший внесок законодавчій владі. Тяжко припустити, щоб чорноморські міністри не знали про цю процедуру. А як знали і так діяли, то це свідчило лише про небажання випустити Чорноморську губ. із своїх рук та допустити об'єднання її з Кубанщиною.

Англійському майорові після захоплення Сочі зеленими Філіповський і Воронович представили відносини Чорноморської губ. з Кубанщиною вже у формі союзу, кажучи, що ведуть про це переговори з групою Макаренка. (Воронович. «Зеленая книга», ст. 73). Коли б такі переговори й велися, то хіба тільки приватно. Очевидно, представники Комітету мали на увазі не ті цілі, що їх мало населення, яке необачно їм довірилося. Сам Воронович так це характеризує: »Голова Комітету Визволення й більшість його членів, між якими були розділені «портфелі міністрів», були зайшлими людьми, які не знали життя Чорноморщини» (Воронович. «Между двух огней», ст. 125). І дійсно в Комітеті і коло нього першу ролю грав приблудний елемент: член Всеросійських Установчих Зборів В. Н. Філіповський-Самарін та Ф. Д. Сорокін, що втекли на Чорномор'я від Колчака, І. І. Рябов — теж член Установчих Зборів і Самарського Уряду, журналіст В. Чайкин, полковник «кооператор» Воронович, потайні большевицькі агенти: Томашевський, Скобелев, Шевцов, Казанський, Корольов-Цватер. Оце й були правителі Чорномор'я.

Якщо хто з цих панів з тих чи інших мотивів і був не від того, щоб спробувати погодитися з Кубанщиною, то хіба один Воронович. Коли на початку лютого до Гагр прибув представник Англії ген. Кіз і, зустрівши там Вороновича, який тоді був командувачем Чорноморського Селянського війська, запропонував йому разом з ним поїхати до Катеринодару, щоб безпосередньо стрінутися з кубанцями й спробувати скласти з ними умову, то той погодився й поїхав. Але в Новоросійську ген. Лукомський, довідавшись про

це, заявив Кізу, що головне Командування не допустить ніяких бунтарів говорити з Кубанським парламентом, що не користується довір'ям уряду (Денікіна), і поставив вимогу видачі Вороновича, щоб судити його військово-польовим судом. Кіз відмовився видати Вороновича і, залишивши його на англійському кораблі, сам поїхав до Катеринодару переговорювати з Денікіним, але й цей не дозволив Вороновичу вести переговори з Кубанським урядом, а тому Воронович був примушений повернутися до своїх зелених ні з чим. (Воронович. «Между двух огней», ст. 130).

Наведена спроба Вороновича спонукала Комітет Визволення виявити своє дійсне ставлення до переговорів з Кубанщиною. Як тільки довідались про подорож Вороновича й його намір, Комітет усунув полковника від завідування військовим відділом, щобго позбавив цього найбільшого спеца військового портфеля. Куди саме тягли проводирі та в який бік були скеровані їх думки, про це свідчить такий факт. Коли 24. 11. в Сочі на Селянському з'їзді з'явився англійський ген. Коттон, то голова комітету Філіповський звернувся до нього з такими словами: «Нам відомо, що Росія вмирає з голоду й холоду. Нема хліба, мануфактури, газу. Росія потребує товарообміну. Чи дійсно знесено бльокаду?» І тільки після відповіді генерала, що переговори про довіз у Росію продуктів відбувається, — згадав про Чорномор'я, запитавши, чи буде Англійський уряд перешкоджати допущенню в Сочі кораблів з харчами й потрібними продуктами. Маса населення Чорноморської губ. не поділяла стремління своїх проводирів, як про це свідчив грузин п. Айоло в своїй кореспонденції із З'їзду. Селяни поставилися до вищенаведеного виступу Філіповського холодно. «Чому він виліз», скаржилися вони, «із Сочі перестрибнув у Росію і ніби всю її репрезентує. Там своїх оборонців досить. Нам же слід самих себе захищати. Не діло!»

Буря оплесків почувалась на цьому З'їзді, коли зачитали прохання про звільнення кубанських козаків, що попали в полон до зелених. Вони в проханні заявили, що будуть «всіма силами допомагати приєднанню Чорноморської губ. до Кубанщини». Ще більшими оплесками зустріли й самих козаків, коли вони з'явилися на З'їзді після свого звільнення.

Чутки про події й настрої на Чорноморщині доходили й до Катеринодару через місцевих с.-рів, але докладно ніхто не знав, особливо про участь англійців. Кубанські провідні кола поставили були своїм завданням з'ясувати ситуацію і залагодити відносини з зеленими. Голова Південно-Російського Уряду Мельников обіцяв кубанцям не перешкоджати цьому і не втручатися в цю справу, а проте май-

же одночасно послав у Сочі для переговорів з зеленими, потайки від кубанців, членів свого уряду Агеева й Леонтовича. Нічого з цього не вийшло, бо послам рішуче сказав Філіповський, що лише повний і безумовний розрив з Денікіним створить сприятливий ґрунт для розмов з козаками.

Ні Кубанське козацтво, ні уряд, ні Рада не мали ніякого бажання воювати з чорноморськими селянами, як не бажали цього й останні. Але серед чорноморського війська було не мало большевицьких прибуд на відповідальних посадах, а серед кубанського військового командного складу — не мало денікінців. Після розгрому чорноморцями денікінських частин в районі Туапсе 10.-13. лютого кількість большевиків у Чорноморському війську значно зросла за рахунок полонених денікінських солдат — кол. червоноармійців, які ще раніше попали в полон до Денікіна. Большевицькі агенти — Томашевський, Казанський, Скобелев, Шевцов, Корольов-Цвангер і спеціально прибулі представники 9-ї червоної армії Сорокін і Цимбаліст були ближчими співробітниками командувача військового відділу Вороновича. Для цих людей не було ніякісної різниці між Кубанщиною, денікінцями й протиденікінцями. Їх завданням було до краю використати Чорноморщину і проти першої і проти другої. Тому вимушений вихід кубанських частин на побережжя зустрів відразу збройний спротив. Зламати цей спротив кубанцям було дуже легко, але вони не бажали вживати зброї проти спорідненого місцевого населення.

Більшість цих даних про чорноморських зелених Іванис, коли їхав до Гагр, не знав. Він і не цікавився ними, бо хотів лише якнайшвидше замиритися й очистити терен до самої Грузії, а від останньої довідатися, чи можна до неї перекинути біженців і деморалізованих військових, що об'їдали й обтяжували ведення військових операцій. Завдання важке, бо ж Грузія жила імпортованим хлібом.

68. Справи в Гаграх.

Прибувши в Гагри, Іванис опинився в чужій державі, хоч і в колишній Чорноморській губ., яка простягалася за Сухум. Тепер грузини анектували територію по Гагри (Нові), хоч грузин на цій території майже не було. Так і Сухум, монастир «Новий Афон» з дорогоцінним оливковим гаєм й бородатими монахами-москалями і багате літницько в Старих та Нових Гаграх, що належали принцеві Ольденбургському, та на півострові Піцунда вілла Миколи II-го. Адміністративним центром цілого району були Нові Гагри, з «Новою Гостиницею», де містилася пошта з прямим дромом до Тбіліса (тоді ще Тифлісу), управління представника

уряду, Д. Сагірашвілі, що був товаришем Голови Головного Штабу Народної Гвардії Республіки, штабу дивізії, якою командував Кубанським пластунським батальйоном. Цей генерал зустрів Іваниса дуже привітно й допоміг зараз же упоратися з питанням набуття нової грузинської валюти, що була разів у 5 вище від добровольської. За пару годин відбув усі відвідини й знайомства. Найцікавішою і найповажнішою була безумовно візита до п. Д. Сагірашвілі, великого мовчазного блондина, який був найвідповідальнішим представником Грузинського уряду, напевно с.-д. меншевиком, які панували тоді в державі. Він коротко зазначив, що як тільки одержав відомості з Туапсе, що Іванис приїде до Гагр, зараз же порозумівся з міністром у Тифлісі і одержав наказ дати прямий провід для розмов. Тут же пройшлися до відповідної кімнати на пошті, знайомлючись з відповідним урядником-телеграфістом. З представниками Чорноморського Комітета п. Сагірашвілі не радив дуже «панькатися» і не вислухувати довгих промов, бо що вони можуть вдіяти проти кубанців від народження вояків.

В першій же день приїзду Іванис зустрів представників Чорноморського Комітету, а саме: В. Філіповського-Самаріна — голову, Вороновича — головнокомандувача і військового міністра («кооперативного полковника») і Москвичова — члена головного штабу. Перший був середнього віку нігілістично-нехлюйного вигляду, з уже посрібленим волоссям чоловіка, повною протилежністю йому був полковник, одягнений, як з картини, і в кожному русі показував вихову в пажеському корпусі, а Москвичов являв собою пресіру московську істоту. На це побачення Іванис прийшов з готовим написаним проектом умови. Після знайомства він зазначив, що готовий прийняти якісь там поправки, але догодиться якнайскорше, бо Кубанський генерал чекатиме з наступом лише один день. В перемозі кубанці не мають сумніву, але навіщо вбивати й калічити, коли можна без цього обійтись. Філіповський хотів якусь промову говорити, але Іванис ввічливо попросив висловлюватися лише про умову. Так на одному засіданні, з деккими поправками, була прийнята умова, яку дали передрукувати в більшій кількості, того ж дня підписали й вислали на фронт генералові Шіфнер-Маркевичеві і командуванню зелених. Сталося це 17-го (30) березня 1920 року в Гаграх. Документ мав такий зміст:

«Голова Комітету Визволення Чорномор'я В. П. Філіповський і член Головного Штабу Чорноморського Ополчення Москвичов, з одного боку, Голова Кубанського Крайового Уряду В. Іванис і тов. Голови Верховного Кругу Донщини, Кубанщини й Терщини Мамонов, з другого, в присутності представника Грузинського Уряду то-

варіація Голови Головного Штабу Народної Гвардії Республіки Грузії Д. Загірашвілі 17. (30 н. ст.) 1920 р. в м. Гаграх виробили такий проєкт угоди:

»1. Війська Кубанського Крайового Уряду, які вступили на територію Чорноморської губ. не втручаються у внутрішнє життя краю.

2. Все самоврядування селян і робітників залишається недоторканим.

3. Кубанська Крайова Влада не може мобілізувати населення Чорноморської губ. для боротьби з радянською владою.

4. Селяни й робітники Чорномор'я не обеззброюються й вільно розходяться додому.

5. Селяни й робітники мають право скликати Селянсько-Робітничий З'їзд для установалення відносин з Кубанською владою і для утворення своєї місцевої влади.

6. Розташування військ і всі зносини з місцевим населенням відбуваються через посередництво місцевих органів самоврядування селян і робітників. (Підписи) 17-(30 н. ст.) 1920 року Гагри.»

Водночас із цим на фронті, що був тоді перед містом Сочі, проголошено перемир'я, але наступного дня воно було порушене. Волковський відділ Чорноморського ополчення обстріляв кубанську заставу. Козаки рушили вперед. Ополчення розбіглося по домах, а комендант визволення з штабом і купкою большевиків (більша частина їх ще під Туапсе, після того, як, оголосивши ополчення Чорноморською армією, була на голову розбита Шіфнером-Маркевичем, подалася до Новоросійська) опинився в Гаграх. (Пан Воронович винуватий за порушення перемир'я покладає виключно на кубанців в особі Шкуро, але, як свідчить офіційне повідомлення польового штабу Чорноморського війська, яке сам же Воронович наводить у своїй «Зеленій книзі» (ст. 126), Шкуро наказав Шіфнер-Маркевичу перейти до наступу лише після вищезгаданого обстрілу чорноморцями кубанської застави. Цього обстрілу не заперечує й Воронович, але він пояснив його тим, що ці ополченці ніби не одержали повідомлення про перемир'я. Можливо, що це й так, але можливо, що це було провокацією з боку большевицького елемента. В усякому разі, фактично не кубанці перші порушили перемир'я, і всі репліки Вороновича і польового штабу з цього приводу на адресу Шкуро є нічим іншим, як дешевою демагогією).

Як пізніше Іванис привітався до отого Чорноморського Комітету, то йому показалося, що він був під великою протекцією місцевої грузинської влади і фактично управлінням Чорномор'я та організацією його війська мало турбувався. Очевидно, військо не було дисципліноване й легко піддавалося провокації, а тому довіряти йому не було можливо. Сам Філіповський Іванисові висловив свій жаль, що кубанці схилилися направо (білі), а їм ближчі ліві. На це Іванис відповів, що кубанцям не потрібні ні праві, ні ліві

росіяни, бо їм треба було йти єдиним правдивим шляхом визволення з-під Росії...

Склавши умову, Іванис розпочав головнішу справу. порозуміння з урядом Грузії в Тифлісі. Спершу говорив з міністром внутрішніх справ Ноем Віссаріоновичем Рамішвілі, щиро з'ясовуючи йому потребу звільнити терен Чорномор'я від біженців і деморалізованого війська і просячи дозволу пропустити їх до Грузії. Міністер скаржився на брак продовольства й на безробіття, заявив, що таку справу він вирішити не може, а треба згоди міністра закордонних справ, а може й цілого уряду, а в усякому разі без згоди прем'єра (він же і президент) розв'язати це не можна. Довелося переговорити також з міністром закордонних справ Євгеном Петровичем Гегечкорі й президентом — Ноем Миколайовичом Джорданія. Всі люб'язно обіцяли допомогти, але без обговорення в уряді, який треба скликати, зробити це не могли. Почалися ще й інші розмови, які підказували робити все п. Загірашвілі й ген. Артміладзе. Але справа не посувалася вперед, а на побережжі ставало все тяжче.

В час між розмовами прямим проводом Іванис приглянувся до життя цієї колонійки Грузії. Населення здебільшого таке ж, як і в Чорноморщині — говорить російсько-українською мовою, а походить воно з України. Урядники й вояки — грузини, хоч встигли сюди заскочити й чисто руські воїни. Перед готелем була добра грядка тростини й окремі пальми і всі порубані й поламані. На запитання до ген. Артміладзе, хто це зробив, той відповів, що сюди заскочив був загін з Турецького фронту і порубав, як буржуазне дерево, зайве для пролетаріату... Городник, що тим піклувався, хотів оборонити рослини і ледве сам не був забитий.

Поки Іванис ждав у Гаграх відповіді з Тифлісу, кубанський уряд в Туапсе спочатку одержав запевнення, що тут буде довше перебувати. Треба було перевірити втрати в урядовім таборі і задовольнити найменші вимоги менших урядовців, що викликали скарги й нарікання. Створили для цього спеціальну комісію. Потрібно було упорядкувати фінансовий стан. У деяких установах, особливо відділових установах відомства внутрішніх справ, були десятки мільйонів рублів крайових скарбів. Наказали здати всі ті гроші до крайової скарбниці. Виявилось, що отаман Букретов, не попередивши уряд і не мавши на це ніякого права, наказав отаманам відділів здати гроші до його скарбниці. Довелось почекати повороту Іваниса, щоб впорядкував і цю справу. Однак ширше розгорнути роботу не було можливо. Та недовго довелося пробути в Туапсе. Корпус Науменка, що боронив це місто з боку Новоросійська, раптом знову

«втратив серце» й почав без боїв здавати позицію за позицією. Це скоро змусило Морозова, що ще тримався по той бік Гойт і Індюка, відходити на Туапсе, щоб не бути відрізаним з тилу.

В самому ж Туапсе і його околицях скупчилися до десятка тисяч війська й біженців. Все було з'їдено і почався справжній голод. Деморалізовані донці знову стали проблемою, як їх спекатися. Спочатку сподівалися, що добровольці заберуть їх у Крим, але Денікін став проти цього і надіслав телеграму, в якій категорично забороняв перевозити до Криму частини 4-го Донського корпусу. Перед тим декілька тисяч хворих і без коней донців все ж перевезено. Виїзд голови уряду викликає тепер заздрість Військового Отамана, який почав доводити, що він мусив їхати, бо його там добре знають, бо ще не забули, як він під Соракамішем урятував Тифліс від турок. Хоч Іваніса вислала військова нарада, на якій був і отаман і там він ніяких претенсій не заявив. Проводирі Ради вважали, що найліпше виконають це вони, що їх персони будуть мати в Грузії найбільше ваги й значення. Тимошенко говорив про якісь свої особисті політичні й кооперативні зв'язки. І от на дачі барона Штейнгеля під Туапсе Законодавча Рада, не порозумівшись з урядом, вирішує негайно надіслати парламентську делегацію до Тифлісу і для цього обирає: І. П. Тимошенка, Г. А. Білого й О. М. Гордієнка. Ставлення офіцера, особливо корпусу Науменка, до уряду й оточення отамана так загострилося, що Букретов одверто заявив членові уряду Голубові, який заступав Іваніса, що він не може оборонити уряд у випадку ексцесів. Тоді весь уряд з делегацією Законодавчої Ради виїхав на буксирному грузинському пароплаві «Чорох» до Гагр. В Туапсе залишився член уряду Білашов, щоб вивезти табір і закуплений перед цим хліб.

Зібравшись у Гаграх, 22. березня 1920 р. уряд обговорив наявний стан речей і ухвалив:

»У зв'язку з тимчасовим відходом Кубанського Крайового Уряду і Кубанської армії за межі Кубанщини, визнати за потрібне обрати делегацію від Кубанського Крайового Уряду, доручивши їй терміново вийти в зносини з урядами відповідних Закавказьких Республік і місіями чужоземних держав з приводу питань: 1) постачання Кубанській армії харчів, фуражу, набоїв і зброї; 2) позичок в чужоземній валюті і товарами, надавши делегації право складати відповідні умови від імени Кубанського Крайового Уряду, при чім, у випадку видачі делегацією концесій, відповідні акти, які вона вчинить, мусять підлягати затвердженню Кубанської Законодавчої Ради; 3) пропуску в Грузію як Кубанської армії, так і біженців, а також військових частин Донської Армії.»

До членів делегації обрано членів уряду: Голуба, Іванюка, Ледомського.

На нараді уряду з делегацією Законодавчої Ради про якусь спільність однодумних дій обох делегацій, делегація Ради заявила, що вона буде виступати разом з делегацією уряду й допомагати їй.

Було піднесене питання про потребу зараз же зазначити, хто саме повинен стояти на чолі делегації. Але проти цього були головним чином члени делегації Ради, кажучи, що це непотрібна формальність, яка лише зв'яже, що це питання вирішить сама делегація на місці залежно від обставин.

На цьому засіданні обговорено також питання дальшої політики й праці уряду. Констатовано руйнуючі й дезорганізуючі наслідки поведінки кубанських генералів, особливо Науменка, Шкуро, Муравйова, Улагая і неможливість щонебудь зробити в справі оздоровлення армії, доки вони знаходяться при ній. Тимошенко, який на другий день виїхав до Тифлісу, особливо й уперто рекомендував «за всяку ціну ліквідувати генеральське питання, хоч би довелося перевішати цих негідників».

Тут же в Гаграх член уряду Горських справ Кучук Натирбов і секретар уряду А. В. Вишневський зажадали відпустки і дозволу негайно виїхати до Грузії для залагодження своїх родинних справ. Зауваження Голови уряду, що прохання про відпустку в такий момент не може бути задоволене і є замаскованим дезертирством, ніякого враження не справило. Тому Вишневському запропоновано податись до демісії, а Натирбову, який до певної міри був заброньований репрезентацією горців і через неможливість замінити його іншим горцем, дано короткотермінову відпустку, але він з неї не повернувся, подавшись з Грузії до Туреччини. Делегації ж довелося виряджати на позичені в грузин гроші. Це була їзда дрібними прибережними шхунами, пароплавчиками й залізницями чи й кіньми.

Випровадивши делегації, члена уряду С. С. Ланка лишили зв'язковим на прямому дроті в Гаграх, а решта повернулася уже в Сочі, куди прибули 24. березня в день приїзду урядового табору сухоходом з членом уряду Білашовим. Отаман морем, шхуну якого ледве не занесло в Новоросійськ. Іванис же з Гагр морем доплив лише до Адлеру, де його з самоходом зустрів Шіфнер-Маркевич. Обмінялися взаємно інформаціями, поговорили про ситуацію і милий генерал під вечір відвіз голову уряду до Сочі.

69. Останні корчі Денікініади

Подано це за ген. Денікіним (Денікін «Очерки Русской Смуты», т. V, ст. 347-365. 1926. Брюссель). «Грізні недавно

Збройні сили Півдня розпались» — написав Денікін (ст. 351). Слід додати: безславно, а навіть ганебно, через зарозумілість і шовіністичну нетерпимість та політичну обмеженість.

В Криму армія зведена була в три корпуси (Кримський, Добровольчий, Донський), збірну кінну дивізію і збірну кубанську бригаду. Вся решта частин, команди, штаби й установи, що зібралися в Криму з усієї території Півдня, підлягали розформуванню. Боездатний особовий їх склад мав піти на укомплектування діючих частин. Кримський корпус силою в 5 тис. і далі прикривав просмики. Керченський район забезпечував від висадки з боку Тамані збірний загін в півтори тисячі. Всі інші частини розміщено в резерві на відпочинок: Добровольчий корпус в районі Севастополя-Симферополя, Донці в околицях Євпаторії, Ставка в тихій Теодосії. Найближче завдання — оборона Криму. Для цього армія нараховувала в своїх рядах 35-40 тис. бійців, на озброєнні було 100 гармат і до 500 скорострілів, але армія була морально пригноблена, вона втратила матеріальну частину — коней, табори і гармати. Добровольці були всі озброєнні, вони захопили з собою й кулемети і навіть декілька гармат. Донці прибули обеззброєними.

Противник займав північні виходи з Кримських просмиків по лінії Генічеськ-Чонгарський міст, Сиваш-Перекоп. Сили його не були великі (5-6 тис., а «наявність загонів Махна та інших повстанчих банд стримували порив до наступу» (ст. 353).

Але англійці, нарешті, роздивилися, що не на того коня поставили ставку... «Південь спіткала велика біда. Становище стало безнадійним і кінець близький... мінялась політика Лондону... Лондон вирішив прискорити «ліквідацію»... англійці запропонували Денікіну своє посередництво для укладення перемир'я з большевиками, а він їм відповів, що ніколи»... (ст. 347)

В серпні 1920 р. в часописі «Таймс» опублікована була нота лорда Керзона до Чічеріна від 1-го квітня. Керзон (міністер Закорд. справ В. Британії) заявив:

»Я ужив увесь свій вплив на ген. Денікіна, щоб умовити його припинити боротьбу, обіцяючи йому, що якщо він згодиться, щоб я доклав усіх зусиль на уможливлення миру між його силами й вашими, забезпечити недоторканість всіх його соратників, а також населення Криму. Ген. Денікін кінець кінцем прийняв цю пораду і покинув Росію, передавши командування ген. Врангелю». На тій же сторінці Денікін написав: «Чому більше дивуватися — брехні, якої допустився лорд Керзон, чи тій легкості, з якою міністерство закордонних справ Англії перейшло від реальної допомоги білому Півднєві до моральної підтримки большевиків?»

В тому ж «Таймсі» Денікін надрукував таке спростовання:

»1. Ніякого впливу лорд Керзон не міг зробити на мене, бо я з ним ні в яких відносинах не був.

2. Пропозицію (британського військового представника про перемир'я) я категорично відкинув і, хоч із втратою матеріальної частини, перевів армію в Крим, де в той же час приступив до продовження боротьби.

3. Нота англійського уряду почати мирові переговори з большевиками була, як відомо, передана не мені, а моему наступникові по командуванню Збройними силами Півдня Росії ген. Врангелю, негативну відповідь якого своєчасно опубліковано в пресі.

4. Мій відхід з посту головнокомандувача був викликаний складними причинами і ніякого зв'язку з політикою лорда Керзона не мав.

Як раніше, так і зараз я вважаю за неуникненну і конечну збройну боротьбу з большевиками до повної їх поразки. Інакше не тільки Росія, а й ціла Європа перетвориться в руїну.» (347-348)

Денікін не зрозумів, що лордові Керзону йшлося про принцип — коли програє головна битва, полководець мусить зректися.

Денікін продовжує ліквідувати Південно-російський уряд і добиватися від бунтарів (ген. Слащов, Сидорін, еп. Вініямін), щоб під головуванням ген. А. Драгомірова Військова Рада назвала кандидата на його заступника. Ніхто не рішався назвати кандидата, аж нарешті козак ген. Богаєвський назвав ім'я ген. Врангеля (ст. 362). Ультиматум про перемир'я з большевиками Врангель одержав в Царгороді 20. березня і Денікіну він його не передавав, бо 22. березня був сам призначений таким наказом:

»Пункт 1.

Генерал-лейтенант барон Врангель призначається Головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії.

Пункт 2.

Всім, що йшли чесно зі мною в тяжкій боротьбі, — низький поклін. Господи, дай перемогу Армії і врятуй Росію

Генерал Денікін.» (ст. 358)

Ген. Врангель, коли його вибрали, рішуче виміг від виборців підписки в тім, що умовою прийняття ним посту Головнокомандувача буде не перехід в наступ проти большевиків, а тільки вивід армії з честю із створеного тяжкого становища.

На запитання, навіщо така підписка, ген. Врангель відповів, що він бажає, щоб усі — насамперед його рідний син — не закинули йому в майбутньому того, що він не виконав свого обов'язку (ст. 363)

Зміст підписки такий:

»На засіданні старших начальників, вибраних із складу ради скликаній за наказом Головнокомандувача в Севастополі 22. березня 1920 року для обрання наступника ген. Денікіна, голова Ради ген. від

кінноти Драгоміров проголосив ультимативне повідомлення Британського уряду ген. Денікіну із вказівкою на потребу припинити нерівну безнадійну боротьбу з тим, щоб уряд Великобританії звернувся до советського уряду в справі амнії населенню Криму, зокрема військом Півдня Росії, при чім, у разі відхилення ген. Денікіним цієї пропозиції, Британський уряд категорично відмовляється наперед від усякої підтримки і будьякої допомоги.

При цих умовах Нарада висловила побажання просити головнокомандувача про призначення його наступником ген. Врангеля, з тим, щоб він, прийнявши на себе головне командування, домогся недоторканисти для всіх осіб, що боролися проти большевиків і створив найсприятливіші умови для особового складу Збройних сил Півдня Росії, саме для тих, хто не вважатиме для себе за можливе прийняти задоволення в безпеці від советського уряду.» (ст. 362)

22. березня 1920 р. ген. Врангель став Головнокомандувачем, а ввечорі ген. Денікін і Романовський англійським міноносцем, а адъютанти французьким, відчалили від Криму і відпливли на вічне скитання й відпочинок до Царгороду. Там вони спинилися в російському посольстві; у вестибюлі посольства за годину по приїзді застрелив ген. Романовського, ніби невідомий Денікіну фізичний убивця, «що носив форму руського офіцера» і сховався. Моральні ж убивці ген. Денікіну добре відомі, як він говорить (ст. 365). Але кубанці знають, що фізичним убивцею був поручник Арзамасов — російський офіцер з російської терористичної організації, яку так добре знав Денікін. Вона ж влітку 1919 р. забила в Ростові Кубанського козака Голову Кубанської Крайової Ради — Рябовола. Щоб рятувати самого Денікіна, закликали англійське військо, якого він, коли прийшов до пам'яті, засоромився.

І в цей же ввечір, як писав Денікін, він з родиною і дітьми ген. Корнілова перейшов на англійський шпитальний корабель, а на другий день на дредноуті «Мальборо» відплив від небезпечних берегів Босфору, куди вже забрели його вихованці, виконавці свавільної розправи. Чи подумав цей занадто сміливий критик лорда Керзона, як на тих хвилях Босфору й Золотого Рогу проживають кубанські ізгої, що він їх не тільки ошельмував перед виборцями, а й позбавив рідної, найріднішої землі Кубанської? Йому забили начальника штабу, а хіба не Денікін з ним повісили священика-кубанця, депутата народу, який тепер обох їх виплюнув, щоб більше не зогиджували чужої їм землі. Лишаючи береги Криму, Денікін пробує мистецьки попроситися з останнім шматком «руської» землі... «яркі вогні... тускніють і гаснуть... Росія, Родина моя»... (ст. 364) і знову, крім лиха ця земля від росіян нічогосінько не зазнала. Від'їздив брутальний збирач, який нагадував Івана Калиту, підкоритель підбитої його пращурами-москалями чужої, ще слабше організованої землі.

70. Короткі завваги до правління Денікіна

З початку квітня 1918 р. по кінець березня 1920 року ген. Денікін намагався запанувати над Кубанщиною, Північним Кавказом, частиною України. У своїх численних суб'єктивно російських творах описує всі ці події. Він трактує зневажливо з іронічним осміюванням населення національних груп різних країн: кубанських самостійників, горців, чорноморської й гірської республік, Азербайджану, Грузії, не кажучи вже про українців, включно з федералістами скоропадчиками... Всі вони перешкождали йому в творенні їм байдужої або й ненависної єдиної неподільної Росії! Як москаль, він не міг зрозуміти, що всім неросійським народам «щі» були огидною стравою, таргани й блощиці, що були невід'ємним московським атрибутом, для них були брудними й шкідливими інсектами, «палаті» — ліжка для цілої родини — не тільки не гігієнічними, а й морально недопустимими, а хто не обурювався «триповерховою» найбруднішою лайкою й галасом при розмові москалів, хто, крім них, створив «юродство», «вериги», «самомордування» і найстрашніші тортури («диби») в світі?

Коли б цей автор (Денікін) докладно і скрупулятно описуючи події на різних, очевидно, окраїнних теренах, поставив питання, чому саме оті грузини, татари, горці, чорноморці так вперто билися з большевиками, — то позаду большевика об'єктивно побачив би бородатого в личаках москаля. З оцим останнім, що віками гнітив і всіх своєю масою підкорював росіянином, оті окраїнні народи хотіли битися. З революцією всі ці народи зв'язували свободу національну, свободу говорити, читати й молитися по-своєму: ідейно, інстинктивно ці люди відчули, що прийшов їхній час скинути з себе ярмо й чужу шкуру. Високо ж кваліфікована, особливо військова, московська інтелігенція, гнана й нищена своїми озлобленими дикунами, утікала до товарищів по службі в станиці. Козаки спершу переховували їх з людяности... Слід підкреслити, що майже всі окраїнні народи, оті татари, калмики, черкеси сарти таджики і т. д. — м'якші, людяніші, не злодійкуваті (не крадуть), як брутальні, фактично безвірні, росіяни.

Оті прибуду ставали порадиниками, як треба відбиватися від большевиків. Окраїнні народи дуже дорожили системою приватної власности і тому завжди боронили її. Коли доходило до більш організованої форми, то натурально, що зайшли спеці не тільки рятували своє життя, а очолили військові організації, з часом намагаючись їм нав'язати виключно російські завдання, безоглядно виступаючи проти

місцевого населення та його прагнень. А ця боротьба неминуче призводила до втрат серед сторін на користь большевиків. Фактично майже на всіх фронтах т. зв. білі рухи допомогли большевикам вигнати якнайбільше різних народностей в безпосередній боротьбі, пошесних хоробах, найжахливішими помстами, як нищення штучним голодом, масовими розстрілами й переселюваннями. Головні ж оті білі провідники, за незначними винятками, «драпали» (вираз Денікіна) на англійських дредновтах, крейсерах і міноносцях в «гнилу» Європу, де в масі провадили не призвичайне життя.

Коли б Денікін, роблячи огляд боротьби по всіх частинах окраїн кол. Російської імперії, глибше вглянувся в це явище, то він мусив би констатувати, що чим більше був національний масив окраїни, тим завзятіша була боротьба білих з місцевим елементом, тим довше тяглася боротьба і з т. зв. зовнішнім ворогом — большевиками і тим страшніші тортури зазнавали відповідні національності. На півночі чужонаціонального неросійського населення майже не було і боротьба проти большевиків тут була найкоротша; вона кінчилась з припиненням безпосередньої англійської інтервенції. Покарання місцеве населення не зазнало. Значно складніше було становище в Сибіру, де до цього домішалися чужі цілком елементи, як японці, чехи, але все ж у провіді до кінця були білі — росіяни, що й завалили справу. Автономний уряд Сибіру міг самостійно більше корисного для місцевого населення зробити, ніж оті зайшли з далекої півночі ім чужі люди. Цей терен великий і складний, а боротьба на ньому зі своїми жорстокостями кінчилась чи не найшвидше. Тут видимо не встигло дійти до поважної організації й головне регулярної систематичної допомоги.

Поважний дослідник боротьби на Півдні в пореволюційний період багато знайде дивовижного. Він мусить констатувати, що біло-російські провідники, воюючи ніби проти большевиків, фактично їм всіляко допомагали укоскувати південні неросійські народи, щоб вони, борони Боже, не відокремились від єдиної неподільної Росії. Важко точно обрахувати, але напевно біло-росіяни більше енергії витрачали на боротьбу з сепаратистами, ніж з дійсними ворогами — большевиками. У своїй завуальованій формі переслідування неросійських народів біло-росіяни виявили надзвичайний сприт. Пригадаймо боротьбу з проектами ген. П. Краснова щодо об'єднання, безугавну й безоглядну боротьбу з кубанцями, убивство Рябовола й підвищення Кулабухова, натиск на гірські народи, що (натиск) змусив їх ухопитися за зброю й утворити ватаги партизан по лісах, недопущення розмов Грузії з Кубанським Краєм і проголошен-

ня війни цій державі, гострі перешкоди порозумінню Чорноморщини з Кубанщиною і дика ненависть до самостійної, як і федеративної — гетьманської України з уживанням терору проти її громадян і т. д.

Немало попрацювали біло-росіяни і в переслідванні консолідації народів, які приймали їх (росіян) за приятелів Добровольці, як і большевики, нищили насамперед оригінальні самобутні військові особливості, які, скажімо у кубанців, зберігалися сотки років, ще з часів Запоріжжя — кінні полки, своєрідна піхота — пластуни, кінні батареї тощо. Всі ці військові частини були на високому бойовому рівні і перебували під власним козачим командним складом, що його козаки з гордістю привезли з фронту на Кубань (одного випадку не трапилось, щоб кубанці допустились забиття козака-офіцера). А ген. Денікін, якого солдати при арешті били по лиці, оці найцінніші традиції козаків постарався знівечити. Він у козачі частини призначав командирами часто зневажених московських офіцерів, відсуваючи скрізь кубанців на другорядне становище — робив з них розвідників, зв'язкових до шереговців включно. Традиційні назви пластунів замінив на стрілкові, нечувані досі на Кубані, полки, чого не дозволялося робити за царської армії, видатних у цілій армії військових старшин кіннотчиків, як Улагая й Бабієва, призначив командувати піхотними і мішаного складу ротами, а літуна москаля Покровського імпровізують на кіннотчика. Часто кубанські офіцери зневажалися прийшлими московськими. Кубанські старшини пробували знайти захист у своєму Кубанському військовому штабі, що був раніше їх опікуном, але тепер його роля звелася до реєстрації призначень та підвищень, що їх робила Добармія. Так московський фанатик ген. Денікін зруйнував Кубанський офіцерський корпус з його прекрасними традиціями (офіцеру козаків був не баріном, як у москалів, а лише побратимом). Ці традиції не відважувалась руйнувати імперія сотки років і навіть у дрібницях, як кіннотчики без списів і острогів тощо. Денікін уникав і більших кубанських з'єднань; як бригад, дивізій, хоч за царської влади існував Кубанський корпус пластунів. Як знаємо, домагання мати свою окрему Кубанську Армію Денікін вважав зрадою Росії і за це точилася запекла боротьба Законодавчої Ради аж до перемоги.

Скрізь по козачих територіях по революції була великим лихом порізненість населення на козаків і навгородніх. У кубанців цей поділ у перші ж місяці революції був добре приправлений до полагодження: створили на паритетних засадах парламент і Кубанський уряд. Та на початку 2-го походу на Кубань Денікін узяв навгородніх під свою опіку,

вносячи цим двовластя в Краї і розпалив внутрішню боротьбу між козаками й навгородніми. Однозгідність і добре співжиття козаків-чорноморців і лінійців денікінська пропаганда також знівечила, роздмухуючи різницю між ними, якої до революції не існувало. Добрармія лінійців обласкувала, вважала за своїх, а чорноморців переслідувала, як неруських сепаратистів. Від самого початку революції населення Чорноморщини весь час намагалось об'єднатися з Кубанщиною. Денікін вперто переслідував це стремління через те і втратив там (на Чорноморщині) владу, яку перебрали також білоросіяни — зайди с.-ри і большевицькі агенти, а все ж не кубанці. Добрармія всіма засобами перешкоджала зустрічі представників Чорноморщини з Кубанщиною. Це викликало втручання англійців. Ген. Кіз хотів звести представників Чорноморщини з кубанцями, але йому Денікін перешкодив. За натяк об'єднання Кубанщини з Гірськими народами Денікін повісив депутата й зробив державний переворот на Кубанщині, розігнавши парламент. Провадячи безуважну й безоглядну боротьбу з кубанськими сепаратистами, Денікін і його оточення все ж не зламали вільного козацького духу. Населення Кубанщини горнулося до свого уряду і підтримувало, як могло, своїх молодих ентузіастів — депутатів. Лихо, однак, було в тім, що адміністративний апарат Краю лишився старий, дореволюційний (в значній кількості русифікаторський) з московською урядовою мовою звичайно. Створити адміністрацію, віддану Кубанщині, не було коли і з ким. Таку просту потребу, як звести на Чорноморії українські школи, не можна було задовольнити за браком українських учителів.

Слово «Україна» в Добрармії було заборонено, всіх українських патріотів, що прагнули самостійної Української Держави, Денікін трактував як гірших ворогів, ніж большевики. З Наддніпрянщиною Денікін заборонив переговорювати (дворазові спроби делегації ген. Омеляновича-Павленка були відкинуті). Щоб ослабити українських сепаратистів, Добрармія спровокувала владу Наддніпрянщини на військовий розрив з Наддніпрянщиною (хоч трохи згодом своїх нових «союзників»-галичан Денікін назвав «професійними зрадниками»). Добровольці працювали не тільки над порізненням окремих народів Півдня, а й над творенням незгод серед неросійських народів. Зовнішню збройну боротьбу проти большевиків денікінці поважно вели близько два роки. Вже весною 1919 року головна увага головнокомандувача перейшла на дипломатично-політичну сферу. На звільнених від большевиків територіях білоросіяни горячково все реставрували — відновляли володіння поміщиків, все дореволюційне судівництво, відкидаючи на-

віть законодавство тимчасового російського уряду, відновили систему поліції й жандармерії і т. д. Нічогосінько від революції не бралось, а психіка народу, навіть російського стала не та, що була за монарха. Політично сліпі, як кроти, з вовчою ненавистю до революції добровольці-провідники швидко знеславили початкову ідею свого руху і поспішили з реставрацією колишньої імперії, за якої вони не зазнали лиха. Так Денікін з його співробітниками швидко наблизились до глибокої прірви, через яку перестрибнути не змогли. Вона їх засмоктала на дно з усіма рештками військових і цивільних, білих москалів і неросійських південних народів.

Як уже згадувалось, білоросіяни в боротьбі з неросійськими народами виявили не аби яку впертість і відвагу. А все ж самі вони тих вершин не досягли б, до яких дійшли були, коли б не одержали зі сторони підтримку. Ця підтримка була від союзників кол. Росії, т. зв. Антанти, а головне від В. Британії. Остання політично зробила ставку на реакційні кола білих росіян на Півдні. Вона підтримала Денікіна й його Добрармію ідейно, морально й матеріально. Натомість неросійським народам Півдня, що прокинулися з революцією і намагалися творити свої державні незалежні формування, відмовлялося в найменшому. Всі заходи Денікіна представники Англії, генерали Пуль, Голман, Брігс, Мільн, Кіз та інші приймали й допомагали здійснити. Вони намовляли отамана П. Краснова підпорядкуватися Денікіну, вживали свого авторитету, щоб нахилити Горців визнати за «правителя» відпоручника Добрармії ген. Ляхова, з Кубанциною же представники Англії повелись найбільше брутально. Вони санкціонували повішення Кулабухова, розгром Ради й арешти депутатів. Для вивозу останніх англійці представили свій корабель, а, висадивши в Царгороді, зобов'язалися стежити, щоб не повтікали й не вели пропаганди проти Добрармії.

Не раз ген. Голман заявляв кубанцям, що амуніцію, боєприпаси, ліки й обмундирування він має наказ давати лише ген. Денікіну. Цього він і дотримався: кубанці чи інші «сепаратисти» не одержали й одного ліжка для шпиталів, бинта для ранених чи грама йодину. У цей спосіб намагалися англійці нагнути неросійські народи, щоб вони підпорядкувалися ген. Денікіну. Таке поводження ще більше викликало у козаків обурення не лише на Добрармію, а й на англійців. У той же час англійці в Грузії підтримували демократичний режим з соціал-демократичним парламентом і урядом Жорданія. У таких обставинах кубанські козаки підспівували: «Тепер я москаль, не козак, а Іван!» А все це використовувала большевицька пропаганда.

Важко одначе припустити, щоб такі представники Англії, як Лойд Джордж, лорд Керзон, Черчіль, Чемберлен, МакДональд та інші аж так були засліплені, що не бачили безпорадності і швидкого банкрутства реакціонерів з ген. Денікіном на чолі. Вони напевно знали закони революції, в якій фантастичні концепції реставрування монархістичного режиму завжди кінчалися крахом. Опанувати пореволюційну стихію могли лише революціонери, а не запліснявілі, струхлявілі реакціонери-монархісти. Мабуть, англійські державники злякалися розвитку революції на Сході й пробували її динамізм коли не втопити в крові сторін, що боролися, то принаймні якнайдужче ослабити. Цього ж, на їх думку, можна було досягнути продовжуванням боротьби у самій країні. Мовляв, нехай собі вирізуються внівець і руйнують матеріальні дібра, столітні надбаня, а згодом ми прийдемо із своїм крамом і погандлюємо. Таку думку підтверджує кинута в Палаті громад у Лондоні заява Лойд Джорджа — «торгувати можна і з людоїдами!» Це було питоме твердження всесвітніх і всім чим попало (моралю також) гандлярів. Таке поводження англійців показало, що джентлменство має і свої особливі прикмети..

Деякі неросійські народи з вибухом революції відразу зорієнтувалися, що їм треба вести ні від кого незалежну політичну лінію. Порада панькатись із «найавторитетнішими» військовими москалями вони відкинули. Вони їх не тільки зігнорували, а щоб не перешкождали, ще й інтернували. Так зробили прибалтійські народи з ген. Юденічем та іншими, таку ж методу застосували фіни. При чому англійці не тільки не боронили тих військових москалів, а ще й допомогли посталим державам амуніцією й іншим військовим постачанням, та навіть фінансово. Така тверда незалежницька постава названих народів допомогла їм відбитися від червоних москалів і оформити власні самостійні держави. Оті нові невеликі держави (пересічно коло 2-х мільйонів населення в кожній) сконсолідувалися і 20 років, а Фінляндія й по сьогодні, проіснували поза окупацією советів. Ці держави сконсолідувалися й одержали змогу показати, як при демократичному ладові, своїй культурі можна піднести й рівень життя. А ще головніше, що ці народи уникли в той період експериментів, штучного голоду та переселення до різних концентраків.

Оцей приклад балтійців може бути наукою для всіх провідників неросійських народів на випадок краху сучасного ССРСР. Хоч ССРСР і перевернув усе, що до революції панувало, хоч і створив уже касту нового дворянства і проіснував аж понад 43 років, але краху йому не уникнути, а

новий катаклізм стане нагодою для всіх неросійських народів звільнитися від довгої окупації.

Неросійські народи мусять з'ясувати, що вони вже мали свої самостійні й ні від кого незалежні держави. Вони мусять про відновлення їх дбати і всілякі плебісцити для них зайві. Всіх чужонаціональних, з «досвідом» керівників не сміють слухатися, а робити місцевими силами, використовуючи чужих лише як фахівців. Першою вимогою буде створення власної Армії з командним складом із свого населення. Зі всілякого роду авторитетами у війську треба бути дуже й дуже обережними, бо чужинці у виняткових випадках — без політичних функцій — можуть бути використані. Мова у відновлених державах мусять бути така, якою говорить більшість населення. У цьому напрямку мусять перевестись шкільна реформа, яка б задовольнила найширші верстви населення. Може статися, як було в Кубанському Краєві, що весь урядовий апарат говоритиме московською мовою, але бувають приклади уживання однієї мови цілком політично незалежних держав, як США й Англія, Франція й Бельгія і інш. У народів Півдня може бути урядових мов дві й більше, як то є у Швейцарії. В кожній відновленій державі мусять всі громадяни мати однакові права політичні і економічні (про якісь козачі привілеї не слід і згадувати).

При відновленні окремих держав на Півдні не треба забувати, що Північний молох почне їх знову завойовувати. Отже слід буде відбити той напад, а для цього мусять протиставитись цілий Південь, а не поодинокі держави. Південь по відновленні мусять зразу створити бодай Військовий Союз Держав, в який ввійшли б: Грузія, Азербайджан, Горці, Кубанський Край і Ставропільщиною й Чорноморщиною, можливо Терщина, Дін і Україна. Такий Союз Півдня зможе протиставитись Півночі — він матиме понад 60 мільйонів населення, яке без напруження мобілізує 600-тисячну армію. Такий Союз буде досить імпазантним, як для Півночі, так і західніх держав. При катаклізмі Московщина опиниться в більшому хаосі, ніж держави Союзу і в останніх організаційний процес набуде швидшого ладу. Як свідчить 2-га світова війна, Кубанщина, що перенесла найжахливішу руїну під советами, все ж створила Кубанську козаку дивізію, якою командував ген. Панвіц.

Утворений Союз матиме й великі запаси найрізноманітнішої сировини, як нафти й її деривати (Баку, Грозний, Майкоп), манганова руда (Чіятурі й Нікопіль), багата й чиста залізна руда Кривого Рогу, продукти потужної металургії, тютюн, вовна, поташ і т. д. Маючи таку сировину, Союз відразу міг би вступити в торговельні зносини з За-

хіднім світом. Не жебраючи, а в обмін за свою сировину такий Союз зможе одержати як амуніцію й боеприпаси, так і одягнути й взути все своє населення.

Можливо ж, що й воювати буде не потрібно, бо хаос, що постане в Московщині, перешкодить її намірам боротьби. Однак із сусідами треба буде зробити якийсь лад, особливо в економічних справах. На початках Московщина потребуватиме «хлебушка», а Південний Союз повернення його мучеників з концтраків Півночі, Сибіру, Цілини й т. д., Московщина має велику нафтоперегінну промисловість на Бакинській сировині, з Північного Кавказу й Дашави, вона побудувала газоводи аж до Москви й Ленінграду, московські й ленінградські промислові центри працюють на вугіллі з Донбасу й чавуні з України і т. д. Всі складні економічні питання треба буде регулювати якимись умовами. З останніми доведеться бути дуже обережними, з якоюсь гарантією. Як царська Росія, так Советська відзначились недотриманням підписаних умов, роблячи з них скоро — шматок паперу. Згадаймо, що сталося з Переяславським договором Б. Хмельницького за царя й Берестейським за большевиків, з Грузією за царату, а потім за советів у 1920 році, з васальством Хиви й Бухари за царя, а тепер цілини землями, з Казахстаном і т. д. Таку особливість потужного сусіди було б легше впорядкувати цілим Союзом, а не окремими державами.

У своєму маніякальному збиранні частин в єдину неподільну Росію ген. Денікін докотився до повного банкрутства. А під кінець він відмовився від усіх принципів його засад, а саме: всіх, що домагалися утворення Кубанської армії, він трактував зрадниками Росії, а в 1920 р. визнав потребу цієї армії й двічі призначив командувачів її ген. Шкуро й Улагая, які фактично не вступили на командування; багаторазово цей генерал говорив і писав проти виборної засади, а в 1920 р. погодився, щоб Верховний Круг вибрав його диктатором; завжди був ворогом парламентарної системи, а зокрема вотуму недовір'я, а в 1920 р. признав за потрібне організувати Палату, перед якою б відповідав з вотумом недовір'я уряд при ньому. Щоправда, всі зміни майже не були реалізовані, бо розвал армії прийшов скоріше, ніж почав діяти той чи інший цей новий урядовий орган.

З Катеринодару до Новоросійська ген. Денікін виїхав таємничо, не даючи жодних наказів, що викликало чутки про втечу головнокомандувача. При евакуації з Новоросійка ген. Денікін спершу сів на англійський корабель, а потім пересів на міноносець «Капітан Сакен», на якому спостерігав, як на березі відчайдушно люди кричали й плакали. А

їх там лишилися тисячі. Нарешті міноносець відплив і взяв курс не на столицю Криму — Севастопіль, де зібралась його кольорова гвардія (корніловці, марковці й дроздовці), а на «тиху», як він назвав, Теодосію. Такий вибір осідку для ставки викликав гомін, що головнокомандувач злякався розправи кольорових преторіянців. Дисципліна в кольорових військах дійсно підупала і вони язиками шукали винних за катастрофу.

У Теодосії ген. Денікін, принциповий противник яких-будь виборів в армії, став домагатися від ген. Драгомірова (був у Севастополі) скликання Військової Ради для обрання собі наступника. Коли названа Рада обрала ген. П. Врангеля, Головнокомандувач видав наказ про призначення своїм наступником ген. барона П. Врангеля. Прощаючись лише з найближчими в ставці, ген. Денікін знайшов рятунок від своїх же старшин на англійському військовому кораблі, яким відплив до Царгороду з начальником штабу ген. І. Романовським. У кол. столиці Візантії, в російському посольстві, серед своїх же біженців, старшина-росіянин вбиває ген. І. Романовського, як тільки він з'явився. Денікіна рятує англійське військо, під охороною якого він повертається знову на англійський корабель. На англійському дредновті кол. головнокомандувач Добрармії відплив до Європи. Так закінчив свою життєву кар'єру московський патріот-фанатик, приписний кубанський козак ст. Незамаївської, ненависник неросійських народів, ген. Денікін, про якого ні пісень, ні легенд не складуть... Написав він талановиті й великі мемуари, в яких виправдує свою діяльність, часто впадаючи в суб'єктивні реляції.

Вислідом жорстоко-фантазійної денікініади в кінці місяця грудня 1920 року стався ісход жменьки (скільки могли прийняти кораблі, зокрема понад 15 тисяч кубанців) воjakів і цивільних на тернистий шлях вигнання. Нові ізгої розлізлися по світах, здебільшого тяжкою фізичною працею добуваючи кусень хліба. Докладніше про них розповідь 4-та книга «Стежками Життя».

21. серпня 1959 року.

Торонто, Онт., Канада.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамов (учит., терець) — 83, 99, 242, 243, 245.
 Абрамов (ген.-лейт.) — 33.
 Авдєєв — 184, 187.
 Авіксентієв — 128.
 Агафадор (архiep.) — 260.
 Агєєв — 184, 187, 222, 223, 265, 267, 278, 321.
 Алексєєв — 11, 27, 248, 251, 252, 254.
 фон Арнім (ген.) — 123.
 Аспидов Федір Тихонович — 65, 143, 171, 180, 187, 215, 216, 263, 310.
 Аргунов — 316.
 Артміладзе (ген.) — 324.
 Бабієв Микола (ген.) — 199, 237, 297, 299, 305, 308, 309, 312, 332.
 Бабінов Н. Н. (інж.) — 100.
 Багенський С. О. (інж.) — 23, 49, 270.
 Балабась Олекса Ісакович — 95, 174, 177, 179.
 Балкевич — 283.
 Бамат — 139, 156.
 Баранов (ротмістр) — 103.
 Баратов Н. Н. (ген.) — 265, 274.
 Бардіж Кіндрат — 100.
 Барка — 128.
 Баскаков — 105, 107, 116.
 Безкровний Євген (син) — 174, 181.
 Безкровний Кузьма Якимович — 13, 14, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 51, 54, 55, 56, 65, 98, 99, 101, 104, 145, 154, 155, 170, 173, 174, 177, 198.
 Безходарин-Івченко — 283.
 Безцасний Кирило А. — 42, 52, 53.
 Бережний К. Т. (полк.) — 239, 279.
 Бернацький М. Є. — 208, 265.
 Бідаков (полк.) — 209, 210, 211, 212, 213.
 Віконсфільд (лорд) — 128.
 Білашов Л. В. — 65, 215, 217, 260, 267, 268, 310, 325.
 Білий Г. А. — 143, 191, 210, 211, 212, 219, 310, 325.
 Білоус — 216.
 Білоусов (ген.) — 288.
 Бич Л. Л. — 11, 12, 14, 17, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 39, 43, 51, 71, 75, 85, 117, 118, 119, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 165, 166, 212, 216, 219, 268, 270, 277, 308.
 Богаєвський Африкан Петрович (ген., от.) — 33, 34, 99, 104, 208, 222, 247, 280, 328.
 Богаєвський М. — 222, 242, 243, 245.
 Болховітінов Л. М. (ген.) — 189, 205, 215, 216, 217, 228, 234, 238, 259, 280, 283, 285, 287, 288, 292, 295, 300, 301.
 Боханович — 118.
 Бредов — 148.
 Будьонний — 199, 234, 247, 252, 257.
 Букретов Микола Андріянович (ген.-майор, от.) — 211, 212, 213, 214, 215, 221, 225, 227, 228, 230, 232, 234, 238, 239, 242, 261, 271, 272, 274, 275, 276, 280, 283, 287, 292, 295, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 310, 311, 324, 325.
 Бурсо (прапор.) — 101.
 Васильєв (інж.) — 79, 217.
 В. М. (Василь Миколайович Іванис, інж.) — 8, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 23, 24, 29, 31, 37, 38, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 67, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 89, 100, 101, 104, 110, 145, 150, 151, 154, 161, 171, 180, 181, 182, 184, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 238, 240, 242, 243, 244, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 285, 292, 293, 295, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 321, 324, 325.
 Вдовенко Г. А. (ген., от.) — 32, 83, 99, 242, 243, 281.
 Веніямин (єп.) — 312, 328.
 Верещака — 12, 41, 43, 48, 52, 56, 75.
 Вертінський — 233.
 Виноградський — 47.
 Вільсон (през.) — 128.
 Отець Віталій — 16.
 Вішняк — 128.
 Воронков — 33.
 Воронович — 141, 315, 316, 317, 318, 319, 320.
 Воропінов Пилип Капітович — 29, 30, 43, 44, 98, 99, 143, 165, 170, 171, 173, 174, 177, 179.
 Отець Воскрєсенський — 104, 191, 214.

- Врангель Петро Миколайович (барон, гсн.-лейт.) — 60, 61, 62, 67, 84, 89, 90, 103, 117, 120, 146, 147, 148, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 167, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 191, 202, 203, 206, 207, 208, 232, 256, 312, 328.
- Гайворов — 139, 156.
- Гатагогу Мурад — 174.
- Гейман (ген.) — 13, 61.
- Глазунов (хем.) — 23, 24.
- Гнилоримов (полк.) — 210, 211, 222, 223, 263.
- Голицинський (прапор.) — 101.
- Голман (ген.) — 261.
- Голуб Г. С. — 66, 218, 270, 272, 325.
- Гончаров К. Ф. (полк.) — 41, 101, 154, 161, 173, 181, 193, 220, 227, 229, 230, 231, 261, 271, 274, 310.
- Горбушин І. В. — 143, 171, 177, 190, 213, 214.
- Гордієнко Олександр Максимович — 24, 325.
- Гулига І. О. (ген.-лейт.) — 13, 295, 307, 308.
- Губарьов — 243.
- Гурбич — 39.
- Ганджа — 23.
- Гегечкорі Євгеній Петрович — 135, 324.
- Гудзь Д. Н. — 191.
- Данилов (ген.) — 72.
- Денисов (ген.) — 17, 32, 33.
- Денікін (ген.) — 7, 11, 12, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 43, 44, 46, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 128, 131, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 175, 177, 178, 181, 189, 190, 193, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 232, 233, 234, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 273, 275, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 293, 294, 297, 238, 299, 302, 306, 308, 311, 312, 316, 320, 321, 328, 329, 332, 333.
- Джордания Ной Миколайович — 308, 324.
- Димран І. М. — 74, 181, 182.
- Діброва Юрій (інж.) — 23, 48, 49.
- Долгополов Н. С. (д-р) — 13, 118, 167, 168, 178, 194, 265.
- Драгоміров А. (ген.) — 17, 27, 66, 85, 91, 94, 96, 98, 150, 328, 329.
- Дрейлінг (полк.) — 312.
- Дудаков — 222.
- Дудніков (полк.) — 147.
- Думенко — 199, 247, 252, 257.
- Дяков (ген.) — 239.
- Енгельгардт (полк.) — 90.
- Ерделі (ген.) — 241.
- Ерліш — 28.
- Єрмоленко — 63, 64.
- Жевахов (свящ.) — 260.
- Жук — 143, 174, 177, 179.
- Журавель — 213.
- Загірашвілі — 324.
- Залізник (матрос) — 87.
- Захаров (полк.) — 229.
- Зверев Л. В. — 265.
- Звягінцев (ген.) — 62, 153, 154, 192, 236.
- Зеелер В. Ф. — 33, 265.
- Злотаревський (полк.) — 15.
- Іванис П. П. — 210.
- Іваненко — 213.
- Іванченко Л. В. — 31.
- Івасюк І. В. — 74, 218.
- Іглицький — 217.
- Ізмайлов — 315.
- Ільченко — 210, 213.
- Казанський — 319, 321.
- Каклюгін К. П. — 105, 106.
- Каледін — 222, 248, 251, 254.
- Калита Іван — 26.
- Кам'янський Пополт (полк.) — 175.
- Кашлін П. М. — 13, 150, 171, 183.
- Караулов (ген.) — 53, 220, 221, 281.
- Карташов (полк.) — 29, 30, 35, 38, 96, 105, 117, 118, 142, 143, 154, 168, 170, 171, 172, 173.
- Карцев — 13.
- Кашинський П. О. (проф.) — 100.
- Керенський — 61, 128.
- Керзон — 328, 329.
- Кирбецов — 128.

- Кислий (ген.) — 189.
 Кіз (ген.) — 319, 320, 333.
 Кільчевський А. К. (ген.) — 228, 243, 247, 251, 265, 282.
 Кістяковські Богдан, Ігор, Юрій, (проф-ри) — 260.
 Клемансо Ж. — 128, 129, 131, 137.
 Климченко — 238, 239, 250, 251.
 Коврижкін Андріян — 104.
 Колокольцев — 185.
 Колотинський П. М. — 191, 218.
 Колчак (адм.) — 93, 95, 100, 105, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 128, 129, 132, 160, 319.
 Ксеновалов — 123.
 Концевич (дириг.) — 55.
 Копійковський М. М. — 191, 218, 241.
 Корнілов Л. (ген.) — 18, 27, 54, 61, 134, 231, 248, 251, 252, 254, 256, 292, 329.
 Корольков (ген.) — 172, 189.
 Корольов-Цватер — 319, 321.
 Корф (барон, проф.) — 129.
 Коттон (ген.) — 320.
 Кошен — 129.
 Крамар — 13, 209, 216.
 Краснов П. (от., ген.) — 17, 18, 32, 33, 58, 100, 135, 225, 251, 282.
 Краснов В. М. — 157, 264, 265, 283, 284.
 Кривошеїн А. В. — 67, 70.
 Крижанівський (ген.) — 237.
 Крижун С. Г. (сот.) — 153, 239, 273, 279.
 Крилов (ген.) — 315.
 Кузьміна-Караваєва — 11.
 Отець Кулабухов Олексій Іванович — 7, 139, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 187, 200, 246, 250, 251, 254, 255, 264, 332.
 Курганський Павло Іванович — 7, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 62, 75, 89, 95, 96, 99, 101, 104, 142, 181, 184, 188, 191, 194, 196, 242, 243, 244, 272, 310.
 Кутєпов (ген.) — 203, 242.
 Ланко Сергій Ст. (інж.) — 42, 43, 55, 161, 191, 218.
 Лапшин Григорій Павлович (інж.) — 79, 81.
 Лебедев (проф.) — 71.
 Ледовський (ген.) — 214.
 Ледомський Володимир (д-р) — 218, 266, 285, 301, 304, 325.
 Ленін — 120, 185, 252.
 Леонтович Ф. С. — 242, 265, 321.
 Лещенко (ген.) — 282.
 Ліна — 285.
 Літовкін О. І. — 14, 151, 157, 167, 187, 191, 206.
 Ллойд Джордж (прем'єр-міністер) — 127, 128, 289.
 Лукомський (ген.) — 14, 67, 77, 78, 79, 80, 82, 90, 94, 95, 157, 206, 208, 319.
 Лях (хор.) — 195, 197, 218.
 Ляхов Н. В. (ген.) — 28, 82, 99.
 Ляфот — 129.
 Львов (кн.) — 127, 128, 144.
 Май-Масєвський (ген.) — 89, 147, 202, 251, 255.
 Макаренко Іван Л. — 13, 71, 92, 110, 111, 115, 116, 158, 163, 170, 171, 173, 174, 177, 193, 198, 213, 227, 228, 229, 271, 272.
 Макаренко Петро Л. — 32, 37, 38, 42, 62, 93, 97, 98, 100, 111, 151, 168, 170, 171, 173, 174, 177, 179.
 Маклаков — 127, 128, 129, 144.
 Малиновський — 228.
 Малишенко (полк.) 205.
 Мандрика М. І. — 84.
 Мандритов (ген.) — 288.
 Манжула С. Ф. — 14, 98, 99, 110, 111, 170, 174, 177, 179, 219.
 Мамонов — 313.
 Мамонтов (ген.) — 117, 202, 243, 251, 291, 302.
 Марголін — 118, 119.
 Маргуліс М. С. — 69.
 Марков (ген.) — 248, 255, 256.
 Мартин — 228.
 Махно — 76, 195, 201, 236, 255.
 Мельникєв Н. М. — 222, 242, 243, 245, 264, 265, 273, 274, 278, 320.
 Мерхальов (доц.) — 49, 217.
 Михайло Олександрович (брат царя) — 239.
 Мішковський Ф. Д. — 65.
 Молдавський — 147.
 Монташов (млн.) — 118.
 Морозов Н. А. (ген.) — 215, 216, 217, 287, 289, 294, 295, 296, 301, 302, 308, 309, 311, 312, 325.
 Морозов (полк.) — 85, 189, 214, 288.

Московський — 47.
Муравйов (ген.) — 293, 294.
Налетов В. І. (полк.) — 308.
Намітксов А. А. — 117, 129, 130, 139, 156, 159, 160, 162, 165, 166.
Нансовин (пис.) — 90.
Наполеон — 203, 244.
Нарушевич — 133.
Натирбов К. — 13, 43, 218.
Натієв (ген.) — 99, 135.
Науменко В. Г. (ген.) — 12, 14, 16, 20, 30, 36, 37, 41, 43, 50, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 145, 161, 163, 164, 167, 181, 188, 202, 203, 236, 237, 241, 295, 297, 299, 302, 303, 305, 306, 311, 312, 324, 325.
Нечіпаєвський Г. Г. — 12.
Олександрів (лік.) — 141.
Ольга Олександрівна (сестра царя) — 52.
Ольденбурзький (кн.) — 33.
Омельченко Грицько — 43, 111, 143, 153, 173, 174, 177, 179.
Орлушин (інж.) — 83.
Счаровський — 37.
Парамонов М. — 33.
Пархоменко — 231.
Паша (сестра В. М.) — 81.
Перебийніс — 188, 209, 213.
Петлюра — 118, 186.
Пилпюк — 198, 220, 226, 227, 228, 229, 230, 272.
Писарев (ген.) — 241, 297, 305, 306, 307, 312, 313.
Півнев (полк.) — 181, 285, 286.
Підтопельний — 98, 99, 174, 177, 179, 181.
Пітрим (митр.) — 260.
Погиба — 136.
Погорілий Ф. К. — 210.
Подольський (інж.) — 13.
Подушка — 157.
Покровський Г. (ген.) — 13, 27, 33, 69, 90, 145, 156, 157, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 200, 204, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 232, 242, 243, 251, 292, 332.
Поляков (ген.) — 17.
Попов (ген.) — 99, 194, 297.
Посевін (полк.) — 308.
Пржевальський — 80.

Потьомкін Дмитро Миколайович — 42, 63, 64, 191, 269.
Привалов В. М. (д-р) — 42, 43, 62, 145, 181, 192, 218.
Радіонов Володимир Петрович — 57, 59.
Рамішвілі Ной Віссаріонович — 324.
Рогівець (полк.) — 143, 154, 170, 171, 173, 174, 177, 179, 181.
Романов Микола (цар) — 27, 321.
Романовський (ген.) — 17, 94, 96, 145, 148, 155, 167, 171, 173, 175, 242, 312, 329.
Рябов І. І. — 315, 319.
Рябовол М. С. — 7, 13, 14, 26, 28, 29, 32, 39, 42, 44, 57, 75, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 114, 140, 142, 143, 146, 158, 170, 177, 187, 200, 205, 216, 220, 246, 250, 251, 254, 255, 264, 329, 332.
Рябовол (брат) — 177, 181.
Рябцев — 263.
Савицький В. Д. (ген.) — 139, 156, 159, 162, 165, 166, 236.
Савицький П. А. — 191, 217, 228, 260.
Савицьков — 127.
Сазонов — 117, 126, 127, 128, 159, 160, 166.
Самарин — 141.
Самійленко — 283.
Свечин (ген.) — 17.
Семенів (от.) — 95.
Сеня (брат В. М.) — 154, 181.
Сесніс І. — 133.
Сидоренко (ген.) — 169, 311.
Сидорін В. І. (ген.) — 33, 167, 190, 202, 203, 211, 224, 225, 228, 239, 241, 243, 247, 251, 297, 299, 301, 302, 303, 306, 311, 312, 313.
Сироша — 283.
Сірко (от.) — 237.
Скидан — 12.
Скобелев — 319, 321.
Скобцов Данило Єрмолайович — 11, 14, 37, 41, 43, 50, 65, 108, 142, 145, 151, 156, 167, 168, 171, 177, 184, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 198, 203, 204, 205, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 270.
Скоропадський (ген.) — 26, 72.
Слацов (ген.) — 251, 264, 312, 328.
Смітс (полк.) — 51, 52, 53, 55.
Соколов (проф.) — 32, 182, 183, 192.

- Соня (сестра М. В.) — 15.
Сорокін Ф. Д. — 315, 319, 321.
Стариков (ген.) — 303.
Стогов (ген.) — 234, 282.
Столигін — 116.
Сухомлінов — 128.
Сулятицький П. М. — 218, 219, 260.
Султан Келеч Гирей (ген.) — 13, 174, 175, 239.
Султан Шахим Гирей — 12, 13, 32, 40, 44, 95, 99, 101, 108, 109, 133, 155, 171, 173, 174.
Судков Лилип Семенович — 7, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 45, 46, 56, 63, 65, 142, 150, 151, 158, 167, 168, 171, 177, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 213, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 264, 269, 270, 273.
Тараненко — 55.
Теліга Михайло — 136.
Тимошенко Іван Петрович — 50, 56, 79, 81, 147, 150, 151, 161, 181, 187, 191, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 221, 224, 226, 229, 230, 231, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 255, 258, 259, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 271, 274, 277, 280, 292, 293, 300, 310, 325.
Тишкевич (граф.) — 133.
Тітов І. В. — 69.
Тіхменев (ген.) — 208, 235, 266, 267.
Ткачов (геолог, ген.-майор) — 49, 192, 213.
Товстик (полк.) — 60.
Томашевський — 319, 321.
Тспорков (ген.) — 148, 289, 295, 296, 299, 300, 308.
Топчибашев А. М. — 133.
Третьяков — 13.
Трещенко — 182.
Трещкий Л. — 185, 247, 252, 254.
Трубецкой Є. Н. (проф., князь) — 178.
Трусовський Андрій Андрійович — 12, 34, 39, 41, 42, 43, 47, 48, 56, 57, 71, 85, 217.
У. (полк.) — 157.
Улагай С. (ген.) — 188, 189, 199, 202, 233, 234, 282, 294, 295, 311, 312, 313, 332.
Усетий (сот.) — 14.
Успенський Микола Митрофанович (ген.-майор) — 13, 37, 171, 172, 188, 189, 190, 193, 194, 204, 205, 209, 212, 214, 226, 227.
Успенський (полк.) — 171, 173, 181.
Фальчигов — 210, 211.
Фарський (інж.) — 49, 72, 73.
Федоренко (ос.) — 268, 276, 280.
Фендриков (сот.) — 260.
Фендриков — 156, 236.
Феськов (полк.) — 143, 174, 177, 179.
Филипівський — 141.
Філімонов О. П. (от.) — 7, 13, 14, 16, 22, 31, 37, 38, 39, 56, 59, 64, 81, 83, 92, 95, 96, 97, 99, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 154, 155, 158, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 187, 188, 192, 194, 212, 213, 215, 226, 239.
Філімсов Дм. О. — 180, 191, 218, 236, 299, 300.
Філіповський-Самарін В. Н. — 315, 316, 319, 320, 321.
Філонов (ген.) — 88.
Фуке (кап.) — 94.
Хадзаразов — 139, 156.
Харламов В. А. — 33, 34, 39, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 116, 211, 221, 222, 224, 241, 243, 245, 262.
Храповицький Антоній (митр.) — 259, 260.
Христок П. — 136.
Цибульський (полк.) — 154.
Цимбаліст — 321.
Цись (сот.) — 260, 305, 310.
Цітович — 42.
Чайка — 141.
Чайкін В. — 315, 319.
Чайковский Н. В. — 265.
Чапський — 52, 55.
Челіщев — 63, 208.
Чермоєв А. М. — 133, 139, 156.
Черячукін (ген.) 118, 119.
Чинджієв — 303, 312, 313.
Чорний — 279.
Чорний (проф.) — 226.
Чумаченко (ген.) — 164, 165.
Чхеїдзе М. — 133.
Шагельський — 260.
Шапрон (полк.) — 94.
Шатілов (ген.) — 165.
Шеецов — 319, 321.

Шереметьєв (полк.) — 235, 266.
Шіфнер-Маркович (ген.) — 209, 233,
297, 305, 306, 307, 311, 312.
Шкура Вл. Гр. — 47.
Шкуро Андрій Григорович (ген.) —
13, 33, 90, 148, 200, 206, 209, 210, 213,
232, 233, 234, 243, 244, 245, 251, 297,
299, 301, 302, 305, 306, 311, 312, 313.
Шрейдер — 316.
Штакельберг — 186.

Шульгін В. — 27, 28.
Шегловський (полк.) — 20, 297, 303.
Шербак — 221, 239, 250, 251.
Шербачов (ген.) — 17.
Шербина Ф. А. (проф.) — 14, 168,
191, 205, 214, 227, 231.
Шупляк Я. Л. — 30, 74, 191, 194, 196,
197, 265.
Якунін — 164, 165.
Янов (ген.) — 210, 222.

ПОКАЖЧИК МІСТ

Акарі — 148.
Анапа — 46, 51, 52, 77.
Армавір — 37, 46, 63, 72, 149, 237,
240, 295, 305.
Астрахань — 124, 147.
Ахтарі — 240, 241.
Баку — 12, 336.
Батайськ — 33, 247.
Батум — 240.
Бердянськ — 76.
Берлін — 282.
Ватерлоо — 244.
Вінніпег — 84.
Владивосток — 84.
Владикавказ — 240.
Вороніж — 92, 146.
Геленджик — 299, 311.
Євпаторія — 327.
Єйськ — 46, 48, 77.
Гагри — 308, 312, 313, 319, 321, 325.
Гойт — 305, 306, 309, 310, 311, 325.
Гомель — 92.
Грозне — 28, 83, 336.
Джонстон — 54.
Джугби — 302.
Камішин — 60.
Катеринодар — 12, 19, 20, 22, 27, 31,
37, 39, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 53, 54,
55, 60, 63, 64, 66, 71, 73, 79, 80, 83,
93, 95, 96, 98, 100, 104, 105, 106, 107,
109, 121, 122, 123, 134, 141, 143, 146,
148, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 161,
162, 164, 167, 171, 172, 174, 177, 178,
179, 190, 191, 193, 196, 197, 198, 200,
205, 206, 209, 210, 212, 214, 218, 219,
220, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231,
233, 238, 239, 243, 244, 245, 248, 250,
253, 255, 256, 259, 260, 261, 265, 267,

269, 270, 273, 276, 277, 278, 280, 282,
283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291,
292, 294, 295, 296, 302, 304, 310, 319,
320.
Катеринослав — 148.
Керч — 34.
Київ — 83, 98, 99, 106, 146, 186, 259,
260.
Кизляр — 247.
Кисловодськ — 159, 163, 164, 179.
Кременка — 202.
Куп'янськ — 247.
Курськ — 92, 146, 254.
Лондон — 239.
Луї — 315.
Люцерн — 129, 130, 137.
Майкоп — 22, 48, 72, 73, 240, 280, 283,
286, 295, 296, 297, 309.
МакКармїк — 54.
Москва — 45, 85, 91, 93, 101, 112, 199,
203, 204, 215, 252, 253, 256, 260, 280.
Новоросійськ — 48, 49, 51, 52, 53, 55,
71, 77, 79, 147, 150, 161, 162, 193, 194,
199, 206, 215, 226, 235, 240, 242, 247,
251, 255, 256, 259, 264, 265, 267, 277,
278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 289,
294, 297, 299, 302, 311, 312, 313, 319,
324.
Новочеркаськ — 33, 63, 64, 109, 137,
162, 247, 249.
Нью-Йорк — 54.
Одеса — 28, 57, 85, 118, 126, 217.
Ольденбург — 310.
Орел — 68, 106, 199, 200, 203, 254.
Париж — 118, 119, 125, 129, 130, 133,
134, 135, 136, 137, 139, 140, 144, 159,
162, 165, 168, 174, 175.
Перемишель — 42.

Петровськ — 264.
Петроград — 23, 101, 122, 123, 218.
Полтава — 148.
П'ятигорськ — 64, 87.
Ревель — 132.
Ростов н/Дону — 32, 33, 48, 74, 79,
81, 101, 102, 105, 106, 109, 111, 123,
141, 200, 247, 249, 269, 291, 329.
Сватов — 202.
Севастопіль — 328.
Симферопіль — 327.
Ставропіль — 216, 237, 280, 284.
Соракаміш — 325.
Сочі — 315, 319, 320, 321.
Таганріг — 79, 81, 105, 109, 141, 155,
156, 164, 174, 193, 194, 199, 204, 207,
225.

Тамань — 296, 302.
Темрюк — 23, 25, 49, 77, 100, 242.
Теодосія — 84, 327.
Тифліс — 132, 240, 283, 292, 308, 321,
324, 325.
Туапсе — 48, 71, 100, 297, 299, 302,
304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311,
312, 321, 324, 325.
Харків — 42, 106, 109, 126, 148, 167.
Хотин — 218.
Філядельфія — 54.
Царгород — 51, 54, 84, 118, 199, 215,
271, 283, 328, 329.
Царицин — 34, 38, 60, 62, 109, 120, 124,
126, 146, 147, 156, 164, 167, 181, 182,
191.

ПОКАЖЧИК СТАНИЦЬ

Абинська — 293.
Абхаська — 302, 304.
Анапська — 52, 53.
Апшеронська — 22, 73, 308.
Ахтирська — 42, 77, 293.
Білорічінська — 237, 241, 299, 302,
303, 305, 306, 311, 312.
Вареникова — 188, 209.
Великокняжицька — 237.
Воздвиженська — 162.
Воровськочеська — 50.
Георге-Афіпська — 293, 294.
Гостагаєвська — 210.
Гурійська — 302, 308.
Єлисаветинська — 54, 198, 220, 225,
226, 227, 229, 230, 231, 310.
Іванівська — 257.
Ільська — 293.
Імеретинська — 302.
Кабардинська — 305.
Кавказька — 35, 234, 237.
Ключевська — 310.
Кримська — 289, 297.
Курчанська — 24, 65, 218, 220, 242.
Кутаїська — 299, 302, 303.
Лінійна — 302, 304, 305.
Мечотинська — 27.
Настасієвська — 31, 49, 52, 154, 180,
210, 322.
Нефтяна — 308.
Новодмитрівська — 27, 296, 302.

Охтанізівська — 242.
Пашківська — 19, 31, 74, 153, 191,
250.
Пензенська — 296, 297, 298.
Петровська — 50, 145.
Петропавлівська — 262.
Полтавська — 24, 42, 60, 62, 279.
Саратовська — 297, 298, 299.
Сіверська — 293.
Слав'янська — 15, 16, 24, 36, 52, 95,
225, 226, 237, 238, 239, 250, 251, 289,
296.
Старокозунська — 101.
Старотитарівська — 242.
Таманська — 209, 242, 302.
Тверська — 302, 308.
Темиргоївська — 262.
Тимішбекська — 35.
Тихорецька — 60, 216, 238, 242, 243,
245, 246.
Троїцька — 209, 226, 239, 250, 289.
Тунельна — 53.
Уманська — 76.
Успенська — 27.
Фанталовська — 242.
Федорівка — 226.
Хаджиженська — 305, 306, 309.
Холмська — 293.
Чорноморська — 302.
Ширванська — 308.
Біла Глина (село) — 237.

Ейнем (півстанція) — 289.
Індик — 311, 325.
Кушівка — 33.
Романовський (хутір) — 217.
Торгова (станція) — 17, 18, 33, 147.

Тохтемукай (аул) — 291.
Ханьків (хутір) — 23, 24, 42, 216, 217,
285, 290.
Шенджій (аул) — 285, 292, 294, 296,
301.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	7
ДЕНІКІНІЯДА	
1. Кубанський Уряд П. С. Сушкова	11
2. З'їзди рад відділів	15
3. Догода 26. грудня 1918 року	17
4. Розбишаштво Добрармії в запіллі	19
5. Загально-політична лінія кабінету П. Сушкова	20
6. Взаємовідносини між урядом і Законодавчою Радою та росіянами	25
7. Деклярація кабінету Сушкова	29
8. Добрармія безоглядно нищить самостійників	32
9. Закріплення денікініади на Кубані	34
10. Нарешті уряд Сушкова пішов у відставку	36
11. Кабінет Курганського	39
12. Діяльність уряду П. І. Курганського	45
12а. Візита Терського уряду	82
13. Справа торгових агентів	83
14. Військово-політичне обличчя Добрармії літом 1919 року	85
15. Неділимський принцип, автономізм і федералізм	90
16. Ген. Денікін визнає адмір. Колчака	93
17. Нарада 6.-7. червня 1919 року	95
18. Федералісти	97
19. Конференція Дону, Кубані й Тереку і вбивство М. С. Рябовола	101
20. В. А. Харламов зраджує Конференцію Дону, Кубані й Тереку	105
21. Південно-руська конференція	109
22. Кубанська паризька делегація	117
23. Договір про дружбу з Гірською Республікою	138
24. Загострення відносин з Добрармією	140
25. Внутрішні відносини на Кубанщині	142
26. Готування Добрармії до конфлікту з Кубанцями	145
27. Законодавча Рада на порозі конфлікту	151
28. Напередодні конфлікту	153
29. Початок конфлікту	155
30. Відкриття сесії Крайової Ради	158
31. Зрада й торгівля головами	168
32. Катастрофа	170
33. Погвалтування Ради	172
34. Суд і кара	175
35. Переможець Врангелю	179
36. Конституція проф. К. Соколова	182
37. Адміністрація після розгрому Ради	187

38. Перерва сесії Крайової Ради	192
39. Доля приречених членів Ради	193
40. Фінансово-економічна Комісія	194
41. Зміна настроїв серед населення Кубанщини	197
42. Захитання й розвал фронту	199
43. Діяльність Кубанського Отамана і уряду	203
44. Перші корчі ген. А. Денікіна	207
45. Підготовка протесту-перевороту на Кубанщині	209
46. Нова сесія Крайової Ради та її діяльність	211
47. Отаман М. Бухретов формує уряд	215
48. Відновлення конституції і скасування нав'язаних насил'но постанов	220
49. Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини	221
50. Кубанщина поза Верхкругом	225
51. Пилюківщина'	226
52. Кубанська Армія нарешті визнана	232
53. Нарада в ст. Пухорецькій	242
54. І-й виступ ген. Денікіна на Верховному Крузі	246
55. Порозуміння Кругу з Денікінізм	259
56. Спроба завести лад	267
57. Двовлада	270
58. Зникнення Південноросійського уряду і козання Денікіна	278
59. Жахливий похід	285
60. Знову на Закубанні	289
61. Спроба зміновіхівства	299
62. Найтяжчий перевал і долина Лійної	303
63. Зустрічі в Хадженській	305
64. В Туапсе	307
65. Останнє засідання Крайової Ради	309
66. Військова нарада в Туапсе	311
67. Зелени на Чорноморщині	313
68. Справи в Гаграх	321
69. Останні корчі Денікініади	326
70. Короткі заваги до правління Денікіна	330

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
12	3 згори	улаштовуючи	улаштовуючи
	15 знизу	до тих двох...	до тих двох...»
24	21 згори	нібі	нібі
25	9 згори	членів	членами
	12 згори	вибухати	вибухнути
39	17 згори	Взмаганні	В змаганні
41	3 знизу	оставинах	обставинах
49	6 згори	щотижня ціни	щотижня бюлетень цін
55	8 згори	вечів	вечір
	21 знизу	србіні	србіні
57	4 згори	забезпечувалися	забезпечувалися
58	6 знизу	єдино	єхидно
63	20 знизу	вана	вона
	7 знизу	Челінцева,	Челіщева,
65	9 знизу	Курчанської,	Курчанської),
72	18 знизу	антикліналії»,	антикліналії»,
	8 знизу	виглядних	вигідних
81	17 знизу	нашого	Кубанського
82	13 знизу	готовати	готувати
90	6 згори	року.	року?
91	14 знизу	розробляється	розроблявся
92	23 знизу	завсім	зовсім
108	23 згори	укоськували.	укоськали.
143	5 згори	Аспідовим,	Аспідовим,
	12 згори	Аспідов	Аспідов
	10 знизу	чого	нічого
144	7 знизу	сентиментами,	сантиментами,
162	10 знизу	Ради	Ради,
170	4 згори	Доді	Тоді
171	2 знизу	Аспідова	Аспідова
180	18 згори	Аспідов	Аспідов
	23 згори	Аспідов	Аспідов
185	10 згори	Дністру	Дніпрі
186	26 згори	цебто	цебто
187	7 знизу	Аспідов	Аспідов
208	5 згори	Челінцева,	Челіщева,
221	10 знизу	Іванис сказав	Іванис нібі сказав
242	15 знизу	раді	нараді
243	16 згори	«громоздкість»	«громадкість»
251	9 згори	включно.	включно?
283	4 знизу	Гвандуріну,	Гандуріну,
293	2 згори	це й	цей
296	14 згори	частин	частин,
301	16 знизу	виходу	виходу,
310	20 згори	Аспідов,	Аспідов,
316	14 згори	життя	життям
322	20 згори	вояків.	вояків?